

Mediterrán Világ

Társadalomtudományi folyóirat

50.

Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány
2021

Előszó

Kedves Olvasó!

A Mediterrán Világ társadalomtudományi folyóirat jubileumi, ötvenedik számát tartja a kezében.

Szilágyi István, Kalmár Zoltán és Garaczi Imre 2005-ben alapították Veszprémben a Mediterrán Világ folyóiratot. Főszerkesztőnek Szilágyi Istvánt kérték fel, Garaczi Imre a felelős szerkesztői és a kiadói tevékenységet végezte, a szerkesztőbizottság elnöki tisztét Kalmár Zoltán töltötte be. 2008-tól már periodikaként, évente négy számmal jelent meg a folyóirat. A nemzetközi szerkesztőbizottságba olyan elismert kutatókat és egyetemi oktatókat nyertek meg, mint Anderle Ádám, Fischer Ferenc, Rostoványi Zsolt, Szilágyi Ágnes Judit, Carlos Flores Juberias (Universidad de Valencia), Luís Filipe Castro Mendes (Liszszabon), Manuel Alcantára Sáez (Universidad de Salamanca).

A Mediterráneum sokszínűségét jeleníti meg a Mediterrán Világ folyóirat az alapítása óta, az európai civilizációt megalapozó mediterrán kultúrák hagyományait, múltját, történelmét és értékeit mutatja be, amelyek évszázadok óta meghatározzák az európaiságot.

Mit értünk a mediterrán térségen? Nincs a mediterrán térségnek nincs egységesen elfogadott fogalma, ezernyi különbözőséget foglal egy keretbe, civilizációk és vallások bölcsője, kontinensek érintkezési pontja, sokszínű régió, nagy múltú, geostratégiai fontos térség. Területe, országai, határai természetföldrajzi, gazdasági, kulturális, geopolitikai, környezetvédelmi szempontok szerint változnak. Földrajzi értelemben azokat az országokat tekintjük a régió részének, amelyek a Mediterráneummal határosak. Kivételt Portugália képez, amelyet a kulturális és környezeti jellegzetességei miatt, annak ellenére, hogy nem rendelkezik mediterrán tengerparttal, mediterrán országgént definiálnak. Még az egyértelműen a mediterrán térség részének tekintett országoknak is vannak más régiókba átnyúló területei (Spanyolország atlanti-óceáni vidéke Galicia, Olaszország északi alpi régiója Alto Adige). A mediterrán régió demográfiai viszonyaival és környezetvédelmi problémáival foglalkozó szakemberek égtájak szerint csoportosítják az országokat és területeket. Az északi régióhoz sorolják Dél-Európát (Spanyolország, Portugália, Franciaország, Monaco, Görögország, Olaszország), Máltát és a Balkánt (Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Albánia). A térség keleti területét a Levante országai képezik: Ciprus, Szíria, Libanon, Izrael, Palesztin Autonóm Területek, Jordánia és Törökország. Délen Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia és Egyiptom található. Voltak olyan, a régiót tágabb értelemben vett meghatározások, amelyek a Fekete-tenger, a Perzsa-öböl és a Közel-Kelet térségét is a mediterrán régió részének tekintették.

Mediterrán Világ, amely nem csak folyóirat, hanem a mediterrán kultúrák és civilizációk politikai, történelmi és társadalmi korszakai kutatásainak tudományos műhelye is. A folyóirat multidiszciplináris jellege miatt történészek, geopolitikusok, politológusok, filozófusok, biztonságpolitikusok, matematikusok, közgazdászok, nyelvészek, a hadtudománnyal foglalkozó szakértők folyóirata immár 16 éve, ahol professor emeritusok, egyetemi oktatók és kutatók, doktoranduszok cserélhetnek eszmét.

Fontos a tudományos párbeszéd. A folyóirat elméleti kutatásai egy nagyszerű szakmai és baráti közösség létrejöttéhez járultak hozzá, amit a legtágabb értelemben vett Mediterráneum szeretete és tisztelete kovácsolt össze.

A folyóirathoz kapcsolódóan 2007 őszén indították útjára a Mediterrán Világ Symposiumot, amelyet azóta évente két alkalommal rendeznek meg, mindig egy-egy a Mediterráneumhoz kapcsolódó témakört feldolgozva. A konferencián elhangzott előadások a következő számában jelennek meg. Az első konferencia az arab–izraeli konfliktusokkal, a második a mediterrán államférfiakkal foglalkozott. 2008 novemberében rendezték meg a harmadik műhelykonferenciát, amelynek témája a Hadseregek a Mediterráneumban volt. Ez volt az első Mediterrán Világ Symposium, amelyen részt vettem, a konferencia előadásom a mediterrán térség jelentőségét taglalta a NATO számára. Azóta minden konferencián részt veszek, és többnyire a NATO-hoz és a Mediterráneumhoz kapcsolódó kutatási kérdésekkel kapcsolatosak az előadásaim.

A XX. Mediterrán Világ Symposium központi témája „Aktuális kutatások a 19-21. századi mediterrán földrajzi és történelmi terekben” volt. Ez egyfajta összegzési kísérlet és lehetőség is volt, ahol minden résztvevő az elmúlt időszakban végzett kutatási eredményét ismertette. A jubileumi kötet a konferencián elhangzott előadásokból egy válogatást jelenít meg. A virtuális földrajzi térben utazunk, Brazília, Algéria, Kuvait, Ciprus, Olaszország érintésével az Északi-sarkvidékre is eljutunk. Történelmi térben is mozgunk, többek között a fasiszta Olaszország gyarmatosítási politikájáról, a perzsa–oszmán határvidék konfliktuszónájáról, a hirik mozgalomról és egy brazil modernizációs kísérlet tapasztalatairól olvashatunk. Időben is korszakokat és tereket lépünk át.

A Mediterrán Világ társadalomtudományi folyóirat hiánypótló és egyedi, tiszteletreméltó vállalkozás. Őszintén remélem, hogy majdan a periodika 100. jubileumi számát is köszönhetjük és ünnepelhetjük.

Siposné Prof. Dr. Kecskeméthy Klára
egyetemi tanár
Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Szilágyi István*

**Egy modernizációs kísérlet tapasztalatai Braziliában.
João Goulart kormányzásának három éve**

**Experience of a modernisation attempt in Brasil.
João Goulart's governing during the three years
of his presidency**

ABSTRACT

In the first part of the 1960s in Latin America the contradictions of economic, political and social structures deepened, although several responses and strategies were shaped so that those contradictions could be overcome.

One of the historically significant modernisation attempts and remedial measures during the cold-war period in Brasil took place from 7, September, 1960 to 1, April, 1964 under the presidency of João Goulart.

Goulart – after the presidential election in October, 1960 – became Jânio Quadros's vice-president in January, 1961. It was the second time that he had been given an important role in Brasil's political life. As the president Jânio Quadros unexpectedly resigned on 25, August, 1961 Goulart succeeded his predecessor and became Brazil's president on 7, September, 1961 among complicated political circumstances.

From his inauguration Jango (João Goulart) began to change the political system of the country and to realize the so-called basic reforms and the social and economic transitions formulated in the three-year plan.

Brasil's attempt aimed at introducing structural reforms was the first on the continent, which was stopped by the military takeover on 1, April, 1964.

The new power represented the so-called conservative Bismarck-type modernisation strategy.

This study intends to analyze the experience of the modernisation attempt led by João Goulart's government.

Keynotes: João Goulart, basic reforms, three-years plan, modernisation models, coup d'état.

ABSZTRAKT

Az 1960-as évtized első felében Latin-Amerikában kiéleződtek a gazdasági, politikai és társadalmi struktúrák ellentmondásai, amelyek leküzdésére a kontinensen különböző stratégiák és válaszok születtek. A hidegháború időszakában a megindult modernizációs és felzárkózási kísérletek egyik történelmi szempontból is jelentős kísérletére Braziliában, João Goulart elnökségének (1961. szeptember 7 - 1964. április 1.) hároméves periódusában került sor.

* Professzor emeritus, Pécsi Tudományegyetem

Goulart az 1960. októberi elnökválasztást követően 1961 januárjában Jânio Quadros alelnökeként vált másodszor is a brazil politikai élet egyik főszereplőjévé. Az elnök 1961. augusztus 25-i váratlan és meglepetésszerű lemondását követően Goulart 1961. szeptember 7-én bonyolult belső körülmények és küzdelmek közepette követte elődjét az elnöki székben. Jango (João Goulart) beiktatása pillanatától harcot indított az ország politikai rendszerének megváltoztatásáért, valamint az úgynevezett alapreformok és a hároméves tervben meghirdetett gazdasági-társadalmi átalakítások végrehajtásáért.

Brazília és a kontinens első strukturális reformok bevezetésére irányuló kísérletének az 1964. április elsejei katonai hatalomátvétel vetett véget, amely a hadsereg intézményes hatalomgyakorlásának jegyében a konzervatív, avagy bismarcki típusú modernizációs stratégiáját képviselte.

A tanulmány a Goulart - kormány vezette reformkísérlet tapasztalatainak elemző bemutatására vállalkozik.

Kulcsszavak: João Goulart, alapreformok, hároméves terv, modernizációs modellek, katonai hatalomátvétel.

Reformprogramok Brazíliában. Goulart hatalomra jutása

Az 1960-as évtized első felében Latin-Amerikában kiéleződtek a gazdasági, politikai és társadalmi struktúrák ellentmondásai, amelyek leküzdésére a kontinensen különböző stratégiák és válaszok születtek. A hidegháború időszakában a megindult modernizációs és felzárkózási kísérletek egyik történelmi szempontból is jelentős kísérletére Brazíliában, João Goulart elnökségének (1961. szeptember 7–1964. április 1.) hároméves periódusában került sor.

Történelmi tény, hogy *Latin-Amerika 1959-től*, a kubai forradalom győzelmétől a *hidegháború egyik privilegizált térségévé vált* a „belső ellenség” és a „kommunista felforgatás” elleni harcban. A bipoláris világ két pólusa egymással szembeni küzdelmének fontos állomásai voltak az 1961. áprilisi, Fidel Castro rendszere elleni Disznó-öbölbeli nyílt fegyveres támadás, az 1962. októberi kubai rakétaválság, valamint az Egyesült Államok által az 1964-ben kirobbantott tonkini incidens. Ilyen nemzetközi körülmények között került sor a João Goulart által képviselt társadalmi, gazdasági és szociális reformprogram meghirdetésére, majd annak bukása után a katonai diktatúra színre lépésére Brazíliában.

Goulart –, akit Brazíliában egyszerűen csak Jangonak neveztek – az 1960. októberi elnökválasztást követően 1961 januárjában Jânio Quadros alelnökeként vált másodszor is a brazil politikai élet egyik főszereplőjévé. Az elnök 1961. augusztus 25-i váratlan és meglepetésszerű lemondását követően Goulart 1961. szeptember 7-én bonyolult belső körülmények és küzdelmek közepette követte elődjét az elnöki székben.

Jango – 1961. szeptember 7. és 1964. április 1. közötti időszakban töltötte be az ország elnöki tisztségét. A Getulio Vargas által 1945-ben alapított Brazil Munkáspárt

(Partido Trabalhista Brasileiro - PTB) vezetőjeként az 1960. október 3-i elnökválasztáson a getulista politikai és gazdasági örökséget őrző és továbbfejlesztő Brazil Munkáspárt, a szakszervezetek, valamint a Brazil Szociáldemokrata Párt (Partido Socialdemocrata de Brasil- PSD) támogatását élvező és az alkotmányos rend védelmét előtérbe helyező Henrique Teixeira Lott tábornok alelnökjelöltjeként indult a választáson.¹

Az 1960-as elnökválasztás fő esélyese azonban, az excentrikus, ám nagy népszerűségnek örvendő politikus, Jânio Quadros volt. Quadros „Megtettesítette magában mindazokat az reményeket, amelyeket a *getulizmus* - ellenes elit, a politikai szokások erkölcsösebbé tételét váró, és a magát a magas megélhetési költségek miatt érintettek gondoló középosztálybeli réteg, illetve a munkások jó része táplált.”² A volt são pauloi-i polgármestert és kormányzót négy kisebb és egy nagy centrista-jobbközép jellegű párt támogatta. A választás Jânio Quadros fölényes győzelmét eredményezte. A jelölt a 11,7 millió választó szavazatainak 48%-át (5 636 623 fő) szerezte meg. Henrique Teixeira Lott tábornokra a résztvevők 28%-a, (3 846 825 fő), a jobboldali-konzervatív Ademar Barrosra 23%-a (2 195 709 fő) voksolt. *Braziliában az alelnökökre is külön-külön és önállóan szavaznak. Ebben a küzdelemben João Goulart hatalmas győzelmet aratott. 4 547 010 voksot gyűjtött be.* Jóval többet kapott, mint az elnöki tisztségért harcba szálló Lott tábornok, és 300 000 szavazattal megelőzte Milton Campost, a konzervatív Demokratikus Nemzeti Unió (União Democrática Nacional – UDN) és Jânio Quadros jelöltjét.

Ennek következtében jött létre a végrehajtó hatalom abszolút többségét magának tudó Jan-Jan tengely (chapa de Jan-Jan), Jânio Quadros és João Goulart szövetsége.

Az 1960. október 3-i elnökválasztás másik jellegzetessége a szavazásra jogosultak és a szavazáson résztvevők számának látványos növekedése volt. Braziliában a tárgyalta időszakban az analfabéták és a hadsereg alacsonyabb rangú tagjai, a tiszthelyettesek nem választhattak. Sem aktív, sem passzív választójoggal nem rendelkeztek. Nem véletlen, hogy az 1962-ben João Goulart, már mint köztársasági elnök által meghirdetett Hároméves Tervben kiemelkedő jelentőséget kapott a választójogtól megfosztott rétegek és társadalmi csoportok szavazati joghoz juttatásának, a választójogi reformnak a kérdése.

Összességében az látható tehát, hogy 1945 után az egymást követő választásokon nőtt a választásra jogosultak és a választáson résztvevők száma. 1945-ben 5,9 millió, 1950-ben 7,9 millió, 1955-ben 8,6 millió, 1960-ban pedig 11,7 millió polgár élhetett választójogával.³

Az országos politikai mező nem volt ismeretlen Jango számára. Getulio Vargas második elnöki periódusában (1950–1954), 1953. június és 1954. február között a Munkaügyi Miniszter tisztségét látta el. Az 1956–1961 közötti öt évben pedig a nemzeti fejlesztési politikát (nacional-desenvolvimentismo) és társadalmi-gazdasági reformokat hirdető Juscelino Kubitshek (JK) alelnöke volt. Tevékenysége az alelnök

szokásos feladatain túl a Getulio Vargas minisztereként szerzett tapasztalatait, kapcsolatrendszerét, ismertségét és az érintett csoportok részéről történő elfogadottságát felhasználva elsősorban a munkásokkal és a szakszervezetekkel való kapcsolattartásra és konzultációra irányult.

A cseh származású JK kormányzati programjának középpontjában *Tervcélok* (*Planes de Metas*) elnevezésű dokumentumban rögzített gyors ütemű változások megvalósítása állt.

Bombasztikus jelszava szerint kormánya „*Öt év alatt ötven év*” átalakító munkáját végzi el. A Tervcélok elnevezésű modernizációs és átalakító program öt csoportra osztva 31 célkitűzést tartalmazott. Az első az *energia* kérdésével kapcsolatos elképzeléseket foglalta össze. Ennek megfelelően az elektromos energia, a nukleáris energia, a szénbányászat az olajkitermelés és finomítás korszerűsítésére a beruházások 43,4%-a jut. Az autópályák, a kikötők, a közutak építését, a vasúthálózat és a légikikötők fejlesztését magában foglaló *szállítás* a befektetések 29,6%-val számolható. A hat elemet (gabona, tárolók, hűtőrendszerek, vágóhidak, mezőgazdaság fejlesztése) tartalmazó *élelmezés* korszerűsítésére a beruházások 3,2%-a jutott. Az *ipar és nehézipar* a beruházások 20,4%-val gazdálkodhatott. Az analfabetizmus felszámolását is magában foglaló oktatásra 4,3%, irányozták elő. Külön fejezet rendelkezett az új főváros, Brazíliaváros létrehozásáról⁴, amely hivatalosan 1960. április 21-én vált az ország adminisztratív és politikai központjává.

1. ábra

Juscelino Kubitschek, Brazília elnöke (1956. január 3– 1961.január 31.)

Forrás: https://pt.wikipedia.org/wiki/Lista_de_presidentes_do_Brasil

A Kubitschek korszak jelentős előrelépést jelentett az ország életében. Az 1957 és 1961-es periódusban a bruttó hazai össztermék évi átlagban 7%-al emelkedett. 1955

és 1961 között az ipari termelés 110%-al, a hírközlés 380%-al, a közlekedési eszközök gyártása 600%-al, a gépipar kapacitása 125%-al nőtt. Nem csökkentek ugyanakkor a társadalmi egyenlőtlenségek, az infláció pedig elérte a 80%-ot.⁵ Fennmaradt a gazdaság monokulturális jellegű, nagyrészt a kávé kivitelére alapozott exportszerkezete, a külföldi tőkeberuházóktól és nemzetközi pénzügyi szervezetektől való függése, aminek következményeivel az 1961. január 31-én hatalomra került Quadros adminisztrációnak kellett szembenéznie. „A JK kormány – fogalmaz Fausto Boris történész – támogatta a széleskörű állami tevékenységet mind az infrastruktúrának, mind az iparosításnak biztosított közvetlen élénkítő intézkedések területén. Mindazonáltal nyíltan vállalta azt is, hogy szükség van külföldi tőke országba történő becsalogatására, oly módon, hogy akár jelentős könnyítéseket is biztosítanak a számára. Ilyen módon a *nacionalista ideológia teret veszített a fejlesztéspolitikával szemben.*”⁶ (kiemelés tőlem – Szilágyi István)

JK azonban nem tudta folytatni az ország gazdasági és szociális modernizációját célzó politikáját és programját. A hatályban lévő 1946-os brazil alkotmány ugyanis nem engedélyezte, nem tette lehetővé ugyanazon személy számára az egymást követő két elnöki ciklust.

Ez kettős következménnyel járt. Megnehezítette, vagy személyileg csaknem lehetetlenné tette egy közép, vagy hosszú távú reformprogram következetes végrehajtását. Másrészt a korábbi korszakok és kormányok által meg nem oldott és felhalmozódott társadalmi - gazdasági-szociális és politikai problémákkal minden esetben az új kormányoknak kellett szembenézniük. Jelen esetben a Juscelino Kubitschek importhelyettesítő, nemzeti fejlesztésre irányuló gazdaságpolitikájának rövid távon jelentkező negatív hatásai a Jânio Quadros vezette adminisztráció mozgásterét csökkentették és terheit növelték.

Az 1956–1960 közötti periódusban érvényesülő gazdaságpolitikának ugyanis volt egy Achilles-pontja: a pénzügyi finanszírozás, a pénzügyi egyensúly megrendülése. Az ambiciózus ipari beruházások támogatása rövid távon növelte a költségvetési deficitet, amely 1957 végére folyó áron számolva már elérte a 286 millió dollárt, miközben az 1955 és 1956 időszakban ez kiegyensúlyozottnak volt nevezhető. Elszabadult az infláció, növekedtek a társadalmi és szociális egyenlőtlenségek és nőtt a politikai feszültség.

2. ábra

Jânio Quadros – Brazília elnöke (1961. január 31–1961. augusztus 25.)

Forrás: https://pt.wikipedia.org/wiki/Lista_de_presidentes_do_Brasil

Az ellenzéki tevékenység eredményeképpen az elnökkel szemben hivatalba lépése első pillanatától kezdve egyre hevesebbé váló politikai támadások indultak meg.

Ennek részét képezték a Quadros-kormányzat Afrika, Ázsia és Latin-Amerika országai, az úgynevezett „harmadik világ” térségeivel kapcsolatban tanúsított szolidaritása, sok tekintetben szimbolikusan tekinthető magatartása, elkötelezettsége és az elnök új szövetségesek keresésére irányuló megnyilvánulásai. Elnöksége kezdetén diplomáciai kapcsolatot létesített a Kínai Népköztársasággal. A Dél Keresztje Renddel (Ordem do Cruzeiro do Sul) tüntette ki az uruguayi Punta del Esté-ben 1961. augusztus 17-én tartott, a „Szövetség a Haladásért” programot meghirdető találkozóóról Brazilián keresztül Kubába hazatérő Ernesto Che Guevarát.

„Ebben a gesztusban nem volt semmiféle olyan szándék, – hangsúlyozza Fausto Boris – amellyel Jânino Quadros a kommunizmus iránti támogatását akarta volna kifejezni. A nagyközönség számára azt a független külpolitikai irányvonalat (*Política Externa Independente*) jelképezte, amelyet Quadros kezdett el megvalósítani, miközben a két nagy hatalmi blokk között harmadik utat keresett Brazília számára”⁷ A történelmi hűség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy az elnök ezzel azt a gazdasági és politikai szuverenitás részleges visszaszerzésére irányuló külpolitikát folytatta, amely a Juscelino Kubitshek érában elkezdődött. Brazília egyike volt azoknak az országoknak, amelyek támogatták az 1955. április 18–24 között 29 ázsiai és afrikai ország által az indonéziai Bandung városában megrendezett konferenciát, ahol a résztvevők felléptek a kolonializmus és a neokolonializmus ellen, elítélték az USA és a Szovjetunió beavatkozását más országok (bel)ügyeibe, és szorgalmazták az el

nem kötelezett országok együttműködésének erősítését. Bandungban került meghirdetésre a nemzetközi viszonyok területén érvényesnek tekintett, a külső beavatkozást és agressziót elutasító, a nemzetek szuverenitását alapértéknek tekintő úgynevezett *Tíz Elv* deklarálására is. A későbbiek folyamán az el nem kötelezett országok mozgalmá 121 tagúvá bővült és Brazília is csatlakozott a kezdeményezéshez. Mindezekre a folyamatokra és eseményekre Juscelino Kubitshek elnöksége idején, a hidegháború éles szembenállást jelképező szakaszában került sor.⁸

Az említett tények ellenére a brazil társadalom egészét váratlanul érte Jânio Quadros 1961. augusztus 25-i lemondása. Máig számos kérdés merül fel az elnök cselekedetével kapcsolatban. A legáltalánosabbnak tekinthető álláspont szerint Quadros e lépéssel akarta hatalmát megszilárdítani. Arra várt, hogy elsőprő erejű népmozgalom bontakozik ki mellette, a lemondás visszavonására szólítja fel, amihez csatlakozik majd a hadsereg is. A tények azonban azt mutatják, hogy megfelelő szintű mozgósítás, szervezettség és előkészítettség híján erre nem került sor. Jânio államcsínyt tervezett. Lépése, elképzelése szerint népi és elsősorban katonai fellépést provokálna ki. Visszatérve a nép és a tábormokok segítségével, a Nemzeti Kongresszus nélkül kormányozna. Goulart Kínába küldése is részét képezte a tervnek. Az alelnök lenne ugyanis az, aki a törvény szerint a helyére lépne és átvehetné a hatalmat. Azonban trabalhista vezető lévén, aki 1953 óta harcolt a katonai és a civil konzervatív erőkkkel szemben, aki egy kommunista országba utazott, valószínű, hogy kiváltaná a beiktatásával szemben a Fegyveres Erők fellépését. A Kína és Brazília között meglévő földrajzi távolság ugyanakkor lehetővé tenné, hogy Jânio néhány napot nyerjen, amíg az alelnök Braziliába érkezik. A terv azonban megghiúsult.⁹

A Vargas halálának napjára időzített lemondásra a jobboldali vezető politikusa Carlos Lacerda, Guanabara szövetségi állam¹⁰ kormányzója a központi televízióban reagált és elítélte Quadros puccsista szándékait. Ez váratlanul érte a távozó elnököt. A Nemzeti Kongresszus jobboldali képviselői azonnal elfogadták a lemondást, a baloldali képviselők pedig tanácstalanok voltak.

Quadros lépése katasztrofális következményekkel járt az ország politikai rendszerének működésére és állapotára. Claudio Bojunga szerint „... a politikai rendszer tekintélyének elvesztésével, mesterséges zsákutcába taszításával, a politikai intézmények és az 1946-os alkotmány életképtelenségre ítéletével Jânio jelentős mértékben hozzájárult az ország politikai destabilizációjához, az eddig viszonylag jól működő párt-és választási rendszer kisiklásához.”¹¹

Ebben a helyzetben a volt elnök katona minisztereiből alakult Juntának¹² alárendelve a Képviselőház elnöke Ranieri Mazzilli vette át ideiglenesen az elnöki tisztséget. A Junta egyben kinyilvánította, hogy nem kívánatos João Goulart megválasztott alelnök visszatérése az országba. Hazaérkezése esetén fogolynak tekintik. Ezt a lépést azonban még az ellenzéki párt, az UDN sem támogatta.

João Goulart hatalomra kerülésének és elnöki beiktatásának körülményei tehát meglehetősen szokatlanok és különösek voltak. A kialakult helyzetre rányomta bélyegét a Brazíliára jellemző politikai, gazdasági, szociális és regionális megosztottság, a hidegháború viszonyrendszere és a hadseregen belül tapasztalható ellentétek.

Az 1946-os alkotmány szerint a jogi és a legális megoldás egyértelmű volt. Az elnök lemondása után az alelnök lép a helyére. Az 1961. augusztus 26 és szeptember 4 közötti kilenc nap eseményei azonban felszínre hozták az alkotmányos megoldást előtérbe helyező és az azzal szembenálló katonai és civil politikai erők közötti ellentétet. A hadsereg vezetőiből álló háromtagú junta ellenezte Goulart beiktatását. Álláspontjuk és az őket támogató konzervatív politikai erők véleménye szerint Jango elnöki kinevezése egy szocialista jellegű, a kommunisták hatalomra jutását eredményező rendszer létrehozását jelentette volna. Ezért azt elutasították. Az alaptörvény szerint a beiktatás mellett még egy másik megoldás is szóba jöhetett. Az elnöki tisztség betöltetlennek nyilvánítása és hatvan napon belül új elnökválasztás kiírása. Ezt az ideiglenes államfő a Nemzeti Kongresszus tagjaival történő konzultáció után megteheti. Ranieri Mazzilli 1961. augusztus 28-án ezzel kapcsolatban egy rövid üzenetet küldött a kongresszusnak.

A Nemzeti Kongresszus nem fogadta el a javaslatot, de nem szavazta meg Goulart elnöki beiktatását sem, és 1961. augusztus 29-én 299 nem és 14 igen szavazat ellenében elutasította az ellene indítandó impeachment eljárást is. Ebben a kérdésben együtt szavazott és egyetértett a parlament legnagyobb konzervatív pártja, Goulart hatalmának ellenzője az UDN, valamint Carlos Lacerda Guanabara állam kormányzója is. Ehelyett a Nemzeti Kongresszus létrehozott egy parlamenti bizottságot, amelynek feladatául a parlamenti rendszer bevezetésének kidolgozását szabta meg.

A junta tagjai azonban ezzel a megoldással sem értettek egyet. A törvényhozási szavazás napján, 1961. augusztus 29-én egy kiáltványt tettek közzé, melyben Goulart lehetséges beiktatását a felforgató és a brazil társadalmat erőszakkal átalakító erők győzelmének, egy szindikalista köztársaság megteremtésére irányuló kísérletnek nevezték.

A hadsereg álláspontja azonban nem volt egységes és a juntával szemben felléptek az alkotmányos megoldást előtérbe helyező irányzatok is.

Henrique Teixeira Lott marsallt felhívását követően a junta ugyan letartóztatta, a tábornok azonban azt megelőzően már tájékoztatta Leonel Brizolát, Goulart vejét, Rio Grande do Sul állam kormányzóját, hogy a hadsereg jelentős erői a katonai miniszterekkel szemben készek az alkotmányos megoldás támogatására. Ezek közé tartozott az éppen az állam fővárosában, Porto Alegreben tartózkodó, ám ténylegesen csapatok feletti parancsnoksággal nem rendelkező Amaury Krueel tábornok¹³ és ami az adott esetben nagyobb jelentőséggel bírt, José Machado Lopes tábornok is, aki a Porto Alegre-i székhelyű III. Hadsereg parancsnokaként szintén az alkotmányosság betartásának és érvényesítésének álláspontjára helyezkedett. Ezzel párhuzamosan

Leonel Brizola vezetésével a Legalitás Kampánya (Campanha da Legalidade) elnevezéssel hatalmas népmozgalom bontakozott ki, amelyhez nem csupán a szakszervezetek és bizonyos politikai pártok, de a hadsereg számos egysége is csatlakozott. A polgárháborúval fenyegető helyzet feloldásához nem járult hozzá és nem segítette Mazzilli augusztus 26-án a rendkívüli állapot bevezetéséről kiadott és betarthatatlannak bizonyuló rendelete sem. Amikor pedig a Porto Alegreben kibontakozó ellenállás letörése céljából a haditengerészeti miniszter Rio de Janeiróban bejelentette, hogy hadihajókat küld Rio Grande do Sul állam fővárosába, Leonel Brizola kijelentette, hogy több hajó elsüllyesztésével eltorlaszolja Porto Alegre kikötőjét és a III. Hadsereg támogatásával készen áll a fegyveres összecsapásra is.

Az Odílio Denys marsall vezette katonai junta tehát komoly stratégiai és számítási hibát vétett, mert nem számolt a hadsereg regionális egységeinek legális rend melletti elkötelezettségével és kiállásával.

A polgárháborús helyzet elkerülése érdekében ezért csupán alkotmányos megoldás jöhetett szóba. A törvénytisztelő erők azonban meglehetősen sokszínűek voltak és eltérő politikai érdekek mentén szerveződtek. Az idő sürgetett. Létfontosságúvá vált egy mindenki számára elfogadható gyors kompromisszum kialakítása és megtalálása. Erre 1961. szeptember 2-án került sor. A jelzett napon a Nemzeti Kongresszus egy cikkely beiktatásával módosította az 1946-os alkotmányt és az elnöki rendszert parlamenti köztársasági berendezkedésévé váltotta fel. Az alaptörvény módosításáról két menetben szavaztak. Az első fordulóban 234 igen és 59 nem szavazat született. A második fordulóban 233 képviselő támogatta a parlamentáris köztársaság bevezetését 55 ellenében. A sebtében létrehozott, a parlamenti és az elnöki rendszer sajátos keverékének, változatának tekinthető új berendezkedés lényeges mértékben csökkentette az elnök jogkörét és az átalakítások megnyugtatták a katonai juntát is. Az elnök mandátuma öt évre szólt. Megválasztására a Nemzeti Kongresszus abszolút többségének szavazatával kerül sor. Megmaradt az államfő törvényhozás felosztási joga, ezt azonban csak a következő parlament esetében érvényesítheti. Az elnök a végrehajtóhatalmat az általa kijelölt és a Parlament által elfogadott miniszterelnökkel és a kormánnyal együtt gyakorolja. Az általa kibocsátott jogi aktusok érvényességéhez miniszterelnöki és az illetékes szakminiszteri ellenjegyzés szükséges. Az elnök azonban vétót emelhet a neki nem tetsző törvénytervezetekkel szemben. Mivel az elnök nem élhet az 1958-ban megválasztott Nemzeti Kongresszus felosztásának jogával, igen csekélyé vált annak valószínűsége, hogy a vele szemben álló parlamentben mandátumának időtartama alatt többségre tegyen szert. Ráadásul megmaradt a Nemzeti Kongresszus elnökkel szembeni vádemelési eljárási joga, amennyiben az nemzetbiztonsági kockázatot jelent. Az új politikai berendezkedés további intézményi reformokat bevezetését is igényelte. Erre azonban az 1961. szeptember 2-a utáni időszakban nem került sor.

1961. szeptember 4-én Ranieri Mazzilli ideiglenes elnök levélben tájékoztatta a Nemzeti Kongresszust, hogy a három katonai miniszter elfogadja a parlament által kidolgozott és törvényesített kompromisszumot. Goulart szeptember 5-én visszatért

Brazíliába és az ország függetlensége 139. évfordulójának napján, 1961. szeptember 7-én letette az elnöki esküt.

Jango (João Goular) beiktatása pillanatától harcot indított az ország politikai rendszerének megváltoztatásáért, valamint az úgynevezett alapreformok és a három-éves tervben meghirdetett gazdasági-társadalmi átalakítások végrehajtásáért.

Az 1961. szeptember 7-én beiktatott kormány sorsa, helyzete és jövője két tényezőtől függött. Egyrészt attól, hogy milyen lesz az új elnök politikája, mely társadalmi erőkre kíván támaszkodni, másrészt pedig, hogy sikerül-e kiszélesítenie és növelnie bázisát a politikai centrumban úgy, hogy eközben ne veszítse el az egyre inkább radikalizálódó baloldal és szakszervezeti mozgalom támogatását.

A jelzettekén túl a sikeres stratégia és kormányzás feltételrendszere João Goulart elnökségének periódusában további négy tényezőn múltott. A brazil hagyományoknak megfelelően az államfői hatalom, az elnöki rendszer visszaállításán, a gazdaság stabilizálásán, és ezzel párhuzamosan az alapvető gazdasági-társadalmi reformok meghirdetésén, végrehajtásán, valamint a szilárd parlamenti és politikai többség megszerzésén.

Tisztában volt ezzel Goulart is. Erőfeszítései ezért az elnöki hatalom visszaállítására irányultak. Erős jogi és alkotmányos felhatalmazáshoz jelentős és meggyőző mértékű, országos jellegű támogatásra van szükség. Az államfő ezért úgy döntött, az ország lakosságához fordul és népi támogatással, népszavazás útján szerzi és állítja vissza az elnöki hatalmat. Ahhoz, hogy a referendum eredménye felől a legkisebb kétség se legyen arra törekedett, hogy a népszavazás megtartásának időpontjáig bizonyítsa, hogy a parlamenti rendszer esetében a jó és hatékony kormányzás mekkora nehézségekbe ütközik. 1962 második felében ennek már világos jelei mutatkoztak.

Ilyen körülmények közepette 1963. január 6-án került sor a referendum megtartására. 11,5 millió brazil állampolgár járult az urnákhoz és 9,457 488-an szavaztak az elnöki rendszer visszaállítására. A korabeli sajtóban közölt elemzések szerint Goulart másodszor is a Brazil Köztársaság elnökévé választották.

3. ábra

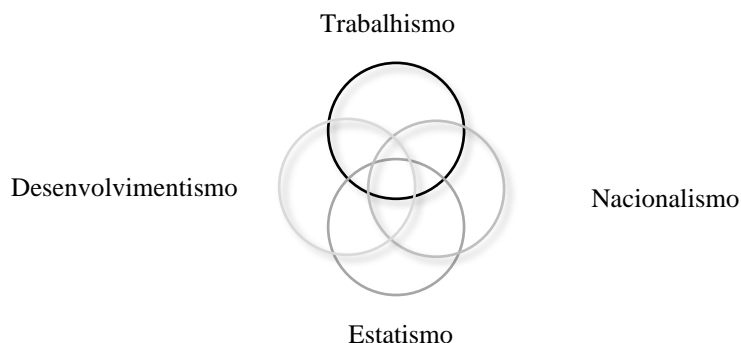
João Goulart – Brazília elnöke (1961. szeptember 7–1964. április 1.)

Forrás: https://pt.wikipedia.org/wiki/Lista_de_presidentes_do_Brasil

A megnyert referendumot követően Jango visszatérhetett az örökölt gazdasági problémákkal való szembenézésre, valamint politikájának bázisát képező alapvető reformok bevezetésének kérdésére.

Az alapvető reformok és a Hároméves Terv

João Goulart *hatalomra kerülése pillanatától elkötelezte magát a hagyományos getulista gazdasági és társadalmi örökség és értékek - azaz a dolgozói érdekek védelme, a fejlesztéspolitika, a nemzeti elkötelezettség és az állami szerepvállalás - képviselése és megvalósítása mellett.*

4. ábra

A brazil trabalhizmus állandó elemei

Forrás: Cássio Silva Morira: O projeto de Nação do Governo João Goulart: o Plano Trienal e as Reformas de Base (1961–1964). Porto Alegre. 2011 94. o.

Az alapreformoknak nevezett program a brazil gazdasági, szociális és politikai struktúrák állami irányítással és közreműködéssel történő modernizációját tűzte ki célul. Magában foglalta az agrárium, a bankszektor, a pénzügyi- és adó rendszer, a városok, az egyetemek és a hadsereg működésének, a közigazgatás korszerűsítésének, a politikai jogok kiterjesztésének programját és ígéretét. Ez utóbbi elsősorban az analfabéták, a tiszthelyettesek és a sorkatonák szavazati jogának biztosítását jelentette. Kiemelt fontosságúnak tekintette az önálló gazdasági fejlődés anyagi és intézményi feltételeinek megteremtését. Ennek érdekében állást foglalt a külföldi tőke ellenőrzése, a stratégiai jellegű ágazatok állami monopóliumának megteremtése és saját, nemzeti, a világpiacon is versenyképes és jelentős tőkeerővel rendelkező nagytőkés vállalkozások, vállalatok létrehozása, kialakítása és az ezekhez kapcsolódó beruházások beindítása mellett¹⁴.

Az elnök az 1963. január 6-i referendumon aratott győzelem után a *brazil fejlesztéspolitika négy fő céljaként az ország gazdasági struktúrájának megváltoztatását, az autonóm gazdasági fejlődés feltételeinek megteremtését, a társadalmi egyenlőtlenség csökkentését és a társadalmi igazságosság biztosítását tekintette*. „Az alapreformok célja – írja Boris Fausto – nem az volt, hogy általuk egy szocialista társadalom jöjjön létre. Inkább egy állami fellépésből kialakuló és a kapitalizmus modernizálására, illetőleg az ország mély egyenlőtlenségeinek a csökkentésére irányuló kísérletnek voltak tekinthetők. Mindennek a következményei azonban olyan hatalmas változásokat vetítettek előre, amelyekkel szemben az uralkodó osztályok hatalmas ellenállást fejtettek ki.”¹⁵

5. ábra

Az Alapvető reformok

Forrás: Cássio Silva Morira: O projeto de Nação do Governo João Goulart: o Plano Trienal e as Reformas de Base (1961–1964). Porto Alegre. 2011. 269. o.

Amint az alapvető reformokat bemutató ábrából látható, a változtatások a politikai és választójogi kérdések köré voltak felfűzve. Ezt követően a reformok két nagy csoportjáról beszélhetünk. Az *eljárési változtatásoknak* nevezett fejezetben a közigazgatási, a pénzügyi, a bankrendszert és a devizapolitikát érintő korszerűsítési feladatok kaptak helyet. Az úgynevezett *tartalmi reformok* a mezőgazdaságot, a városfejlesztést és az oktatási rendszert érintették.

Az 1962. december végén meghirdetett *Hároméves terv (Plano Trienal)* az alapvető reformok megvalósításhoz szükséges gazdasági környezet, a gazdasági stabilizáció, valamint Brazília világpiaci integrációját, és hatékonyabb illeszkedését is szolgáló eszközök bevezetését és alkalmazását foglalta egységes struktúrába, alakította középtávú cselekvési tervvé és kormányprogrammá.

Ezek az intézkedések fejlesztési célú, az importhelyettesítő iparosítással és a gazdasági felzárkóztatás követelményeivel és szükségletével koherens reformintézkedéseket tartalmaztak és távol álltak a szocializmus bevezetésének céljától, azaz attól a szándéktól, amellyel politikai ellenfelei egyre hevesebben vádolták a kormányt.

A Hároméves Terv összhangban volt ugyanakkor a John Fitzgerald Kennedy elnök által 1961 augusztusában Punta del Estében meghirdetett Szövetség a Haladásért elnevezésű kontinentális reformprogrammal és fényévnnyi távolság választotta el a Kubában Fidel Castro által bevezetett rendszertől, a kubai forradalom szocialista jellegű és típusú célkitűzéseitől. Néhány évvel később, 1969. december 17-én a Chilei Népi Egység (Unidad Popular) Alapvető kormányprogramjában hirdette meg a „chilei út a szocializmushoz” (vía chilena al socialismo) koncepciót. Nyugat-Európában

az 1970-es években az Enrico Berlinguer főtitkár vezette Olasz Kommunista Párt iktatta programjába a szovjet és a kelet-közép-európai létező szocializmustól alapvetően eltérő „történelmi kompromisszum” eredményeként létrejövő szocialista típusú berendezkedés stratégiáját. A történelem azonban ezeket a gyakorlati és elméleti kísérleteket nem igazolta. A Salvador Allende elnök által vezetett Népi Egység kormányát 1973. szeptember 11-én az Augusto Pinochet tábornok vezette katonai puccs megbuktatta és létrejött az 1964. április 1-i brazil katonai rendszerhez hasonló jellegzetességeket mutató chilei új militarizmus kivételes állama.

João Goulart tehát megkezdte a már említett alapvető reformok bevezetését és 1962 decemberében a neves cepalista¹⁶ közgazdász, Celso Furtado mint kormányának tervezésért felelős minisztere és San Tiago Dantas pénzügyminiszter vezetésével kidolgozásra került és 1962. december 30-án nyilvánosságot látott a *Hároméves Terv (Plano Trienal)*.

A dokumentum tartalmazta az alapvető reformok legfontosabb elemeit. Ezzel kapcsolatban az elnök a Nemzeti Kongresszushoz intézett 1964-es üzenetében hangsúlyozta a reformok – többek között az alkotmányreform – szükségességét. A Hároméves tervet „*a békés fejlődés brazil útjának*” (*caminho barasileiro do desenvolvimento pacífico*) és a „*demokrácia kiszélesítése*” (*ampliação da democracia*) eszközének nevezte. Azonban már a dokumentum megjelenése pillanatában látható és érzékelhető volt a Nemzeti Kongresszus ellenállása a gazdasági és társadalom átalakító programmal szemben.

A terv négy általános célt jelölt meg. Ezek: a *növekedés, a külső és belső stabilitás megteremtése, a jövedelemelosztás egyenlőtlenségeinek csökkentése és az állami szerepvállalás növelése* voltak. Nagy hangsúlyt helyezett a hosszú és a rövid távú tervezés fejlesztésére. Ezek a projektszoportok és alcsoportok elemeinek részletezése során nyertek konkrét értelmet. Kiemelésre kíváncsok a regionális egyenlőtlenség csökkentésére, az ágazati programokra, valamint az alapvető reformok lényegét képező közigazgatási, bank- és pénzügyi rendszert, valamint az agráriumot érintő reformok. A Hároméves Terv rendkívül bonyolult és szerteágazó struktúrával rendelkezik és a politikai ellentéteken túl komoly nehézséget jelentett a terv elemei közötti koordináció megvalósítása. Elemzők egy csoportja szerint *valójában a programnak két fő célkitűzése, két fő sarokpontja volt. Az egyik a gazdasági stabilizáció megteremtése az infláció visszaszorításával és a növekedés beindításával. a másik a külföldi beruházók és tőke megnyugtatása, a külföldi befektetések és pénzügyi támogatás megtartása volt.*

A Celso Furtado- San Tiago Dantas terv az 1962 végére 52%-ra nőtt inflációt szerette volna 1965-re a tolerálható 10%-os értékre leszorítani. Ezzel párhuzamosan a gazdasági növekedést a Kubitschek- korszak utolsó évében 1961-ben mutatott 7,7%-ra feltornáznia. A terv csökkenteni kívánta az inflációt gerjesztő papírpénz kibocsátást is. Ez 1962-ben elérte az 508 milliárd reált, miközben egy évvel korábban az még csupán 313 milliárd volt. A fizetési mérleg deficitje elérte a 400 millió dollárt, a külső adósság pedig az 596 milliót.¹⁷

Mindezek a tényezők csökkentették és felemésztették a kormány támaszának tekintett bérből és fizetésből élők jövedelmét, aláásták és megrendítették életszínvonalát és növelték megélhetési gondjaikat.

A Brazil Földrajzi és Statisztikai Intézet (Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística- IBGE) adatai szerint 1961 és 1965 között a bruttó hazai össztermék, az ipari termelés és az infláció alakulása jelentős mértékű recesszióról tanúskodó módon alábbi értékeket mutatta:

1. táblázat

A termelés és az infláció alakulása (1961–1965)

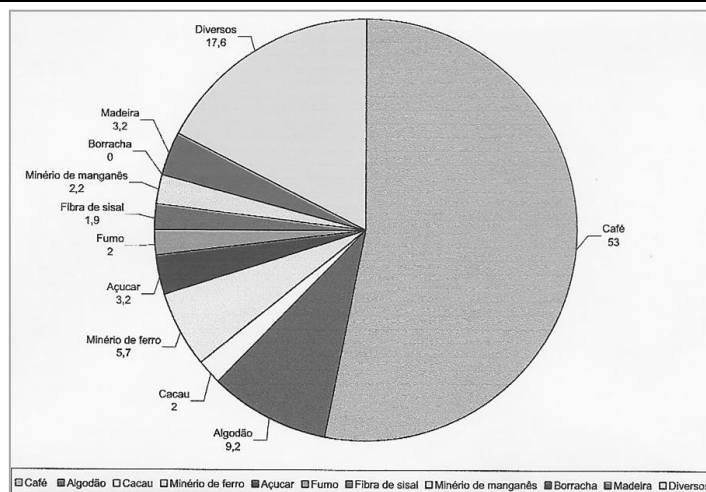
Forrás: Cássio Silva Morira: O projeto de Nação do Governo João Goulart: o Plano Trienal e as Reformas de Base (1961-1964). Porto Alegre. 2011. 59. o. és O Plano Trienal de Celso

Furtado: a economia vitimada pela política. 3. o.

Év	A BHT növekedése (%)	Az ipari termelés növekedése (%)	az inflációs ráta (%)
1961	8,6	11,1	33,2
1962	6,6	8,1	49,4
1963	0,6	-0,2	72,8
1964	3,4	5,0	91,8
1965	2,4	-4,7	65,7

Fonte: IBGE

1962-ben az ország exportjában 53%-al a kávé foglalta el a vezető szerepet (6. ábra). Ezt a gyapjú (9,2%), a vasérc kivitel (5,7%), majd további nyersanyag - és élelmiszertermékek követték. Az egyébek kategória alá vont árucikkek tették ki az export 17,6%-át. A szerkezet tehát tipikus harmadik világbeli struktúrát mutat. A kiváló adottságokkal rendelkező Brazília ekkor még nem mutatta a Rui Mauro Marini által szubimperializmusnak nevezett jegyeket.¹⁸

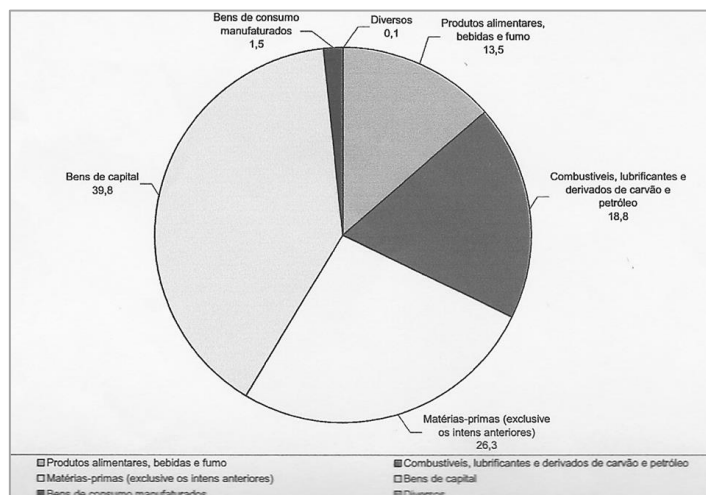

6. ábra

A brazil export szerkezete 1962-ben

Forrás: Cássio Silva Morira: O projeto de Nação do Governo João Goulart: o Plano Trienal e as Reformas de Base (1961–1964). Porto Alegre. 2011. 132. o.

Hasonló következtetésekre juthatunk, ha az ország import szerkezetét vizsgáljuk.

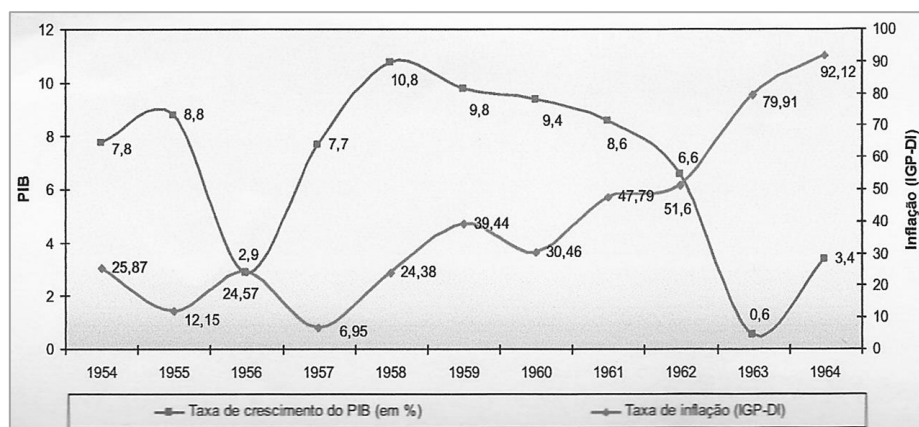
7. ábra

A brazil import szerkezete, 1961-ben

Forrás: Cássio Silva Morira: O projeto de Nação do Governo João Goulart: o Plano Trienal e as Reformas de Base (1961–1964). Porto Alegre. 2011. 129. o.

Az importcikkek túlnyomó többségét a magas hozzáadott értéket képviselő tőke javak (39,8%), a feldolgozott szén és olajszármazékok (18,8%), élelmiszeripari, ital és dohány és termékek (13,5%) tették ki.

Az ország helyzetét és a Hároméves Terv célkitűzései teljesítésének fontosságát az 1954 és 1964 közötti tíz év bruttó hazai termékének és az inflációs rátának az alakulása is jól mutatja. (8. ábra).

8. ábra

A bruttó hazai össztermék és az inflációs ráta alakulása 1954 és 1964 között

Forrás: Cássio Silva Morira: O projeto de Nação do Governo João Goulart: o Plano Trienal e as Reformas de Base (1961–1964). Porto Alegre. 2011. 102. o.

Az adatokból világosan kiolvasható, hogy a bruttó hazai össztermék növekedése Juscelino Kubitscek elnöki ciklusának közepén, 1958-ban érte el a maximumot, a 10,8%-ot. Ezt követően csökkenési folyamat indult meg, amely 1963-ban jutott a mélypontra 0,6%-al. 1964-ben már egy újabb fellendülési szakasz vette kezdetét, amely az év végére már elérte a 3,4%-ot.

Az infláció ezzel szemben egyenes vonalú növekedést mutat. 1963-ban ebben a trendben negatív jellegű minőségi fordulatot tapasztalunk. Az infláció 6,6%-ról 79,91%-ra ugrott, 1964-ben pedig 92,12%-ra emelkedett.

A Hároméves Terv a jövedelmi egyenlőtlenség mérséklését is célul tűzte ki. A statisztikai Intézet adatai szerint a nemzeti jövedelemből való részesedés aránya a legszegényebb 20% esetében csupán 3,9%-ot tett ki. Ez az 50% legkisebb bevétellel rendelkezőknél összességében a 11,9%-val 17,4%-ot mutatott. A leggazdagabb 10% a jövedelmek 39,6%-a, az 5% a 28,3%-a, a legfelső 1% pedig a 11,9%-a fölött diszponált. (9. ábra)

Camadas da População	Participação na Renda de Salários
20% mais pobres	3,9
50% mais pobres	17,4
10% mais ricos	39,6
5% mais ricos	28,3
1% mais rico	11,9

Fonte: IBGE (1960).

9. ábra

A népesség csoportjainak a nemzeti jövedelemből való részesedési aránya
 Forrás: Cássio Silva Morira: O projeto de Nação do Governo João Goulart: O Plano Trienal e as Reformas de Base (1961–1964). Porto Alegre. 2011. 1293. o.

1963 áprilisában azonban a Nemzeti Kongresszus elutasította a Hároméves Tervet. A gazdaság- és társadalom átalakító program négy hónap alatt megbukott. A Goulart-kormány hathatós eszköz nélkül maradt és defenzívába szorult. A politikai ellentétek kiéleződtek. Az elnök a jobboldali ellenzék és saját reformista és radikalizálódott baloldali bázisa malomkövei közé került.

Márciusban a kormány az alapreformok és a Hároméves Terv egyik legfontosabb elemét az *agrárreformot* kiemelte a csomagból és elnöki üzenet formájában a Nemzeti Kongresszus elé terjesztette elfogadás céljából. Az államfő első lépését siker koronázta. A törvényhozás támogatta a Falusi Dolgozók Alapszabálya (Estatuto do Trabalhador Rural) című dokumentumot. Ezt megelőzően, 1962. október 11-én sikerült kongresszusi hozzájárulást kapnia az agrárügyekbe az állami irányítást, beavatkozást és támogatást lehetővé tévő intézmény, az Agrárpolitikai Főfelügyelőség, a SUPRA (Superintendência de Política Agrária) létrehozására. A SUPRA feladatai közé tartozott a vidéki és agrárszakszervezetek és érdekvédelem támogatása is.

Az agrárreformmal kapcsolatban tervezett kisajátítások és kártérítések végrehajtása azonban az 1946-os alkotmány tulajdonhoz való jogról rendelkező 141. cikkelyének módosítását követelte meg.

Ehhez azonban a Nemzeti Kongresszus kétharmadának támogatására volt szükség. Ezzel a kialakult helyzetben a kormány reálisan nem számolhatott.

Az elnöki előterjesztés ügyében a törvényhozás parlamenti bizottságot hozott létre, amely 1963 májusában hét négy arányban elutasította a kormány javaslatát.

„1963 szeptemberétől a kormány elvesztette a kezdeményezést. Mindaz a politikai tőke, amelyet a januári népszavazás után megszerzett, elveszett.”¹⁹

A projekt parlamenti vereségét fél év múlva követte a katonai hatalomátvétel.

Az utolsó félév

A reformprogram megvalósítása körüli viták és politikai összecsapások aláásták a nemzeti megbékélés kormányának alapjait és lehetetlenné tették az azt támogató koalíció fenntartását. Ezt a minisztertanács többszöri átalakítása is jelezte. A Tancredo Neves vezette kormány 1961. szeptember 8. és 1962. július 21. között, a Francisco de Paula Brochado da Roca irányítása alatt álló kabinet 1962. július 22-től szeptember 14-ig, a Hermes Lima vezette végrehajtó testület a katonai hatalomátvételig volt hivatalban.

A kormányátalakításoknál azt is figyelembe kell venni, hogy 1963. január 6-a, a prezidenciális berendezkedés visszaállítása után a miniszterek az elnököknek és nem a parlamentnek tartoztak politikai felelősséggel.

1963. októbere és 1964. március 31-e között azonban megszerveződött és létrejött az elnök megdöntését politikai programja középpontjába állító polgári-katonai ellenzék. A brazil katolikus egyház többsége is felsorakozott Goulart ellenzéke mögé.

A Goulart-ellenes erők leghatékonyabb elemét azonban a *hadsereg* adta. Az intézmény részéről az összeesküvés és a konspiráció már 1961 szeptemberében, Quadros elnök lemondását követően elkezdődött.

A modernizáló szárny képviselői a hadsereg megosztottságát látva hajlottak a kompromisszumra. Ez 1961 szeptemberében João Goulart beiktatását eredményezte. A kemény vonal (*linha dura*) reprezentánsai, a tradicionalisták – Artur da Costa e Silva, Olímpio Mourão Filho, Odílio Denys és Muniz de Aragão tábornokok – kezdetől elleneztek a folyamatot. *1963 végétől nyíltan a katonai hatalomátvétel szükségessége mellett foglaltak állást.*

A modernista és a tradicionalista irányzat mellett létezett a hadseregben a legalitást, és az alkotmányos rend és eljárások megtartását képviselő csoport is. Ennek kulcsfigurája, meghatározó alakja Amaury Krueel tábornok, Goulart jó barátja, a II. Hadsereg (São Paulo) parancsnoka, korábban a kormány hadügyminisztere volt. Az alkotmányos rend védelmének támogatása mellett léptek fel a hadsereg regionális erőinek más parancsnokai is. Justino Alves Bastos tábornok a IV. Hadsereg (Észak-Kelet Brazília), Âncora tábornok az I. Hadsereg (Rio de Janeiro) és Galhardo, majd később Ladário Telles tábornok a Harmadik Hadsereg (Rio Grande do Sul) parancsnokai, valamint az elnök közvetlen környezetéhez tartozó tábornokok és főtisztek.

A kormány elleni összeesküvés szálai Humberto Castello Branco tábornok, vezérkari főnök kezében futottak össze. Az utolsó percig háttérbe húzódó főtiszt kompromisszumos jelöltként képes volt a hadsereg különböző irányzatainak egyesítésére.

Megkönnyítette a puccsisták helyzetét az egyre növekvő társadalmi polarizálódás, a különböző politikai erők közötti és a fegyveres erőkön belüli ellentétek kiéleződése, valamint a baloldal és a konzervatív-jobboldali ellenzék radikalizálódása.

1963. augusztus 12-én a fővárosban az altisztek, alhadnagyok és őrmesterek szervezetének nevében „fegyveres tiltakozás” formájában az egész Brazíliavárosra kiterjedő lázadás tört ki. Az elnök támogatta a katonai miniszterek fellépését és szigorú, de igazságos kivizsgálást és a vezetők esetében felelősségre vonást ígért.

Habár a lázadást sikerült rövid időn belül elfojtani, a helyzet tovább éleződött. A baloldali pártok és csoportok kiálltak az őrmesterek követelése mellett. A Brazil Kommunista Párt lapja testvéreinek nevezte a lázadó őrmestereket. A Paraszt Szövetség, az Általános Munkásszövetség (Confederação Geral dos Trabalhadores – CGT), a Hallgatók Nemzeti Egysége (União Nacional dos Estudantes – UNE) a legteljesebb támogatásukról biztosították az őrmestereket és azonnali amnesztiát követeltek számukra.

Annak ellenére, hogy a tiszthelyettesek fellépése csupán Brazília városra és részben São Paulora korlátozódott, gyors véget ért és az elnök is elhatárolódott tőle, következményei rendkívül negatívan érintették a kormányzatot. A konzervatív vezetésű hadsereg a fegyveres erők fegyelmének meglazulását és a katonai hierarchia és engedelmesség veszélybe kerülését látta benne és ezért a kormányt hibáztatta.

Az eset kapcsán Carlos Lacerda is ellentámadásba lendült. A Tribunal da Imprensa Rio de Janeiro-i újság 1963. október 1-i számának hasábjain interjút adott a Los Angeles Times Brazíliába akkreditált újságírójának, Julien Hartnak. Ebben élesen támadta a kommunista vezetésű Általános Munkásszövetséget, Goulart elnököt totalitárius caudillonak nevezte és beavatkozásra szólította fel az amerikai kormányzatot.

Az első meglepetés sokkjától magukhoz tértek a kormányellenes konzervatív csoportok, megsokszorozták erőfeszítéseiket és felgyorsították a hatalomátvitelre irányuló szervezkedést. *Ettől a pillanattól kezdve a végrehajtó hatalom elveszítette a centrista erők támogatását, politikai bázisa jelentős mértékben meggyengült. Az elnök stratégiát váltva a Leonel Brizola, Miguel Arraes, az Általános Munkásszövetség és a Paraszt Szövetség álláspontját magáévá téve, a radikális baloldal támogatásának elnyerése, a tervezett reformok megvalósítása, tömegbázisának kiszélesítése, és erejének demonstrálása céljából két nappal a Nemzeti Kongresszus ülésének megnyitása előtt 1964. március 13-án Rio de Janeiro központjában népgyűlést hívott össze. Az újságokban megjelent, mozgósító felhívás szövege a következő volt:*

„ÖNNEK JELEN KELL LENNIE A REFORMOK NAGGYÜLÉSÉN

13-án – 17.30-kor

II. Pedro pályaudvar – Brazília központja

Önt is hívjuk e polgári megmozduláson való részvételre, a Brazília által követelt REFORMOK haladéktalan konkretizálása érdekében. Kiinduló pontként az AGRÁRREFORM megvalósítására kerül sor, így adván Brazíliának több termőföld tulajdonost, kiszélesítve a fogyasztói piacot, több vállalkozást teremtve az iparban, és felgyorsítva az ORSZÁG gazdasági fejlődését!

ÖNÉRT ÉS BRAZÍLIÁÉRT

Megjelenés 13-án, 17.30-kor

REFORMOK NAGGYŰLÉSE
JANGOVAL
A NÉPHEZ SZÓL!²⁰

A kialakult helyzetre jellemző, hogy az elnök biztonságának garantálása is jelentős nehézségekbe ütközött. Goulart nem számíthatott a vele szemben ellenséges magatartást tanúsító Guanabara állam kormányzójának támogatására. Carlos Lacerda kijelentette, hogy a területileg illetékes polgári és katonai rendőrség erői nem tudják garantálni az elnök biztonságát. A közrend biztosítását ezért a rendezvény időtartamára a Moraes Âncora tábornok vezette I. hadsereg vette át, a Belügyminisztérium pedig riadókészültségbe helyezte rio de janeiro speciális egységeit.

A nagygyűlés, amelyen 200 000 fő vett részt, 18.00-kor kezdődött szakszervezeti vezetők, a Brazil Munkáspárt parlamenti képviselője és Pernambuco kormányzójának, Miguel Arraesnek a felszólalásával. Az eseményen részt vettek a hadsereg vezetői és a kormány (katona) miniszterei is. Az elnököt támogató baloldali esernyő szervezet, a Népi Mozgósítás Frontja (Frente de Mobilização Popular- FMP) nevében Leonel Brizola is mikrofonhoz lépett. Előtte Goulart és Brizola mosolyogva, egymást átölelve egymással barátságosan csevegve érkeztek az emelvényre.

Rio Grande do Sul kormányzójának mintegy húsz percig tartó beszédét nagy ováció és taps fogadta. Goulart elnöki hatalomhoz vezető útjának, az 1961-es beiktatásának, kormányzati intézkedéseinek és kormányzati tapasztalatainak áttekintése után kijelentette: „A nép nem egy birkanyáj, amelynek mindennel egyet kell értenie” Elismeréssel szólt a kormány teljesítményéről, de a megbékélés politikájának eredménytelensége miatt határozott fellépésre buzdított, mivel szerinte egy nemzeti és népi kormánynak a lakosság akaratát kell képviselnie. Ennek első lépéseként a jelenlegi reakciós parlament feloszlását és egy alkotmányozó nemzetgyűlés létrehozását kell eredményeznie. Az új Parlamentnek a népi hatalom eszközének kell lennie.

E szavak hallatára egyet nem értésük jeléül a kormány két minisztere elhagyta az emelvényt.

Brizola végezetül feltette a kérdést: Miért nem oldjuk meg a problémát alkotmányozó hatáskörrel felruházott népszavazás útján? Demokratikus alaptörvény alapján, ahol a tiszthelyettesek és az analfabéták is választhatnak, így megdönthető a jelenlegi Kongresszus és összehívható az alkotmányozó nemzetgyűlés.²¹

20.46 perckor Goulart elnök lépett a mikrofonhoz. Hatvanöt percig tartó beszéde első részében a brazilok összességéhez fordult. Ironikusan megemlítette, hogy sokak a népgyűlést a nép demokrácia elleni támadásának minősítették, majd hozzátette: nyomorúságos demokrácia lehet az, amelyet ezek a magukat demokratáknak nevezett emberek védelmeznek. Számukra a demokrácia kiváltságaik, az intolerancia és a gyűlölet védelmének a demokráciája. Szemtanúk állítása szerint Goulart csupán beszédének fő vonalait készítette el. Papír nélkül, szabadon, érzelmeiktől vezérelve

szólt a tömeghez. Az ellenzék vádjait elutasítva XXIII. János pápa szociális doktrínájára hivatkozott. Tagadta, hogy a kereszténységet kevesek privilégiumának biztosítására szolgál. Éppen ellenkezőleg. A katolicizmus, mint vallási doktrína a szegények anyagi és erkölcsi jólétét kell, hogy szolgálja. Ezért elengedhetetlenek az alapvető reformok a brazil nép és kormánya számára.

Beszédének második részében sokak meglepetésére nyíltan védelmébe vette az alkotmánymódosítás szükségességét, amelyre a kormány reformjainak jogi megalapozásaként tekintett. A résztvevőket üdvözölve kifejezte abbéli reményét, hogy semmiféle erő sem lesz képes megakadályozni a nép szabadságát. és bizalmát fejezte ki a hadsereg megértésében és hazafiságában. „Ez az alkotmány idejét múlta, mert egy már meghaladott társadalmi-gazdasági struktúrát legalizál, igazságtalan és embertelen; a nép azt akarja, hogy szélesítsék a demokráciát és szűnjenek meg egy kisebbség kiváltságai; hogy a földtulajdon mindenki számára elérhető legyen; hogy mindenki élhessen a politikai életben való részvétel szavazati jogával, választóként és választottként; hogy akadályozzák meg a gazdasági hatalom beavatkozását a választott testületekben és minden politikai áramlat számára legyen biztosítva a képviselő, vallási és ideológiai diszkriminációtól mentesen ... a brazil társadalom nagy többsége ma már nem fogadja el a tökéletlen, igazságtalan és embertelen társadalmi rendet. Ma... megerősítjük azon szándékunkat, hogy eltökélten minden erőnkkel harcolunk a brazil társadalom megreformálásáért. Nem csupán az agrárreformért, az adóreformért, a széleskörű választójogi reformért, az analfabéták szavazati jogáért, minden brazil választhatóságáért, hanem a demokratikus élet tisztaságáért, a gazdasági emancipációért, a társadalmi igazságosságért, és Brazília haladásáért.”²²

A felforrósodott politikai légkörben egymást követték az országot izgalomban tartó események. A reformok nagygyűlésére a válasz a *Család Menete* (Marcha de Família) volt. A Polgári Nők Egyesülete (União Cívica Femenina - UCF), valamint a Nők Harca a Demokráciáért (Campanha da Mulher pela Democracia- Camde) szervezetek által irányított megmozdulás a „*Család Menete Istennel a Szabadságért*” (Marcha da Família com Deus pela Liberdade) jelszó jegyében mozgósította a tüntetőket. São Paulo utcáit ötszáz ezres tömeg lepte el. A több mint két óra hosszát tartó tüntetés a Sé téren a „demokrácia megmentéséért” (pela salvação da democracia) celebrált közös misével és imával ért véget. Az eseményen részt vett a már említett észak-amerikai lelkész, Patrick Peyton is, aki beszédében kiemelte: „Az a család, amely együtt imádkozik, egységes marad” (Família que reza unida permanece unida).

A nők tüntetése után hat nappal Rio de Janeiróban a *Tengerészek és a Tengeri Lövészek Szövetsége* (Associação dos Marinheiros e Fuzileiros Navais) szervezett nagygyűlést. Követeléseik között olyan politikai és szakmai-érdekvédelmi pontok szerepeltek, amelyek a Goulart-kormány programjának is részét képezték, és amelyek az 1963. augusztusi Brazília városi felkelésnek is napirendjét alkották. A mat-

rózkodók magasabb béreket és választójogot követeltek. A tengerészek laktanyáját a katonai rendőrség körülfalta, a tiltakozókat letartóztatta. A foglyokat az elnök 1964. március 27-én amnesztiában részesítette.

Az államfő cselekedete a polgári és a katonai ellenzék és a hadsereg alkotmányos szárnyát egyaránt felháborította. Felgyorsultak a Goulart megbuktatására tett előkészületek, amelyből az Egyesült Államok is jelentős mértékben kivette a részét.

A Brother Sam akcióterv keretében az Amerikai Egyesült Államok Lyndon B. Johnson elnök vezette kormánya a nyugati érdekek védelme, a kommunizmus és a kommunista veszély elleni harc jegyében, az ellenzék egyéb módon történő támogatásán túl, szükség esetén katonai beavatkozásra is elszánta magát. Erről a brazíliai amerikai nagykövetség útján a Goulart ellenes erőket is tájékoztatták. Lincoln Gordon, aki már hónapokkal a katonai hatalomátvétel előtt kapcsolatba lépett az ellenzékkel, kormánya nevében mindenféle „logisztikai segítséget” megígért a felkelőknek.

Ennek az ígéretnek részét képezték az Egyesült Államok térségben foganatosított katonai manőverei és hadi előkészületei is. A Brother Sam operáció 1964. március 31-én délután konkrét katonai lépésekben is megnyilvánult. A washingtoni kormányzat hat rombolót, egy repülőgépet szállító anyahajót, egy helikopterszállító egységet, egy vadászrepülő köteléket, négy a lázadók utánpótlási céljaira szolgáló üzemanyag szállító tankert irányított a körzetbe, továbbá könnyűfegyvereket és egyéb muníciót készletet halmozott fel New Jerseyben lévő katonai támaszponton, ahonnan szükség esetén C-135-ös gépek szállították volna a lázadók számára az utánpótlást. Ennek gyakorlati alkalmazására azonban fegyveres ellenállás hiányában nem került sor.²³

Diplomáciai támogatásra viszont igen. Goulart még Braziliában tartózkodott, az Egyesült Államok azonban már április 2-án elismerte Ranieri Mazzilli ideiglenes elnöki kinevezését.

A katonai hatalomátvétel 1964. március 31-én hajnali három órakor vette kezdetét. Ekkor a „Poppy akció” jegyében Olímpio Mourão Filho tábornok a Minas Gerais állam Juiz de Fora nevű városában elhelyezkedő 4. régió egységeinek parancsnoka a Belo Horizonte-i negyedik dandár parancsnokával, Luís Carlos Guedes tábornokkal együttműködve megindította csapatait Guanabara állam felé. Céljuk a hadügyminisztérium elfoglalása és a hadsereg katonai erőinek meggyerése, a kormány destabilizálása volt. Humberto Castello Branco tábornok a hadsereg vezérkari főnöke az elsőként hajnali öt óra tájban szerzett tudomást az akcióról. Kezdetben kételyei voltak annak sikerével kapcsolatban, mivel az általa vezetett törzs a hatalomátvétel napját április 21-re tűzte ki. Attól tartott, hogy a túl korán kezdett akció véráldozatokkal jár majd. A jelenlévő Cordeiro de Farias, Ademar de Queirós, Antônio Carlos Muricy és Ernesto Geisel tábornokokkal, katonai stábjával és Magalhães Pinto kormányzóval folytatott konzultáció és az események várható következményeinek elemzése és mérlegelése után azonban úgy döntött, hogy folytatni kell a megkezdett akciót. Utasította Antônio Carlos Muricy tábornokot, hogy találkozzon Mourãoval és vegye át az egységet

irányítását. Az államcsíny első szakaszában, 1964. március 31-e délutánjáig az erőviszonyok nem kedveztek a puccsistáknak. A négy hadsereg vezetői készek voltak az elnök és az alkotmányos rend megvédésére. A kórházban lévő, komoly sebészi beavatkozáson átesett Jair Dantas Ribeiro tábornok, hadügyminiszter, szintén az elnök pártján állt és onnan tartotta a kapcsolatot a Rióban tartózkodó Goularttal. Az Általános Munkásszövetség a katonai lázadás hírére országos sztrájkot hirdetett. Leonel Brizola az 1961. augusztus 25 és szeptember 7. közötti időszakhoz hasonlóan az ekkor már Ladário Telles tábornok vezetése alatt álló III. hadsereg támogatására számítva fegyveres ellenállásra hívott fel. A fellázadt egységek azonban São Paulo és Minas Gerais szövetségi államokban megkezdték a szakszervezeti és diákvezetők letartóztatását. Amaury Kruel tábornok a São Paulo-i II. hadsereg parancsnoka megindította csapatait a Rio de Janeirohoz közeledő Mourão és Muricy egységei ellen. Eközben az állam kormányzója Ademar de Barros rádiónyilatkozatot tett közzé, amelyben São Paulo állam polgári és katonai erői nevében üdvözölte a Minas Gerais területéről indított puccsot és teljes támogatásáról biztosította azt. Dicsérte a második hadsereget és annak vezetőjét, Kruel tábornokot, akit ezzel rendkívül bonyolult és kellemetlen helyzetbe hozott és lépéskényszerbe kényszerített. A tábornok nyilatkozatot adott ki, melyben legfőbb célnak a haza megmentését, a vörös veszélytől való megszabadítását, a kormány kommunistáktól való megtisztítását, a hadsereg fegyelmének fenntartását és a demokrácia megvédését nevezte. A felkelő csapatok és a második hadsereg egységeinek harci érintkezésbe lépése előtt március 31-én késő este többszöri sikertelen hívás után sikerült az elnökkel beszélnie. Sorsdöntő és mindkét szereplő számára nagyon nehéz beszélgetés vette kezdetét. Amaury Kruel tábornok azt kérte az elnöktől, hogy szakítson a kommunistákkal.

„Elnök Úr, képes megígérni nekem, hogy szakítani fog a kommunistákkal és konkrét lépéseket tesz ezzel kapcsolatban?”

Tábornok, politikus vagyok. Alkudt kötöttem politikai pártokkal és nem szeghetem meg azokat katonai nyomás hatására. Nem hagyhatom cserben azokat a népi erőket sem, amelyek engem támogatnak.

Akkor, elnök úr, nem tehetünk semmit. Ez a véleményük a jelenlévő tábornokoknak.

Tábornok, miért nem találkozunk Rióban, miért nem tartunk egy megbeszélést velem és a hadsereg többi parancsnokával? Azt hiszem, elrendezhetnénk a dolgot.

Nem tudom Önt megérteni, elnök úr. Megegyeztem a hadsereg védelme érdekében a hadügyminiszterrel a kommunistákkal szemben követendő magatartásban, és azt nem árulhatom el.”²⁴

Az események ettől a pillanattól kezdve felgyorsultak. Az elnök szervezett katonai és népi támogatásra nem számíthatott. Védtelenül állt a hadsereg beavatkozásával szemben. Április elsején alkotmányos államfői státuszát is elvesztette. Auro de Moura Andrade a szenátus elnöke az alkotmány 79. cikkelye szerint a Nemzeti

Kongresszus határozata alapján betöltetlennek nyilvánította az elnöki tisztséget. Ideiglenes államfőként Ranieri Mazzilli a Képviselőház elnöke lépett Goulart helyébe.

Még ugyanezen nap délutánján Artur da Costa e Silva marsall bejelentette, hogy a hatalmat rövid időre a három főből álló *Legfelső Forradalmi Tanács* (Comando Supremo da Revolução)²⁵ vette át, amely az *1964 március 31-i Forradalom* (*Revolução de 31 de março de 1964*) nevében április 2-án ideiglenes elnökké nevezte ki a tényleges hatalommal nem rendelkező Raneri Mazzillit és hadügyminiszterré Artur da Costa e Silva marsallt.

Ilyen körülmények között is lehetőség lett volna az ellenállás megszervezésére. Rendelkezésre állt még a Porto Alegreben és Rio Grande do Sul államban elhelyezkedő harmadik hadsereg és az elnök számíthatott volna Leonel Brizola kormányzó és az Őt támogató erők segítségére. Ezzel időt nyerhetett volna. Goulart azonban elmulasztotta mozgósítani híveit. A baloldalon és a kormányt támogató csoportok soraiban nagy volt a szervezeti zűrzavar, lokálisan elszigetelődtek és hiányzott a koordinált, egységes fellépés. Goulart nem készült fel az államcsíny elhárítására. Elutasította híveinek határozott fellépésre vonatkozó javaslatait is. Nem akart vérontásba torkolló polgárháborúba bocsátkozni és számolt az Egyesült Államok esetleges katonai beavatkozásával. Tanácstalanságát április elseje és harmadika között fölöslegesnek bizonyuló, időt pazarló utazásokkal leplezte, holott a hatalmától megfosztott elnök a rendelkezésére álló időből szenvedett legnagyobb szükségét. A puccs kirobbanása után Rio de Janeiróból Brazíliavárosba repült, majd onnan Porto Alegreben landolt. Április másodikán este Brizolával és a harmadik hadsereg parancsnokával és tábornokaival az ellenállásról folytatott megbeszélést. Goulart a katonai helyzetet értékelve Brizola által közzétett változat szerint a következőket mondta: „Megállapítom a következőt: kormányon maradásom csak vérfürdő árán volna lehetséges. Nem akarom, hogy a brazil nép ezt az árat megfizesse. Ezért visszavonulok. Kérem Önöket, hogy ne harcoljanak, mert én visszavonulok.”²⁶ Ladário Telles tábornok és Brizola tiltakozása ellenére az elnök kitartott álláspontja mellett és az alábbi szavakkal köszönte meg a támogatást. „Köszönöm hűségét Ladário tábornok. Nem szeretném vérfürdő árán megvédeni mandátumomat. Az ország egy olyan szegletébe távozom, ahol kivárom az eseményeket. Nem mondok le tehát. Biztosítson számomra védelmet, hogy a repülőtérré mehessek.”²⁷ A jelenlévőktől elbúcsúzva, megindult lefelé a kormányzói palota lépcsőin. Még hallotta Brizola profetikusként bizonyuló szavait: „Sohasem fogsz visszatérni Brazíliába, elvégeztetett.”²⁸

Goulart ez után São Borjai birtokára távozott és onnan április negyedikén indult uruguayi száműzetésébe, ahol menedékjogot kapott. Daniel Aarão Reis szavaival: Goulart „Úgy döntött, hogy semmit nem döntött és az uruguayi határon kilépett a történelemből.”²⁹

Leonel Brizola még egy hónapig maradt Porto Alegreben. Barátai segítségével rejtőzködött. Megkísérelte az ellenállás megszervezését, majd egy Goulart által érte küldött repülőgépen a Porto Alegretől 130 kilométerre található Capão da Canoa strandon gépre szállt és Uruguayba menekült.³⁰

A lezajlott eseményekről a Goulart elnöki periódusának, kormányzásának tapasztalatairól, és reformprogramjának bukásáról számos elemzés és magyarázat született. Ezeket részletesen bemutatja és vizsgálja már említett könyve 9. és 10. fejezetében Jorge Ferreira³¹ és erről szól Jorge Ferreira és Angela Castro monográfiája, dokumentumkötete is.³²

Jelen tanulmányunkban csupán a vélemények és az elemzések egyikének részletesebb bemutatására térnénk ki. Ez Darcy Ribeiro és Macelo Cerqueira Goulart lehetőségeivel kapcsolatban a baloldal erőviszonyoktól elszakadó romantikus álmodozására, az elnök tényleges helyzetének, cselekvési lehetőségeinek téves, naiv, helytelen és félreértelmezett értékelésére vonatkozik. A szerzők leszögezik azt a nyilvánvaló tény, hogy Goulart nem volt kommunista, nem akart semmiféle szocializmust bevezetni. Tervezett reformjaival az ország modernizációjára és demokratizálódására, a drasztikus jövedelemkülönbségek és társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére és hosszú távon felszámolására törekedett. ...A radikalizálódott baloldali erők nagy többsége azonban többet akart. Azt hitték, ez a baloldal jó királya. Arra vágytak, hogy Jango mint jó király egyre többet, többet és többet adjon.”³³ Macelo Cerqueira hozzáteszi: „Miért harcoltunk a megbékélés politikájáért? Azért, mert azt reméltük, hogy Jango mint jó király akarától függ a reformok bevezetése. – miközben az nem tőle függött. Ő meghatározott erőviszonyok alapján éppen, hogy csak elnök lett.”³⁴ Darcy Ribeiro értékelése szerint Jango reformer volt, aki elkerülte a forradalmat, de nem tudott semmit tenni az ellenforradalommal szemben. A hidegháború aranykorának körülményei között, folytatja Darcy Ribeiro „elbuktunk, mert mint baloldal nem feleltünk meg a történelmi kihívás által támasztott követelményeknek... a nép elveszítette felszabadulása ritka alkalmainak egyikét.”³⁵

A Goulart reformprogramja által képviselt alternatíva megbukott. A nyomozó és ránehezülő külső körülmények és tényezők ellenére a katonai diktatúra győzelmének alapvető oka az ország belső viszonyainak alakulásában, a gazdasági és a politikai válság kirobbanásában keresendő, amelyet az új militarizmus hatalomátvétele követett. Az ellenzéki erők és az elsöprő túlsúlyban lévő ellenzéki sajtó egy „megváltó forradalom” (revolucion redentora), egy preventív államcsíny szükségessége mellett foglalt állást és annak bekövetkezésekor azt ünnepelték.

A *Correio da Manhã* 1964. április elsejei száma első oldalán két írást közölt. Az első egy rövid jegyzet volt, amely az alkotmány 83. cikkelyére hivatkozva szó szerint a következőket tartalmazta: ”83. paragrafus. A köztársasági elnök beiktatásakor megfogadta „Ígérem, hogy a köztársaság alkotmányát megtartom, megvédem és teljesítem, betartom törvényeit a közjó előmozdításáért dolgozom, fenntartom Brazília egységét, integritását és függetlenségét.” Erre esküdt fel sr. João Goulart 1961. szeptember 7-én a Nemzeti Kongresszus előtt.

Felesküdt, de nem teljesítette.

Nem elnöke többé a Köztársaságnak”³⁶

Emellett „Bevégeztetett” címmel vezércikkében szerkesztőségi álláspontot is közöl, amelyben a következőket írja: „A Nemzet nem tűrte tovább sr. João Goulart a kormány élén. Az oly hosszú ideig tanúsított türelem a végső határához érkezett. Nem volt más kiút sr. João Goulart számára, mint átadni a kormányzást legitim örökösének. Csak egyet mondhatunk sr. João Goulartnak: távozzon... sr. João Goulart volt az, aki az összeesküvést kezdte az országban. Nem maradhatott tovább hatalmon. Kijátszotta a polgárokat a hadsereg ellen, a katonákat a katonák ellen. Ő viseli a felelősséget az országban kirobbant testvérháború miatt. João Goulart volt az, aki a politikai, társadalmi és katonai válságot előidézte a szabályozatlan inflációval párosuló pénzügyi krízis és a gigantikus méreteket öltő megélhetési költségek növekedésével... mi a CORREIO DA MANHA megalkuvás nélkül védelmezzük a 1961 augusztusában, szeptemberében sr. João Goulart beiktatásakor az alkotmányos törvényesség megtartására vonatkozó esküjét. Ma, akárcsak a múltban az alkotmányt akarjuk megvédeni. Sr. João Goulartnak át kell adnia a kormányzást utódjának, mert már nem kormányozhatja tovább az országot. A Nemzet, a demokrácia, a szabadság veszélybe került. A nép képes annak megvédésére. Mi is folytatjuk annak védelmét”³⁷

A *Journal do Brasil Törvényen kívül* címmel közölt vezércikket április elsején. Ahogyan a Correio da Manhã, ez a napilap is heves támadást intézett Goulart ellen. A katonai hatalomátvétel napjaiban utcára kerülő más lapok is hasonló érvrendszerrel és stílusban kommentálták az eseményeket. Látható, hogy a kormány nem csupán a politikai erők támogatását veszítette el, de vereséget szenvedett a tömegtájékoztató eszközök befolyásolásának világában is. „Tegnap óta helyreállt az országban az igazi legalitás, a mineiroi és a paulista felszabadító fegyveres erők mozgalma haladéktalanul gondoskodott annak a törvényességnek a visszaállításáról, amelyet a caudillo nem akart megőrizni, megsértve annak legalapvetőbb elemét, amelyet a katonai fegyelem és hierarchia jelent... csak egy legalitás létezik - a legalitás azzal a felfordulással és széteséssel szemben, amelyet az országba sr. João Goulart vezetett be óriási és bűnös politikai tevékenységével, nem sajnálva semmilyen árat hatalmon maradása érdekében... a legalitás velünk van. Harcolunk annak helyreállításáért. A Kongresszus megnevezi azt, ki fogja helyettesíteni a caudillot az 1965-ös választásokig, amely biztosítja a rezsím folytonosságát. A legalitás velünk van és nem a kommunistákkal szövetséget kötött caudilloval. Az opciók adottak, győzni fogunk”³⁸

A Goulart kormányzatot elítélő sajtótámadást győzelemittas utcai megmozdulások is követték. Ezek egyikét az április másodikán São Paulo belvárosában a Polgári Nők Egyesülete által szervezett felvonulás jelentette. Az egy millió embert mozgósító megmozdulás azonban már nem a Család Menete Istennel a Szabadságért, hanem a *Győzelem Menete* (Marcha da Vitória) elevezést viselte, és részt vettek rajta Carlos Lacerda és Magalhães Pinto kormányzók is. Hatalmas tömegdemonstrációval és sajtó ünneppel ért véget Braziliában a Goulart korszak és vette kezdetét az új militarizmus katonai diktatúrája.

„Mi a jelentősége João Goulart kormányának Brazília történetében? – tesszük fel ismét a kérdést, Marcos Napolitano történészt idézve. Erre - olvashatjuk – a legjobb talán, ha Darcy Ribeiro híressé vált mondatával válaszolunk, aki szerint Jango «nem a kormány által elkövetett hibák, hanem éppen ellenkezőleg, az általa képviselt eszmék miatt bukott meg.» 1963 végétől, attól a pillanattól kezdve, amikor a kormány reformista programját a baloldali nyomás átalakítással fenyegette, a jobboldal aktivizálódott. A politikai környezet és a szóban forgó kérdések egyesítették a brazilokat a válság leküzdése érdekében. Ugyanakkor a szereplők álláspontja radikalizálódott, mert azok az értékek és stratégiai tervek, amelyek a politikai napirend részét képezték alkalmatlannak bizonyultak a bal és a jobboldal összehívására. Ami a katonai-civil államcsíny után következett, az a jobboldal által baloddallal szemben képviselt, az államhatalom felhasználásával kiépítendő politikai, ideológiai és társadalmi modell volt, amelynek körvonalai már a katonai hatalomátvételt megelőzően kirajzolódtak, és amely az ország hosszú távú társadalomgazdasági modernizációjának a népszavazási demokrácia fölött a hadsereg által megvalósuló „rendpárti” gyámkodásán alapult.”³⁹

1964. április elseje már egy új időszámítás kezdetét jelentette Brazília történelmében.

Jegyzetek / Notes

¹ A tábormok Getulio Vargas 1954. augusztus 24-én Rio de Janeiróban a Catete Palotában elkövetett öngyilkossága után a Café Filho elnök által vezetett kormány hadügyminisztere volt.

² Boris Fausto: Brazília rövid története. Equinter, Budapest, 2011.259.o.

³ Ferreira, Jorge: *João Goulart. Uma biografia*. 4^a Edição. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro, 2011. 237.o.

⁴ Az új főváros és a modernizáció összefüggéseit részletesen lásd: Duarte da Silva, Luiz Sergio: *A construção de Brasília: modernidade e periferia*. 3^a Edição. Editora UFG. Goiânia-Goiás-Brasil. 2017.

⁵ Bueno, Eduardo: *Brasil. Uma História. Cinco séculos de um país em construção*. 2^a reimpressão. Leya. Rio de Janeiro, 2013.381.o.

⁶ Boris Fausto: Brazília rövid története. Equinter, Budapest, 2011.253.o.

⁷ Boris Fausto: Brazília rövid története. Equinter, Budapest, 2011.260.o.

⁸ A hidegháború említett korszakáról részletesen lásd: Domingo Lilón: *La Guerra Fría. Ensayos latinoamericanos*. Dávid Kiadó, Kaposvár. 2014., valamint: Szilágyi István: *Geopolitika*. Második, bővített kiadás. PAIGEO. Budapest. 2018.111-141.o.

⁹ Ferreira, Jorge: *João Goulart. Uma biografia*. 4^a Edição. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro, 2011.227. o.

¹⁰ 1975 óta Brazília huszonhat szövetségi államból és a fővárost magában foglaló szövetségi körzetből áll. Amikor Rio de Janeiro az ország fővárosa lett, a szövetségi állam területéből

kivált és a központi körzet részét alkotta. 1960. április 21-e óta Brazíliaváros az ország fővárosa. Közigazgatási reform keretében 1975-ben került sor Guanabara állam, Rio de Janeiro állam és Rio de Janeiro egyesülésére, az újjászervezett Rio de Janeiro szövetségi állam kialakítására, amelynek székhelye az ország volt fővárosa lett.

¹¹ Bojunga, Claudio: JK. O artista do impossível Rio de Janeiro. Objetiva, 2001.

¹² A katonai junta tagjai Odílio Denis hadügyminiszter, Gabriel Grün Moss dandártábornok légügyi miniszter és Silvio de Azevedo Heck tengernagy, haditengerészeti miniszter voltak.

¹³ A tábornok a későbbiek folyamán a III. hadsereg parancsnokaként, João Goulart barátjaként 1964 márciusának drámai napjaiban elnöksége utolsó pillanatáig támogatta Jangót, megpróbálta megakadályozni a katonai hatalomátvételt.

¹⁴ Goulart elnöki periódusában jött létre az Electobras, avatták fel az Usiminas a Ferro de Aço de Vitoria e Cosipa acélműveket. Ekkor nyitották meg a Brazília Egyetemet, dolgozták ki az Itaipui vízi erőmű és a vas- és acélermékek forgalmazására szolgáló Tubarão kikötő terveit.

¹⁵ Boris Fausto: Brazília rövid története. Equinter, Budapest, 2011.266.o.

¹⁶ A CEPAL, a Gazdasági Bizottság Latin-Amerika és a Karib-térség számára (Comisión Económica para América Latina y el Caribe) az ENSZ 1948-ban alakult szakosított szervezete, amelynek alapvető feladatát a jelzett térség gazdasági fejlődésének és modernizációjának elősegítése jelentette. Az ebbe a körbe tartozó közgazdászok Latin-Amerika felzárkózásával kapcsolatos terveket és programokat dolgoztak ki, amelyek a centrum-periféria viszonyból fakadó hátrányos helyzet felszámolásán és az állam gazdasági, gazdaságfejlesztési szerepvállalásán - desarrollismo - alapult. Legismertebb képviselői: Raul Prebisch, Celso Furtado és az 1995–2002 közötti periódusban Brazília elnökének választott Fernando Henrique Cardoso voltak.

¹⁷ Ferreira, Jorge: João Goulart. Uma biografia. 4a Edição. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro, 2011.328. o.

¹⁸ Részletesen lásd: Marini, Ruy Mauro: Sudesarrollo y revolución. México: Siglo Veintiuno Editores SA. 1971; Marini, Ruy Mauro: Dialéctica de la dependencia. México: ERA.1973; Marini, Ruy Mauro: América Latina: dependência e integração. São Paul: Brasil, Urgente.1973; Marini, Ruy Mauro: La acumulación capitalista mundial y el subimperialismo. Cuadernos Políticos. no. 12. México, ERA, abril-junio,1977.1-20.o.; Marini, Ruy Mauro: América Latina, dependencia y globalización. Buenos Aires: CLACSO, Siglo Veintiuno Editores SA.2015., valamint. Szilágyi István: Geopolitikai változások és a szubimperializmus koncepció újragondolása: a brazil eset. Mediterrán Világ.47-48.szám. 2019.3-25.o. és Szilágyi, István: Cambios geopolíticos, países emergentes (BRICS) y la cuestión del subimperialismo en nuestros días: el caso de Brasil. Acta Hispanica. Suplendum. América Latina y el mundo: espacios de encuentro y cooperación. Num. II. 2020.189-201.o.

¹⁹ Részletesen lásd: Moniz Bandeira, Luiz Alberto: O Governo João Goulart.As lutas sociais no Brasil-1961-1964.8a Edição Revisada e Ampliada. Editora UNESP. São Paulo. 2010.

²⁰ *Ultima Hora*. Rio de Janeiro.1964. március 13. 4. o.

²¹ Részletesen lásd: Ferreira, Jorge és de Castro Gomes, Angela:1964.O golpe que derrubou um presidente,pôs fim ao regime democrático e instituiu a ditadura no Brasil. Editora Civilização Brasileira. Rio de Janeiro, 2014. 263-279. o.

²² Id. mű.273-274.o.

²³ Részletesen lásd: Bueno, Eduardo: Brasil.Uma História. Cinco séculos de um país em construção.2a reimpressão. Leya.Rio de Janeiro, 2013. 397- 400.o.

²⁴ Ferreira, Jorge: *João Goulart. Uma biografia*. 4a Edição. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro, 2011. 484-485.o.

²⁵ A Legfelső Forradalmi Parancsnokság tagjai: Artur da Costa e Silva tábornok, Augusto Rademaker Grünwald tengernagy és Francisco de Assis Correia de Melo dandártábornok voltak.

²⁶ Ferreira, Jorge: *João Goulart. Uma biografia*. 4a Edição. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro, 2011. 508. o.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Aarão Reis, Daniel: *Ditadura e democracia no Brasil*. Jorge Zahar Editor Ltda. Rio de Janeiro, 2014. 45.o.

³⁰ Leonel Brizolát politikai tevékenység miatt 1977-ben kiutasították Uruguayból. Ekkor az Egyesült Államokba távozott, majd Lisszabonba utazott, ahol kapcsolatba lépett a Szocialista Internacionálé vezetőivel és megszervezte a száműzetésben élő trahalhisták találkozóját. Az 1979-es amnesztia meghirdetése után visszatért Braziliába, Előbb Yvett Vargas, – a volt elnök Getulio Vargas unokahúga – politikai csoportjához csatlakozott, majd megszervezte a Demokratikus Munkáspártot. (Partido Democrático Trabalhista- PTB). 1982-ben Rio de Janeiro állam kormányzójává választották. 1990-ben győzelmét megismételte. 1989-ben indult a köztársasági elnök választáson, ahol nagyon kevés szavazatot kapott. 1994-től kezdve politikai pályája hanyatlásnak indult. 1998-ban Lula alelnökjelöltje volt. az elnöki tisztséget azonban másodsor is Fernando Henrique Cardoso szerezte meg. 2000-ben indult a rio de janeiroi prefektusi választáson. Sikertelenül. 2002-ben nem került be a szenátusba. Két évvel később, 2004-ben hunyt el Rio de Janeiróban az 1922.január 22-én született politikus. Emlékét 2014. január 22-e óta egész alakos szobor őrzi Porto Alegreben a kormányzói palota, a Palácio Piratini épülete mellett.

A szobor talapzatán a következő felirat olvasható:

Leonel de Moura Brizola
A Legalitás Mozgalom Vezére,
Rio Grande do Sul és Rio de Janeiro államok volt kormányzója
22/01/2014

³¹ Ferreira, Jorge: *João Goulart. Uma biografia*. 4th Edição. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro, 2011. 407-535. o.

³² Ferreira, Jorge és de Castro Gomes, Angela: *1964. O golpe que derrubou um presidente, pôs fim ao regime democrático e instituiu a ditadura no Brasil*. Editora Civilização Brasileira. Rio de Janeiro, 2014.

³³ Moraes, Denis de: *A esquerda e o golpe de 1964*, 2nd ed. Rio de Janeiro, Espaço e Tempo, 1989. 299.o.

³⁴ Id. mű. 280. o.

³⁵ Ferreira, Jorge: *João Goulart. Uma biografia*. 4th Edição. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro, 2011. 525.o.

³⁶ *Correio da Manhã*. Rio de Janeiro, 10de abril de 1964, 1.o

³⁷ Uo.

³⁸ *Jornal do Brasil*, Rio de Janeiro, 10de abril de 1964, 6.o.

³⁹ Napolitano, Marcos: 1964. *Historia do regime militar brasileiro*. Editora Contexto, São Paulo, 2014. 10. o.

Felhasznált irodalom/References

- Aarão Reis, Daniel: *Ditadura e democracia no Brasil*. Jorge Zahar Editor Ltda. Rio de Janeiro, 2014.
- Bojunga, Claudio: *JK. O artista do impossível*. Rio de Janeiro. Objetiva, 2001.
- Boris Fausto: *Brazilia rövid története*. Equinter, Budapest, 2011.
- Bueno, Eduardo: *Brasil. Uma Historia. Cinco séculos de um país em construção*. 2ª reimpressão. Leya. Rio de Janeiro, 2013.
- Cássio Silva Morira: *O projeto de Nação do Governo João Goulart: o Plano Trienal e as Reformas de Base (1961-1964)*. Porto Alegre. 2011
- Correio da Manhã*. Rio de Janeiro, números de março e abril de 1964.
- Duarte da Silva, Luiz Sergio: *A construção de Brasília: modernidade e periferia*. 3ª Edição. Editora UFG. Goiânia- Goiás-Brasil. 2017.
- Ferreira, Jorge: *João Goulart. Uma biografia*. 4ª Edição Civilização Brasileira, Rio de Janeiro, 2011.
- Ferreira, Jorge és de Castro Gomes, Angela: *1964. O golpe que derrubou um presidente. pôs fim ao regime democrático e instituiu a ditadura no Brasil*. Editora Civilização Brasileira. Rio de Janeiro, 2014.
- Jornal do Brasil*, Rio de Janeiro, números de março e abril de 1964.
- Lilón Domingo: *La Guerra Fría. Ensayos latinoamericanos*. Dávid Kiadó, Kaposvár. 2014.
- Lilón Domingo: *La Guerra Fría. Ensayos latinoamericanos*. Dávid Kiadó, Kaposvár. 2014.
- Marini, Ruy Mauro: *Sudesarrollo y revolución*. México: Siglo Veintiuno Editores SA. 1971.
- Marini, Ruy Mauro: *Dialéctica de la dependencia*. México: ERA. 1973.
- Marini, Ruy Mauro: La acumulación capitalista mundial y el subimperialismo. *Cuadernos Políticos*. no. 12. México, ERA, abril-junio, 1977. 1-20.o
- Marini, Ruy Mauro: *América Latina: dependência e integração*. São Paul: Brasil, Ur-gente. 1992.
- Marini, Ruy Mauro: *América Latina, dependencia y globalización*. Buenos Aires: CLACSO, Siglo Veintiuno Editores SA. 2015.
- Moniz Bandeira, Luiz Alberto: *O Governo João Goulart. As lutas sociais no Brasil-1961-1964*. 8ª Edição Revisada e Ampliada. Editora UNESP. São Paulo. 2010.
- Moraes, Denis de: *A esquerda e o golpe de 1964*, 2ª ed. Rio de Janeiro, Espaço e Tempo, 1989.
- Napolitano, Marcos: *1964. Historia do regime militar brasileiro*. Editora Contexto, São Paulo, 2014.
- Szilágyi István: *Geopolitika*. Második, bővített kiadás. PAIGEO. Budapest. 2018.
- Szilágyi István: Geopolitikai változások és a szubimperializmus koncepció újragondolása: a brazil eset. *Mediterrán Világ*. 47-48.sz. 2019. 3-25.o.
- Szilágyi, István: Cambios geopolíticos, países emergentes (BRICS) y la cuestión del subimperialismo en nuestros días: el caso de Brasil. *Acta Hispanica*. Suplendum. América Latina y el mundo: espacios de encuentro y cooperación. Num. II. 2020. 189-201.o.
- Ultima Hora*. Rio de Janeiro. números de março e abril de 1964

J. Nagy László*

**„Tavaszi” Algériában? A hirak mozgalom
“Spring” in Algeria? – The *hirak* movement**

ABSTRACT

Since February 2019, mass demonstrations have been constant in Algeria. This was because of president Buteflika's announcement (who has been in power since 1999) that he runs for the fifth time in the presidential election. In the next coming days crowds in rural towns protested against Buteflika and demanded his removal. On the one hand, they were dissatisfied with his policies which were characterized by corruption and nepotism. On the other hand, his state of health has made it impossible for years to perform his duties as head of state normally. (In 2013, he had a stroke) The mass movement (*hirak*) was spontaneous, it had no leader: nor party neither person. However, its purpose was clearly stated: "Civil state and not military power". In the practice: deep democratization of the society, withdrawal of the army from political life which is the mainstay of the system. The composition of the mass movement was very heterogeneous: young and older people, women, liberals, conservatives, Islamists, laymen, members leaving the ruling party (FLN - National Libération Front, in French: Front de Libération Nationale). The article analyzes and presents what are the historical roots of this movement in Algeria, what are the particularities that distinguish it from the history of other Arab countries. The outcome of the movement is uncertain at this time. The democratization succeeds and the "spring" will arrive in Algeria, or it stops and democratization will not be completed.

Keynotes: Algeria, Buteflika, army, FLN, Islamism, hirak

2019 az elnökválasztás éve volt Algériában. A meghatározó politikai erők (FLN Párt – Parti du Front de liberation nationale és a hadsereg) a negyedik mandátumát töltő Abdelaziz Buteflika mellett álltak ki. Jelöltségének támogatására február 9-én az FLN nagyszabású showműsort rendezett a főváros Coupole nevű filmszínházában. Az elnök másnap be is jelentette, hogy ötödik alkalommal is indul az elnökválasztáson. Ez óriási felháborodást váltott ki országshatáron. Miért ez a viharos ellenszenv a kezdetben kétségtelenül megbecsült és eredményeket felmutató munkát végzett államfővel szemben?

Az 1937-ben, a marokkói Udzsában született Buteflika a nemzeti felszabadító háborúban (1954-1962) a vezérkari főnök, majd később az államfő, (1965-1978) Huari Bumediennel környezetéhez tartozott. A függetlenség után megalakult kormányban ifjúsági

* Professor emeritus, az MTA Doktora, Szegedi Tudományegyetem

és sportminiszter, 1963-tól pedig tizenhat éven keresztül külügyminiszter volt. Bumedien elnök halála után kegyvesztett lett, Marokkóba távozott, s csak 1989-ben tért vissza, amikor viszont nyomban az FLN Párt Központi Bizottságának a tagjává választották, ami politikai rehabilitációját jelentette. Az 1990-es „fekete évtizedben” támogatta a katonai és a civil politikai erőket, amelyek határozottan szembeszálltak a szélsőséges iszlamisták vak terrorizmusba torkolló fegyveres akcióival. Először 1999-ben választották államfővé. Két alkalommal, az 1999-ben és a 2005-ben megrendezett népszavazással erősítette meg a „polgári megbékélés” és a „béke helyreállítása” nevű amnesztiaprogramját, amelyet a szélsőséges iszlamisták is elfogadtak, és letették a fegyvert.

Új embereket helyezett a hadsereg vezető pozícióiba, környezetében a tágabb családja tagjain kívül újjazdag kliensekből szerveződött a „haveri kapitalizmus” (capitalisme de copinage) bázisa. Újraválasztották 2004-ben, 2009-ben és 2014-ben is. Az első komoly ellenzéki hangok a harmadik mandátumával kapcsolatban fogalmazódtak meg. Ugyanis ahhoz, hogy egyáltalán indulhasson 2009-ben az elnökválasztáson, 2008-ban módosítani kellett az alkotmányt, amely addig csak két mandátum kitöltésére adott lehetőséget. A környezetében ekkorra már elharapózott és mind inkább láthatóvá vált a korrupció. Ellenállást váltott ki a kabil őslakosokkal szembeni politikája is. Kabiliában az őslakos berberiek identitást formáló törekvéseit kezdetben (2001-ben és 2002-ben) brutálisan elnyomta, de a 2008-as alkotmányban már „nemzeti nyelvként” ismerte el a 10-15 millió algériai által beszélt tamazig nyelvet, ami szélesebb autonóm kulturális tevékenységet tett lehetővé az oktatásban és a sajtóban. 2016-ban az arab mellett hivatalos nyelv lesz. Egyes, igen költséges beruházások szintén ellenszenvet váltottak ki, még akkor is, ha vallási természetűek voltak. Sem a hívőknek, sem a nem hívőknek nem tetszett a tervbe vett megalomán mecsetépítés. A munkálatok ennek ellenére megkezdődtek, és 2011-ben az elnök jelenlétében elhelyezték az alapkövet. A terv szerint az új mecset 120 ezer ember befogadására lesz alkalmas, minaretje a világon a legmagasabb lesz, 265 méter, vagyis – és ez fontos szempont – magasabb, mint a rabati V. Mohamed mecseté. A költségek a jelen számítás szerint ötmilliárd dollárt tesznek ki. Ahogy hívő algériaiak mondják: ebből a hatalmas összegből öt korszerű kórházat lehetne felépíteni. egy világméretben is hatalmas mecset építésének a terve. A munkálatok ennek ellenére megkezdődtek.

2013 után csak tovább növekedett az ellenszenv nemcsak Buteflikával, hanem az egész rendszerrel szemben is. Ebben az évben az elnök agyvérzést kapott, s ezt követően már csak tolószékben tudott mozogni. Ennek ellenére a környezete és a hadsereg támogatásával 2014-ben indult az elnökválasztáson, amit meg is nyert. 2019-ben a genfi egyetemi klinikán volt gyógykezelésen, amikor március 3-án bejelentette indulását az ötödik mandátum elnyeréséért. Erre válaszul 8-án, a nemzetközi nőnapon, a biztonsági szolgálatok szerint is mintegy 15 millióan (Algírban 5 millióan) vonultak az utcára, nőkkel az élükön. Ezt látva az elnök március 11-én levelet intézett a nemzethez, s bejelentette, hogy nem indul az elnökválasztáson, amelyet nem a törvény

szerint meghatározott időpontban, április 19-én fognak megtartani, hanem később. Addig ő marad az elnök. Levelében üdvözölte a hírakot, a „népi menetet”, különösen annak békés jellegét. A társadalom minden területére kiterjedő, mélyreható reformok előkészítését ígérte egy nemzeti konferencia keretében, amelynek munkájában különösen számít a nőkre és a fiatalokra. A változások első jeleként technokrata kormány megalakítását jelentette be.¹ A tömegeket ez egyáltalán nem nyugtatta meg, már nemcsak Buteflika távozását, hanem az egész politikai rendszer eltörlését követelték, „polgári és nem katonai államot” (daula madanija masi aszkarija), és visszatérést a nemzeti felszabadító háborúban megfogalmazott célkitűzéshez, amely az iszlám elveinek tiszteletben tartása mellett olyan független, demokratikus és szociális algériai állam megteremtése mellett foglalt állást, amelyben mindenki, minden megkülönböztetés nélkül maradéktalanul gyakorolhatja az összes alapvető szabadságjogot. Az FLN első kongresszusán, 1956 augusztusában elfogadott program azt is rögzíti, hogy a gyarmati rendszer elleni harcot nem a fegyveresek, hanem a civilek irányítják.²

A Buteflika levelére adott népi választ látva most már a hadsereg is lépett. Ahmed Szaid Szalah vezérkari főnök, a honvédelmi miniszter helyettese az ország egyik déli városában, Varglában tartott beszédében az alkotmány 102. cikkelyének alkalmazásában jelölte meg a válság megoldását.³ A cikkely az elnök alkotmányos eltávolítását (impeachment) teszi lehetővé. A hírakot támogató és abban résztvevő pártok ellenben szuverén alkotmányozó gyűlés összehívásában látták a megoldást. Az FLN Párt és a szakszervezetek a vezérkari főnök javaslatát támogatták. Az alkotmánybíróság is így foglalt állást. Ezt követően a parlament elindította az eljárást, és a hatalomból eltávolított elnök helyére az átmeneti időszakra a 102. cikkely előírását követve a Nemzeti Tanács (a Felső Ház) elnökét bízta meg az államfői teendők ellátásával. Ezzel a lépéssel tulajdonképpen elkezdődött a spontán, vezető nélküli népi mozgalom, a hírak alkotmányos keretek közé kényszerítése, s ezzel az események irányítása fokozatosan a hatalmi tömb változást, bizonyos demokratikus reformok végrehajtását elfogadó részének a kezébe kerül. Ebbe a folyamatba a hadsereg közvetlenül nem avatkozott be, de figyelemmel kísérte.

A hadsereg, de a politikusok, sőt a hírak egyes támogatói is az ország biztonságának a fontosságát hangsúlyozták, s óvtak a hirtelen, esetleg anarchiába torkolló gyökeres változástól. Attól tartottak, hogy egy esetleges anarchikus állapot okot szolgáltathat külföldi „humanitárius” beavatkozásra, ahogyan az Szíriában vagy Líbiában történt.⁴ Az aggodalom nem tűnt teljesen alaptalannak, hiszen délen, Maliban a központi kormány képtelen felszámolni a fegyveres iszlamisták terrorista tevékenységét, Líbiában polgárháborús helyzet van, ami lehetővé teszi a déli terrorszervezetek fegyverellátását, Tunéziában labilis, olykor feszült a helyzet. Délről pedig egyre erőteljesebb migrációs nyomás nehezedik Algériára. Aggodalomra adhat okot az is, hogy Kabíliában felbukkant a regionális autonómiát követelő jelszó. Ezt viszont a lakosság szinte egyöntetűen elutasította, mivel az ország területi integritását veszélyezteti.

Nyugtalanító az is, ahogyan a szélsőséges iszlamisták a hirik megosztására törekednek. Az „iszlám állam” (a saria alkalmazása) jelszavát nem merik ugyan nyíltan hangoztatni, helyette az általuk megjelölt „laikusokat” (számukra ez egyenlő az ateistákkal) támadják: értelmiségieket, nőket, zsidókat, kommunistákat és minden más-ként gondolkodót. Nyíltan nem lépnek fel a demokratikus szabadságjogok gyakorlása ellen, hanem más módon támadják a „laikusokat”, a tudomány embereit.

Szaid Dzsabelkeir az iszlám jog neves kutatója egyik írásában azt bizonyította filológiai módszerekkel, hogy vannak szokások, legendák (pl. a birka áldozat vagy a teve vizeletének gyógyszerként történő használata), amelyeknek az eredete a „pogány” korszakba nyúlik vissza, de azokat változtatásokkal ugyan, de az iszlám is megőrizte. Tudományosan alátámasztott érvelését a Szidi bel Abbesz-i egyetem egyik informatikusa a hívők vallási érzéseinek megsértéséért interpretálta, és beperelte az iszlám jog tudósát, akit a bíróság börtönbüntetésre ítélt.⁵ A hirikot nem sikerült eltéríteni eredeti céljától, de az eset zavartkeltésre alkalmas volt.

A mozgalom alkotmányos kanalizálása tovább folytatódott a 2019. december 19-én megtartott elnökválasztással, amelyen a részvételi arány csupán 40% volt, a legalacsonyabb a korábban rendezett valamennyi referendummal összevetve. Az új elnök, Abdelmadzsid Tebbun, korábban rövid ideig Buteflika miniszterelnöke volt. Első beszédében isteni áldásnak nevezte a hirikot, kezét nyújtott feléje, párbeszédre hívta a képviselőt, és természetesen alkotmányos reformokat ígért. Első lépésként új alkotmányt bocsátott népszavazásra 2020. november elsején. A részvételi arány viszont mindössze 24% volt, ami egyértelműen tükrözte a lakosság bizalmatlanságát.

Az új elnök „békejobbát”, a felajánlott dialógust a hirik nem fogadta el, s a péntekenként ismétlődő demonstrációkon „nem állunk meg, nem hallgatunk” jelszavakat hangoztatva az egész politikai elit távozását követelte és a politikai nézetük miatt egyre növekvő számban bebörtönöztek szabadon bocsátását.

A Covid 19 kapcsán elrendelt korlátozások miatt a hirik 2020. március 20-án felfüggesztette a tömegdemonstrációkat. A korlátozások jó alkalmat kínáltak a hatalomnak arra, hogy fékezze, visszaszorítsa a népi mozgalmat: letartóztatások történtek, tv-csatornák működését tiltották be, újságírókat zaklattak. Joggal tette fel a kérdést a legolvasottabb francia nyelvű újság, az El Watan (A haza): valójában mi a hirik? Allah által megáldott vagy elátkozott jelenség? A válasz az újságíró szerint a közismert formula: az érem egyik oldala a dicséret, a másik a bunkósbot.⁶

A hirikot lezárni kívánó utolsó aktusnak a hatalmat képviselő köztársasági elnök szerint a törvényhozó választásokat tartotta. Erre 2021. június 12-én került sor. A 407 tagú képviselőházi helyre 22.500 jelölt pályázott, a 26 párt 10.468-at indított, a függetlenek pedig 12.086-ot. Az ellenzéki formációk, tulajdonképpen az eredeti hirik, bojkottálták a választásokat. A lakosság őket követte, mindössze 5 és fél millióan járultak az urnákhoz. Ilyen alacsony, mindössze 23%-os részvételi arány soha

nem volt törvényhozó választásokon Algériában. Kabíliában, amely régóta konfliktusban áll az algéri központi hatalommal, a részvételi arány nem érte el a 20%-ot, sőt némely tartományban még az 1%-ot sem. Az ország központi részében a szavazásra jogosultak 33%-a adta le voksát, a fővárosban viszont csak 9%-a. A külföldön, elsősorban Franciaországban élő, dolgozó algériaiaknak (kb. egymillió szavazásra jogosult) mindössze 4%-a vett részt a választásokon. Ezek az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a lakosság nincs bizalommal az új politikai garnitúra iránt. Mivel az ellenzéki pártok, szervezetek bojkottálták a választásokat, először a többpártrendszer létezése óta (1989) a képviselőházban nem lesz ellenzék. Így a mandátumot nyert 15 párt mindegyike valamilyen módon közel áll a hatalomhoz, ami nem jelenti azt, hogy frontálisan szemben áll a hirakkal. A legtöbb képviselői helyet, de lényegesen kevesebbet, mint korábban, az FLN Párt nyerte, 98-at, öt követik a függetlenek 84 fővel. A megválasztott képviselők közül 34 nő (a korábbi ciklusban 118), 40 év alatti 136 képviselő, 274-en pedig egyetemet végeztek.⁷ Némi megújulás kétségtelenül tapasztalható. Majd a megalakuló új kormánytól függ, hogy csak a hatalmi tömbön belül történt átrendeződés, a klientúra cserélődött le, s lényegében visszaállt a régi struktúra, vagy pedig, ha nem is gyorsan, de komoly változások történnek. Az eddigi nyilatkozatokból az tűnik ki, hogy a szociális hálót nem kívánják lerombolni. Viszont az eddig általános, mindenkire érvényes állami szubvenciót a valóban arra rászorulóknak fogják megkapni.⁸ A gazdasági fellendülést nem a privatizációban és a korlátlan tőkebeáramlásban látják, s főleg nem a nemzetközi pénzügyi szervezetek (Világbank, FMI) eladósodáshoz vezető tanácsaiban.

Franciaország és az Egyesült Államok követi az algériai eseményeket, óvakodik viszont attól, hogy „tanácsadással” beavatkozzon, tudván, hogy ez elutasításra találna nem csupán a hatalom, hanem a lakosság részéről is. (Ún. független agytrösztök viszont ajánlanak „segítséget.”) A 132 éves gyarmati uralom és a 8 éves nemzeti felszabadító háború mély nyomot hagyott a nemzeti tudatban, a szuverenitás védelme, mindenféle külföldi beavatkozás elutasítása a nemzeti identitás szilárd komponensévé vált. De vajon elégséges-e ez ahhoz, hogy az ország megfelelő választ adjon a globalizált világ kihívásaira? A 60 éve független Algéria számos megpróbáltatáson ment keresztül, olykor súlyos krízisekből sikerült kilábalnia, s az ebből szerzett tapasztalat némi reményt ad a mai válság leküzdésére is.

Jegyzetek / Notes

- ¹ *El Watan*, 2019. március 11.
² Extraits du procès-verbal du congrès du 20 août 1956. *El Moudjahid*, 1956. 4.sz. (1956 november)
³ *El Moudjahid*, 2019. március 28.
⁴ Ld. *Mehdi Taje*: «Hirak» en Algérie: entre réalité et manipulations! *Proche et Moyen-Orient*, 231. sz. (2019. május 20.)
⁵ *El Watan*, 2021. április 4. *L'Expression*, 2021. május 3.
⁶ *El Watan*, 2020. június 4.
⁷ *El Moudjahid*, 2021. június 26., *El Watan*, 2021. június 26.
⁸ *Le Soir d'Algérie*, 2021. június 28.

Felhasznált irodalom

- Aïssa Kadri (dir.): Algérie décennie 2010-2020. Aux irigines du mouvement populaire du 22 février 2019. Éditions du croquant, Paris 2020.
Naufel Brahim El Mlili: Histoire secrète de la chute de Bouteflika. Éditions l'Archipel, Paris 2020.
Akram Belkaim: Algérie, les louages et la matraque. *Le Monde diplomatique*, 2020. szeptember.
Haassan Remaoum: Référence a l'histoire et enjeux mémoriels lors du hirak algérien (2019-2020). Autour du slogan Novembriya-Badissiya et de son envers Dawla madaniya (État civil). *Insaniyat*, 87. sz. (2020) 47-76.
Ali Bensaad: L'entrée en dissidence dans les espaces de loyauté du régime: une maturation et un prélude a l'avènement du Hirak. *Maghreb-Machrek*, 244. sz. (2021) 25-49.
Ratiba Hadj-Moussa – Mohand Tilmatine: Minorités et politique de la reconnaissance en Algérie. *La Kabylie et le Mزاب*. *Confluences Méditerranée*, 2020. 3. sz. 135-147.

Ferwagner Péter Ákos¹

**A perzsa–oszmán határvidék mint első világháborús
konfliktuszóna**

**The Persian–Ottoman border as a conflict zone
during the First World War**

ABSTRACT

On the eve of the World War I, Persia was the subject of rivalry between Tsarist Russia and Britain. Although the treaty of 1907 separated their spheres of interest, it was then that the Central Powers tried to gain influence in the county. At the beginning of World War I, Persia, which was struggling with serious internal problems, declared its neutrality. Nevertheless, fighting erupted in its territory, on the one hand between the British and the rebel tribes of southern Persia, and on the other hand in the northern border area between Ottomans and Russians. The clashes with varying success involved smaller forces than those fought on either the battlefields in Europe or the Middle East, but the stakes were high here as well. The British and Russians were particularly troubled by the ever-intensifying Persian nationalism after their influence was enshrined in another treaty in the summer of 1916. After the victory of the Bolshevik Revolution, the Russians withdrew from the country, and the British tried to take their place. Meanwhile, the requests of the Persian government were not taken into account, nor was it able to participate in the Paris peace conference. In addition, the war caused extremely severe famine, epidemics, and general impoverishment for Persian society. *Keynotes:* Persia, World War I, Britain, Russia, Ottoman Empire, nationalism, tribal rebellion

ABSZTRAKT

Az első világháború előestéjén Perzsia a cári Oroszország és Nagy-Britannia rivalizálásának tárgyát képezte. Habár az 1907-ben megkötött szerződésük elhatárolta egymástól az érdekszféráikat, a központi hatalmak is megpróbálták befolyáshoz jutni az országban. Az első világháború kirobbanásakor a rendkívül súlyos belső problémákkal küszködő Perzsia proklamálta a semlegességét. Ennek ellenére harcok törtek ki a területén, egyrészt a britek és a dél-perzsa lázadó törzsek, másrészt az északi határzónában az oszmánok és az oroszok között. A váltakozó szerencséivel zajló harcok ugyan kisebb erőket mozgósítottak, mint az európai vagy más közel-keleti frontokon pusztító összecsapások, de azért a téték itt is nagyoknak számítottak. A briteknek és az oroszoknak különösen komoly gondokat okozott a folyamatosan erősödő perzsa nacionalizmus azt követően, hogy 1916 nyarán újabb szerződésben szilárdították meg a befolyásukat. A bolsevik forradalom győzelme után az oroszok kivonultak az országból, a britek pedig megpróbálták átvenni a helyüket. Mindeközben a perzsa kormány

kéréseit, követeléseit nem vették figyelembe, a síita állam a párizsi békekonferencián sem vehetett részt. Ráadásul a háború rendkívül súlyos éhínséget, járványokat és általános elszegényedést okozott a perzsa társadalom számára.

Kulcsszavak: Perzsia, első világháború, Nagy-Britannia, Oroszország, Oszmán Birodalom, törzsi lázadás

Az első világháború valóban globális konfliktus volt, hiszen hatását érezni lehetett a legtávolabbi kontinenseken is. A harcok kiterjedtek Európa mellett a világtengerekre, Afrikára és Ázsiára. Az Európán kívüli világ a történetírásban sokkal kisebb figyelmet kapott, mint az európai küzdelmek, s ez igaz Perzsiára is, amelyet alig említanak a nagyobb szintézisek. Holott figyelmet érdemel, mivel a csatározások tétjei itt is nagyok voltak, a harcok pedig közvetlenül kihatottak a Közel-Kelet más hadszíntereinek (Mezopotámia, Anatólia, Gallipoli) eseményeire.

A 19. századi ún. „Nagy Játzsma” során Perzsiában több rivális nagyhatalom is törekedett a befolyása kiterjesztésére. Közülük 1914 előtt Oroszország és Nagy-Britannia került előnyös helyzetbe. London számára különösen sokat jelentett, hogy Perzsia Afganisztánnal együtt Brit-India legfőbb védőpajzsának számított, ugyanakkor az antantszövetség egyik legérzékenyebb pontját is jelentette. Az 1907-es angol–orosz szerződés szentesítette az északi orosz és a déli brit befolyás közötti egyensúlyt, ami azonban egyáltalán nem jelentette az ősrégi perzsiai brit–orosz rivalizálás végét, sőt annak még az enyhülését sem. Az első világháború előestéjén a strukturális ellentétek kiújultak, ami alááshatta az antant egész egységét. 1914 decemberében egy Petrográdon élő angol azt jelentette a Foreign Office-nak, hogy „itt azt beszélik, »néhány éven belül« háborúban fognak állni Angliával”.² Pontosan ugyanígy látták Londonban is: úgy vélték, ha Németországot a háborúban legyőzik, a Közel-Keleten a legfőbb ellenfél újra Oroszország lesz. Ráadásul a brit fővárosban úgy látták, a perzsiai angol pozíciók az oroszokhoz képest gyengék. Edward Grey külügyminiszter 1914 márciusában arról panaszkodott Buchanan szentpétervári nagykövetnek, hogy „az oroszok készen állnak Perzsia elfoglalására, míg mi nem”. Ez a félelem annyiban valós lehetett, hogy a cár nagy létszámú haderőt, 12 ezer katonát állomásoztatott Észak-Perzsiában,³ miközben az országban tartózkodó brit erők legfeljebb jelképesnek voltak mondhatók.

Grey a régi reflexeknek engedelmességgel még 1914 novemberében is ragaszkodott a szövetséges oroszok perzsiai térhódításának feltartóztatásához. A konstantinápolyi kérdéstről folyó tárgyalásokon éppen ezekben a napokban tett olyan értelmű ígéretet Szazonov orosz külügyminiszternek, hogy „megfelelő” perzsiai orosz magatartás esetén az oszmán főváros ügyét Petrográd érdekeinek megfelelően fogják elrendezni (értsd: Isztambul átadják az oroszoknak). A szorosok és Perzsia ügyének összekapcsolása később is érezte hatását: az 1915-ös „konstantinápolyi szerződés” aláírása után az angol befolyás kiterjedt a középső semleges zónára is, így kompenzálva a Konstantinápolyra és a tengerszorosokra vonatkozó orosz igények angol elismerését.⁴

Nagy-Britannia számára korántsem csak a Perzsa-öböl védelméről, esetleg az Indiával való kapcsolattartás biztonságáról volt szó. Perzsa ugyanis döntően muszlim ország, így az ottani fejlemények az egész iszlám világ figyelmét felkelthették. Buchanan november 2-án – Petrográd ezen a napon üzent hadat az Oszmán Birodalomnak – emlékiratban figyelmeztette Szazonovot, hogy az oroszok beavatkozása az iszlám ügyeibe, történjék az akár Törökországban, akár Perzsiában, negatív irányban befolyásolhatja a muszlim közvéleményt Egyiptomban és Indiában. Ezért Londonban rendkívül fontosnak tartották, hogy a cári kormány „barátságos és békülékeny” kapcsolatokat tartson fenn Teheránnal.⁵ Ugyanezen okból szerette volna elérni a háborús kabinet, hogy a muszlim Perzsa az antant oldalán lépjen be a háborúba, ez ugyanis semmissé tehetné volna azt az oszmán (és német) törekvést, mely úgy igyekezett beállítani a dolgokat, mintha az iszlám világ egységesen a központi hatalmak mögött sorakozott volna föl. Egy teheráni antantbarát kormány létrejöttében Nagy-Britannia azért is lehetett érdekelt, mert így fel tudta volna tartóztatni a Közép-Ázsiába irányuló német behatolási kísérleteket, utánpótlást juttathatott volna el a Kaukázusban hadakozó orosz csapatoknak, valamint megvédelmezhetné volna a dél-perzsi olajmezőket.

Perzsa azonban semleges álláspontra helyezkedett az oszmánok hadba lépésekor, 1914. november 1-jén és az is maradt mindvégig, mivel annak érdekében, hogy a háború utáni rendezésből a lehető legnagyobb hasznot húzza, nem léphetett hadba egyik fél oldalán sem addig, amíg a konfliktus végkimenetele nem látszott biztosnak. A semlegességet egyébiránt akkor proklamálták, amikor a teheráni oszmán követség tájékoztatta a sah külügyminisztériumát arról, hogy „Törökország hajlandó formálisan elismerni Perzsa semlegességét, ha az orosz csapatokat kivonják a területéről”, mivel „az oroszok ottani jelenléte fenyegetést jelent a török határokra nézve”.⁶ A perzsa semlegesség viszont elég okot szolgáltatott arra, hogy a britek felhívják az oroszok figyelmét: nem tehetik meg azt, amit a németek tettek Belgiummal, nem sérthetik meg egy ország semlegességét (Anglia ugyebár hivatalosan Belgium semlegességének megsértése miatt lépett be a háborúba). Márpedig a cár környezetében éppen az imperialista térhódítás volt a cél, s e tekintetben nem lehetett kívánatos Oroszország számára az, hogy Perzsa erős hadsereggel rendelkezzen, amelyet ugyanakkor London az oszmánok ellen vetett volna be. A sah államának háborús részvétele ráadásul megnehezítette, vagy egyenesen lehetetlenné tette volna az orosz területi igények érvényesítését Perzsa-Azerbajdzsánra a háború utáni béketárgyalásokon. A cél egyértelmű volt Szazonov számára: korlátlan orosz szuverenitás megteremtése Észak-Perzsiában, minden más szempont csupán másodlagos lehetett.⁷

A háború Perzsa számára a lehető legrosszabbkor robbant ki. Az ország súlyos belső problémákkal küszködött, politikai, alkotmányos, gazdasági és pénzügyi krízis sújtotta, amit a nagyhatalmak rivalizálása tovább fokozott. Pozíciója Ázsiában hasonlatos volt a lengyelek kelet-európai helyzetéhez: amíg a két hatalmas szomszédja szemben állt egymással, fennmaradhatott, sőt még ki is használhatta ezt a rivalizálást.

Abban a pillanatban viszont, amint a nagyhatalmak kiegyeztek, függetlenségére nyomban halálos veszély leselkedett. Az 1907-es angol–oroszlószerződés pontosan ilyen veszélybe sodorta Perzsiát önállóságát. S az idegen befolyás folyamatosan erősödött. Az európaiak – létszámuk a világháború előestéjén nagyjából ezer körül mozgott – különböző olaj- és dohánykoncessziókért folytatott versenyfutásának kellős közepén, 1906 végén a középosztálybeli kereskedők csoportja (bazár) és az Anglia által támogatott teheráni liberális politikai elit alkotmány kibocsátására kényszerítette a konzervatív köröket és a Kádzsár-dinasztiához tartozó, gyengekezdő Mozaffaraddín sahót. A dokumentum korlátozta az uralkodó hatalmát, lehetőséget adott kormányalakításra, valamint kétkamarás parlament megválasztására. Kimondta a muszlimok és a nem muszlimok (például az Iszfahánban koncentrálódó örmények⁸) egyenlőségét és a sajtószabadságot, ami megosztotta a síita klérust és 1907-től súlyos konfliktusokat váltott ki. Az egyeduralmát helyreállítani akaró új sah, Muhammad Ali orosz támogatással 1908-ban bombázta a parlamentet és visszavonta az alkotmányt, mely állítása szerint nem állt összhangban az iszlám joggal. Erre válaszul a déli országrész egyik befolyásos törzse, a Bahtijári a következő évben Teheránba vonult, lemondatta a sahot, helyreállította az alkotmányt, s Ahmadot, a dinasztia utolsó tagját ültette a trónra.

A perzsa állam sokáig a 18. század végén trónra került Kádzsárok uralma alatt „családi államként” funkcionált, azaz a központi és a tartományi igazgatás a dinasztia vagy a vele rokonságban álló nagycsaládok kezében volt.⁹ Az első világháborút megelőző években viszont már különféle belső kényszereknek és érdekharcoknak volt kitéve: földbirtokosok, síita klérus (*mollák*), törzsi vezetők, bazár, nacionalista és alkotmányos liberális politikusok, tartományi, regionális elit stb. Az állam arra kényszerült, hogy szakadatlan küzdelmet folytasson e centrifugális tendenciák ellen. Az 1906-os alkotmányos forradalom ugyan átmenetileg megoldást jelentett, de a következő tíz évben a parlamentáris reformokra állandó veszély leselkedett. Az alkotmányt visszavonó és a parlamentet szétszavató Muhammad Ali képtelennek bizonyult az egyeduralom kiépítésére, elsődleges célja a hatalom megőrzése és a fizetőképesség fenntartása maradt az uralkodó elitek vég nélküli harcai és a nagyhatalmi beavatkozások közepette. Ilyen körülmények között a kormányoknak szűk mozgásterük maradt, főképp a túlélésre játszottak. A minisztereket leginkább aszerint választották ki, hogy mennyire képesek közvetíteni a számtalan érdekcsoport között. A politikailag instabil rendszerben a kormányválságok sűrűn követték egymást, a súlyos társadalmi problémák megoldására pedig nem nyílt mód. De azért miközben a centrifugális erők erodálták a központi kormány hatalmát, a nagyszabású tömegtüntetések során megnyilvánuló nacionalizmus – még ha a képviselői felettébb megosztottak is voltak – gátat szabott annak, hogy az állam teljes egészében a törzsi vagy tartományi vezetők, vagy éppen az imperialista nagyhatalmak játékszerévé váljon.

Az egyetlen dolog, ami a különböző érdekcsoportokat egyesítette, az idegen befolyás elutasítása volt: éppen az jelentette a semleges Perzsiát legfőbb „hadicélját”, hogy

a szuverenitását elismertesse a nagyhatalmakkal.¹⁰ Igaz, ennek a törekvésnek a módzatai széles spektrumon mozogtak. A háború előtt hatalomra került liberálisok is szerettek volna megszabadulni a két imperialista, Anglia és Oroszország szorításából, ezért az amerikaiakkal, majd a németekkel kerestek kapcsolatot. Az 1914 előtti években a perzsiai német jelenlét jelei láthatóbbá váltak, német pénzintézetek például alacsony kamatlábbal ajánlottak hiteleket, csak hogy aláássák a brit kézen lévő Perzsiai Birodalmi Bank pozícióit. Sőt a világháború elején Heinrich von Reuss teheráni német követ biztosította a svéd tisztek által irányított, kb. 7000 fős csendőrség támogatását, ügynökei pedig a lakosság egyötödét kitevő törzsek körében agitáltak.¹¹ Titkos szerződést is kötött a kormánnyal, amelynek értelmében fegyvereket, muníciót, pénzt és politikai függetlenséget ajánlott a Németországgal való együttműködésért cserébe. London és Petrográd természetesen értesült a megállapodásról és mindent megtett, hogy a közel-keleti országot az ellenőrzése alatt tarthassa. Így került sor cári csapatok kiküldésére, ami azonban fokozta a két imperialista hatalom rivalizálását.

A nyugati fronti állóháború kialakulása és az elképesztő vérveszteségek láttán, 1914–1915 fordulóján enyhült Nagy-Britannia keménysége, s már nem tette függővé a konstantinápolyi orosz igények támogatását Petrográd perzsiai magatartásától, mivel mindenáron fenn akarta tartani az antant egységét. Grey már nem tartotta ördög-től valónak a perzsiai orosz csapatok létszámának növelését. S hogy mi változtatta meg London álláspontját? Nyilvánvalóan az, hogy a Perzsia feletti angol–orosz kontroll veszélybe került 1914 decemberében, amikor az oszmánok megtámadták Perzsa-Azerbajdzsánt. A dzsihad szultán általi meghirdetése (1914. november) után fokozódott a propaganda-tevékenység, oszmán és német ügynökök, fegyver és pénz áramlottak át a határon, török csapatok többször is betörték perzsa területre Kermánsáh és Hamadán irányába. A cél az volt, hogy bekerítsék a Kaukázuson túli orosz hadsereg balszárnyát, s elvágják az angolokkal való összeköttetését. 1915 januárjában oszmán gyalogos és lovas alakulatok elfoglalták Urmiát, Hojt és Szalmast, s a helyi örmény és keleti keresztények ellenállása láttán civileket gyilkoltak és falvakat égettek fel. Ezrek menekültek el, a perzsa hatóságok pedig tehetetlennek bizonyultak. A megfigyelőket megdöbbenette az oszmánok vérszomja és kegyetlensége, amit – úgy tűnt – a tisztjeik (például Halíl pasa) toleráltak, mivel ez bosszút jelentett, amiért a keresztények az oroszokat támogatták.¹²

A történetek szerfölött aggasztották Londont, mivel nem tűnt lehetetlennek, hogy a teheráni kormány megbukik, s németbarát rezsimnek adja át a helyét, amely akár még India ellen is támadást indíthat. Ne felejtjük el, hogy a háború előtt német és osztrák–magyar katonai misszió is járt Teheránban, melyek szoros kapcsolatot tartottak fenn a helyi németbarát politikussal, s igyekeztek az országot a központi hatalmak oldalára állítani. A brit aggodalmakat erősítette, hogy perzsa nacionalisták egy csoportja, mely orosz nyomásra korábban kénytelen volt lemondani parlamenti képviselői mandátumáról, ideiglenes kormányt alakított Kermánsáhban az oszmán

hadsereg védelme alatt. Mindez azért nem lehetett meglepő, mert Angliába eljutottak azok az információk, melyek a perzsa társadalom idegen-, de különösen oroszellenességéről, illetve a kormányköröknek az azerbajdzsáni orosz csapatereősítések miatti tiltakozásairól számoltak be.¹³

Az sem lehetett közömbös a Temze partján, hogy Dél-Perzsiában a „német Lawrence”, Wilhelm Wassmuss a központi hatalmak néhány ügynökével karöltve megkísérelte fellázítani a törzseket Nagy-Britannia ellen; az ötletért II. Vilmos császár kifejezetten lelkesedett. A Wilhelmstrasse közel-keleti szakértői ugyanis úgy vélekedtek, hogy a német törekvéseknek nem is elsősorban Egyiptomra, Észak-Afrikára, hanem inkább Perzsiára, India előszobájára és a brit olajtartalékok bázisára kell irányulniuk. Ez annál inkább logikusnak tűnt, mert a perzsa uralkodócsalád és a síita klérus elutasította az 1907-es angol–orosz megállapodást, az ország idegen befolyási övezetekre történő felosztását. Mindebben számíthatott a döntően síita lakosság támogatására, amely a lassan kibontakozó, leginkább az irodalmi életben tetten érhető és a régi Irán dicső múltjára hivatkozó hazafias mozgalom ellenére is identitásában és lojalitásában elsődlegesen muszlim maradt, hazájára pedig „az iszlám országaként” tekintett.¹⁴ Ráadásul Perzsia lakosságának legalább 40%-a arab, török eredetű és beludz volt, akiknek az oszmánszimpátiája folyamatosan nőtt. Elégedetlenségüket szította Wassmuss, aki a világháború előtt Németország alkonzuljaként tevékenykedett a Perzsa-öböl térségében. A perzsául és arabul folyékonyan beszélő Wassmuss kapcsolatokat épített ki, átvette a dél-perzsiai törzsek szokásait, úgy öltözködött, ahogy ők, tevén és gyalog közlekedett a településeik között, nem sajnálta tőlük a pénzt és természetesen propagandát fejtett ki a britek elleni gyűlölet felkorbácsolása érdekében. Célja az volt, hogy az angolok uralmát meggyengítendő lázadásokat szítson a Perzsa-öböl partvidékén, s megteremtse ott a német befolyás alapjait (*pax germanica*). 1914 végén vagy 1915 elején Sirázba érkezett, ahonnan Dél-Perzsia felé vette az irányt. Jelentős sikereket könyvelt el a Bahtijári törzs körében, amely évek óta forrongott a britek ellen, s szociális elégedetlenség is jellemezte. Wassmuss dzsihádra szólította a törzseket, s annyira felszította a szenvedélyüket, hogy lázadást robbantottak ki, benyomultak az öböl partján fekvő Busehrbe, tüzet zúdítottak az ottani brit helyőrségre és elválták az Angol–Perzsa Olajtársaság ábádáni csővezetékét, valamint Ahvázról északra a távírókábelét. Amikor az olajvezeték elvágásának híre Londonba ért, tetőfokára hágott a nyugtalanság, ami nem is csoda: 1915-ben komoly hiány keletkezett az olajellátásban.¹⁵

Az olajvezeték védelmében az indiai hatóságok Muhammara sejkjétől is kénytelenek voltak erősítést kérni, aki ezer fegyverest bocsátott a rendelkezésükre.¹⁶ A lázadás levereése hetekig eltartott és véres következményekkel járt. Már az első héten 200-an vesztették életüket az angol–indiai, valamint a muhammarai csapatokból, a lázadók 500–700 halottat vesztettek.¹⁷ Végül az egész olajmezőt megszállták, s ehhez igénybe vették a Dél-Mezopotámiában operáló brit erők segítségét is. A Bahtijári kegyetlen megtorlásban

részesült, de a nyugalom így is csak nyárra tért vissza, amikor az olajtermelés folytatódhatott. Wassmusst azonban nem sikerült kézre keríteni (erre majd csak 1918 októberében fog sor kerülni), s talán ennek köszönhető, hogy a helyzet később ismét kritikussá vált, jelentős erőket kellett az olajmezők védelmére csatasorba állítani.

A busehri felkelés még az olajlelőhelyeknél is nagyobb gondot jelentett a britek számára. Hírszerzésük 1915 májusában kiderítette, hogy támadás készül, ezért Indiából haladéktalanul erősítéseket küldtek a városba. A gyalogosok a környékbeli falvakban tisztogatásokat végeztek, ennek során több tucat embert megöltek. Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek, ugyanis Wassmuss fellázította a Siráz környéki törzseket, főképpen a Tangisztánit, amelynek tagjai július közepén benyomultak Busehrbe és súlyos veszteségeket okoztak a briteknek. Az Admirális határozott választ adott, amint az indiai hatóságoknak küldött július 16-i táviratból is kiderül: „Perzsia ellen rövidesen fegyveres intervenciót indítunk [...]. A brit csapatoknak el kell foglalniuk Busehret, Bandar-Abbászt, Lingát, Muhammarát és Hormuzt, majd tájékoztatni kell Perzsiát, hogy egészen addig ott fogunk maradni, míg elégtételt nem vettünk a busehri támadásért, s amíg a német intrikáknak véget nem vetnek a perzsiái német ügynökök letartóztatásával.”¹⁸

A brit csapatok ellenállás nélkül augusztus 8-án megszállták Busehret és büntetésként hajókról bombázták a törzsi lázadók megerősített települését, Dilvart, melyet könyörtelenül felégették és porig romboltak. A harcokban veszítette életét az ellenálló rettenthetetlen parancsnok, Raísz Ali Dilvári, aki Wassmusszal együttműködve vezette a Tangisztáni britellenes lázadását. A hónap második felében szipoj katonák érkeztek, akik folytatták a tisztogató hadműveleteket a környéken. A nyugalom azonban még mindig nem állt helyre. Szeptemberben a Mezopotámiából idevezényelt csapatok keveredtek váratlanul heves harcokba a busehri és Tangesztáni lázadó törzsekkel. A lázadókat végül körbezárták és lemészárolták.¹⁹ Ezzel „a nagy öbölbeli felkelés” véget ért, de London rákényszerült arra, hogy addigi imperialista politikáját Perzsiában némileg módosítsa, amire 1916-ban sor is került.

A Perzsa-öbölben zajló német intrikák kezdete egybeesett 1914. december végén a 3. oszmán hadsereg szarikamisi offenzívájával. A törökök előretörése láttán a tifliszi orosz főparancsnokság elrendelte a Kaukázuson túli területek kiürítését, s ez vonatkozott az Észak-Perzsiában állomásozó erőkre is. Kihasználva ezt a visszavonulást, perzsa területen törökbarát kurdok fosztogatni kezdték az Urmia-tó környéki településeket. Szó sem volt azonban az orosz érdekek tényleges feladásáról, s miután Szarikamishnál a törökök vereséget szenvedtek, az oroszok visszatértek az evakuált területekre, például a Teherántól alig 150 km-re fekvő Kazvinba, vagy a Kaszpi-tenger partján található fontos kikötőbe, Enzelibe. Számíthattak azoknak a kurd és keresztény gerillacsapatoknak a támogatására, amelyeket 1914 nyara óta fegyvereztek fel a térségben. Ennek ellenére Ömer Nacsi bej, egy dzsihádista muszlimokból álló önkéntes sereg vezére, aki hithű ifjútörökként és az oszmán hadügyminiszter, Enver pasa követőjeként

az iraki Moszulban a félkatonai Különleges Szervezet helyi csoportjának vezetője volt,²⁰ 1915. január 10-én megszerezte Tebrizt. Az önkéntesek felgyújtották az orosz bankot és elkergették a még ott tartózkodó kozák tiszteket. A Mezopotámiában szolgáló von der Goltz tábornok a hónap végén azt jelentette a német főparancsnokságnak, hogy habár Szarikamisnál, Szueznél és Bászránál az oszmánokat megfutamították, „Perzsiában jól haladnak a dolgok. Tebriz most a törökök kezén van.”²¹ De nem maradt ott sokáig, az oroszok Csernozubov tábornokkal az élen Dzsulfából kiindulva három héttel később visszafoglalták a várost. Néhány oszmán határhoz közeli település, például Dilman, a Petrográd által támogatott törökellenes kurd gerillatevékenység központja, a következő hónapokban többször is gazdát cserélt.

Az április 15-én kezdődő dilmani ütközet külön is figyelmet érdemel, már csak azért is, mert az első világháború történetírása alig fordított rá figyelmet. Az Északnyugat-Perzsiában irreguláris erők részvételével, változó szerencsével, „kölcson kenyér visszajár” alapon zajló összecsapások hónapjai után a dilmani csata jelentette az első komolyabb összeütközést reguláris orosz és török erők között, amelyeket mindkét oldalon hittestvéreknek számító önkéntesek támogattak. Dilmant az elorozsosodott örmény származású Tovmas Nazarbekián (oroszosan Foma Nazarbekov) tábornok zászlóaljja védte, amelyet egy örmény önkéntes különítmény és hat ágyú egészített ki. Ezenkívül további hat orosz és két lovas kozák zászlóalj várakozott tartalékban, összesen ötezer katona. Oszmán oldalon Halíl 36. gyaloghadosztályát muszlim kurdok segítették, összesen kb. tízezer fegyveres állt a bej rendelkezésére. Habár a támadók létszámfölényt alakítottak ki, Nazarbekiánnak elegendő ideje volt arra, hogy a város védelmét megfelelően kiépítse, mivel Halílnak hetekig tartott, míg Bitlisz környékéről a Van-tótól délre a perzsa határon át Dilmanhoz vonult. Április 15. és május 2. között a törökök öt rohamot indítottak a település ellen, de a védők mindannyiszor visszaverték őket. Az oszmánok csaknem ezer halottat hagytak a hadszíntéren. Halílnak vissza kellett vonulnia a Van-tóhoz.²² A dilmani ütközet jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, mi zajlott ugyanekkor Kis-Ázsia túlsó végén: öldöklő küzdelem közepette az antant éppen ekkor szállt partra Gallipolinál. Dilman keletre a legtávolabbi pontját jelentette a 3. oszmán hadsereg előretörésének, az utolsó reális esélyét annak, hogy megmentsenek valamit Enver pasa kudarcot vallott szarikamisi offenzívájából. Halíl bej azonban túlterjeszkedett, kénytelen volt rendezetlenül visszavonulni, ami szilárdan az oroszok kezére juttatta a stratégiailag fontos Urmia-tó környékét, sőt megnyitotta előttük az utat Kelet-Anatóliába. Ráadásul pontosan ugyanekkor bontakozott ki Vanban az örmények felkelése, ami ürügyül szolgált a velük szembeni fellépéshez.

Ezekben az északnyugat-perzsiái orosz–török összetűzésekben kisebb erők vettek részt, de ettől az még valóságos háború volt, amelybe Perzsia könnyen belesodródhatott.²³ Ez természetesen önmagában nem lett volna az antant ellenére, feltéve, ha Teherán

az ő oldalán avatkozik be a világháborúba. Szazonov 1915 januárjában jelezte is Londonnak, hogy a dél-mezopotámiai síita szent városok, Kerbela és Nedzsef megszerzésének lehetőségével kellene a sah kormányát az oszmánok elleni hadüzenetre rávenni. Jellemző módon olyan településeket ajánlott volna föl a perzsáknak, amelyek brit érdekszférába tartoztak, azaz az angolokkal fizettette volna meg a perzsa hadba lépés árát.²⁴

Az oszmán veszély láttán a britek támogatni kezdték az orosz erőfeszítéseket, s immár egyáltalán nem elleneztek az észak-perzsiai orosz katonai erősítéseket. Sőt olyan elképzelés is megfogalmazódott, hogy Petrográd annektálhatná Perzsa-Azerbajdzsánt. Vagyis alig két hónap leforgása alatt London az orosz terjeszkedés kategorikus elutasításától eljutott annak teljes elfogadásáig. Igaz, cserébe 1915 márciusában sikerült elfogadtatni a cárral a Perzsia középső részére is kiterjedő brit befolyást, ami régi törekvése volt a londoni kormányköröknek.²⁵ A brit politika változása háttérben a valóságos oszmán veszély húzódtott meg. Ömer Fevzi bej, a perzsiai török csapatok parancsnoka azzal fenyegetőzött, hogy Teherán ellen vonul, ha az oroszok nem vonják ki a hadseregüket az országból. A török katonák és a szolgálatukban álló kurd martalócok mohón zabráltak. Márciusban a 6. oszmán hadsereg egységei a határ perzsa oldalán fekvő településeket olyan kegyetlenséggel rabolták ki, hogy még szövetségeseik, a németek is panaszt emeltek. Mindez erősen visszavetette a törökök népszerűségét a perzsák körében, a sah kormánya figyelmeztette is Konstantinápolyt, hogy hadat üzen, ha nem szűnik meg az erőszak.²⁶ Az atrocitásokban német ügynökök is részt vehettek. Különösen egy iszfaháni angol banktisztviselő májusi meggyilkolása váltott ki nagy felháborodást az antant részéről, főleg azután, hogy a gyilkos a német konzulátusra menekült.²⁷

Miután megkapta a britektől a zöld jelzést a csapaterősítések kiküldéséhez, Szazonov májusban felkérte a Sztavkát, hogy menesszen tízezer fegyverest Bakun keresztül Kazvinba. 1915 késő nyarán készen álltak a hadmozdulatokra, amelyek augusztusban Teherán irányába meg is kezdődtek. Mivel azonban Varsó éppen akkor veszett el, a főparancsnokság leállította ezt a hadműveletet. De szeptemberben újabb ezer katonát vezényelt Enzelibe. Mikor ugyanebben a hónapban Nyikolaj nagyherceget kaukázusi főparancsnokká nevezték ki (Lengyelország feladása után személyesen II. Miklós vette át tőle a hadsereg vezetését), mindenki számára úgy tűnhetett, az oroszok halálosan komolyan veszik ezt a hadszínteret. Így is csak novemberben nyílt mód arra, hogy Tiflisz 6000 főnyi gyalogságot és 8000 főnyi lovasságot küldjön tábori tüzéséggel együtt Perzsiába. Valójában ekkor vette kezdetét a perzsiai háború.

A világháború lehetővé tette, hogy a perzsa ellenzék összefogjon. Az alkotmányos forradalom óta az ellenzékieknek az volt a céljuk, hogy erős kormányt állítsanak fel, mely modernizáló reformok révén képes az ország egyesítésére. Az egymást sűrűn váltó kormányok törekvései azonban beleütköztek az idegen csapatok jelenlétébe, a regionális és felekezeti autonomista mozgalmak (azeriek, asszír és örmény kereszté-

nyek, kurd és arab muszlimok stb.) megjelenésébe. A nacionalisták e fejlemények látán támogatni kezdték a németekhez való közeledést. 1915 végén Teheránban az a hír járta, hogy a trónon ülő ifjú, mindössze 18 esztendőes Ahmad sah a főváros elhagyására készül, hogy áttegye a székhelyét Iszfahánba vagy Kom síita szent városába. Utánozta volna Mohamed prófétát, aki annak idején a *hidzsra* során híveivel elköltözött a számára ellenséges és veszélyessé váló Mekkából a biztonságos Medinába. Erre ugyan nem került sor, de az orosz csapatok fővároshoz való közeledése láttán a parlamenti képviselők és a miniszterek egy része Komba ment, ahol angol- és oroszellenes nemzeti függetlenségi bizottságot, majd német támogatással ideiglenes kormányt alakított.²⁸ Az a pletyka is terjedt, hogy Ahmad lepaktált a németekkel, és szent háborút készül hirdetni az angolok és az oroszok ellen. Hiába azonban az iszlám szolidaritás (amit korlátozott az a tény, hogy míg a törökök szunniták, addig a perzsák síiták), valamint a német kenőpénz, a sahnak számolnia kellett az országában lévő antanterőkkel.

A szövetségeseknek viszont fel kellett készülniük arra, hogy megakadályozzák az Oskar von Niedermayer és Werner Otto von Hentig vezette német katonai-diplomáciai misszió eljutását a semleges Afganisztánba, amely 1915 tavaszán azzal a céllal indult útnak, hogy elérje, a közép-ázsiai ország határozottan nyilvánítsa ki a függetlenségét Nagy-Britanniától, lépjen be a világháborúba a központi hatalmak oldalán, s támadja meg Indiát. A misszió részét képezte annak a „hindu–német összeesküvésnek”, mely nacionalista felkelést akart kirobbantani a brit gyarmatbirodalom ékkövén. A jelek London számára aggasztók voltak. 1915 januárjában ugyan meghiúsult az indiai hadsereg egyik bombayi zászlóaljának lázadása, februárban viszont a szingapúri garnizon szipoj közlegényei 47 brit tiszt életét oltották ki, mielőtt a rendet francia, orosz és japán hadihajók támogatásával helyreállították.²⁹ A stratégiai jelentőségű városban június folyamán elfogtak egy Vincent Kraft nevű német ügynököt, aki a kihallgatása során elárulta, hogy a feladata felkelés kirobbantása volt Bengáliában és tengeri úton fegyverek szállítása. A britek erre megerősítették az őrzőerőiket a Dél-kínai-tengeren, a Malaka-szorosban, Burma és India partjai előtt. Sikerült is az Indiai-óceánon feltartóztatni és lefoglalni egy fegyverszállító német hajót, decemberben pedig megakadályozni egy kalkuttai felkelés kirobbantására irányuló német tervet.³⁰ Ezek láttán az az eshetőség, hogy Habibullah, Afganisztán emíre a központi hatalmak oldalára pártol, komolyan nyugtalanította a brit kormányköröket. Nem véletlen, hogy 1916-ig az uralkodó 400 ezer fontot kapott az indiai angol hatóságoktól. Igaz, névlegesen London ellenőrzést gyakorolt az afgán külpolitika felett, a gyakorlatban azonban ez nem érvényesült, sőt az angolok úgy vélekedtek, ez az ország az egyetlen, mely képes támadást indítani India ellen. Nem meglepő, hogy tekintélyes katonai erőt, egy indiai lovasezredet mozgósítottak a német törekvések megakadályozására. Valóságos védőkordont vontak a perzsa–afgán határra, amelynek déli szakaszát ők, az északit pedig az oroszok őrizték. 1915–1916

folyamán több mint ezer brit és 1250 helyben toborzott katona felügyelte az átkelőket.³¹ Ez is kevésnek bizonyult: a hatalmas távolságok miatt nem sikerült elérni a célt, a németek 1915 nyarán – kalandos utazás és jelentős veszteségek után – megérkeztek úti céljukhoz.³² A német tiszteket és a velük tartó török, illetve perzsa és indiai személyeket, például az előkelő Mahendra Pratáp emigráns hindu herceget és a muszlim forradalmárt, Muhammad Báratullahot, az afgán hatóságok – a meshedi orosz katonai megbízott jelentése szerint – „rendkívüli tisztelettel és örömmel fogadták”.³³ Niedermayer és csapata azzal próbálta meggyőzni az afgán emírt, hogy a remélt győzelem után neki ígérte a Szamarkandig terjedő területeket északon, valamint a Bombayig elnyúló vidéket délen. II. Vilmost „a muszlimok őszinte barátjaként”, a keleti népek szabadságának és függetlenségének „lángoló harcosaként” állította be, s noha a britekkel szimpatizáló Habibullah – aki 10 millió fontot kért egy India ellen indítandó dzsihádistá sereg felállítására – megőrizte semlegességét, e propagandának mégis lett bizonyos eredménye: több vezető afgán politikus az antant elleni hadba lépés hívévé vált.³⁴ Mindez azonban a lényegen nem változtatott: Afganisztán nem állt a központi hatalmak mellé. A németek minden azonnali kézzelfogható eredmény nélkül 1916 májusában távoztak az afgán fővárosból. Hosszú távon viszont hozzájárultak a harmadik angol–afgán háború (1919) nyomán az ország függetlenségének megszilárdításához, a társadalmi és alkotmányos reformok elindításához, a két világháború között a német pozíciók megerősítéséhez.

A Niedermayer-féle misszió nem elégedett meg az afganisztáni politikai szereppel. Perzsiában segített szabotázsakciókat szervezni az oroszok által használt utak és hidak ellen, bankrablásokat készített elő, hogy előteremtse a „dzsihád” szellemében indított antantellenes törzsi fellépés alapjait. Mindez Wassmuss tevékenységével és a dél-perzsiái fejleményekkel együtt már komolyan nyugtalanította a háborús kabinetet. Londonnak mindenképpen megoldást kellett találnia, hogy megakadályozza a lázadás szellemének terjedését, ellenőrizhetetlen gerillaharc kibontakozását. Percy Cox mezopotámiai brit politikai főmegbízott figyelmeztetett, hogy nem szabad szétosztani az amúgy is gyenge indiai erőket Dél-Perzsia hegyeiben és mocsaras vidékein. Meg volt győződve arról, hogy a Perzsa-öböl stabilitása a törökök fölött aratott mezopotámiai győzelemtől függ. Véleményével az indiai brit hatóságok is egyetértettek, így került sor 1914 végén a Bászra elleni brit támadásra, illetve 1915 nyarán Kút-al-Amára bevételére a Tigris partján. Be is következett az, amit Cox remélt, lecsökkent a dél-perzsiái szabotázsakciók intenzitása, az olajvezetéket pedig ismét üzembe helyezték. Busehr visszafoglalása azonban hadászatiilag nem sokat ért, mivel több száz kilométerre feküdt a fővárostól.

Közvetlenebb fenyegetést jelentett Teheránra az orosz erőcsoportosítás. Baratov tábornok főleg kozákokból álló 8 ezres gyalogsága volgai és Kaszpi-tengeri utazás után 1915. november 7-én szállt partra Enzeliben. Ezzel a térségben tartózkodó csapatok létszáma elérte a 20 ezer főt. Ezenkívül az északnyugat-perzsiái fronton, mely Van

oszmán vilajettel szemben húzódott, Csernozubov tábornok egy kaukázusi kozák hadosztállal és két Bajkálon túli kozák dandárral rendelkezett, továbbá örmény önkéntes egységek támogatták a hadmozdulatait. A térségben tevékenykedő német tisztek szerint ötezer főnyi orosz katonaság tartózkodott Urmia tartományban, az oszmán határ mentén. Így összesen akár 25–30 ezer katonája is lehetett Petrográdnak a térségben.³⁵

Baratov a feletteseitől egyértelmű utasításokat kapott: el kellett foglalnia, meg kellett erősítenie és meg kellett tartania Teheránt. Készülődése, felvonulása a perzsa fővárosban súlyos nyugtalanságot keltett. Annál inkább, mert egy ezres nagyságrendű orosz előőrs tarackokkal és géppuskákkal felszerelve november 15-én útnak indult Kazvinból. Az orosz nagykövet azzal nyugtatgatta Ahmad sahot, hogy csupán óvintézkedésről van szó, az előőrs semmiképpen nem fog bevonulni a székvárosba, kivéve, ha a rendfenntartás igénye ezt megköveteli. Az angol kollégájával együtt azt is megígérte, hogy Perzsia semlegességét tiszteletben fogják tartani. Részben azért, hogy ne derüljön fény az előőrs kis létszámára, az oroszok meg is álltak Teherántól 30 km-re, s ezzel lehetőséget adtak az ifjú uralkodónak, hogy számba vegye a lehetőségeit. Valójában nem sok választási lehetősége maradt. A teheráni brit konzul ezt jelentette Londennek: „Félreérthetetlen módon a tudtára adtuk, hogyha a perzsa kormány nem lép fel a németek ellen, akkor az orosz csapatok végre fogják hajtani a feladatukat, ha pedig Perzsia hagyná, hogy belerángassák az ellenünk vívott háborúba, akkor a következmények az országára és személyesen reá nézve is katasztrófálisak lesznek.”³⁶ Ahmad kénytelen volt beleegyezni az antant feltételeibe, s megadni magát, mivel országa ki volt szolgáltatva, a háború már addig is súlyos pusztításokat okozott, számottevő külső segítségre sehonnan sem számíthatott. Az 1915 decemberében 15 évre megkötött angol–orosz–perzsa szerződés értelmében Perzsiának minden erőforrásával támogatnia kellett az antantot. Így a teheráni német és osztrák–magyar nagykövet az Egyesült Államok diplomáciai képviselőjére menekült. Nem volt ilyen szerencsés Aszim bej, az oszmán követ, őt az oroszok letartóztatták.³⁷

Ezzel az orosz csapatok végleg szabad kezet kaptak ahhoz, hogy az északi országrészt megszállják, s biztosítsák azt mindennemű török–német behatolás elől. 1915 decemberében bevették Hamadán, Kom, 1916 januárjában Kangávar, februárban pedig Kermánsáh városát. Iszfahán, a perzsiai német propaganda központja és legfőbb fegyverraktára március 20-án került orosz kézre. Baratovnak tehát viszonylag kis katonai erővel sikerült elérnie a régi célt, Perzsa-Azerbajdzsán elfoglalását. Újfént hangsúlyozni kell, hogy ezek ugyan kétségtelenül fontos sikerek voltak az antant számára, s biztosították Perzsiát, de a hadműveletek mérete meg sem közelítette azokat az összecsapásokat, amelyeket a britek az oszmánokkal a szomszédos Mezopotámiában ekkoriban vívtak.

E két közeli hadszíntér (Észak-Perzsia és Mezopotámia) eseményei hatottak egymásra. Amikor az angol Townshend tábornok Kút-al-Amárában kutyaszorítóba került, Baratov parancsot kapott, hogy az oszmán területek ellen indított diverzáns akciókkal csökkentse a szövetséges britekre nehezedő nyomást a folyamközben. Még a brit sajtó

is úgy látta ezekben a hetekben, hogy a mezopotámiai angol seregek megmentése kizárólag az orosz haderő kelet-anatóliai és perzsiái hadműveleteinek sikerétől függ. Bagdad bevételének dicsőségét azonban a sajtó sem akarta átengedni az oroszoknak. A *The Near East* című lap 1916. február 25-i száma így fogalmazott: „A legnagyobb mértékben helytelen volna, ha még azt a külön terhet is a szövetségeseinkre hárítanánk, amit Bagdad elfoglalása jelent... Bár nincs jelentősége annak, hogy éppen melyik szövetséges hadsereg vonul be elsőnek az egyik vagy a másik városba, illetve vidékre, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy Nagy-Britannia, mely a mezopotámiai hadjáratot kezdeményezte, köteles azt saját erőivel végre is hajtani. Helytelen volna szabadjára engednünk a »laissez faire« politikáját, mely meggyengítené erőfeszítéseinket a Tigris mentén abban a reményben, hogy majd az oroszok elvégzik a mi munkánkat.”³⁸

Mindebben a régi közép-ázsiai angol–orosz rivalizálás köszönt vissza vegytiszta formában. Ettől függetlenül az orosz fenyegetést a 6. oszmán hadsereg parancsnoka, a német Goltz pasa olyan jelentősnek gondolta, hogy komoly erőket és 12 ágyút irányított a perzsa határ védelmére, az ottani török csapatok élére pedig a német Bopp őrnagyot nevezte ki.³⁹ De Baratovnak nem volt elég embere és hadianyaga (erősítésekhez pedig nem juthatott, mivel Jugyenyics tábornok éppen 1916 elején indította meg nagy offenzíváját Kelet-Anatóliában, melynek eredményeképpen elfoglalta Erzurum hatalmas oszmán erődjét), ezért csak áprilisban tudott hadmozdulatokat tenni, s „ötnapi járóföldre” megközelíteni Bagdadot. Ez azonban már nem segített Kútban a körülzárt, teljesen kivérzett és az éhhalál szélén álló Townshend seregén, amely megadta magát. Mikor erről az orosz tábornok értesült, élelemhiány és a veszteségei miatt lett a bagdadi bevonulásról, már csak azért is, mert Jugyenyicstől azt az információt kapta, hogy a szövetségesek Gallipoliból való távozása után az oszmánok számottevő haderőt és modern német fegyverzetet fognak átdobni Irakba. Amikor májusban mégis utasítást kapott a Moszul felé való előretörésre, hogy ezzel tehermentesítse a Tigris mentén küzdő briteket, az elviselhetetlen forróságra, csapatai alacsony harci moráljára és a különféle betegségekre (malária, kolera) hivatkozva inkább úgy döntött, visszavonul a biztonságos perzsiái hegyek közé és szilárd védelmi vonalat épít ki.⁴⁰ Erre jó oka volt, ugyanis Enver pasa – megpróbálva kiaknázni Halíl Kút-al-Amaránál aratott győzelmét – májusban Bagdadba érkezett és utasította Ali Ihsan pasa 13. hadtestét, hogy indítson átfogó hadműveletet Baratov ellen. Augusztus elején a törökök megközelítették Hamadánt, majd néhány napig tartó csetepaték után az orosz tábornok kiűrtette a települést. Ali Ihsannak nem volt lehetősége az üldözésre, mert csapatai kimerültek, soraikat betegségek ritkították, így pihenőt rendelt el. Ez a rövidke hadjárat arra ugyan alkalmas volt, hogy Baratovot a határtól visszaszorítsa, de közben meggyengítette Bagdad védelmét, aminek a következő év tavaszán lesz majd jelentősége. Az orosz főtiszt újabb előretörésre a mezopotámiai főváros felé már csak azután vállalkozott, hogy a brit Maude tábornok 1917 márci-

usában elfoglalta azt, csak hogy akkor ennek már nem volt igazán jelentősége.⁴¹ Barátov kozákjai azonban minden óvatosságuk és késlekedésük ellenére is fontos szerepet játszottak az első világháborúban. Elhárították a Perzsiára leselkedő német és török veszélyt, valamint egyszer s mindenkorra lehetetlenné tették Németország pánszlám indíttatású, antantellenes szent háborúra vonatkozó elképzeléseit, továbbá Afganisztán bevonását bármilyen India elleni hadjáratba. Niedermayert és az ügynökeit 1916 folyamán elfogták, miután a törzsek az erőviszonyok megváltozásával már egyre kevésbé támogatták őket.⁴² Az antant megalázó gallipoli vereségét és Townshend mezopotámiai kudarcát Jugyenyics ragyogó kelet-anatóliai győzelmei és Barátov észak-perzsi sikerei valamelyest kompenzálták.

1916 augusztusában közös angol-orosz jegyzéket juttattak el a sah kormányához, amelyben követelték, hogy Perzsia kerüljön Nagy-Britannia és Oroszország teljes pénzügyi ellenőrzése alá, valamint, hogy északon orosz, délen pedig angol tisztek által vezetett katonai egységeket hozzanak létre.⁴³ Ezt sokan úgy értelmezték, mint az ország tényleges felosztásának első lépését. Az angolok Percy Sykes tábornok kezdeményezésére 1916-ban Siráz központtal létre is hozták a South Persia Rifles elnevezésű egységet. Az „eszpiárok” az oroszok által felügyelt északi rész kozákjai, a sah testőrségeként és a fővárosi közrend fenntartóiként működő katonai egység déli megfelelői voltak, technikai értelemben a brit külügy magánhadserége. A dél-perzsiai lövészek létszáma azonban Barátov hadseregének legfeljebb az egytizedét tette ki. Eredetileg azt a feladatot kapták, hogy járőrtevékenységet folytassanak az indiai Beludzsisztán és Perzsia határán. Ezenkívül az angol pozíciókat javítandó utakat és vasutat építettek a déli országrészben, ami hozzájárult az itteni tartományok még szilárdabb ellenőrzéséhez, valamint a lakosság ellenállásának növekedéséhez. 1917 nyarán a teheráni brit nagykövet, Sir Charles Marling így aggodalmaskodott a perzsa nacionalizmus előretörése láttán: „A dolgok itt nagyon rosszul mennek, azt kiabálják: »Perzsia a perzsáké!«, »le a külföldi beavatkozással Perzsia belügyeibe!«, legfőképpen pedig »le az 1916. augusztusi szerződéssel!«”.⁴⁴ Lord Chelmsford indiai alkirály az India Office-nak küldött levelében így elemezte, hogy a perzsiai helyzet milyen hatással lehet a közel-keleti brit érdekekre: „Az anarchia vagy egy, a mi érdekeinkkel ellentétes demokratikus kormány maga után vonná: a) a South Persia Rifles feloszlását, melytől a dél-perzsiai katonai pozícióink függenek; b) minimum a Sirázból való távozásunkat; c) különleges intézkedéseket az öböl bejáratának biztosításához; d) szabad utat a törököknek Herátba a háború kiterjesztésének lehetőségével Afganisztánra egészen az indiai határokig; e) Lorisztánon keresztül az arabisztáni [huzisztáni] olajmezők fenyegetését, mely veszélybe sodorná az egész világkereskedelem alapjait.”⁴⁵ Az öböl fölötti ellenőrzés, az olajszállítások biztosítása, az indiai birodalom védelme: ezek azok a tényezők, melyek stratégiai fontosságot kölcsönöztek Perzsiának Nagy-Britannia számára. Az utolsótól eltekintve alighanem ugyanezek a szempontok befolyásolták a második világháború után az Egyesült Államok Irán-politikáját is.

A brit vezetők véleménye megoszlott a tekintetben, hogy miként kellene reagálni egy olyan nacionalizmusra, mely amúgy se nem egységes, se nem egyeduralkodó, s amelynek az egyetlen összetartó tényezője a külföldi beavatkozás elutasítása. Marling azt javasolta, hogy a mérsékelt nacionalistáknak nyújtott engedményeknek és az 1916-os szerződés újratárgyalásának segítségével oldják a feszültséget. Decemberben indítványozta nemzeti hadsereg létrehozását, mely magába olvasztotta volna a kozákokat és a South Persia Rifles-t egyaránt, valamint az 1907-es és 1916-os szerződések hatályon kívül helyezését és képviselőlet biztosítását Perzsia számára a háború utáni békekonferencián. Ennél azonban „prózaibb” módszert, a megvesztegetést sem vetette meg. 1918 augusztusában azt táviratozta Londonba, hogy 15 ezer tomán havi apanázs kifizetésében egyezett meg a sahhal, amire még januárban kapott felhatalmazást más kifizetésekkel együtt.⁴⁶ Bizonyos, hogy ezt az összeget egészen 1919 szeptemberéig folyósították is az uralkodó számára.

Perzsia népei számára nemcsak az állandó idegen beavatkozás, a szüntelen harcok nehezítették az életkörülményeket, hanem a szegénység, helyenként pedig a nyomor fokozódása is. Aszályok, rossz termések követték egymást élelmiszerhiányt, sőt éhínséget okozva, amit a fegyveres erőszak, a vágató infláció, a munkanélküliség elviselhetetlenné tett. Nem véletlen, hogy tízezrek hagyták el az otthonukat, hogy az ország más régióiban vagy külföldön találjanak megélhetést. Az 1917–1918-as éhínséget súlyosbította a különböző hadseregek jelenléte, melyek egyszerűen elkobozták a parasztoktól az élelmiszerkészleteiket a katonák élelmezése céljából. Az északkeleti Horásánban például az oroszok megakadályozták minden gabonaszállítást, kivéve azt, ami az ő ellátásukat szolgálta. A málhásállatokat, öszvéreket, tevéket Huzisztánban az olajipar, másutt a brit és az orosz fegyveres erők sajátították ki, minek következtében az ország szállítási hálózata összeomlott, s nem tudta eljuttatni a javakat a lakossághoz, ennek pedig súlyos következményei lettek. 1918 februárjában az éhínség már az egész országra kiterjedt. A nagyvárosokban éhező tömegek pékségeket, élelmiszerüzleteket fosztottak ki, Kermánsáhban a szerencsétlen nyomorgók és a rendfenntartó erők összecsapása még áldozatokat is követelt. Teheránban súlyosbította a helyzetet a készletek spekulánsok általi, ilyenkor szokásos felhalmozása, ami szélsőséges dühöt váltott ki.⁴⁷

Az éhínség mellett a járványok is számolatlanul szedték az áldozataikat, pontosan úgy, mint az Oszmán Birodalomban. A kolosszális méreteket öltő élelmiszerhiány, a nagyszámú katonaság, a szűkölködő és éhező, megélhetést és munkát kereső vándorlók tízezrei kedveztek a fertőzések és járványok terjedésének. A kolera, a pestis és a tífusz szélesebben terjedt szerte az országban. A kolera első felbukkanását 1915-ben Azerbajdzsánból jelentették, a következő évben pedig az északi tartományokból áttért a déli-ekre is. A tífusz szintén felbukkant Perzsia minden részén, a fővárosban pedig még több áldozatot is szedett, mint az éhínség. A háború végén a spanyolnátha a Közel-Kelet más

vidékeihez hasonlóan felütötte a fejét a síita államban is. Mindenütt pusztított, de a leg-szörnyűsegebb következménnyel Hamadánban járt. Egyes beszámolók szerint a város 50 ezres lakosságának akár 30%-át is elvihette az éhínség és a járvány kombinációja.⁴⁸ Libanonhoz hasonlóan a kannibalizmus megjelenéséről is érkeztek hírek. Nem meglepő módon az irániak történelmi emlékezetében – ugyanúgy, mint a Közel-Kelet más népeinél – az első világháború a rettenetes emberáldozatok időszaka, de nem elsősorban a harcok veszteségei, hanem az éhínségek és a járványok miatt.

A bolsevik forradalom a keleti fronti és az anatóliai katonai erőviszonyok mellett a perzsiáira is közvetlen hatást gyakorolt. A bolsevikok 1917. december második felében javaslatot tettek a perzsa kormánynak az orosz csapatok Perzsiából való kivonásának megtárgyalására. 1918 márciusában az ellenforradalmár érzelmű tisztek nagy bosszúságára és ellenkezése dacára az utolsó orosz katona is elhagyta Perzsia területét, holott alig egy évvel korábban még az egész térség, az Oroszországot Perzsiával Bakun keresztül összekötő vasútvonal biztosítva volt, ezenkívül az egész perzsiái orosz befolyási övezet szilárdan Petrográd uralma alatt állt.

Az önrendelkezési jognak nyújtott bolsevik támogatás a brit érdekekre nézve legalább akkora veszedelmet jelentett, mint korábban az orosz imperializmus, a bolsevikok decemberi nyilatkozatait pedig Londonban egyenesen az ázsiai brit befolyásnak szóló nyílt kihívásként értelmezték. Joggal, hiszen az orosz elnyomás alól felszabadult perzsa nacionalizmus minden energiáját az angolok ellen fordíthatta. Amikor 1918 januárjában Trockij külügyi népbiztos bejelentette az 1907-es szerződés hatályon kívül helyezését és az orosz hadsereg kivonását,⁴⁹ a britek arra gondoltak, a cári birodalom összeomlása nyomán támadt vákuum kitöltése érdekében katonailag ellenőrzésük alá vonják az egész északi régiót, nehogy ellenséges agitáció, netán forradalmi erjedés kezdődjön. Csakhogy szembetalálták magukat Mirza Kúcsak hán 1915 őszén megalakult *dzsangali* mozgalmával, „a dzsungellakó gerillákkal”, egy radikális és tevékeny nacionalista csoportosulással, mely kezében tartotta az északi Gilán tartományt és a Kaszpi-tenger partján Enzeli kikötőjét.⁵⁰

1918-ban az oszmánok (és a németek) kaukázusi térhódításának megakadályozását Londonban annyira fontosnak tartották, hogy ennek érdekében egyesek Perzsia bevonását is szükségesnek gondolták. Leopold Amery, a háborús kabinet politikai titkára például azt javasolta a miniszterelnöknek, hogy ígérjék oda ezt a térséget Teheránnak a háborúba való belépéséért cserébe, sőt ismerjék el az önrendelkezési jogát. Nagy-Britanniának – vélekedett 1918 márciusában – nemcsak azt kellene hangoztatnia, hogy „Perzsiát a perzsáknak!”, hanem egyenesen azt, hogy „nagyobb Perzsiát a perzsáknak!”.⁵¹

A kormánytöbbség azonban még nem állt készen arra, hogy Perzsia önrendelkezési jogát elismerje. Márciusban döntött viszont a Keleti Bizottság (Eastern Committee) felállításáról, amelynek azt a feladatot szabta, hogy a különböző szakértők kusza, sokszor egymásnak is ellentmondó javaslataiból és ajánlásaiból koherens politikát faragjon. A bizottság rövid úton rendkívül fontos kormányzati tényezővé vált,

hiszen a hatásköre az Egyiptomtól Indiáig terjedő egész térségre kiterjedt. A bizottságon belül az esetleges intervenció helyszínét illetően erősen megoszlottak a vélemények. Észak-Perzsia ellenőrzése mindenki számára meghatározó jelentőségű stratégiai kérdés maradt, s különben is az imperialista nézetek képviselői úgy érezték, szükség van az Európán kívüli háború kiterjesztésére, amelynek Ázsia lehetne a fő színtere. Amery például a miniszterelnöknek küldött júniusi elemzésében figyelmeztetett, hogy a németek a további győzelmeik esetén világbirodalmat hozhatnak létre, s kiépíthetik a hegemoniájukat Antwerpentől a Pamírig vagy a Csendes-óceánig, valamint az észak-norvégiai Varanger-fjordtól a Vörös-tengerig és a Perzsa-öböl. Ezért Nagy-Britanniának nem lehet más a feladata, mint birodalmi érdekei keleti megvédelmezése: meg kell szerezni Palesztinát, Szíriát, Mezopotámiát és kielégítő stabilitást kell teremteni Perzsiában és a Kaukázusban. A Távols-Kelet biztosításához pedig össze kell fogni Japánnal és az Egyesült Államokkal.⁵² A legfontosabb az ellenség közép-ázsiai behatolásának, valamint az uráli és szibériai nyersanyagok megszerzésének megakadályozása.⁵³ Ezzel Curzon külügyminiszter-helyettes is egyetértett, de hamarosan be kellett látniuk, hogy nem csupán Németországgal, hanem a bolsevikokkal is szembekerültek, hiszen utóbbiak a brit birodalmi törekvéseket a szocialista világforradalom egyik legfőbb akadályának tekintették az ázsiai kontinensen. A Keleti Bizottságban különböző javaslatok születtek a követendő politikát illetően (például, hogy a keleti ügyeket bízzák rá az indiai kormányzatra, vagy hogy tegyenek politikai engedményeket a teheráni és a kabuli kormányoknak), végül az a döntés született, hogy mezopotámiai erőkkel biztosítják Észak-Perzsiát, Bakut és Közép-Ázsiát a központi hatalmak behatolása elől. Ennek a következménye az lett, hogy brit csapatok voltak kénytelenek harcolni 1918 őszén Bakuban az előretörő törökök, Közép-Ázsiában pedig a bolsevikok ellen.

A britek, akiknek a presztízse és hatalma 1918–1919 fordulóján Perzsiában a csúcspontjára jutott, megőrizték hagyományos gyanakvásukat a helyi nacionalizmussal szemben. Korábban azt gyanították, a perzsák együttműködnek a németekkel vagy a törökökkel, most pedig a szemükben a bolsevikok potenciális eszközeinek tűntek, hiszen az utóbbiak eltörölték Perzsia összes adósságát és lemondtak minden, az 1917-es forradalom előtt Oroszországnak adott koncesszióról. A perzsa kormány a bolsevik forradalom után ébredt rá arra, hogy a világháborút követően az új világrendről új típusú békekonferencia fog dönteni, az azon való részvétel pedig az állam elemi érdeke. Sőt a majdani békekonferenciára szóló meghívó reményében komolyabb formában felmerült az antant melletti hadba lépés lehetősége is, amire a sziámi és a kínai külügyminiszterrel folytatott tárgyalások is ösztönözték Teheránt. Csak hogy míg a háborúba 1917-ben belépő Kína, melyet a központi hatalmak részéről nem ért közvetlen fenyegetés, ezt könnyedén megtehetette,⁵⁴ addig az Oszmán Birodalommal határos, gyenge Perzsia számára ez nem volt járható út. Így csak az utolsó

pillanatban, 1918 októberében, Damaszkusz britek általi elfoglalása után tett (egyéb-ként eredménytelen) ajánlatot Haszan Voszug od-Daula miniszterelnök Londonnak arra, hogy lépjenek egymással szövetségre.⁵⁵ A háború befejeződése után a perzsa diplomácia tudatában volt annak, hogy Nagy-Britannia maradt az egyetlen tényleges nagyhatalom, mely az ország önállóságát kordába szoríthatta, de a wilsoni elvek és a létrehozandó, az összes nemzetet magában foglaló új nemzetközi szervezet (Nép-szövetség) alapján remélte, ellent lehet majd állni a britek hegemoniára vonatkozó törekvéseinek. Kihangsúlyozta, sőt eltúlozta az általa elszenvedett háborús veszteségeket és pusztításokat, valamint elhallgatta az ország súlyos belső helyzetét, hogy ne adjon okot a nagyhatalmaknak az újabb beavatkozásra.

Mindennek különös hangsúlyt adtak a párizsi békekonferenciának címzett perzsa követelések, amelyeket egy delegáció vitt magával a francia fővárosba, s amelyek láthatólag figyelmen kívül hagyták a nagyhatalmi realitásokat. A Mosaver ol-Momalek külügyminiszter által szignált dokumentum hivatkozott a dicső történelmi múltra, az emberiség kulturális fejlődéséhez való perzsa hozzájárulásra, s kérte, hogy a békekonferencia nyilvánítson érvénytelennek minden olyan szerződést és gazdasági koncessziót, mely ellentmond Perzsia függetlenségének, ezt az önállóságot pedig egyszer s mindenkorra garantálja.⁵⁶ Egyetlen hatalomnak se engedélyezze, hogy beleavatkozzon az ország belügyeibe, vagy kiterjessze a védelmét Perzsia és a lakói fölé, de legfőképpen távolítsa el minden idegen katonaságot. Mi több, a szöveg jelentős kaukázusi területeket (Bakut, Jerevánt) is követelt, mondván, ezek lakói többségükben muszlimok, „általánosságban pedig származásukat tekintve és fajilag perzsák”. „Minden szempontból, történetileg, földrajzilag, gazdaságilag, kereskedelmileg, vallásilag, kulturálisan Perzsiához kötődnek.”⁵⁷ Ezt az élesen antiimperialista és angolelleses küldöttséget azonban nem engedték a békekonferencia színe elé, így nem adhatta elő a követeléseit sem, pedig Mosaver tárgyalta Stephen Pichon francia külügyminiszterrel, Raymond Poincaré köztársasági elnökkel, Arthur Balfour brit külügyminiszterrel, Vittorio Orlando olasz kormányfővel, majd 1919. február 12-én Woodrow Wilson amerikai elnökkel, akire pozitív benyomást gyakorolt. Márciusban memorandumban fordult a konferenciához, amelyben megismételte a kormány által már 1918 novemberében megfogalmazott politikai követeléseket (Perzsia függetlenségének elismerése, területi integritása, a harcoló felek által okozott károk megtérítése, gazdasági függetlenség, segítség a fejlődést lehetővé tevő reformok elindításához). A perzsák Franciaország támogatását is meg akarták nyerni maguknak, az érdektelen Georges Clemenceau miniszterelnök azonban nem fogadta őket. Voszug kormányfő ezért 1919 nyarán a teheráni francia követnek elárulta, hogy ha Párizs nem lesz hajlandó nagyon gyorsan segíteni, kénytelen lesz kétoldalú és kizárólagos szerződést kötni Londonnal. Csak-hogy Nagy-Britannia közvetlenül akart Teheránnal egyezkedni, közvetítőkre, zavaró külső beavatkozásra nem volt szüksége. Nyomására a békekonferencia azzal az indokkal utasította el Perzsia részvételét, hogy az semleges ország lévén nem volt hadviselő

fél, így nincs joga részt venni a tanácskozásokon.⁵⁸ Mindez azért különös, mert közben Perzsiát meghívták, csatlakozzon a Nemzetek Szövetségéhez.⁵⁹ Bebizonyosodott, hogy Teherán több nagyhatalom támogatásával nem fogja tudni megvédelmezni az érdekeit, így nem maradt más hátra, Londonnal kellett megegyeznie, a tárgyalásokon pedig a lehetséges maximumot kialakudnia. Ez kevésbé sikerült: a britekkel megkötött 1919. augusztus 9-i új angol–perzsa „barátsági” szerződés ugyan elismerte Perzsia „teljes függetlenségét és integritását”, viszont brit védnökség mellett irányozta elő a hadsereg, a pénzügyek és a vámrendszer újjászervezését. Cserébe Anglia 7%-os kamatra kétfélmillió font sterlinges hitelt nyújtott és vállalta utak, valamint vasutak építését. Nagy-Britannia egyúttal lehetőséget kapott a korábban orosz ellenőrzés alatt álló északi rész olajtartalékainak felkutatására.⁶⁰ Joggal nevezte az egyik szerző a megállapodást „a sèvres-i [török] békeszerződés perzsiái változatának”.⁶¹ London célja nem lehetett más, mint az ország fölötti közvetett kontroll megtartása egy vele lojális, a kül- és védelempolitikában tőle függő kormány létrehozásával. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy Curzon az általa tető alá hozott szerződést szerénytelenül „diplomáciai mesterműnek” nevezte.⁶²

Úgy tűnt, minden rendben, hiszen a sah októberi londoni látogatása mindkét fél meglegedésével végződött. Csakhogy más hatalmak (Egyesült Államok, Szovjet-Oroszország, Franciaország) is érvényesíteni akarták az érdekeiket, ami nemzetközi bonyodalmakhoz vezetett, s Teherán is igyekezett szabadulni a britek szorításából. Perzsiában a bizonytalan helyzetet végül egy britek támogatását élvező fiatal tisz, Reza hán használta ki, aki 1921 februárjában háromezer kozák élén bevonult Teheránba és megdöntötte a kormányt, majd átvette a hatalmat.

Jegyzetek / Notes

¹ PhD, egyetemi docens, az SZTE Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének munkatársa.

² Sean McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – London, 2011. 176.

³ Jennifer Siegel: *Endgame. Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*. I.B. Tauris, London, 2002. 187–189.

⁴ Ferwagner Péter Ákos: Közel-keleti nagyhatalmi érdekek az első világháborúban: titkos szerződések. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 9. évf. (2016), 3–4. sz. 33–52.

⁵ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 177.

⁶ Pier Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia's Wrongs*. Georges Cadet, Paris, 1919. 17. Churchill Archive Center, CHAR 16/39.

⁷ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 184–185.

- ⁸ Ronald Grigor Suny: „A sivatagban élhetnek, de másutt sehol.” Az örmény népiirtás története. L'Harmattan, Budapest, 2016. 99–100.
- ⁹ Assef Ashraf: A Familial State: Elite Families, Ministerial Offices, and the Formation of Qajar Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 51. évf., 1. sz. (2019. február) 43–64.
- ¹⁰ Oliver Bast: Les „buts de guerre” de la Perse neutre pendant la Première Guerre mondiale. *Relations internationales*, 160. sz. 2014/4. 95–110.
- ¹¹ David Fromkin: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. Henry Holt, New York, 1989. 208.
- ¹² Ryan Gingeras: *Fall of the Sultanate. The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908–1922*. Oxford University Press, Oxford, 2016. 166.
- ¹³ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 178.
- ¹⁴ Bernard Lewis: *The Shaping of the Modern Middle East*. Oxford University Press, Oxford, 1994. 81.
- ¹⁵ 1916-ig kellett várni arra, hogy Ábádán növelni tudja a termelését, 1917-ben pedig már kétszer akkora volt a kapacitása, mint 1914-ben.
- ¹⁶ Muhammara félig független sejkiség volt a kőolajban gazdag délnyugat-perzsi Huzisztánban. Hivatalosan a perzsa sah szuverenitása alatt állt, de az első világháború előtt és alatt brit protektorátusként működött. Státusza erősen hasonlított a szomszédos Kuvaitéra, mely az Oszmán Birodalomhoz tartozott, de 1899 óta ugyancsak brit protektorátus volt. Shahbaz Shahnava: *Britain and the opening up of South-West Persia 1880–1914. A study in imperialism and economic dependence*. Routledge, London, 2005. 85–181.
- ¹⁷ *Naval Staff monographs (historical)*. vol 4, no 15 – *Naval Operations in Mesopotamia and the Persian Gulf*. 1921. július. British Library, India Office Records and Private Papers, IOR/L/MIL/17/15/73. 43–44.
- ¹⁸ Uo. 68.
- ¹⁹ Guillemette Crouzet: „For England everything centres round India and Arabia”: la guerre anglo-allemande dans le golfe Persique: impérialisme, politique tribale et jihad (1914-1915). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 85–103.
- ²⁰ Enver Különleges Szervezetéről lásd Polat Safi: *History in the Trench: The Ottoman Special Organization – Teşkilat-ı Mahsusa Literature*. *Middle Eastern Studies*, 48. évf., 1. sz. (2012. január) 89–106.; Yücel Yiğit: *The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I*. *Middle East Critique*, 23. évf. (2014), 2. sz. 157–174.
- ²¹ Sean McMeekin: *The Ottoman Endgame. War, Revolution and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*. Penguin Books, London, 2015. 226.
- ²² William Edward David Allen – Paul Muratoff: *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828–1921*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 298–299.
- ²³ Sean McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany’s Bid for World Power*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2010. 161.
- ²⁴ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 184.
- ²⁵ Siegel: *Endgame...* i. m. 187–188.
- ²⁶ Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia’s Wrongs*. i. m. 17.
- ²⁷ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 182–183.

- ²⁸ J. L. Stejnberg: A középkori brit agresszió története. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953. 223.
- ²⁹ John Keegan: Az első világháború. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010. 436–437.; Tim Harper: Singapore, 1915, and the Birth of the Asian Underground. *Modern Asian Studies*, 47. évf., 6. sz. (2013. november) 1782–1811.
- ³⁰ McMeekin: *The Ottoman Endgame...* i. m. 262–263.
- ³¹ Michael Sargent: *British Military Involvement in Transcaucasia (1918–1919)*. Conflict Studies Research Center, April 2004. 5.
- ³² Kabulba október 2-án jutottak el. Thomas L. Hughes: *The German Mission to Afghanistan, 1915–1916*. *German Studies Review*, 25. évf., 3. sz. (2002. október) 447–476.
- ³³ Mahendra Pratáp a Kabulban megalakított „emigráns indiai forradalmi kormány” képviselőjeként 1918-ban Petrográdon találkozni fog Lev Trockij külügyi népbiztossal, hogy meggyőzze, a bolsevik hatalom lépjen fel katonai erővel Brit-India ellen. A következő évben Leninnel is tárgyal majd. A bolsevikok Indiával kapcsolatos politikáját részletesen tárgyalja Alexandre Andreyev: *Soviet Russia and Tibet. The Debacle of Secret Diplomacy, 1918–1930s*. Brill, Leiden – Boston, 2003.
- ³⁴ Stejnberg: A középkori brit agresszió története. i. m. 224.; Barry Rubin – Wolfgang G. Schwanz: *Nácik, iszlamisták és a modern Közel-Kelet megteremtése*. Patmos Records, Budapest, 2014. 65–66.
- ³⁵ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 186–188. A létszámról lásd még: Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields...* i. m. 321–324.
- ³⁶ Peter Hopkirk: *On Secret Service East of Constantinople. The Plot to Bring Down the British Empire*. Hodder & Stoughton, London, 2011. 175.
- ³⁷ Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia’s Wrongs*. i. m. 19–20.
- ³⁸ Franz Stuhlmann: *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England*. George Westermann, Hamburg, 1916. 249–250.
- ³⁹ Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields...* i. m. 386–387.
- ⁴⁰ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 191.
- ⁴¹ Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields...* i. m. 443–444.; McMeekin: *The Ottoman Endgame...* i. m. 313.
- ⁴² McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express...* i. m. 3., 4. fej.
- ⁴³ Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia’s Wrongs*. i. m. 20.
- ⁴⁴ Marling 1917. június 24-ei levele Lord Hardinge-nek. Frederick Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. Ithaca Press, London, 1983. 18.
- ⁴⁵ 1917. június 25-i levél. Uo. 20.
- ⁴⁶ A tomán a perzsa valuta neve volt. Houshang Sabahi: *British Policy in Persia 1918–1925*. Frank Cass, London, 1990. 11.
- ⁴⁷ Touraj Atabaki: *Persia/Iran*. In: Ute Daniel – Peter Gatrell – Oliver Janz – Heather Jones – Jennifer Keene – Alan Kramer – Bill Nasson (szerk.): *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin, Berlin, 2017. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/persiain>, letöltés: 2021. április 14.
- ⁴⁸ Amir Afkhami azt állítja, hogy Perzsia elveszítette lakosságának 8–21,7%-át! *Compromised Constitutions: The Iranian Experience with the 1918 Influenza Pandemic*. *Bulletin of the History of Medicine*, 77. évf., 2. sz. (2003. nyár) 367–392.

⁴⁹ L. D. Trockijnak, Szovjet-Oroszország külügyi népbiztosának jegyzéke Perzsia pétérvári követéhez. Pétervár, 1918. január 27. Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan, Budapest, 2006. 47.

⁵⁰ Mirza Kúcsak életéről lásd Martchenko: Kutchuk Khan. *Revue du Monde Musulman*, 40–41. k. 1920. szeptember–december. 98–116.

⁵¹ Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 104–105., 111.

⁵² David R. Woodward: *The British Government and Japanese Intervention in Russia during World War I*. *The Journal of Modern History*, 46. évf., 4. sz. (1974. december) 663–685.

⁵³ Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 146–148.

⁵⁴ Stephen G. Craft: *Angling for an Invitation to Paris: China's Entry into the First World War*. *The International Historical Review*, 16. évf., 1. sz. (1994. február) 1–24.

⁵⁵ Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 179–181.

⁵⁶ Cyrus Ghani: *Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*. I.B. Tauris, London, 2000. 34–36.

⁵⁷ *Claims of Persia before the Conference of the Preliminaries of Peace at Paris*. Paris, March 1919. CHAR 16/39. A kéréseket még 1917 végén az amerikai kormányhoz is eljuttatták, kérve egyúttal, hogy az Egyesült Államok támogassa Perzsia részvételét a békekonferencián, s garantálja az ország függetlenségét. Vö. A washingtoni perzsa képviselő 1917. december 17-i levele a külügyminisztériumnak. *United States Department of State: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*. 1918. Supplement 1, *The World War*. Vol. I. United States Government Printing Office, Washington, 1933. 896–897.

⁵⁸ Harish Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917–1927. A Study of Soviet policy towards Turkey, Iran and Afghanistan*. Michael Joseph Ltd., Geneva, 1966. 159.

⁵⁹ David Hunter Miller: *The Drafting of the Covenant*. I. G. P. Putnam's Son, New York, 1928. 409.

⁶⁰ A szerződés szövegét lásd H. W. V. Temperley (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris*. VI. Henry Frowde and Hodder & Stoughton, London, 1924. 212–213.

⁶¹ Ivar Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. University of Washington Press, Seattle, 1959. 87.

⁶² Harold George Nicolson: *Curzon: the Last Phase 1919–1925. Study in Post-war Diplomacy*. Constable, London, 1934. 138.

Prantner Zoltán¹ – Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar²

**Titkos izraeli beavatkozás a jemeni polgárháborúban
1964–1966 között**

**Covert Israeli Intervention in the Yemeni Civil War
between 1964 and 1966**

ABSZTRAKT

1962. szeptember 26-án katonai puccs zajlott le Jemenben, ami rövid idő alatt polgárháborúba kulminálódott. Az arab hidegháború egyik epizódjaként a fegyveres konfliktus egyfajta proxyháborúvá alakult át, amiben a végül győztes köztársasági oldal az Egyesült Arab Köztársaság direkt katonai segítségét élvezte, miközben a monarchista oldalt az arab egységtörekvések ellenfelei, azon belül is elsősorban Szaúd-Arábia, támogatták pénzzel és fegyverekkel.

A jemeni harcok számos előnnyel kecsegtettek Izrael számára. Mindenekelőtt legfőbb ellenfele, az EAK közvetlenül érintve volt a küzdelemben. Biztonságpolitikai okból emiatt kiemelt prioritást kapott, hogy hosszú távon lekössék őket az arab ország területén, miközben értékes információkhoz juthatnak az általuk alkalmazott harceljárásokról. Nyitottak voltak emiatt az együttműködésre, amikor a britek felvették velük a kapcsolatot a jemeni monarchisták légi úton történő támogatására.

Jelen tanulmány célja, hogy részletesen bemutassa az izraeli beavatkozás hátterét, a légihíd megszervezését és működtetését, valamint értékelje az akció hatásait, különös tekintettel az 1967-es hatnapos háború tekintetében.

Kulcsszavak: jemeni polgárháború, izraeli beavatkozás, arab hidegháború, Násszer elnök, hatnapos háború, Egyesült Arab Köztársaság, arab egységtörekvések

ABSTRACT

A military coup took place in Yemen on 26 September 1962, which quickly culminated in a civil war. As one of the episodes of the Arab Cold War, the armed conflict transformed into a kind of proxy war in which the ultimately victorious republican side enjoyed direct military assistance from the UAR, while the monarchist side was backed with money and weapons by opponents of Arab unity aspirations, especially Saudi Arabia.

The Yemeni clashes promised a number of benefits for Israel. Above all, the UAR, Israel's main opponent, was directly involved in the fight. Therefore, it has been a high priority for Israelis to involve the Egyptian armed forces as much as possible in the fighting on Arab territory, while the Israeli Secret Service could gain valuable information about the Egyptian troops' combat procedures. For this reason, they were ready to cooperate when the British contacted them to support the Yemeni monarchists by air.

The purpose of this study is to present in detail the background of the Israeli intervention, the organization and operation of the air bridge, and to assess the effects of the operation, in particular with regard to the 1967 Six-Day War.

Keynotes: Yemeni civil war, Israeli intervention, Arab Cold War, President Nasser, the Six-Day War, United Arab Republic, Arab unity aspirations

Bevezetés

A jemeni húsz lázadó a jelenlegi polgárháború eszkalálódása óta azzal vádolja Izraelt, hogy a Szaúd-Arábia vezette koalíciós erők katonai beavatkozásának háttérben áll. Maga az elképzelés nem tekinthető újdonságnak, hiszen az időről időre felbukkant a különböző közel-keleti konfliktusok kapcsán. A mostani állításnak ellenben van történelmi alapja, mivel a Jemenben 1962–1970 között zajlott polgárháború bizonyos periódusában Izrael valóban pénzzel és fegyverekkel támogatta a köztársasági erőkkel szemben állt rojalista csapatokat. Paradox módon azonban az akkori segítségben azok a síita törzsek részesültek, amelyekből a mai lázadók évtizedekkel később kinőtték magukat.

Izrael számos körülmény együttes hatása miatt döntött a jemeni polgárháborúba történt beavatkozás mellett. Mind közül kiemelkedett azonban az EAK fegyveres erejének hosszú távú lekötése a jemeni fronton. A britekkel együttműködésben emiatt 1964–1966 között léghidat működtettek a monarchista erők utánpótlásának biztosítására. A titkos beavatkozás sikerült mindvégig úgy végrehajtani, hogy a beavatottak és a résztvevők szűk csoportján kívül senki sem sejtette abban Izrael részvételét. Az akció kétségtelenül hozzájárult számos monarchista csoport túléléséhez, az egyiptomi haderő veszteségeinek növekedéséhez, Násszer egyiptomi elnök helyzetének gyengítéséhez, az arab világ megosztottságának elmélyítéséhez³, valamint hatásait érezte az 1967-es hatnapos háború során is.

Az izraeli beavatkozás háttere

Jemenben nacionalista tisztok egy csoportja Abdullah asz-Szallál⁴ ezredes vezetésével puccsot⁵ hajtott végre Mohamed al-Badr imám uralmának megdöntésére 1962. szeptember 26-án. A Szabad Tisztek Mozgalma általi 1952-es egyiptomi államcsíny⁶ mintájára végrehajtott monarchiaellenes akció azonban felemás eredménnyel zárult. Az összeesküvőknek sikerült magukhoz ragadniuk a hatalmat és kikiáltani a köztársaságot, amit napokon belül elismertek és támogatásukról biztosítottak a szocialista országok. Ellenben a halottnak hitt uralkodónak nemcsak sikerült túlélnie az ellene irányult merényletkísérletet, hanem el is tudott menekülni északra a személyéhez lojális síita törzsekhez, amelyeket az oldalára állítva polgárháborút robbantott ki.

A fegyveres konfliktus eszkalálódását elősegítette, hogy Násszer elnök⁷ katonai erőt vezényelt a gyenge köztársasági hatalom védelmére Jemenbe. Az „egyiptomi katonai tanácsadók” száma idővel 60 000 és 70 000 fő között mozgott. Hiába küldte azonban Násszer hadseregének mintegy harmadát a dél-arábiai állam területére, a kialakult patthelyzetben ők sem tudtak átütő sikert elérni. A közel-keleti vezetőszerpre pályázó Egyiptom fegyvereseinek jemeni megjelenése emellett arra ösztönözte a riválisokat, hogy a monarchista erők mögött sorakozzanak fel. Ennek megfelelően a rojalisták számíthattak Szaúd-Arábia és Jordánia mellett Nagy-Britannia támogatására, amivel a polgárháború rövid idő alatt a térség proxy háborújává vált.

Nagy-Britanniának meglett volna a katonai potenciálja, hogy széleskörű támogatást nyújtson és akár közvetlen fegyveres beavatkozással egyértelmű döntést csikarjon ki a polgárháborúban. London azonban politikai és gazdasági megfontolásból mindenképpen kerülni akarta a nyílt katonai összecsapást az egyiptomi fegyveres erőkkel, ezért hivatalosan a be nem avatkozás mellett kötelezte el magát a jemeni kérdésben. Ekkor merült az a gondolat, hogy a brit hírszerzés titokban partnereket keressen magának a térségben a jemeni monarchisták támogatására. Az első kísérlet azonban kudarcot vallott, amikor Irán, francia Dzsibuti, Jordánia és Szaúd-Arábia egyaránt egyértelműen elzárkóztak attól, hogy közreműködjenek a jemeni monarchisták légi úton történő fegyverellátásában. Az úgynevezett Ádeni-csoport - a brit SAS egykori tagjai, köztük Neil McLean brit parlamenti képviselő, Jim Johnson, David Smiley, valamint Anthony 'Tony' Boyle, a brit Királyi Légierő korábbi vezérkari főnökének fia - emiatt kapcsolatot keresett az izraeli hírszerző szervekkel és légierővel, amelyek akkor történetesen pont egy olyan, a szaúdiak által is elfogadható összekötőt kerestek, aki képes lenne gerillaháborút folytatni a jemeni köztársasági rendszer és annak egyiptomi támogatói ellen. Mindezek után az első brit-izraeli egyeztetésre 1962 októberében került sor, amikor McLean találkozott Londonban az izraeli katonai attaséval, Dan Hiram ezredessel.⁸ A megbeszélésen Hiram ezredes ígéretet tett arra, hogy továbbítani fogja feletteseinek McLean kérését arra vonatkozóan, hogy társai közvetlen megbeszéléseket folytathassanak az ügyben az illetékes izraeli szervekkel.⁹ Tel-Avivban megértően fogadták McLean felvetését, így David Smiley és Kim Johnson több alkalommal is Izraelbe utaztak a részletek egyeztetésére 1963 őszén, ahol személyes találkoztak többek között Móse Dajánnal,¹⁰ Simón Peresszel,¹¹ a Honvédelmi Minisztérium főigazgatójával, Ezer Weizman vezérőrnaggyal, az Izraeli légierő vezérkari főnökével, és Meir Amittal,¹² a Moszad vezetőjével a részletek megvitatására.¹³ A megbeszélés során a felek elvben egyetértettek, Ze'ev Liron alezredes, az izraeli légierő hírszerző részlegének vezetője pedig titokban Jemenbe utazott, ahol terepszemlét tartott a helyszínen a légihíd megindításához szükséges feltételek felmérésére.

Az egyeztetés következő szintje már a közvetlenül érintett felek között valósult meg. Jahja al-Harszi emír, al-Badr imám személyi titkára előbb Londonban továb-

bította Háim Hercognak, az izraeli miniszterelnöki iroda főigazgatójával a monarchisták segítségkérésre vonatkozó üzenetét 1963. december 10-én, tíz nappal később pedig Izraelben egyeztetett a különböző osztályok vezetőivel, valamint Golda Meir külügyminiszterrel. A megbeszélések eredményeként az izraeli vezetés beleegyezett abba, hogy fegyverekkel, lőszerrel és robbanóanyagokkal lája el a monarchista erőknek. Emellett ígéretet tettek arra is, hogy megosztják az egyiptomi csapatok mozgásáról szerzett információkat, valamint segítséget nyújtanak a jemeni események ismertetéséhez a médiában. Al-Harszi javaslatot tett továbbá egy hivatalos képviselőlet megnyitására is Párizsban, aminek a fenntartási költségeit Izrael magára vállalta egy hat hónapos időszakra. Mindezekért cserébe az imám képviselője ígéretet tett arra, hogy hatékony együttműködés létrejötte esetén Jemen hivatalosan elismeri Izrael Államot, amint az egyiptomi erők kivonták és az uralkodónak sikerült helyreállítania hatalmát az ország teljes területe felett.¹⁴

Az izraeli részvétel okai

Izrael döntését alapvetően regionális elszigeteltsége és a szomszédos államok jeltette biztonsági kihívások ellensúlyozása indokolta az 1950-es végén és az 1960-as évek elején. Lépéskényszerét több olyan események határozták meg, mint az Egyesült Arab Köztársaság létrejötte Násszer elnök vezetése alatt, az Irakban végrehajtott katonai puccs és az azt követő leszámolás a nyugatbarát elemekkel, a jordániai puccskísérlet az egyiptomi különleges szolgálatok közreműködésével, a nagy publicitást kapott szovjet fegyverszállítások az EAK-nak, vagy a nyugat-német – köztük sok náci múlttal rendelkező – tudósok megjelenése Egyiptomban, valamint részvételük a középhatótávolságú rakéta-programban és egyéb új típusú – köztük vegyi – fegyverek kifejlesztésében.¹⁵ Ráadásul utóbbi esetben kontraproduktívnak bizonyultak a tudósok ellen elkövetett merényletek, mivel a kutatók halálát Násszer elnök a progresszív arab államok egyesítésére próbálta felhasználni, amikor Izrael „terrorhadjáratának” megfékezése érdekében ismételt felszólított Palesztina felszabadítására.¹⁶ Mindezek mellett a zsidó állam számára a jemeni fejlemények is akkora már több tekintetben adtak aggodalomra okot. A köztársasági erők Egyiptom mellett élvezték Szíria támogatását is, ami arra ösztönözte Szallál kormányát, hogy a két patrónus állam álláspontjához hasonlóan elítélje Palesztina megszállását. A deklaráción túl Szallál 1963 nyár elején Damaszkuszba látogatott, ami előrevetítette Észak-Jemen ismételt csatlakozását az Egyesült Arab Köztársasághoz. Szanaa és az Izrael-ellenes arab erők szövetkezését sejtette később az is, hogy a köztársasági delegáció részt vett az 1964-es kairói csúcstalálkozón, ahol elkötelezte magát amellet a 12 arab állam mellett, amelyek megtorlást helyeztek kilátásba a Jordán folyó elterelésének megtorlására.¹⁷ Legvégül egy, az EAK-kal szövetséges köztársasági rendszer győzelme Jemenben még inkább veszélyeztette volna Izrael létfontosságú hajózási útvonalát a Vörös-tengeren, ami Eilat kikötőt kötötte össze az ország távol-keleti kereskedelmi partnereivel.

A beavatkozás megindítása akkor dőlt el egyértelműen, amikor egy, a harcokból és az egyiptomi köztársaságból kiábrándult egyiptomi pilóta, bizonyos Mahmúd Ab-bász Hilmi százados dezertált és csehszlovák Yak-11 gyakorlógéppel a Tel-Aviv központjától kb. 15 km-re délkeletre fekvő Lod izraeli repülőtéren szállt le. Kihallgatása során többek között elmondta azt is, hogy bajtársai vegyi fegyvereket is bevetettek a hegyvidéki törzsek ellenállásának megtörésére.¹⁸ A hír komoly befolyást gyakorolt Golda Meirre, aki tartott attól, hogy a Jemenben tesztelt és tökéletesített tömegpusztító fegyvereket a köztársaságiak győzelme után Egyiptom Izrael ellen fogja bevetni.¹⁹ Az egyiptomi rakétakilövőállomások mellett a jemeni kormányfő aggodalmát növelte az az információ is, ami szerint a Szovjetunió hajlandó volt arra, hogy pótolja az EAK számára a Jemenben felhasznált több tízmillió tonnányi hadianyagot. Legvégül a rotációs rendszerben bevetett egyiptomi sorkatonák harci tapasztalatokra tettek szert, aminek köszönhetően mind hatékonyabban szálltak szembe a köztársaságellenes csapatokkal.²⁰ Ezt látszott igazolni azoknak a szorult helyzetbe került monarchista erőknek a kétségbeesett kísérlete a status quo konzerválására, amelyeknek nem volt tudomása az Izraellel kötött alkuról. A kairói kormányhoz intézett üzenetükben ugyanis ígéretet tettek arra, hogy felfüggesztik a köztársasági erők támadását, amennyiben Egyiptom a Jemenben állomásoztatott csapatait Izrael ellen vezényeli. Meir emiatt az álláspontra helyezkedett, hogy Tel-Aviv legfőbb érdeke az lenne, hogy minél hosszabb távon és minél nagyobb mértékben kössék le az egyiptomi erőket eredeti állomáshelyüktől tisztes távolságban, és ezáltal ne legyen sem idejük, sem erejük Izrael fenyegetéséhez. A Moszadnak ezalatt kellő ideje és lehetősége lenne felmérni az egyiptomi csapatok nagyságát és ütőképességét, valamint kiismerni a katonai hadműveleteik során alkalmazott stratégiáikat és módszereket, hogy az azokból levont tapasztalatok alapján később még hatékonyabban tudjanak az izraeli fegyveres erők szembeállni velük. Ha ehhez a monarchista oldal győzelme is párosult volna, akkor az izraeli remények szerint egy olyan mérsékelt rendszer létrejöttéhez vezethetett volna az izraeli segítség által lekötöztetett uralkodó vezetése alatt, ami legalábbis visszafogott, ha nem éppen kimondottan semleges álláspontot tett volna magáévá az arab-izraeli konfliktusban. Amennyiben pedig mindezek mellé még valóra is vált volna al-Badr képviselőjének ígérete Izrael állam elismerésére, akkor az egyet jelentett volna a zsidó állam köré vont ellenséges arab gyűrű megtörését, valamint a hivatalos kapcsolatok kiépítését egy muszlim-arab országgal egy stratégiai szempontból kiemelten fontos területen.²¹

Az izraeli léghíd előkészítése

A beígért harceszközök célba juttatása azonban számos akadályba ütközött. A Szaúd-Arábiából tevékaravánokon küldött ellátmány csekély része jutott el csak hozzájuk, mivel a szárazföldi utánpótlási vonalaik túlnyomó részét az egyiptomiak hatékonyan blokkolták, a brit Royal Air Force által szórványosan ledobott szállítmányok pedig az igények töredékét sem pótolták. Az Európából indított rakományok közül is csak kettő jutott el Jemenbe az akkori Francia Szomáliföldön (a mai Dzsibutin) keresztül, míg a harmadik, 1 600 puskából állt szállítmányt a francia hatóságok lefoglalták. Sikertelennek bizonyult a rojalisták azon kísérlete is, hogy egy olyan halászhajót szerezzenek be, ami alkalmas a szállítmány átrakodására a tengeren, majd pedig a jemeni partokhoz történő szállítására. A szaúdiak is egyértelműen elutasították azt a kérésüket, hogy vonjanak ellenőrzésük alá egy partszakaszt, ahol azután biztonságban ki tudnának rakodni.²² Az a döntés született emiatt, hogy légi úton juttatják be az arab országba a szövetségeseiknek szánt küldeményeket. Liron alezredes emiatt kiképezte a monarchista csoportokat jemeni küldetése során arra, hogy hogyan kell a ledobási zónát kijelölni, valamint miként tudják odairányítani jelzőfényekkel a fejük felett elrepülő pilótákkal.²³ Az akció anonimitásának megóvására ugyanakkor egyértelművé tette azt is, hogy kizárólag a brit zsoldosok kommunikálhatnak közvetlenül a repülő személyzetével. Mindezek mellett gondoskodtak arról, hogy a ledobásra szánt utánpótlásról eltávolítsanak minden azonosító jelet, ami Izraelhez köthetne volna azokat.²⁴

A küldetések végrehajtására az izraeli légierő legnagyobb négymotoros teherszállítógépeit, az Anaknak („Óriásnak”) elnevezett Boeing 377M „Stratocruiser”-eket jelölték ki. A repülőkről, amelyek mintegy 5 670 kilogramm súlyú szállítmány célba juttatására voltak alkalmasak, eltávolították a jelzőfényeket, valamint a nélkülözhető elektronikus navigációs berendezéseket a felfedezésük elkerülésére. Ez természetesen alapvetően befolyást gyakorolt az éjszakai küldetések végrehajtására, mivel azokat így csak alacsony magasságban, teliholdnál és tiszta égboltnál lehetett kivitelezni a csillagok állása és a vizuális támpontok alapján történő tájékozódás miatt. A kritikus körülmények miatt a gépeket és hajózó személyzetüket három hónapon keresztül készítették fel a küldetésre úgy, hogy közben előttük is titokban tartották küldetésük célját az utolsó pillanatig.²⁵ Parancsba adták emellett azt is, hogy a résztvevőknek civil ruhát kell viselniük a bevetések során, nem lehet náluk semmilyen izraeli személyazonosító okmány, valamint hamis útlevéllel és aranyérméssel látták el őket arra az esetre, ha jemeni területen kellett volna kényszerleszállást végrehajtaniuk.

A hadművelet végső részleteit 1964. február 20-án rögzítette Izraelben a Moszad központjában Meir Amit, az izraeli légierő tisztjei, valamint a David Stirling vezette SAS veteránokból és brit tisztekből összeállított brit küldöttség. A katonai együttműködés koordinálására Boylet, a brit Királyi Légierő veteránját jelölték ki, aki az izraeliek kifejezett kérésére maga is részt vett a küldetéseken a repülő személyzete mellé beosztva.

Az izraeli küldetések kivitelezése

Az első, monarchisták támogatására indított szállítmányt 1964. március 31-én dobták le, ami rendkívüli elégedettséggel töltötte el a jemeni uralkodót. A katonai felszerelések mellett ugyanakkor a külföldi segítséget arra is fel akarta használni, hogy ismét megerősítse az akkora már meggyengült befolyását a törzsek vezetői felett. A belé vetett bizalom megerősítésére emiatt kérte, hogy a következő szállítmányt 1964. május 26-ára időzítsék, amikor ő haditanácsra hívta össze a lojális törzsek prominens vezetőit az al-Karah hegy barlangrendszerében kialakított főhadiszállására.²⁶ A kívánságnak megfelelően az izraeli repülőgép a megadott napon és koordináták mentén dobta le a fejük felett éjfél körül elhaladva az ejtőernyőkhöz erősített, haditechnikai anyagokból, orvosi felszerelésekből és pénzből összeállított rakományát. A látványtól sokkolt törzsfőnökök, akik semmit sem tudtak a szó szerint a lábuk elé aláhullt tárgyak származásáról, arra a meggyőződésre jutottak, hogy az imámot még Allah is segíti.²⁷ Az eset komoly pszichológiai hatással bírt a jelenlévőkre, valamint jelentősen emelte az uralkodó presztízsét az addig semleges sííták között, miközben tovább növelte támogatóinak harci kedvét.²⁸

Az átkeresztelt hadművelet²⁹ alatt a „Stratocruiser”-ek 14 alkalommal repültek be jemeni légtérbe 1966. május 5-éig. A ledobott harceszközök egy része idejét múlt, az Izraeli Védelmi Erő által már leselejtezett második világháborús fegyverek voltak, míg másik része az 1956-os szuezi háború alatt zsákmányolt egyiptomi fegyverek, lőszerkészletek és orvosi felszerelések voltak, amelyek osztatlan sikert arattak a monarchista erők körében.³⁰ A légi híd hatékony működtetésére és az egyiptomi hadmozdulatok kikémlelésére a Moszad több operatív hírszerzőt – többnyire titkosszolgálat arab-specialistáit és Izraelben élő jemeni zsidókat³¹ – is bevetett a terepen.

A hadműveletről elmondható volt, hogy a napjainkban zajló jemeni beavatkozáshoz hasonlóan multilaterális volt. Az izraeli logisztika és repülőszemélyzet mellett ugyanis a lebonyolításában aktív szerepe volt a brit hírszerzésnek. Az izraeli repülőgépek a Tel-Aviv mellett elterülő Tel-Nof légibázisról szálltak fel, majd Jement az egyiptomi légibázisoktól távol elterülő szaúdi partvidék mentén haladva közelítették meg, ami jelentősen megkönnyítette a tájékozódást és a navigációt az éjszakai bevetések során. Mivel Rijád akkoriban még nem rendelkezett olyan rádiólokátor-rendszerrel, ami lehetővé tette volna a légtérükön áthaladt repülőgépek nyomon követését, ezáltal az akciót sikerült mindvégig gondosan eltitkolni még a szaúdi nép előtt is. Az óvatosságot indokolta, hogy bár Fejszal király tudomással bírt a monarchistáknak nyújtott izraeli segítségről, azt azonban nem volt hajlandó nyilvánosan elismerni. Kilátásba helyezte továbbá azt is, hogy az ügy napvilágra kerülése esetén azonnal megtagadja a rojalisták további támogatását, még ha az bizonyosan egyet jelentett volna az elkerülhetetlen vereségükkel is.³² A gépek Jemen elérését követően

Szanaa felé fordultak, majd a rakomány ledobását követően visszafordultak. A kidolgozott vészforgatókönyv szerint a gépeknek üzemanyag-hiány vagy egyéb, előre nem látott körülmények felmerülése esetén Francia Szomáliföldön vagy Etiópiában kellett volna kényszerleszállást végrehajtaniuk.³³

Izrael a sokoldalú részvétel ellenére ugyanakkor mindvégig kitartott korlátozott szerepvállalása mellett és a művelet alatt egyszer sem vették fel a közvetlen kapcsolatot a jemeniekkel. Emellett a Moszad javaslatára Jichák Rabin, aki az ismertett időszakban Izrael Védelmi Erejének vezérkari főnöke volt, és Lévi Eskol miniszterelnök kategorikusan elutasította azokat a brit és jemeni kéréseket is, hogy az izraeli gépek mérjenek meglepetésszerű légicsapást a Szanaa mellett elterülő repülőtéren állomásoztatott egyiptomi harci repülőkre és az al-hudejdai katonai támaszpontra,³⁴ amikor az egyiptomi erők általános offenzívát indítottak a teljes fronton 1965 januárjában.³⁵

A misszió lezárása

A Moszad hírszerzői 1966 áprilisában arról tájékoztatták a központot, hogy az egyiptomiak tudomást szereztek a monarchistáknak küldött izraeli fegyverszállításokról, és megkezdtek a felkészülést a berepülő izraeli gépek elfogására. Az információ, valamint a jemeni belpolitikai helyzet változásának hatására az izraeliek 1966. május 5-én ledobták utolsó rakományukat, véglegesen beszüntették a hadműveletet.

Az addigi küldetések megszervezésének és végrehajtásának professzionalitását jól mutatta, hogy a kevés beavatotton kívül Izraelnek sikerült mindvégig megőriznie anonimitását a hadművelet egésze alatt. Ez alapvetően annak volt köszönhető, hogy a gépet egy AWACS típusú rendszerrel szerelték fel, ami lehetővé tette az egyiptomi és szaúdi rádióforgalom folyamatos figyelését a bevetés során. Az egyiptomi légierő – azon belül is különösen a Kairó és Luxor közötti tengerpart mentén, a Hurghada melletti repülőtéren állomásoztatott elfogóvadászok - valamennyi frekvenciájának lehallgatása így időben figyelmeztethette az izraeli légiszemélyzetet, ha felfedezték őket.³⁶ A britek emellett a jemeni rojalista erőket is félrevezették a szállítmány eredetével kapcsolatban, amikor az esetleges gyanakvásuk eloszlátására azt terjesztették el közöttük, hogy a gépek francia eredetűek, amelyek Dzsibutiból érkeztek.³⁷

Emellett a 14 küldetés során mindössze egy csomag landolt rossz helyen a nemegyszer rosszul beazonosítható, szűk ledobási zónák és a kedvezőtlen szélviszonyok ellenére.³⁸ A célba juttatott szállítmányok viszont felbecsülhetetlen segítségnek bizonyultak, különösen a távoli és elszigetelt hegyvidéki területekre visszaszorult monarchista erők számára.³⁹ Ráadásul az egész művelet rendkívül költséghatékony volt Tel-Aviv számára, mivel annak nagy részét a brit SAS veteránjainak közbenjárására Szaúd-Arábia finanszírozta, természetesen tudtán kívül.⁴⁰

Fentiek mellett kiemelt jelentőséggel bírtak a brit-izraeli együttműködés eredményei is. A léghíd működtetéséért cserébe ugyanis a helyszínen működött brit zsoldosok rendszeresen beszámoltak az izraeli illetékeseknek az egyiptomi expedíciós erők harcértékéről és csapatmozgásairól, valamint átengedtek számos, a birtokukba került eszközt.⁴¹

Az akció értékelése

Egyesek történészek véleménye szerint az izraeliek jemeni beavatkozása végeredményben kudarccal végződött tekintettel arra, hogy az általuk támogatott trónörökös végeredményben vereséget szenvedett, és a köztársasági államforma fennmaradhatott. Álláspontom szerint ugyanakkor a beavatkozás eredményességének értékelésénél a hangsúlyt nem a rojalista oldal kudarcára kell helyezni, mivel a segítség alapvető célja nem az imám-párti erők győzelemre segítése, hanem éppen a fegyveres konfliktus időbeni elnyújtása volt. Izrael pragmatikus okokból, az „ellen-ségem ellensége a barátom” elve alapján támogatta a köztársaság-ellenes erőket kizárólag azért, hogy a harcokban érintett legfőbb ellenfelét a lehető legnagyobb mértékben meggyengítse, az ellene irányuló fenyegetettség csökkentésével pedig saját országának biztonságát erősítse. Ebben a vonatkozásban pedig Tel-Aviv egyértelműen sikerként könyvelhette el a jemeni küldetés eredményeit. Az izraeli vezetők előzetes elvárásainak megfelelően Egyiptom komoly anyagi és élőerő veszteségeket szenvedett el a jemeni kalandjáért cserébe. A polgárháborúban összesen meghalt, fogságba esett vagy eltűnt mintegy 100-200 000 férfi közül ugyanis az eltérő becslések 5-25 000⁴² közé teszik az egyiptomi áldozatok számát, amiért történészek találoán az EAK jemeni misszióját „Nácsszer Vietnámjának” keresztelték el.⁴³ Az egyiptomi fegyveres erők ütőképességén kétség kívül éreztette negatív hatásait, hogy a jemeni fronton megsemmisült felszerelések pótlása komoly gondokat okozott, a nagy számban elesett vagy megsérült katonák miatt jelentősen csökkent a hadsereg harci morálja, a Jemenben lekötött 3-4 hadosztályra pedig égető szükség lett volna a Sínai-félszigeten 1967. június elején.⁴⁴ Mindezek kétség kívül szerepet játszottak abban, hogy az 1967-es hatnapos háborúban megsemmisítő vereséget tudott mérni az Egyesült Arab Köztársaságra (és ezáltal az arab egységtörekvésekre), ami az év végére kénytelen volt teljes körűen kivonni a Jemenben állomásoztatott csapatait.

Jegyzetek/Notes

¹ Dr. Prantner Zoltán a Kodolányi János Egyetem Jó-léti Társadalom Intézetében a Nemzetközi Tanulmányok Tanszék egyetemi docense (1139 Budapest, Frangepán u. 50-56., prantner.zoltan@kodolanyi.hu)

² Dr. Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar az Egyiptomi Tudományos Akadémia elnöki hivatalának és nemzetközi osztályának főmunkatársa 2013 júniusától. Jelenleg öt nemzetközi munkaprogram vezető kutatója, és három másik projekt aktív résztvevője.

³ Az 1960-as években az arab világot soha nem látott megosztottság jellemezte, és elég bonyolult, zavaros képet mutatott. Az USA és Szovjetunió közti korabeli hidegháborús trendet követve két táborra, azaz „haladókra” és „reakcióskra” oszlott. Az előbbieket a násszeri Egyiptom köré igyekeztek tömöríteni, míg utóbbiak Szaúd-Arábiát tekintették vezetőjüknek.

⁴ Abdullah asz-Szallál (1917–1994) jemeni katonatiszt, politikus és a Jemeni Arab Köztársaság első elnöke 1962 és 1967 között. Fiatalon katonai pályára lépett, amikor tanulmányait az 1930-as években alapított szanaai katonai iskolában folytatta.

⁵ A nyugati szakirodalomban szereplő jemeni puccsot az arab levéltári iratokban és sajtóhírekben 1962. szeptemberi jemeni forradalomként, szeptember 26-i forradalomként, jemeni háborúként, vagy észak-jemeni polgárháborúként jelenik meg.

⁶ A nyugati források szerint ez államcsíny, de az arabok forradalomnak, vagy ÁLDOTT mozgalomnak, vagy sima mozgalomnak nevezik.

⁷ Gamál Abden-Násszer (1918–1970) az Alexandria melletti Bakusz kerületben született. Az egyik legismertebb és legkarizmatikusabb arab politikus, Egyiptom második köztársasági elnöke. 1937-ben jelentkezett a Katonai Akadémiára, ahol tanulmányait követően tisztté avatták. Szolgált Egyiptomban, Szudánban és Palesztinában. A Szabad Tisztek Mozgalmának vezér alakja. Miniszterelnökhelyettes 1953-ban, majd az 1953–1954 közötti időszakban miniszterelnök, 1954-től pedig köztársasági elnök volt 1970. szeptember 28-ig. Az arab nacionalizmus egyik prominens képviselője az 1950-es és 60-as években, és az el nem kötelezettek mozgalmának egyik fő szervezője.

⁸ A téma szakavatott brit kutatójának, Clive Jonesnak az álláspontja szerint viszont a McLean-Hiram találkozóra legkorábban 1963 nyarán kerülhetett sor.

⁹ Dorril, Stephen: MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service. New York: Touchstone, 2000. 680.

¹⁰ Móse Daján (1915–1981) izraeli katonai vezető és politikus, az Izraeli Védelmi Erők főparancsnoka 1953 és 1958 között, majd védelmi miniszter 1967 és 1974 között, valamint külügyminiszter 1977 és 1979 között.

¹¹ Simón Peresz (1923–2016) izraeli politikus, államférfi, miniszterelnök és elnök. Pályafutása alatt 12 kormányban szolgált. 1994-ben Jichák Rabinnal, korabeli izraeli kormányfővel, és Jásszer Arafattal, a PFSZ vezetőjével együtt megkapta a Nobel-békedíjat.

¹² Meir Amit (1921–2009) izraeli politikus és hírszerző, illetve a Moszad vezetője 1963 és 1968 között.

¹³ Jones, Clive: 'Where the State Feared to Tread': Britain, Britons, Covert Action and the Yemen Civil War, 1962–64. In: *Intelligence, Crises and Security. Prospect and Retrospects.* (ed.: Scott, Len – Hughes, R. Gerlad) Abingdon, Routledge, 2008. 77.

¹⁴ Hercog a tárgyalások során állítólag megpróbálta elérni azt is, hogy a monarchisták lépjenek kapcsolatba Fejszal herceggel, és vegyék rá arra, hogy Szaúd-Arábia is ismerje el Izrael államot. Bizott abban, hogy annak megvalósulása esetén Jordánia követni fogja Rijád példáját.

Bar-Zohar, Michael: Yaacov Herzog: A Biography. London, Halban, 2005. 239.; Zuchbaya, Avi: 1966-1964 "רובע" ו"דורבן": הצנחת נשק וציוד בחימן [‘Szósz’ és ‘Sarkantyú’ hadműveletek 1964-1966. Fegyverek és felszerelések ejtőernyővel Jemennek] Mara-hot, Izraeli Hadsereg kiadványa, 479. sz. 40.

¹⁵ Jelenlegi információk szerint az 1960-as évek elején vette kezdetét a vegyi és biológiai fegyverek fejlesztése és előállítására az 'Izlisz' fedőnevű program keretében a 801. számú katonai létesítményben, ami a Kairótól északkeletre található Abu-Za'bal ipari körzetben terült el. Az EAK vegyifegyvergyártásához később olyan anyagokat foglalt magában, mint a könnygáz, a mustárgáz és a foszgén, amelyeket többnyire szovjet Iljusin Il-28 bombázógépekről ledobott szovjet gyártmányú KHAB-200 R5 és AOKh-25 bombákba töltve juttatták célba jemeni bevetéseik során. A jelentős készletek és a Jemenben szerzett tapasztalatok ellenére Kairó kísérletet sem tett alkalmazásukra az 1967-es arab-izraeli háború alatt, amiben vélhetően az egyiptomi légierő gyors megsemmisülése, valamint a várható izraeli megtorlás elkerülése játszott mérvadó szerepet.

Elbaz, Yogev: 'אויב האויב הוא ידיד?' – מעורבות ישראל במלחמת האזרחים בתימן: 'barátom?' Izrael részvétele a jemeni polgárháborúban] Haretz, <https://www.haaretz.co.il/blogs/sadna/BLOG-1.2611053> (Letöltve: 2021.06.20.); Shoham, Dany: Chemical and Biological Weapons in Egypt. *The Nonproliferation Review*, Spring-Summer, 1998. 48–49.

¹⁶ Násszer elnök kijelentette ezzel kapcsolatban, hogy az út az arab egység felé nem Jemen fővárosán, Szanaán, hanem Tel-Avivon keresztül vezet.

Shelby, Alexander Mahmoud: *Nasser's Political and Security Dilemma: American-Egyptian Relations during the Yemeni Civil War, 1962-1967.* Tallahassee, Florida State University, 2013. 108.

¹⁷ Tel-Aviv aggodalmait növelte, hogy az 1964-es kairói csúcstalálkozón úgy tűnt, hogy az Egyesült Arab Köztársaságnak sikerül rendeznie addigi ellenséges viszonyát Jordániával és Szaúd-Arábiával. Ezt sejtette, hogy a két monarchia ismét felvette a hivatalos diplomáciai kapcsolatokat Kairóval. Az eseményeket értékelve izraeli döntéshozók nem zárták ki a lehetőségét egy egységes Izrael-ellenes arab front létrejöttének.

Shelby: i.m. 153–154.

¹⁸ Habár az egyiptomi rendszer nyílt elítélésért cserébe jól fizető állást kínáltak fel Hilmi századosnak, ennek ellenére a pilóta nem tudott beilleszkedni Izraelben. A neki felkínált menekültstátuszt visszautasította, ami helyett kérelmezte, hogy Dél-Amerikában telepedhessen le. A Moszad ezért új személyazonosságot hozott létre számára és egy tekintélyes összeg birtokában Argentínába küldték. Hilmi azonban több végzetes hibát elkövetett Buenos Airesben, aminek köszönhetően az egyiptomi hírszerzés tudomást szerzett a hollétéről. Alig tíz nappal a megérkezését követően egyiptomi ügynökök törbe csalták és elrabolták 1964. június 30-án. Egy teherhajón azután Egyiptomba csempészték, ahol a hadbíróóság gyorsított eljárásban halálra ítélte, majd kivégezték.

Hare, Thomas Van: Defection to Israel! Historic Wing, 13 April 2015. <https://fly.historicwings.com/2015/04/defection-to-israel/> (Letöltve: 2021.06.16.); Kahana, Ephraim – Suwaed, Muhammad: Historical Dictionary of Middle Eastern Intelligence. Plymouth, Scarecrow Press, 2009. 109-110.

¹⁹ Az izraeliek aggályait növelte, hogy a vegyifegyverek bizonyítható alkalmazása ellenére sem az Amerikai Egyesült Államok, sem pedig az ENSZ nem ítélte el nyilvánosan az EAK-ot. Arra a megállapításra jutottak emiatt, hogy a nemzetközi közösség akkor is tartózkodó álláspontot foglalna el, amennyiben az egyiptomiak a mérgezgázkészleteiket már Izrael ellen vetnék be.

²⁰ A fenti megállapítást hatványozottan igaz volt az egyiptomi légierőre, ami Jemenben harci körülmények között tökéletesítette eljárásait a földi célpontok bombázásában, a légifelderítésben, valamint a szárazföldi egységek támogatásában.

Orkaby, Asher: Beyond the Arab Cold War. The International History of the Yemen Civil War, 1962–1968. New York, Oxford University Press, 2017. 173.

²¹ Kostenko Y. I.: ВМЕШАТЕЛЬСТВО ИЗРАИЛЯ В ГРАЖДАНСКУЮ ВОЙНУ В ЙЕМЕНЕ, 1964-1966 ГГ [Izrael beavatkozása a jemeni polgárháborúba, 1964-1966] Вестник Брянского государственного университета, 3 2019. 21.

²² Kostenko: i.m. 20.

²³ Zuchbaya: i.m. 41–42.

²⁴ Az izraeli elővigyázatosságot jól mutatta, hogy az átadott fegyverek mindegyikéről eltávolították a gyártási számukat. Ezt követően Ciprusról importált fából készített dobozokba csomagolták őket, majd olasz gyártmányú ejtőernyőkkel dobták le őket.

Jones: i.m. 79.

²⁵ המרכיב הסודי של הרוטב [A szósz titkos összetevője] Israeli Air Force, <https://www.iaf.org.il/2058-27788-he/IAF.aspx> (Letöltve: 2021.06.20.)

²⁶ A megjelentek között volt Hasszán al-Húszí sejk is, aki azt a Húszí törzset képviselte a találkozón, ami jelenleg a nemzetközileg elismert jemeni kormány elleni harcot vezeti.

Kessler, Oran: When Israel Helped Yemen's Shiites. Politico Magazine, 21 April 2015. <https://www.politico.com/magazine/story/2015/04/israel-yemen-shiites-117208/> (Letöltve: 2021.06.18.)

²⁷ Orkaby: i.m. 171.

²⁸ Az egyik jelenlévő törzsfőnök lelkesedésében teljesen elragadtatta magát és lelkesen kiáltotta, hogy „most már olyan erősek vagyunk, amivel nemcsak Szanaát, hanem Ádent is meghódíthatjuk”. Habár kijelentését a britek nem vették komolyan, ennek ellenére azt nem éppen az elismerés vagy a köszönet jeleként értékelték a közreműködésükért cserébe.

המרכיב הסודי של הרוטב i.m.

²⁹ A küldetések fedőneve eleinte „Szaft” volt, amit a tizedik bevetéstől „Sarkantyúra” neveztek át.

³⁰ Kostenko i.m. 21.

³¹ Izrael függetlenségének deklarálását követően két év leforgása alatt mintegy 50 000 jemeni zsidót telepített át a 'Varázsszőnyeg'-hadművelet keretében. Megjelenésükben megkülönböztethetetlenek voltak az őshonos jemeniektől, beszéltek az arab nyelv helyi dialektusát, valamint ismerték a szokásokat, így észrevétlenül tudtak információkat gyűjteni és támogatni a monarchista háborús erőfeszítéseket. Tevékenységüket tovább könnyítette, hogy a polgárháború kirobbanása idején Jemenben élt mintegy 3 000 zsidó az imámhoz volt lojális és többben közülük fegyveresen is szolgáltak a monarchista csoportosulások egyikében. A jemeni

zsidók exodusáról bővebben lásd: Prantner Zoltán: „Varázsszőnyeg hadművelet” – Jemeni zsidók exodusa. In: *Mediterrán Világ* 5. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2008. 102-111.

³² Kostenko i.m. 24.

³³ Kostenko i.m. 21.

³⁴ Al-Hudejda Jemen nyugati részén, a Vörös-tenger partján fekvő kikötőváros és nagy katonai bázis. A jemeni fővárostól, Szanaa-tól kb. 230 km-re délnyugatra helyezkedik el.

³⁵ A bombázások elutasításában komoly szerepe volt abban, hogy Izrael nem akarta még jobban elkötelezni magát egy olyan konfliktusban, amitől pont az a Nagy-Britannia is próbált hivatalosan távol maradni, aminek leginkább az érdekében állt volna a jemeni monarchisták győzelme a dél-arábiai brit védnökség fenntartása miatt. Ezentúl Tel-Aviv nem akarta kockáztatni azt sem, hogy egy ilyen és ehhez hasonló akcióval okot adjon nemzetközi elítélésére, az ellenséges arab államok közötti együttműködés elmélyítésére, valamint indokot arra, hogy az addig Jemenben állomásoztatott egyiptomi haderőt a Sínai-félszigetre csoportosítsák át. Sheffy, Yigal: *Confronting Cairo: Israeli Perception for Nasser's Egypt, 1960-6*. In: *Israel's Clan-destine Diplomacies* (eds.: Jones, Clive – Petersen, Tore T.) London, Hurts, 2013. 113–114.

³⁶ Az akciósorozat alatt emiatt az egyiptomi vadászgépek csak egy alkalommal kísérelték meg elfogni a radarjukon észlelt Stratocruiser teherszállítógépet. A pilóta a veszély érzékelve azonnal keletnek, a szaúdi légter irányába kormányozta a gépet abban bízva, hogy oda már nem követhetik az ellenséges repülőket. A számítása bevált és a szaúdi határ elérése után az egyiptomi MiG-eket visszarendelték bázisukra.

Orkaby: i.m. 171.

³⁷ Orkaby: i.m. 172.

³⁸ Orkaby: i.m. 171.

³⁹ Az imám nagybátyja, Abdullah ibn al-Hasszán rojalista parancsnok például két alkalommal is az izraeli légihídnak köszönhette, hogy elkerülte a biztos vereséget.

⁴⁰ Jones: i.m. 77–78.

⁴¹ A britek például átadtak az izraelieknek bevizsgálásra többet azokból a tüzérségi lőszer hüvelyekből, amelyeket az egyiptomiak a jemeni al-Kavma falu ellen 1963. június 8-án végrehajtott mérgezgáz támadás során használtak fel.

Orkaby: i.m. 173.

⁴² Az egyiptomi áldozatok számában megmutatózó tekintélyes eltérés oka, hogy napjainkig sem került nyilvánosságra hivatalos egyiptomi statisztika a Jemenben meghalt vagy megsérült egyiptomi állampolgárok számáról. A helyzeten tovább ront, hogy katonai beavatkozása idején a hadsereg szigorúan cenzúrázta a Jemennel kapcsolatos információkat, a katonák holtilétét és egészségi állapotát titkolták azok családjá előtt, a gyógykezelésről hazaengedett sebesült katonáknak pedig szigorúan megtiltották, hogy bárkinek is beszéljenek az átéltekről. Emiatt olvashatóak olyan, minden valóságápot nélkülöző számok is ezzel kapcsolatban, mint például az EAK fegyveres erejének főparancsnoka, Mohamed Abd al-Hakím Ámer által megadott 1 607 fő, míg a másik, kétségtelenül irreális véglelet az a nem-egyiptomi becslések alkotják, amelyek akár 50–60 000 főre teszik az elesettek számát.

Ferris, Jesse: *Nasser's Gamble. How intervention in Yemen Caused the Six-Day War and the Decline of Egyptian Power*. Princetown, Princetown University Press, 2013. 192–194.

⁴³ Jelenlegi ismeretek szerint több mint 150 000 egyiptomi katona szolgált rotációs rendszerben Jemenben 1962-1967 között. Ha az áldozatokkal kapcsolatos eltérő becslések középértékét vesszük irányadónak, akkor elmondhatjuk, hogy az egyiptomi expedíciós haderő élőerejének legkevesebb 10%-a került veszteséglistára a jemeni misszió ideje alatt.

Ferris: i.m. 195.

⁴⁴ A jemeni hadműveletek az Egyesült Arab Köztársaság szárazföldi haderejének mintegy harmadát, valamint az őket támogató egyiptomi légierő és haditengerészet egységeit kötötték le egyidejűleg körülbelül 2 000 kilométerre az anyagországuktól. A számarányok mellett releváns szempont volt az is, hogy pont a legütőképesebb alakulatok voltak távol a hazájuktól, míg a Sínai-félszigeten állomásoztatott haderő mintegy 40%-át tapasztalatlan tartalékosok alkották. Legvégül Abdel Muhszin Kámel Murtagi altábornagy, a jemeni egyiptomi fegyveres erők vezérkari főnöke véleménye szerint az egyiptomi katonák Jemenben hozzászoktak ahhoz, hogy légitől birtokában gerilla erők ellen harcolnak. Nem készültek fel emiatt arra az esetre, ha szemtől szembe találkoznak egy olyan ellenféllel, amelyik saját légierője is van. Rahmy, Ali Abdel Rahman: *The Egyptian Policy in the Arab World. Intervention in Yemen, 1962–1967*. Washington, University Press of America, 1983. 251–252.

Felhasznált irodalom/References

- המרכיב הסודי של הרוטב [A szósz titkos összetevője] Israeli Air Force, <https://www.iaf.org.il/2058-27788-he/IAF.aspx>
- Bar-Zohar, Michael: *Yaacov Herzog: A Biography*. London, Halban, 2005.
- Dorril, Stephen: *MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service*. New York: Touchstone, 2000.
- Elbaz, Yogev: 'אויב האויב הוא ידיד?' – מעורבות ישראל במלחמת האזרחים בתימן [Ellenségem ellensége a barátom? Izrael részvétele a jemeni polgárháborúban] Haretz, <https://www.haaretz.co.il/blogs/sadna/BLOG-1.2611053>
- Ferris, Jesse: *Nasser's Gamble. How intervention in Yemen Caused the Six-Day War and the Decline of Egyptian Power*. Princetown, Princetown University Press, 2013.
- Hare, Thomas Van: *Defection to Israel!* Historic Wing, 13 April 2015. <https://fly.historicwings.com/2015/04/defection-to-israel/>
- Jones, Clive: 'Where the State Feared to Tread': Britain, Britons, Covert Action and the Yemen Civil War, 1962–64. In: *Intelligence, Crises and Security. Prospect and Retrospects*. (ed.: Scott, Len – Hughes, R. Gerlad) Abingdon, Routledge, 2008. 65–85.
- Kahana, Ephraim – Suwaed, Muhammad: *Historical Dictionary of Middle Eastern Intelligence*. Plymouth, Scarecrow Press, 2009.
- Kessler, Oran: *When Israel Helped Yemen's Shiites*. Politico Magazine, 21 April 2015. <https://www.politico.com/magazine/story/2015/04/israel-yemen-shiites-117208/>
- Kostenko Y. I.: *ВМЕШАТЕЛЬСТВО ИЗРАИЛЯ В ГРАЖДАНСКУЮ ВОЙНУ В ЙЕМЕНЕ, 1964–1966 ГГ [Izrael beavatkozása a jemeni polgárháborúba, 1964–1966]* Вестник Брянского государственного университета, 3 2019. 19–26.

- Orkaby, Asher: *Beyond the Arab Cold War. The International History of the Yemen Civil War, 1962–1968.* New York, Oxford University Press, 2017.
- Prantner Zoltán: „Varázsszőnyeg hadművelet” – Jemeni zsidók exodus. In: *Mediterrán Világ 5.* Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2008. 102-111.
- Rahmy, Ali Abdel Rahman: *The Egyptian Policy in the Arab World. Intervention in Yemen, 1962–1967.* Washington, University Press of America, 1983
- Sheffy, Yigal: *Confronting Cairo: Israeli Perception for Nasser’s Egypt, 1960-6.* In: *Israel’s Clandestine Diplomacies* (eds.: Jones, Clive – Petersen, Tore T.) London, Hurts, 2013. 103–120.
- Shelby, Alexander Mahmoud: *Nasser’s Political and Security Dilemma: American-Egyptian Relations during the Yemeni Civil War, 1962-1967.* Tallahassee, Florida State University, 2013.
- Shoham, Dany: *Chemical and Biological Weapons in Egypt. The Nonproliferation Review, Spring-Summer, 1998.* 48–58.
- Zuchbaya, Avi: 1966-1964 וצייד בתימן נשק ו"דורבן": הצנחת נשק וצייד בתימן 1964-1966. Fegyverek és felszerelések ejtőernyővel Jemennek] *Mara-hot, Izraeli Hadsereg kiadványa*, 479. sz. 40–45.

Remek Éva*

EBESZ-Mediterrán Partnerek: régi-új párbeszéd

OSCE-Mediterranean Partners: old-new dialogue

ABSTRACT

It is well known that the security and stability of the Mediterranean region is essential for maintaining the security in general and European security as well. The old-new challenges of our changed world and their increasing intensity (as you can see the global pandemic and its direct and indirect long-term consequences) require a new kind of thinking and approach to solutions. However, the co-operation, the solidarity and the partnership remain old-new keywords, so it is the case with the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) within the framework of the Mediterranean Partnership for Cooperation (MPE), for Co-operation, MPC), too. The study follows the prevention tasks and development models (without claiming completeness, we mention one or two of them in practice) through this co-operation platform, which remain feasible tasks and sustainable developments today, mainly due to the epidemic. This is a guarantee of safety far and near. Among other methods and tools, dialogue is an old-new tool, as well as multilateralism based on it.

Keynotes: european security, old-new challenges, co-operation, OSCE, Mediterranean Partnership for Co-operation.

ABSZTRAKT

Közismert, hogy a mediterrán térség biztonsága, stabilitása alapvető az európai biztonság fenntartásában. Megváltozott világunk régi-új kihívásai, illetve azoknak fokozódó intenzitása (lásd a globális világjárványt és annak közvetlen és közvetett hosszú távon ható következményeit) megköveteli az újfajta gondolkodást, megközelítést a megoldásokat illetően. Régi-új kulcsszó marad azonban az együttműködés, szolidaritás és a partnerség - így van ez az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ - Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE) esetében is a Mediterrán Partnerség az Együttműködésért (MPE - Mediterranean Partnership for Co-operation, MPC) keretein belül is. A tanulmány annak ered nyomába, hogy ezen együttműködési platformon keresztül melyek azok a megelőzési feladatok és fejlesztési modellek (a teljesség igénye nélkül, inkább áttekintve egy-két elem kiemelésével, gyakorlati példán keresztül), amelyek napjainkban, főleg a járvány miatt, megvalósítható feladatok, illetve fenntartható fejlesztések maradnak. Ez ugyanis a biztonság garanciája távol és közel. Ehhez pedig sok egyéb módszer, illetve eszköz mellett alkalmas régi-új eszköz a párbeszéd, s azon alapuló multilateralizmus egyaránt.

* Dr. habil. Remek Éva (PhD), egyetemi docens, Nemzeti Közzolgálati Egyetem

Kulcsszavak: európai biztonság, régi-új kihívások, együttműködés, EBESZ, Mediterrán Partnerség az Együttműködésért.

Bevezetés

A mediterrán térséggel való foglalkozás (esetünkben a Földközi-tenger régiója) mindig aktuális témakör a nemzetközi szereplők olvasatában. Nem véletlenül. A hidegháború utáni időszakról kezdődően napjainkig bezárólag a Mediterráneum¹ (különböző övezetek átfedéseként) már egy egységként került az elemzések középpontjába. Ismert, hogy a Mediterráneum, mint regionális biztonsági komplexum korszerű felfogása és meghatározása Astrid Boening nevéhez fűződik. Ő felhasználva Barry Buzan és Olaf Wæver közel-keleti regionális biztonsági komplexumokra vonatkozó elméletét, „hozzá igazította” azt a megváltozott viszonyokhoz. Azaz kibővítette a földrajzi értelmezési keretet az Európai Unióval, mint a Földközi-tenger északi partján fekvő tagállamokat magába foglaló integrációval.²

A Mediterráneum elnevezés földrajzi térséget takar, amelynek a pontos körbehatárolását eltérő álláspontok képviselik. A különböző nézetek között azonban van egy fontos közös elem, miszerint „a térség neve egy geopolitikai egységet takar, amelynek földrajzi határai a hatalmi, gazdasági, érdekek, etnikai-kulturális tényezők alapján a modern korban gyakran változnak.”³ Fernand Braudel véleménye szerint, aki a mediterrán világ klasszikus történetírójának számít, három kulturális közösség, három jelentős civilizáció, a római keresztény Nyugat, az iszlám (ellen-Mediterráneum) és az ortodox világ egymással küzdő, összefonódó, de egymást ki is egészítő entitásokként is jellemezte a térséget.⁴ Ezt figyelembe véve talán már nem is meglepő, hogy a hidegháború utáni világban, e térségben a népek közötti megkülönböztető jegyeket illetően az ideológiai, a politikai vagy gazdasági jellemzők mellett, a kulturális jellemzők figyelemre méltó tényezők lettek. A nemzetközi térben az államok csoportjait már nem a hidegháborús blokkok jelenítik meg, hanem a világ több⁵ civilizációja: „Ebben az új világban a helyi politika az etnikumok politikája, a világpolitika pedig a civilizációk politikája. A nagyhatalmak versengését a civilizációk küzdelme váltja fel.”⁶

A térség földrajzi, éghajlati, domborzati hasonlósága mellett szakértői álláspont szerint a társadalmi, a gazdasági és a belpolitikai problémáik is hasonlóságot mutatnak bizonyos kérdésekben.⁷ Ezek a szegénység, a migráció, terrorizmus, a fenntartható gazdaság, a fiatalok kérdésköre, a világjárvány és ezen biztonsági kihívások hatásai vagy éppen a biztonság hiánya az, ami szorosabb érdekközösséggé kovácsolhatja a régiós országokat. Az érintett országok tevékenységét pedig katalizátorként segítheti a nemzetközi szervezetek ide irányuló politikája, illetve azok intézményesített, partnerségi formái.

A Mediterráneum és az európai együttműködés kezdetei

Jelen tanulmánynak nem célja a címben jelzett kérdés részletekig terjedő elemzése, helyette cél az EBESZ szemszögéből láttatni a térséggel való együttműködés régi-új általános képét, illetve egy-két – a szerző saját választása alapján kiemelt – jellemzőjét. Így nyer igazolást az a tétel, hogy a mediterrán régió az EBESZ (és jogelődje) létrejötte óta jelentőséggel bír a szervezet külkapcsolati rendszerében.

Közismert, hogy a Földközi-tenger az emberi civilizáció kezdete óta a régió népeit összekötő földrajzi entitás, azaz elvi híd, ami összeköt és valós tenger, ami szétválaszt. A történelemben a Római Birodalom volt az egyedüli nemzetközi szereplő, amely képes volt a teljes térséget hosszabb időn keresztül uralma alatt tartani. A Római Birodalom felbomlásával megszűnt a Mediterráneum politikai egysége, de a kulturális egység napjainkig megmaradt: „a közös civilizációs forrás pedig máig egyben tartja a Mediterráneum kulturális örökségét, amihez minden nép és korszak hozzájárult a saját eredményeivel.”⁸

A valaha az európai gazdaság, kereskedelem virágzó központját jelentő régió a nagy földrajzi felfedezések után némi túlzással periférikus helyévé vált. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a technikai, a technológiai fejlődés következtében az európai földközi-tengeri központ helyére az atlanti térség kereskedelme, hajózási útvonalai kerültek. Mindez eredményezte végül azt a helyzetet, hogy a térségen kívüli nagyhatalmak (pl. az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió), illetve az Európai Unió (és jogelődje) érdeklődése megnőtt e régió irányába. Nevezetesen az Amerikai Egyesült Államok inkább kelet-nyugati relációban, míg az Európai Unió észak-dél tengely mentén kapcsolódott be a mediterrán térség kapcsolati rendszerének építésébe.⁹

Az európai mediterrán politika láthatóságának, erősödésének első próbálkozásai még a hidegháborús évtizedekhez kapcsolódnak. Néhány példa a teljesség igénye nélkül: az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ – Conference on Security and Co-operation in Europe, CSCE) Záróokmánya (1975) rögzítette a térség fontosságát Európa biztonságának megőrzése okán.¹⁰ 1983-ban Franciaország (François Mitterand) tett javaslatot egy olyan együttműködésre, mely csak 1988-ban valósult meg Mediterrán Fórum (Mediterranean Forum) néven (Algéria, Marokkó, Tunézia, Franciaország, Olaszország, Spanyolország és Portugália részvételével), és informális találkozó lehetőséget kínált. Ezzel nyilvánvaló célja volt „megkönnyíteni és növelni a mediterrán dialógust és együttműködést a két part államai és társadalmi között”.¹¹ Az együttműködés hasznosnak bizonyult, ezt támasztja alá az a tény, hogy 1989-ben ezek az országok már az Európai Gazdasági Közösség (European Economic Community) és az abban az évben alakult Arab Maghreb Unió (Arab Maghreb Union) (tagok: Marokkó, Algéria, Mauritánia, Líbia, Tunézia) közötti új együttműködés intézményesítéséről gondolkodtak. Ez már elmozdulásnak, s igazából mintegy előfutárának tekinthető a későbbi, a hidegháború utáni megszületett együttműködési formának.¹² 1990-ben például egy olyan kísérleti javaslat

látott napvilágot, melyben a felek az EBEÉ mintájára egy Mediterrán Biztonsági és Együtműködési Értekezlet létrehozását szerették volna megvalósítani. E célkitűzésnek a jelentősége tulajdonképpen az, hogy ez volt az első alkalom, amikor a térséget „egy egységként” kezdték el kezelni. (Németország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok azonban elutasította a javaslatot.)

A tanulmány témája szempontjából tehát vitathatatlan jelentőséggel bírnak a hidegháborús, hetvenes évek történései. Azaz az olyan típusú együttműködési forma, amely a párbeszédre, a kooperációra helyezi a hangsúlyt és a térséget behálózó sok és sokféle érdek miatt egy lazább, fórum jellegű megoldás tud hasznos partnerséget biztosítani a benne résztvevők érdekeinek és elvárásainak megfelelően. Szem előtt tartva az európai biztonsági architektúrát.

Az Európai Unió jogelődjének (Európai Gazdasági Közösség, EGK – European Economic Community) ezen folyamat elindításában nagy szerepe volt. Ennek a folyamatnak a bemutatása ugyan nem kapcsolódik szorosan a témához, de a kitekintés hasznos lehet, sőt megkerülhetetlen a térség szemlélet és általában a nemzetközi szervezetek együttműködésének jobb megértése céljából. Az EGK a hetvenes évekre már tizenöt mediterrán országgal kötött kétoldalú együttműködési szerződést.¹³ Az európai mediterrán politika fejlődésének történetében jelentős mérföldkő volt az 1972-ben meghirdetett Globális Mediterrán Politika is, amely a korábban kötött kétoldalú szerződések okozta egyenlőtlenségeket volt hivatott korrigálni. Sok és sokféle külső tényező együttes hatására a Közösség 1974-ben lemondott ezen átfogó politika létrehozásáról,¹⁴ helyette új társulási szerződést hozott létre.

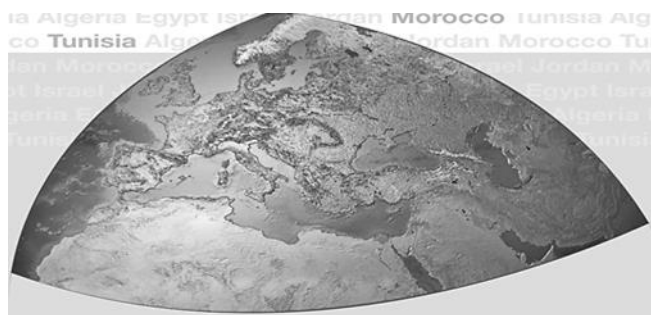
Összességében azt mondható, hogy az így létrehozott kapcsolatrendszer alapvetően kereskedelmi, gazdasági jellegű volt és a mai formája is hordozza e jegyeket. A nemzetközi változások azonban lenyomatot hagynak minden közeli és távoli kooperációs formán. Az európai uniós együttműködés dinamikáját mindig befolyásolták a nemzetközi térben zajló események, gondolok itt a pl. kőolajválságok utáni helyzetre. Ennek következtében 1979 után pl. az Euro-arab párbeszéd átmenetileg „szünetelt”.¹⁵

Ez ma is hasonlóképpen van, de minél kisebb egy földrajzi régió, illetve minél egységesebb az ott élők kulturális értékei, szokásai, annál könnyebb az együttműködés, akár a konszenzus is a különböző kihívások kezelésére. A multilaterális együttműködés ilyen formában hatékony modell lehet. Akkor is hatékony lehet, ha a globális világrendben az előbb említett elvárások nem mindig érvényesülnek, sőt a nemzetközi közösség szereplői valamilyen képességeik alapján határozzák meg magukat, ami olykor érdekellentétet szül, ezért csökkenti az együttműködés hatékonyságát. Ez azt jelenti, hogy miközben nő a szereplők (államok, nemzetközi szervezetek, régiók hasonló biztonsági kihívással küzdő szereplői) egymásrataltsága, kölcsönös függése, az érdekellentétből kialakuló konfliktusok vagy mély válságba fordulnak, vagy ellenőrizhetetlenné válnak. A kérdés az, hogy pl. adott regionális nemzetközi szervezet akar-e,

de főleg képes-e a konfliktus megelőzésére, bármiféle ellenőrző mechanizmus kiépítésére? Az együttműködés, a szolidaritás, a partnerség régi-új elemei a békés megoldásoknak, amelyek az EBESZ, a kooperatív biztonság szervezetének eszköztárában is fellelhető. Ezek segítségével képes hozzájárulni az euro-atlanti térség biztonságán túl a mediterrán térség biztonságához, stabilitásához, fejlődéséhez is.

Az EBESZ és a Mediterráneum

Az EBESZ 57 részt vevő állam és 11 partnerállam¹⁶ nemzetközi szervezete.

1. ábra
Az EBESZ és a Mediterráneum¹⁷

A Vancouvertől Vlagyivosztokig terjedő térség (1. ábra) különböző államai képesek voltak elérni nézeteltéréseik kezelésére egy közös minimum szabályzás kialakítását, amelynek gyakorlati hasznossága vitathatatlan. Ennek megvalósítási folyamata, illetve a kooperáció értékelése meghaladja ezen tanulmány kereteit. Így csupán azon szervezeti jellemzők bemutatása következik, ami a mediterrán térséggel való kapcsolatot írja le.

Az európai biztonsági szervezetekhez hasonlóan az EBESZ átfogóan és széleskörűen értelmezi a biztonságot, és három jelentős dimenzióban végzi a munkáját. Ezen dimenziók katonai-politikai, gazdasági-környezeti és humán területeket foglalnak magukban. A szervezeti működés legfőbb alapelve tehát az európai biztonság oszthatatlansága, amelyet már 1975-ben az EBEÉ Záróokmányában is rögzítettek.¹⁸ Az EBESZ a kooperatív biztonság fogalmával határozható meg, amely a katonai képességek hiányából fakadóan¹⁹ ugyan „gyengébb” forma, mint a kollektív biztonságé (ENSZ) vagy a kollektív védelemé (NATO), de a konfliktusok megelőzése során használt sajátos eszközeire figyelemmel, illetve a szervezettel kapcsolatos elvárásoknak helyén kezelésével, megfelelőnek mondható. Ez magában foglalja a katonai képesség hiányából adódóan a nemzetközi szintéren megosztott feladatok tekintetében a szervezet azon lehetőségeit, amelyeket a „puha biztonság” területével azonosít. Azaz, az

EBESZ a válságok megelőzésében, illetve az azutáni rehabilitációban a nem katonai eszközöket igénylő területeken játszik kiemelkedő szerepet.²⁰

Az EBESZ jellegét és jellemzőit tekintve egyedi a nemzetközi szervezetek között. Az EBESZ-nek a „nemzetközi jogban nincs törvényes státusza, s minden döntése politikai jellegű.”²¹ „Legtöbb eszköze, döntése, állásfoglalása jogi nyelvezetű keretbe foglalt, és értelmezésükhöz a nemzetközi jog alapelveinek és a nemzetközi egyezmények állandó technikai ismerete szükséges.”²² Mindemellett a nemzetközi szervezetekre hasonlító jegyei azonban megvannak, azaz rendelkezik állandó döntéshozó szervekkel, van központja, intézményei, személyzete, költségvetése.²³

2. ábra

Az EBESZ mediterrán partnerségi logó²⁴

Az EBESZ a Mediterrán Partnerek az Együttműködésért (2. ábra továbbiakban Partnerek, Partnerség vagy Együttműködés)²⁵ keretében hat partnerországgal épített ki kapcsolatot. Ezek Algéria, Egyiptom, Izrael, Jordánia, Marokkó és Tunézia. Az elmúlt évek során az EBESZ sokféle témában osztotta meg tapasztalatait a mediterrán partnerekkel. Ennek a kapcsolatnak a szálai ahogyan arról részben korábban már szó esett, a Helsinki Folyamathoz, konkrétan a Helsinki Záróokmányhoz (EBEÉ időszak) vezetnek vissza, amely egy földközi-tengeri fejezetet is tartalmazott.²⁶ Eszerint Európa biztonsága szorosan kapcsolódik a Földközi-tenger egészének biztonságához.²⁷ Ezt az összekapcsolódást a későbbi EBESZ dokumentumok is hangsúlyozták, mint például az „Isztambuli Karta az Európai Biztonságért” vagy az EBESZ Maastrichti „Biztonsági fenyegetések és a stabilitás a 21. században” című Stratégia.

Továbbá az Állandó Tanács 571. sz. határozata²⁸ új utakat tár fel az együttműködés és a kölcsönösség terén, vázolja az EBESZ normáinak, elveinek és kötelezettségvállalásainak szélesebb körű megosztását is.

Alább megtekinthető a kezdetektől napjainkig tartó régi-új tapasztalatok listája, amelyeket az EBESZ megosztott a mediterrán együttműködési partnerekkel:

- Bizalomerősítés/építés²⁹

- Az EBESZ mint a párbeszéd és a viselkedési normák előmozdításának platformja
- A huszonegyedik század biztonsági modellje, valamint a biztonságot és a stabilitást fenyegető új veszélyek
- Az EBESZ emberi dimenzióval kapcsolatos kötelezettségvállalásai
- Az EBESZ gazdasági és környezeti dimenzióval kapcsolatos kötelezettségvállalásai
- Média és új technológiák
- A biztonság átfogó megközelítése
- Migrációs és integrációs politikák³⁰

A közös célkitűzések megvalósítására többféle együttműködési felület került kialakításra. Találkozók, konferenciák, eseményekhez kötődő informális találkozók biztosítanak a rendszeres kapcsolattartáshoz lehetőséget. Az Együttműködés tagjai megfigyelőként vesznek részt az EBESZ Miniszteri Tanácsának ülésein, illetve az ülések alkalmával találkoznak az EBESZ trojkával és a főtitkárral is.

Mindemellett aktívan részt vesznek az EBESZ éves szintű rendezvényein úgy, mint az Éves Biztonsági Felülvizsgálati Konferencián, a Gazdasági Fórumon, az Emberi Dimenzió Végrehajtási Értekezleten, az Éves Végrehajtásértékelő Értekezleten, az EBESZ Parlamenti Közgyűlésének éves és téli ülésén is.³¹ Ez utóbbi szervezet évente tart mediterrán szemináriumokat³² a biztonságot érintő különböző témákban.

Az együttműködési partnereket rendszeresen meghívják megfigyelőként az Állandó Tanács és a Biztonsági Együttműködési Fórum üléseire is. Az 1994-es budapesti csúcstalálkozó határozatát követően az Állandó Tanács keretében létrehozták a mediterrán együttműködési partnerekkel kapcsolattartó csoportot. Ez egy informális csoport, amely rendszeresen találkozik „az információcsere és a különböző elgondolások megvalósításának megkönnyítése érdekében”.³³

Ezekon az összejöveteleken egyébként más nemzetközi szervezetek, illetve részt vevő országok parlamenti képviselői, nem kormányzati szervezetek delegáltjai is részt vesznek, ami nemcsak a közös gondolkodást, hanem az elhangzott javaslatok megvalósítását is segítheti. Operatív szinten gyakran előfordul, hogy a Partnerség lehetőséget kap a Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatala (Office for Democratic Institutions and Human Rights, ODIHR) általi felkérés alapján választási megfigyelők küldésére, illetve önkéntesek delegálására az EBESZ helyszíni műveleteibe (misszióiba). A munka fordított irányba is működik, ui. a Mediterrán Partnerek az Együttműködésért elgondolásairól készült anyagokat pedig az EBESZ különböző fórumain is felhasználják.

Az ODIHR kapcsán érdemes egy kicsit elidőzni az EBESZ feladatai közül az emberi (humán) dimenziónál, mert a Szervezet a mediterrán térségben végzett munkájában, a régi-új együttműködést meghatározó jellemzők talán e területen igazolhatóak a leginkább.

A vilniusi 2011. évi miniszteri tanácson az EBESZ részt vevő államai úgy döntöttek, hogy további elemekkel gazdagítják az EBESZ együttműködését a mediterrán partnerekkel. Ezt konkrétan a párbeszéd bővítésével, a politikai konzultációk intenzívebbé tételével, a gyakorlati együttműködés megerősítésével, valamint a bevált gyakorlatok és tapasztalatok további megosztásával gondolták megvalósítani. Mindebben a Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Irodája nyújtott és továbbra is nyújt segítséget a mediterrán partnereknek a demokratikus átmenet segítése során, a bevált gyakorlatok megosztása és a választások megfigyelésével kapcsolatos szakértelem biztosításával, illetve a politikai részvétel és a nemek közötti egyenlőség előmozdítása révén.

Ennek keretében tehát 2011 óta az ODIHR megbízatásának megfelelően fokozta kapcsolatát az EBESZ mediterrán partnerekkel az EBESZ emberi dimenziójának megértését fokozó programokon keresztül, külön költségvetésből. A program számos olyan projektet és tevékenységet tartalmaz, amelyek megkönnyítik az ODIHR-szakértelem átadását a választások, a demokratizálás és az emberi jogok területén, valamint támogatják az EBESZ-ben részt vevő államok és a mediterrán partnerek közötti párbeszédet, a bevált gyakorlatok cseréjét és az ismeretek átadását.

Ha tehát mérleget szeretnénk készíteni a régi-új jellemzőket tekintve azt mondhatjuk, hogy a humán dimenzió a kezdetektől kiemelkedő elem volt a párbeszédben. Az EBESZ részéről, ami miatt mégis újnak is tekinthető e dimenzió, az a növekvő elkötelezettségben mutatkozik meg, ami e téma minden eleme felé irányul.³⁴

A mediterrán térség, ahogyan a nemzetközi környezet is folyamatosan változó biztonsági környezettel bír. A Partnerség ezt a változást igyekszik követni. A jelenlegi fejlemények azt mutatják, hogy az EBESZ térségében és a mediterrán régióban az átfogó biztonság megközelítés célravezető módszer. Az erősödő szélsőségek, a radikalizálódás, a terrorizmus, valamint a jelenlegi migrációs tendenciák a leggyakoribb és sürgető kihívások, amely kihívások folyamatosan szerepelnek az EBESZ és Partnerek találkozóinak napirendjén.

Itt régi-új elemként külön kiemelendő az ifjúság kérdéskör, aminek több oka is van. Ez az a népességcsoport, amelyet az előbb említett tendenciák (kihívások) a legszélesebb körben érintenek, legyen szó a Földközi-tengertől északra vagy délre.³⁵ Arról nem is beszélve, hogy a fiatalokkal kapcsolatos témák a soros elnökségi időszakok prioritásai között is folyamatosan hangsúlyt kapnak.³⁶ Ebben az évben (2021) már három partnerségi találkozó is volt, s ebből 2021. július 13-án is éppen az ifjúság kérdés volt a központi téma. A világjárvány mellett a fiatalokat érintő oktatási, foglalkoztatási lehetőségek feltérképezése volt napirenden. A téma tehát rendkívül releváns. Az alábbiakban a találkozón ifjúsággal kapcsolatos, s a jövő szempontjából meghatározó elgondolások kerülnek áttekintésre.

A tanácskozáson kb. 100 résztvevő vitatta meg a Földközi-tenger régiójának foglalkoztatási trendjeit, illetve a térségben rejlő munkalehetőségek gyakorlati hasznosíthatóságát. Az Európai Képzési Alapítvány egy 2021-es tanulmánya szerint a régió

fiataljai a munkaképes korú népesség 22-34%-át teszik ki.³⁷ Mindemellett a tanulmány rámutatott a világválság globális gazdaságra és a foglalkoztatásra gyakorolt negatív hatására is, ami miatt sok fiatal küzdött a jövedelmező munkahelyek megtartásáért. Megállapításra került, hogy „a mai fiataloknak támogatásra van szükségük ahhoz, hogy a jövő bátor egyéniségévé váljanak. Szükségük van oktatásra, magas színvonalú szakmai képzési lehetőségekre és a munkaerőpiacra”.³⁸ A fiatalok kérdéskör régi-új elem az EBESZ palettán, és relevanciája az intenzívebb és gyakorlatiasabb megközelítést kívánja meg.

A téma újszerű megközelítéshez új ismeretekre, új módszerekre van szükség. Adam Hałaciński a Mediterrán Partnerek az Együttműködésért elnöke bejelentése is ezt igazolja. Eszerint új online kezdeményezés (szervezett tanfolyam) indul a Partnerség keretén belül a mediterrán régió Fiatal Politikai Tanácsadói részére. A tanfolyamot az EBESZ Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Irodája felügyeli szoros együttműködésben a mediterrán partnerek csoportjával, és várhatóan 2021 őszén indul a képzés.

A találkozón általános véleményként fogalmazódott meg, hogy a fiatalok hozzájárulhatnak az átfogó biztonság megteremtéséhez, valamint szerepük van a fenntartható fejlődés előmozdításában, hangsúlyozva, hogy támogatni kell a környezetbarát gazdasági struktúrák kialakítását célzó ifjúsági kezdeményezéseket. A 2017. évi malagai tizoldalú párbeszédre hivatkozva tíz ajánlást tettek közzé segítve a fiatalok szerepvállalását az EBESZ területén a biztonsági kihívásokra adandó válaszokban.

A Partnerség kiterjesztése kölcsönös érdeklődésre számot tartó kérdésekben a mediterrán partnerekkel való együttműködés fellendítésének további (új) eszköze lehet. Az elmúlt évek történései tükrében elmondható, hogy az EBESZ és a Földközi-tenger térségének jelentős biztonsági kihívása, amely fokozottabb együttműködés esetén mind a két fél számára előnyöket jelent, az az illegális migráció és a menekültáradat. Bár közvetlenül a menekültek kezelése önmagában nem része az EBESZ agendának, de az a szakértelem, ami az illegális migrációval és a menekültekkel kapcsolatos területeken megjelenik, már párbeszéd téma lehet a felek között.³⁹ Ez részben meg is valósult, mert a Mediterrán Partnerek Kontakt Csoportjának Találkozásán és az EBESZ Mediterrán Konferencián is téma volt. Tovább lépésként 2016 decemberében a hamburgi Miniszteri Tanács ülésén már szorgalmazták a részt vevő országok egy megerősített együttműködési formát.

Befejezés helyett...

Az EBESZ régiójának biztonsága elválaszthatatlanul összekapcsolódik a közeli és távolabbi szomszédokkal, így a mediterrán régióval is. Az EBESZ Mediterrán Partnerek z Együttműködésért, amely magában foglalja a politikai-katonai, gazdasági és környezeti, valamint a biztonság emberi dimenziói lehetővé teszik az EBESZ-ben részt vevő

államok és partnerek számára, hogy információt cseréljenek a releváns biztonságot befolyásoló kérdésekről. Céljuk a közös érdekeket felölelő területek meghatározása és a feleket érintő biztonsági kihívások közös kezelésére. Ez ui. a kulcs: a közös érdeklődésre számot adó témák konferenciák, workshopok napirendjére tűzése (terrorizmus, szélsőségek, radikalizálódás, tömeges migráció és következményei).

Az évek során kis mértékben ugyan, de nőtt a partnerek részvételi hajlandósága az EBESZ tevékenységeiben. A biztonsági kihívások összetettségéből adódóan nőtt a csak közösen kezelhető kihívások, illetve megoldásra váró feladatok száma is. Ez mintegy iránytű is az EBESZ számára, azaz több diplomáciai és politikai súlyt kell fektetni a jövőben a Partnerekkel való együttműködésbe.

A fentiekben leírt áttekintő és pozitívnak mondható képet vélhetően módosítaná, ha a mediterrán partnerországokat egyenként is vizsgálnánk az EBESZ három feladatrendszerén belül melyek azok a konkrét területek, azok a régi-új paraméterek, amelyek akár országoként is bizalomerősítő léptékűek. De ez már egy másik tanulmány témája lesz.

Jegyzetek/Notes

¹ A térséggel kapcsolatos szűkebb és bővebb értelmezésről lásd N. Rózsa Erzsébet: Az Európai Unió szerepvállalása a Közel-Keleten és a Mediterráneumban, 1-12. oldal <http://real.mtak.hu/100105/7/NRE.pdf> (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

² A részletesebb leírást lásd Remek Éva: Az Európai Unió és a Közel-Kelet I. In: Nemzet és Biztonság 2017/5. szám 8. oldal http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/nb_2017_05_02_remek_e_-_az_europai_unio_es_a_kozel-kelet.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

³ Gazdik Gyula: A Közel-Kelet. In: Háda Béla, Tóth Péter (szerk.): *Regionális biztonsági tanulmányok*, Nemzeti Közszerkeleti Egyetem, Nemzetközi Intézet, 2014, 89. oldal

⁴ A részletekért lásd J. Nagy László: Az euromediterrán partnerség [online], 2007. Forrás: grotius.hu [2016. 12. 23.] Microsoft Word - _EU_J._Nagy_Laszlo-Mediterraneum.doc (grotius.hu) (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

⁵ „1919-ben Woodrow Wilson, Lloyd George és Georges Clemenceau gyakorlatilag az egész világot ellenőrizték. [...] Száz évvel később az államférfiak egyik kis csoportja sem lesz már ilyen helyzetben, hogy hasonló hatalma legyen. Amennyiben mégis lesz valamilyen hasonló csoportosulás, azt nem a három nyugati ország, hanem a hét vagy nyolc nagy civilizáció magállamainak a vezetői fogják alkotni.” Rostoványi Zsolt: *Civilizációk háborúja?* Huntington és Bassam Tibi felfogásáról, 8. oldal http://www.diplomacia.hu/fileDb/DJVGIC/rostovanyi-civilizaciok_haboruja.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 12.)

⁶ Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, [online], 1998. 12-13. oldal Forrás: muvelodestortenet.weebly.com [2017. 01. 31.] samuel-p-huntington-a-civilizaciok-osszecsapasa.pdf (weebly.com) (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

⁷ Pap Norbert: A Balkán „kis” politikai földrajza, Pécs, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 2007, 10. oldal

epa.uz.ua/02100/02108/00005/pdf/EPA02108_Balkan_Fuzetek_2007.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

⁸ Szigetvári Tamás: Euro-mediterrán Partnerség, doktori (PhD) értekezés, [online], 2002, 19. oldal Forrás: docplayer.hu [2016. 12. 28.] Szigetvári Tamás EURO-MEDITERRÁN PARTNERSÉG - PDF Ingyenes letöltés (docplayer.hu) (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

⁹ Szigetvári i.m. 2. oldal

¹⁰ Az EBEÉ előkészítő tárgyalásai során a Mediterráneum kérdése is előkerült, de több ország mellett a két szuperhatalom miatt nem tűzték napirendre. Az 1975. augusztus 1-jén Helsinkiben aláírt Záróokmányba azonban a Földközi-tengeri biztonsággal és együttműködéssel összefüggő kérdések címmel fejezetként bekerült. Az aláíró felek rögzítették a régió fontosságát, s nyilvánították, hogy „fokozzák erőfeszítéseiket, két- és többoldalú együttműködésüket a nem résztvevő földközi-tengeri államokkal”. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya, Kossuth Könyvkiadó, 1996, 63–67. oldal

¹¹ J. Nagy László: i. m. 3. oldal

¹² Gamal Abdel Gawad Soltan: Arab States and UfM, [online], 2010, 2–4. oldal Forrás: iemed.org [2017. 01. 05.] IEMed (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

¹³ A Közösség külkapcsolatainak alapvetően három típusát különböztethetjük meg: csatlakozás (EUSz 49. cikke.), társulási szerződés (EUM-Szerződés 217. cikk korábbi EKSz 310.), korlátozott kereskedelmi egyezmény (EUM-Szerződés a 206. és 207. cikke korábbi EKSz 131. és 133. cikk). Rövidítések: EUSz-az Európai Unióról szóló szerződés, EUMS-az Európai Unió működéséről szóló szerződés; ezek a Lisszaboni Szerződés (LSZ) óta hatályosak. Az EKSz az Európai Közösséget létrehozó szerződés, ez lett átnevezve LSZ után EUMS-re.

¹⁴ Az okok részleteiről lásd Szigetvári: i. m., 67–69. oldal

¹⁵ Részleteket lásd Remek i.m. 18. oldal

¹⁶ A mediterrán partnerekről, ami bővebb kör, mint a partner államok köre és „intézményesült” formája van részletesen később, az ázsiai partnerállamok pedig: Japán (1992 óta), Dél-Korea (1994 óta), Thaiföld (2000) és Afganisztán (2003), illetve 2009 óta Ausztrália is. Érdekesség, hogy Mongólia 2004-ben partner volt, de 2012-ben az EBESZ részt vevő állama lett. További részletekért lásd OSCE Who we are? Asean partners for co-operation <https://www.osce.org/partners-for-cooperation/asian> (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

¹⁷ A kép forrása: The OSCE Mediterranean Partnership for Co-operation A Compilation of Relevant Documents and Information, 1. oldal <https://www.osce.org/files/f/documents/5/d/132176.pdf> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)

¹⁸ The Helsinki Final Act 1975. 3. oldal <http://www.humanrights.ch/en/standards/europe/osce/helsinki/> (A letöltés ideje: 2021. június 21.)

¹⁹ Az EBESZ szervezetté válásakor volt szó az önálló katonai békefenntartói képesség létrehozásáról, azonban később ez lekerült a napirendről. Remek Éva: Az EBESZ II. Története, helye, szerepe és jellemzői a nemzetközi szervezetek rendszerében. Hadtudományi Szemle, 2017, 10. évf. 2. E-szám. 143–162. oldal http://uni-nke.hu/downloads/kutatas/folyoiratok/hadtudomanyi_szemle/szamok/2017/2017_2/17_2_bp_remek_2.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 08.)

²⁰ Gazdag Ferenc: A biztonsági tanulmányok alapjai, Nemzeti Közszerológiai és Tankönyvkiadó Zrt., Budapest, 2013. 55. oldal

²¹ Szabó Attila (2000): Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). Győri Paragrafus. <http://rs1.szif.hu/eltegyor/paragrafus/az%20ujsag/oktober/osce.htm> (A letöltés ideje: 2021. július 07.)

²² Uo.

²³ OSCE, Who we are? <https://www.osce.org/whatistheosce> (A letöltés ideje: 2021. június 07.)

²⁴ Lásd OSCE, Partners for Co-operation, <https://www.osce.org/partners-for-cooperation> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)

²⁵ Magyar fordításban mind a két változat (Partnerek és Partnerség is) használatos.

²⁶ Remek i.m. 34-35. oldal

²⁷ „It was illogical to speak of European security without reference to the situation in the Mediterranean.” Prof. Stephen Calleya and Dr. Monika Wohlfeld: Helsinki plus 40: The Mediterranean Chapter of the Helsinki Final Act and the Future of Mediterranean Co-operation, Mediterranean Academy of Diplomatic Studies (MEDAC), Malta, February 2016. 8. oldal https://www.um.edu.mt/__data/assets/pdf_file/0009/278874/Helsinki40FinalActPublication.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

²⁸ DECISION No. 571/Corrected re-issue*Further dialogue and co-operation with the partners for co-operation and exploring the scope for wider sharing of OSCE norms, principles and commitments with others, OSCE

2 December 2003, <http://www.osce.org/pc/18297?download=true> (A letöltés ideje: 2021. május 31.)

²⁹ A magyar fordítások olykor bizalomépítő tevékenységként fordítják a szakmailag inkább támogatott bizalomerősítő tevékenységet.

³⁰ OSCE Who we are? Mediterranean Partners for Co-operation <https://www.osce.org/partners-for-cooperation/mediterranean> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)

³¹ Uo.

³² Az együttműködésnek sokféle további fóruma van, lásd OSCE Who we are? Enhancing co-operation with the OSCE’s Mediterranean Partners in the Human Dimension <https://www.osce.org/who/97636> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)

³³ Uo.

³⁴ A közismert elemeken túl, mint a választások, a megfigyelői feladatok, erősödött a gender terület, a nővel kapcsolatos témák folyamatosan napirendre kerülése, akár a nők szerepének, befolyásának a növelése akár a parlamenti akár a társadalmi közegben. Országoként eltérő a kép, Highlights, Enhancing co-operation with the OSCE’s Mediterranean Partners in the Human Dimension i.m.

³⁵ A kérdés iránti elkötelezettség igazolására példaként említhető az EBESZ 2016. évi mediterrán konferencia, amely az ifjúság/a fiataloktémát kiemelt kérdésként kezelte, majd a 2017-es osztrák soros elnökségi idő óta folyamatosan erősödő az ifjúság kérdéskör. További források OSCE What we do? Youth <https://www.osce.org/youth> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)

³⁶ A feladatok között mindig ott van, illetve a soros elnökségi időszakban külön prioritásként is, pl. a 2017-es osztrák soros elnökségi időszaktól.

³⁷ Adam Hałaciński, Lengyelország állandó képviselője és a mediterrán partnerek együttműködési csoportjának elnöke szavai, OSCE Newsroom Unlocking potential of youth focus of third Mediterranean Partners for Co-operation Group meeting <https://www.osce.org/partners-for-cooperation/mediterranean/492724> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)

³⁸ Uo.

³⁹ Pl. az emberkereskedelem, a határokon átnyúló bűncselekmények, a határigazgatás, a rendőrségi együttműködés, az emberi jogok védelme, valamint a tolerancia és a megkülönböztetésmentesség előmozdítása kérdésekben az EBESZ rendelkezik gyakorlattal. Ezen ismeretek jelenthetnek további hívószót az együttműködésben. Lisa Watanabe-Christian Nünlist: The OSCE and Mediterranean Security <https://www.shrmonitor.org/osce-mediterranean-security/> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)

Felhasznált irodalom/References

- Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya, Kossuth Könyvkiadó, 1996.
- DECISION No. 571/Corrected re-issue*Further dialogue and co-operation with the partners for co-operation and exploring the scope for wider sharing of OSCE norms, principles and commitments with others, OSCE 2 December 2003, <http://www.osce.org/pc/18297?download=true> (A letöltés ideje: 2021. május 31.)
- Gamal Abdel Gawad Soltan: Arab States and UfM, [online], 2010, Forrás: iemed.org [2017. 01. 05.] IEMed (A letöltés ideje: 2021. július 10.)
- Gazdik Gyula: A Közel-Kelet. In: Háda Béla, Tálás Péter (szerk.): *Regionális biztonsági tanulmányok*, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Nemzetközi Intézet, 2014.
- J. Nagy László: Az euromediterrán partnerség [online], 2007. Forrás: grotius.hu [2016. 12. 23.] Microsoft Word - _EU_J_Nagy_Laszlo-Mediterraneum.doc (grotius.hu) (A letöltés ideje: 2021. július 10.)
- Lisa Watanabe-Christian Nünlist: The OSCE and Mediterranean Security <https://www.shrmonitor.org/osce-mediterranean-security/> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)
- N. Rózsa Erzsébet: Az Európai Unió szerepvállalása a Közel-Keleten és a Mediterráneumban <http://real.mtak.hu/100105/7/NRE.pdf> (A letöltés ideje: 2021. július 10.)
- OSCE Newsroom Unlocking potential of youth focus of third Mediterranean Partners for Co-operation Group meeting <https://www.osce.org/partners-for-cooperation/mediterranean/492724> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)
- OSCE Who we are? Asean partners for co-operation <https://www.osce.org/partners-for-cooperation/asian> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)
- OSCE Who we are? Enhancing co-operation with the OSCE's Mediterranean Partners in the Human Dimension <https://www.osce.org/who/97636> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)
- OSCE Who we are? Mediterranean Partners for Co-operation <https://www.osce.org/partners-for-cooperation/mediterranean> (A letöltés ideje: 2021. július 12.)
- OSCE, Who we are? <https://www.osce.org/whatistheosce> (A letöltés ideje: 2021. június 07.)
- Pap Norbert: A Balkán „kis” politikai földrajza, Pécs, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 2007, 10. oldal epa.uz.ua/02100/02108/00005/pdf/EPA02108_Balkan_Fuzetek_2007.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 10.)

- Prof. Stephen Calleya and Dr. Monika Wohlfeld: Helsinki plus 40: The Mediterranean Chapter of the Helsinki Final Act and the Future of Mediterranean Co-operation, Mediterranean Academy of Diplomatic Studies (MEDAC), Malta, February 2016. https://www.um.edu.mt/__data/assets/pdf_file/0009/278874/Helsinki40FinalActPublication.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 10.)
- Remek Éva: Az EBESZ II. Története, helye, szerepe és jellemzői a nemzetközi szervezetek rendszerében. *Hadtudományi Szemle*, 2017, 10. évf. 2. E-szám http://uni-nke.hu/downloads/kutatas/folyoiratok/hadtudomanyi_szemle/szamok/2017/2017_2/17_2_bp_remek_2.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 08.)
- Remek Éva: Az Európai Unió és a Közel-Kelet I. In: *Nemzet és Biztonság* 2017/5. szám http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/nb_2017_05_02_remek_e_-_az_europai_unio_es_a_kozel-kelet.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 10.)
- Rostoványi Zsolt: Civilizációk háborúja? Huntington és Bassam Tibi felfogásáról, http://www.diplomacia.hu/fileDb/DJVGIC/rostovanyi-civilizaciok_haboruja.pdf (A letöltés ideje: 2021. július 12.)
- Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, [online], 1998. 12-13. oldal Forrás: muvelodestortenet.weebly.com [2017. 01. 31.] [samuel-p-huntington-a-civilizaciok-osszecsapasa.pdf](http://muvelodestortenet.weebly.com/samuel-p-huntington-a-civilizaciok-osszecsapasa.pdf) (weebly.com) (A letöltés ideje: 2021. július 10.)
- Szabó Attila (2000): Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). Győri Paragrafus. <http://rs1.szif.hu/eltegyor/paragrafus/az%20ujsag/oktober/osce.htm> (A letöltés ideje: 2021. július 07.)
- Szigetvári Tamás: Euro-mediterrán Partnerség, doktori (PhD) értekezés, [online], 2002, 19. oldal Forrás: docplayer.hu [2016. 12. 28.] Szigetvári Tamás EURO-MEDITERRÁN PARTNERSÉG - PDF Ingyenes letöltés (docplayer.hu) (A letöltés ideje: 2021. július 10.)
- The Helsinki Final Act 1975. <http://www.humanrights.ch/en/standards/europe/osce/helsinki/> (A letöltés ideje: 2021. június 21.)

Szigetvári Tamás*

Tunézia politikai és gazdasági kihívásai
Political and economic challenges in Tunisia

ABSTRACT

The Jasmine Revolution, the starting point of the Arab Spring, overthrew Ben Ali's authoritarian regime in 2011. However, the development of a new political system and the management of economic challenges pose serious challenges to the country. The study reviews the processes of the past ten years, the operation of the newly established multi-party, democratic political system. The political system builds on compromises, as it builds on the joint rule of secular and moderate Islamist forces. However, this system, based on compromises and the limitation of overly centralized power, also has drawbacks: it impairs the efficiency of the executive, and fundamental reforms are left behind. A strong civil society, especially trade unions, is making it difficult to implement economic transformation. The economic performance of the last ten years has failed to remedy the economic uncertainty that preceded the revolution, and the pandemic that erupted in 2020 further worsened the economic outlook. Although closer cooperation with the European Union and neighboring countries has great potential, Tunisia's economic and political prospects are currently characterized by uncertainty and growing risks.

Keynotes: Tunisia, Arab spring, democratic transformation, economic prospects, fragile democracy

ABSZTRAKT

Az Arab Tavasz kiindulópontját jelentő Jázminos forradalom 2011-ben megdöntötte Ben Ali autoriter rendszerét. Az új politikai rendszer kialakítása és a gazdasági kihívások kezelése azonban komoly próbatételek elé állítja az országot. A tanulmány áttekinti az elmúlt tíz év folyamatait, az újonnan létrehozni többpárti, demokratikus politikai rendszert működését. A politikai rendszer a kompromisszumokra épít, hiszen a szekuláris és a mérsékelt iszlamista erők együttes kormányzására épít. Ez a kompromisszumokon és a túlságosan centralizált hatalom korlátozásán alapuló rendszer azonban hátrányokkal is jár: rontja a végrehajtó-hatalom hatékonyságát, alapvető reformok maradtak el. Az erős civil szféra, különösen a szakszervezetek a gazdasági átalakítás végrehajtását nehezítik. Az elmúlt tíz év gazdasági teljesítménye nem tudta orvosolni a forradalom előtti gazdasági bizonytalanságot, a 2020-ban kitört világjárvány pedig tovább rontotta a gazdasági kilátásokat. Az Európa Unióval és a környező or-

* Dr. habil. Szigetvári Tamás, egyetemi docens, PPKÉ BTK Nemzetközi és Politikatudományi Intézet; tudományos főmunkatárs, ELKH KRTK Világgazdasági Intézet

szágokkal való szorosabb együttműködés ugyan rejt magában kiaknázható lehetőségeket, jelenleg azonban inkább a bizonytalanság és a növekvő kockázatok jellemzik Tunézia gazdasági és politikai kilátásait.

Kulcsszavak: Tunézia, Arab tavasz, demokratikus átalakulás, gazdasági kilátások, törekeny demokrácia

Az előzmények

A korábban oszmán uralom alatt álló Tunézia 1881-ben vált francia protektorátussá, majd a dekolonializáció időszakában az elsők között, 1956. márciusában nyerte el függetlenségét. Az ország miniszterelnöke Habib Burgiba lett, államformája pedig alkotmányos monarchiából már 1957-ben köztársasággá változott. A rövid ideig VIII. Mohamed néven a királyi posztot betöltő Lamin bejt megfosztották minden hatalmától, Burgiba pedig köztársasági elnök lett.

A következő harminc esztendőöt Burgiba egyeduralma fémjelezte. Örök elnöki posztot adott magának, személyi kultuszt épített ki, a politikát az általa vezetett Szocialista Alkotmány Párt (vagy Desztúr) uralta. Burgiba kezdetben jelentős modernizációt hajtott végre, amelynek az oktatási rendszer és a gazdaság fejlesztése, a nők egyenjogúsítása és a semleges külpolitikai is központi elemei voltak. Az idősödő elnök azonban egyre kevésbé volt képes megbirkózni a politikai és gazdasági kihívásokkal, így miniszterelnöke, Zin el-Abidín Ben Ali 1987 novemberében vértelen puccsal eltávolította a hatalomból. Burgiba 2000-ben bekövetkezett haláláig monasztíri rezidenciáján gyakorlatilag házi őrizetben élt.

Ben Ali kezdetben politikai demokratizálást és gazdasági reformokat ígért. A sajtó korlátozását enyhítették, az alkotmányban korlátozták a köztársasági elnök újraválaszthatóságát. Az állampárt nevét Demokrata Alkotmányos Gyűlésre (RCD) változtatták. Bár 1981 óta lehetett ellenzéki pártokat alapítani, ezek alig jutottak politikai szerephez, így az RCD gyakorlatilag egyeduralkodó maradt. Az 1994-es választásokon ugyan – első alkalommal az ország történetében – ellenzéki pártok is bekerültek az országgyűlésbe (19 képviselői helyet szerezve a 163-ból), a politikában azonban fokozatosan visszatértek a korábban megszokott elemek, a személyi kultusz felerősödött, míg a sajtó szabadságát hamarosan ismét korlátozták. A 2002-es alkotmányos népszavazáson nemcsak kétkamarássá alakították a parlamentet, de a köztársasági elnöki poszt ismét korlátozás nélküli alkalommal betölthetővé vált. Ben Alit így 2004-ben és 2009-ben is 90 százalékos körüli eredménnyel választhatták újra. 2010 decemberében azonban a növekvő munkanélküliség és a romló életkörülmények miatt kitörő lázongások a Jázminos forradalomra dagadtak, melynek hatására 2011. január közepén Ben Ali családjával Szaúd-Arábiába menekült, és Tunézia történelmi fordulóponthoz ért.

Politikai helyzet a forradalom után

Az észak-afrikai és közel-keleti autoriter államok alapvetően hasonló berendezkedéssel működtek, korlátozott szabadságjogok mellett viszonylag széles körű szociális biztonságot teremtettek, az alapvető szükségletek elérhetőségét jelentős szubvencionálással biztosították. Ha mindenképpen megszorítások váltak szükségessé, akkor ügyes alkukkal őrizték meg a társadalmi békét. A korábban működőképes modell 2011 elején azonban váratlanul bedőlt, ami mögött több tényezőt is felfedezhetünk. Az élelmiszer- és energiaár-emelkedés hatásait egyre kevésbé lehetett negligálni. A kilencvenes évektől megkezdődő „piacgazdasági átmenet” hatására a politika a tömegek helyett egyre inkább egy szűk elitet támogatott, új klientúrát épített ki, akiket a privatizáció révén jelentős gazdasági befolyáshoz juttatott, ami azonban fokozatosan csökkentette a kormányzat legitimitását a tömegek szemében.

A lázongások kezdetén az első reakció a korábban megszokott volt: a bérek, a szociális juttatások és az állami árszubszenciák növelése. A korábban bevált autoriter alku – miszerint az ember tele szájjal nem beszél – azonban nem működött tovább. Részben mert a vezetés nem tudta biztosítani a tömegek számára a megfelelő megélhetést (munkát, tisztességes jövedelmet, vagy ezek hiányában a szükségleti cikkek alacsony árát). Másrészt, mert a fiatalabb (tájékozottabb) generációk számára az alku amúgy is elfogadhatatlan volt, nem volt összeegyeztethető a szabadságról, a méltóságról, a társadalmi igazságosságról alkotott elképzeléseikkel.¹

A 2011. januári forradalmi változások alapjaiban átrajzolták Tunézia politikai térképét. Ben Ali távozását követően szükségállapotot hirdettek ki, és ideiglenesen Fuád Mebaza', a képviselőház elnöke vette át az államfői posztot. Ügyvivő kormányt alakítottak a korábbi kormányfő, Mohamed Gannúsi vezetésével, amelyben néhány ellenzéki és szakszervezeti vezető mellett többségben voltak az állampárti (RCD) tagok. A tiltakozások hatására azonban néhány hét múlva lemondott a kormányfő, és az 1981 és 1986 között a külügyminiszteri posztot betöltő Mohamed Bedzsi Kaid esz-Szebszi vette át a kormányfői posztot. A RCD-t 2011 márciusában betiltották, vezető kádereit eltávolították a politikai életből. A 2011. október 23-ára kiírt alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat a korábban betiltott mérsékelt iszlamista Ennahda (Újjászületés) nyerte meg, 89 mandátumot szerezve a 217 fős parlamentben (37%), amelyben további 18 párt szerzett mandátumokat. Az Ennahda a balközép szekuláris Kongresszus a Köztársaságért (Conference pour la République - CPR)) és Ettakatol párttal alkotott kormánykoalíciót, az ideiglenes államfői posztot pedig a jogvédőként ismertté vált CPR-vezető, Monszef Marzúki vette át, aki a kormányfői posztra az Ennahda főtitkárát, Hamadi Dzsabalit nevezte ki.

Az Ennahda elődszervezete, az Iszlám Irányzat Mozgalom 1981-ben jött létre az egyiptomi Muszlim Testvérektől és az iráni forradalom győzelmétől inspirálva. A mozgalom az erőszakmentes iszlámot hirdette. Vezetője a kezdetektől Rasid Gannúsi volt, akit a mozgalom más vezetőivel együtt már az alapítás évében letartóztattak, és 11 év börtönre ítélték. 1984-ben ugyan kiengedték, de 1987-ben ismét életfogytiglani börtönre ítélték. 1988-ban ismét szabadon engedték, és a következő 22 évet Nagy-Britanniában töltötte száműzetésben. Gannúsinak meghatározó szerepe volt abban, hogy nem engedte az Ennahda radikalizálódását, és a demokratikus kereteket elfogadva kívánta az iszlám értékeit terjeszteni. A 2011-es választási győzelmet követően azonban a párt karizmatikus vezetője, Rasid Gannúsi úgy döntött, hogy nem akart kormányzati pozíciót vállalni.

A CPR (vagy El Mottamar) 2001-ben jött létre, de 2002-ben betiltották. Vezetője, Monszef Marzúki Párizsba ment száműzetésbe, és a szervezet is itt működött tovább. Elsődleges törekvésüknek az alapvető szabadságjogok érvényesülését tekintették. A harmadik kormánypárt, az Ettakatol szociáldemokrata irányultságú erő volt, amely 1994-ben jött létre, és 2002-től hivatalosan is pártként működött.

A trojka-kormány népszerűsége azonban hamar csökkenni kezdett, hiszen a gazdaság továbbra is stagnált, a líbiai polgárháború miatt közel egymillió menekült értekezett az országba, ráadásul felerősödtek az Ennahdán belüli, sőt az azon kívüli radikális iszlamista erők. A 2013 februárjában Sokri Belaid szekuláris politikus ellen elkövetett merénylet országos tiltakozásokhoz vezetett, Hamadi Dzsabali lemondott és Ali Larajed, az Ennahda új főtitkára vette át a kormányfői posztot. A kormányzati pozíciók felét technokratákra bízta, így a kül-, a bel- és a védelmi miniszteri posztot is. 2013 júliusában egy újabb merénylet a szekuláris képviselő, Mohamed Brahimi ellen ismételt belpolitikai válsághoz vezetett. 2014 januárjában a trojka lemondott, és egy teljes mértékben technokrata kormánynak adta át a kormányzást, amit a korábbi ipari miniszter, Mehdi Dzsoma' vezetett.

2014 januárjában népszavazáson elfogadták az új alkotmányt. A 2014 októberi parlamenti választásokon a Mohamed Bedzsi Kaid esz-Szebszi vezette Nidá' Túnisz a mandátumok 37,6%-át szerezte meg, míg az Ennahda 27,8%-ot. További 13 párt jutott még be a parlamentbe. A Nidá' Túnisz a forradalom után felerősödő radikális iszlám irányzatok elleni szekuláris összefogás vezető erejévé vált, amely magához vonzotta a korábbi állampárt híveit és tagjait, a szekuláris baloldal erőit és a liberálisokat is. Novemberben Bedzsi Kaid esz-Szebszit megválasztották új államfőnek.²

A viszonylag kiegyensúlyozott, mind a vallásos, mind a szekuláris oldal érdekeit és elképzeléseit figyelembe vevő alkotmány megszövegezése nem volt egyszerű feladat.³ Kulcsszerepet játszott a folyamatban a Nemzeti Párbeszéd Kvartett, amely meghatározó módon járult hozzá a politikai átmenet sikeréhez, és ezért 2015-ben Nobel-békedíjat is kapott.⁴ A Kvartett 2013 nyarán alakult, amikor a politikai merényletek a demokratizá-

lódási folyamat megrekedését eredményezték. A résztvevő szervezetek a civil társadalom fontos szereplői voltak: a legnagyobb tunéziai szakszervezet, a tunéziai kereskedelmi és iparkamara, a tunéziai emberi jogi liga és a nemzeti ügyvédi kamara.

A 2019-es választások ismét a kormányzat és általában a politikai rendszerben csatlódott szavazatok domináltak, megjelentek új, a korábbi pártoktól független szereplők, és megerősödtek a radikális változást kívánó parlamenti erők is. Ezzel tovább növekedett a politikai paletta töredezettsége, ami megnehezítette egy erős legitimációval rendelkező kormány létrehozatalát. Az elnökválasztást a 61 éves alkotmányjogász Kaisz Szajed nyerte, akinek politikai tapasztalat és közvetlen párttámogatás nélkül kellene végrehajtani a programját. A parlamenti választásokat ugyan az iszlamista Ennahda nyerte, de 52 parlamenti helyével (a 219 fős parlamentben) többpárti koalícióra kényszerült. Az Ennahda nehezen tudott kormányképes többséget alkotni, kisebbségi koalíciójának miniszterelnök-jelöltje elvérzett a bizalmatlansági szavazáson, így a köztársasági elnök egy parlamenten kívüli politikust kért fel új kormány alakítására, aki az El-Nahdat is magában foglaló, 10 párti támogatást élvező kormányt hozott létre.

A politikai rendszer stabilitását azonban ezek az események is komolyan megkérdőjelezték. Az új alkotmány egyik célja az volt, hogy senki se építhessen ki túlhatalmat, ez azonban az utóbbi időben inkább a bizonytalanság, az egymással szemben álló politikai erők közötti küzdelmek, a köztársasági elnök és a parlament közötti hatalmi csatározásokat erősítették.

A tunéziai politikai rendszer egyik jellemzője az erős kompromisszumkészség volt, a Nemzeti Párbeszéd Kvartett tevékenysége is alapvetően azt erősítette, hogy a politikai paletta két oldala, a szekuláris erők és az iszlamista pártok kiegyezzenek az új rendszer alapvető elemeiben. 2019-re azonban ez a kompromisszumokra épülő politika láthatólag elérte a határait, amire ma már sokan a megoldás eszköze helyett inkább a problémák forrásaként tekintenek.

A gyenge parlamenti koalíciók a szükséges, és az ország működőképessége szempontjából alapvető reformokban (igazságügy, biztonsági erők, gazdasági szerkezeti reformok) nem tudtak megegyezni, vagy a köztük lévő ellentétek miatt inkább elhalasztották azokat. A kompromisszumok miatt a pártok támogatóinak egy része szélsőségesebb pártok mögé állt. Az El-Nahdánál határozottabban az iszlám politikai szerepének növelése mellett álló Karama (Méltóság) Koalíció 21 helyével meghatározó ereje az új parlamentnek, míg a régi rendszer biztonsága iránti nosztalgiára építő, és nevében is (Desztúr) arra utaló új párt 17 mandátumot szerzett.

A széttöredezett parlament miatt megnőtt az erős elnöki hatalom iránti igény, ami ugyan ellentmond az új alkotmány hatalom-megosztó alapelveivel, de láthatólag egyre inkább csökken a bizalom a jelenlegi politikai rendszer válság-menedzselő képességében.

Komoly dilemmája a rendszernek a belbiztonsági erők fejlesztése. Érdekes sajátossága a tunéziai helyzetnek, hogy míg a világ sok fejlődő országában a hadsereg az, amely bizonytalan politikai helyzet esetén beavatkozik a stabilitás érdekében,

Tunéziában a hadsereg politikai (és gazdasági) szerepe elhanyagolható. Ez jelentős részben Ben Alinak is köszönhető, aki saját politikai hatalmának biztosítására (maga is katona volt, aki puccs révén került hatalomba) igyekezett távortartani a hadsereget a politikától, és helyette a rendőrséget, és egyéb belbiztonsági erőket támogatta. A forradalom után ezeket az erőket, mint a rendszer támogatóit, meggyengítették, a fokozó belbiztonsági veszély (a líbiai polgárháború hatásai, a radikalizálódó iszlamista erők) azonban megkövetelnék ezek ismételt megerősítését. Mindez azonban egyelőre politikai akadályokba ütközik.

A tunéziai rendszer egy másik sajátossága a relatíve erős civil szféra, ami a Nemzeti Párbeszéd Kvartett sikeres szerepvállalásában is megmutatkozott. Az erős szakszervezetek és más érdekérvényesítő szervezetek azonban erőteljesen hallatják a hangjukat és vetik be befolyásukat az átalakulás folyamatában. Mindez azonban tovább erodálja a kormányzat hitelét, hiszen a legalapvetőbb gazdasági reformok is komoly szakszervezeti ellenállásba ütköznek.

Társadalmi helyzetkép

A forradalom társadalmi hatásainak vizsgálatához röviden áttekintjük az ország néhány meghatározó sajátosságát. Egyik alapvető megállapításunk az lehet, hogy Tunézia társadalmi viszonylag homogénnek tekinthető, kevésbé jellemzőek azok a mély belső töredezettségek, amelyek a politikai rendszerben megnyilvánulnak.

A gazdasági fejlődéssel járó társadalmi átalakulás és a korábbi évtizedek családpolitikájának köszönhetően Tunézia, a legtöbb afrikai országgal ellentétben, már túljutott a demográfiai robbanáson. A népességnövekedés üteme évi 1% körüli van, míg a termékenységi ráta 2-re csökkent, ami nagyjából Franciaországgal van egy szinten. A tunéziai lakosság etnikai összetételét tekintve viszonylag homogén. Bár az arab és berber eredet mellett elég sok más nép is keveredett itt, ennek ellenére ma a népesség 98%-a arabnak vallja magát, és mindössze 1%-a tiszta berber etnikumú. A 19. század végétől betelepülő nagyszámú francia és olasz, illetve a szintén jelentős zsidó kisebbség jelentős részben már a függetlenné válás előtt vagy röviddel azt követően elhagyta az országot. Nyelvi szempontból elsősorban az arab, illetve a közbeszédben annak helyi változata használt, de az oktatásban, a sajtóban és az üzleti életben is elterjedt a francia, a lakosság 60-70%-a beszéli.

Vallásilag szintén homogénnek tekinthető az ország, hiszen 98% a szunnita muszlimok aránya. Ezen belül is elsősorban az Észak-Afrikára jellemző maliki irányzat az elterjedt, bár az oszmán hódítással a hanafi irányzat is megjelent, sokan pedig szimplán muszlimnak tartják magukat, elutasítva a valláson belüli szektarianizmust. Új, kevésbé pozitív fejlemény a radikálisnak tekinthető szalafita/vahhabita irányzat terjedése Tunéziában. Bár az alkotmány alapján az iszlám államvallás, és az elnöki posztot is csak muszlim töltheti be, a szabad vallásgyakorlás alkotmányban

rögzített jog. Általánosságban is elmondható, hogy Tunézia az arab világ egyik leg-szekulárisabb társadalmával és kultúrájával rendelkezik, igaz, a 2011-es forradalom óta érzékelhető változás következett be e téren.

Az írástudók aránya a lakosságon belül 80% körüli, ami jelentős fejlődés a nyolcvanas évek 50% körüli arányához képest. Az analfabetizmus azonban elsősorban az idősebb, azon belül is a női lakosság körében magas, a fiatal (15-24) népesség szinte teljes mértékben (97,4%) írástudó. Az oktatási rendszer a francia oktatási szisztémához hasonlóan épül fel, és a fiatalok számára az európai továbbtanulás vagy munkavállalás természetes perspektívát jelent.

Gazdasági helyzetkép

Tunézia gazdasági adottságai szintén nem rosszak. Elhelyezkedése révén az ókortól kezdve aktívan be tudott kapcsolódni a nemzetközi kereskedelembe, mind a Földközi-tengeri, mind az Afrika és Európa közötti kapcsolatokban jó pozíciót foglal el.

Mezőgazdasági szempontjából meghatározó, hogy a Szahara északi peremén és az Atlasz keleti nyúlványainál fekszik. Területének 65%-a áll mezőgazdasági hasznosítás alatt, ebből 18,3% szántó, 15,4% fás szárú ültetvény (elsősorban olajfa), 31% pedig legelő. Az erdőtakaró nagysága mindössze 6,6%, és jelentős, 30% körüli a nem hasznosított (elsősorban sivatagi) területek aránya. A száraz éghajlat miatt az öntözés elsőrendű fontosságú, az ország vízkészleteinek 80%-át erre használja fel. A mezőgazdasági terület 7%-át öntözik, de ez biztosítja a termelés 55%-át és az export 25%-át.⁵

A mezőgazdaság továbbra is jelentős foglalkoztató, a népesség 17%-a a mezőgazdaságban dolgozik, bár a szektor csak mintegy 10%-át adja a GDP-nek. Az elmúlt évtizedben ugyanakkor évi átlag 5%-os növekedést ért el a mezőgazdaság, ami kicsit meghaladja a teljes gazdaság növekedés ütemét. A korábbi önellátó kisgazdaságok helyett a nagygazdaságok terjedtek el. Megnőtt a gabonatermékek (búza, árpa) aránya a kibocsátásban, a nem öntözött gazdaságokban azonban a termés-mennyiség erősen időjárásfüggő, és sokszor importra kényszerül az ország.⁶

Pozitív változást jelent ugyanakkor, hogy az agrárexport dinamikus bővülésének köszönhetően hosszú évtizedek negatív mérlege után 2015-ben pozitívvá vált a szektor külkereskedelmi egyenlege. A fő export-termékek az olívaolaj (983 millió dollár), a datolya (231 millió dollár), a haltermékek (131 millió dollár) és a citrusfélék (12 millió dollár). Az importban ugyanakkor továbbra is a búza (616 millió dollár), és a kukorica (212 millió dollár) a legjelentősebb tétel.⁷

Tunézia a világ négy legjelentősebb olíva-exportőre közé tartozik. Az EU-ba szállított export jelentős részét újra-finomítják, palackozzák, és olasz, illetve spanyol termékként

árusítják. Az ágazat termelékenysége, összehasonlítva más mediterrán termelőkkel, alacsony. A termelés alultőkésített, az ültetvények nagy része előregedett és a feldolgozás is alulfejlett. Az olíva-termelés 80%-át exportálják, de csak 6%-át palackozva.⁸

A szomszédos Algériától és Líbiától eltérően Tunézia viszonylag szerény kitermelhető szénhidrogén-kinccsel rendelkezik, kőolajtermelése napi 100 ezer hordó körüli, ami nem fedezi a hazai felhasználást. Az 1990-es évektől kezdődött el a földgáz kitermelése, ami a hazai szükségleteket fedezi, de az exporthoz nem elegendő. A Tunézia és Szicília közötti gázvezeték elsősorban az algériai földgáz exportjára szolgál, Tunézia ebből csak tranzitdíj formájában részesedik.

Az ország legfontosabb ásványkincse a foszfát. A kitermelt foszfát egytizedét exportálják, a többit a vegyipar hasznosítja, elsősorban műtrágya-gyártásra. A közelmúltig a foszfát adta a tunéziai GDP 2%-át, és az export 10%-át. A 2010 előtti évi 8 millió tonnáról 2018-ra 3 millióra esett vissza az évi átlagos kitermelés, elsősorban a rendszeres sztrájkok miatt. A kitermelés közel 30 ezer embert foglalkoztat⁹, és teljes mértékben állami kézben van (Gafsa Phosphate). A vállalat jelenleg komoly problémákkal küzd, esetleges csődje súlyos következményekkel járhat a tunéziai gazdaságra. A foszfáttermelés csökkenése a műtrágya-termelésre is kihat, a műtrágya-export a 2013-as 600 millió dollár körüli éves szintről 2020-ra 200 millió dollár körüli szintre esett vissza. A vegyiparban szintén az állami vállalatok dominálnak, az elmaradt szerkezet-átalakítás és a sztrájkok itt is növekvő költségeket eredményeznek, ami rontja az exportőrök pozícióját a nemzetközi versenyben.¹⁰

A feldolgozóipar a tunéziai GDP egyhatodát állítja elő, és a foglalkoztatottsági részesedése is hasonló. Az ipar fejlődését a nyersanyag és az olcsó energiaforrások hiánya, illetve a kis belső piac is akadályozta. A függetlenséget követően létrehoztak néhány nagy volumenű ipari projektet (pl. Bizerte mellett egy nagy vasművet), de az ipari termelés inkább a textil-, ruházati és bőriparban, illetve az élelmiszeriparban volt jelentős. A kilencvenes évektől meginduló reform diverzifikálta a feldolgozóipart, megjelent a gépipar és az elektronikai termék-gyártás, illetve a már említett vegyipar. A textilipar azonban továbbra is domináns maradt, és az ipar koncentrált-sága sem csökkent, a kibocsátás harmada a fővároshoz kötődik. Megjelentek a külföldi befektetők is, ami nemcsak tőkét jelentett, de modern technológiát, a szolgáltató és pénzügyi szektor modernizációjának szükségletét és a külkapcsolatok erősödését is. A privatizáció folyamata kevésbé volt sikeres, sokáig inkább csak kisebb, profitábilis textilipari vállalatokat adtak el.

A szolgáltató szektor ágazatai közül a turizmus jelentősége nőtt számottevően, ez a GDP 7-8%-át teszi ki. A szektor a külföldi devizabevételek egyik fő forrása, egyben jelentős a szerepe a munkaerőpiacon: 3-400 ezer állás kapcsolódik közvetlenül a turizmushoz, és a helyi kézművesiparra is komoly kihatással bír. A politikai bizonytalanság visszavetette a szektort, és ennek helyreállítása hosszabb időt vesz igénybe.

Tunézia méreténél fogva is nyitott, export-orientált gazdasággá vált az elmúlt évtizedekben. 40 milliárd dolláros GDP-jével Afrika 10. legnagyobb gazdasága, 4000 dollár körüli egy főre jutó GDP-je alapján pedig a 8. helyen állt. A World Economic Forum versenyképességi rangsorában a 87. helyen áll, de az afrikai kontinensen a 4.¹¹ Az Európai Unió az elsődleges kereskedelmi partnere, 2020-ben külkereskedelmi forgalmának 57,9%-át bonyolította az EU-val, a kétoldalú árukereskedelem 19,8 milliárd eurót tett ki, 1,2 milliárd dolláros európai többlettel. Az exportja 70,9%-ban irányult az EU-ba, míg importjának 58,3%-át szerezte be innen. Az EU pozícióját az 1995-ben aláírt Társulási Egyezmény is erősíti, amely szabadkereskedelmi kapcsolatot eredményezett az Unióval¹², igaz az utóbbi években ennek ellenére csökkenő trendet mutat az EU részesedése. A szolgáltatáskereskedelem 2019-ben 4,3 milliárd dollárt tett ki, de elsősorban az ide érkező európai turistáknak köszönhetően itt a tunéziai többlet 1,7 milliárd dollár volt.

Külkapcsolati változások

Tunéziának természeti erőforrásokkal és katonai kapacitással is csak korlátozottan rendelkező kis országgént alapvető érdeke a jó kapcsolat fenntartása mind a nyugati világgal, mind két nagy szomszédjával, Algériával és Líbiával. Ennek megfelelően mindig is ügyes diplomáciára kényszerült. Az utóbbi években azonban részben a tunéziai, de még inkább a líbiai változások komoly kihívásokat támasztottak Tunisz számára. Az új, az iszlamista Ennahda által vezetett kormány főként a 2012 és 2013 közötti időszakban „forradalmi diplomáciát” folytatott, ami megrontotta kapcsolatait az arab világ számos országával, leginkább a szomszédos Algériával, amely tartott a forradalom algériai továbbterjedésétől. A 2014-es választások után azonban Tunézia visszatért a hagyományos jó-szomszédsági politikához, amelyben a politikai motívumok helyett a gazdasági és biztonsági megfontolások domináltak.

Algériával megnőtt a biztonsági együttműködés jelentősége, hiszen a tunéziai szélsőséges iszlamista erők jó kapcsolatokat építettek ki az algériaiakkal. A tunéziaiak számára ugyanakkor aggasztóbb, hogy az algériaiak „nagyobb testvérként” olykor dominánsan viselkednek ezen együttműködésekben. A kétoldalú kapcsolatok gyakran váltak feszültté az utóbbi időben: 2016-ban a Tunéziába belépő algériaiakra kivetett különadó¹³, 2017 májusában egy tunéziai miniszter nyilatkozata¹⁴ okozott diplomáciai konfliktust.

Líbia továbbra is elsőrendű külpolitikai kihívás maradt az ország számára. A folytatódó líbiai polgárháború miatt többszáz ezer líbiai menekült az országba, és a konfliktus ellenre ma is több ezer tunéziai dolgozik Líbiában – bár számuk jelentősen csökkent a 2011 előtti

időszakhoz képest. A 2012–13-as időszaktól eltérően, amikor egyértelműen a tripoli székhelyű vezetéssel szimpatizáltak, 2014 óta kiegyensúlyozottabb, a tobruki erőkkal is kapcsolatot tartó, és békés megoldást szorgalmazó tuniszi diplomáciát láthatunk.

Az informális gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok rendkívül erősek¹⁵, amit Tunézia és Líbia is sokszor büntetővámok és határlezárásokkal igyekszik csökkenteni, növelve a feszültséget. A líbiai szélsőségesek komoly biztonsági kihívást jelentenek, ezért 2016 elejére Tunézia 200 km hosszú kerítést épített a határon, elektronikus ellenőrző rendszert telepített, sőt biztonsági zónát is kijelölt, ami a határmenti településeken komoly ellenkezést váltott ki, hiszen sokak megélhetését megnehezítette.¹⁶ Ugyanez volt jellemző a többi regionális kapcsolat esetében: a 2012-13-as időszakban elsősorban Törökország és Katar számított fő szövetségesének a régióban, míg Szaúd-Arábiával és más arab államokkal feszült volt a viszony, 2014 után azonban itt is egy jóval együttműködőbb politika vált dominánssá.

Európa, az EU elsődleges fontosságú partnere Tunéziának, nemcsak a már említett export és turizmus miatt, hanem a közel 1 millió tunéziai miatt is, aki az Európai Unióban dolgozik, és akiknek a hazautalásai szintén jelentős bevételt jelentenek az országnak. Az 1996-ban aláírt Euro-med megállapodás kétoldalú szabadkereskedelmet hozott létre, ennek továbbfejlesztése egy szélesebb körű, több területet és jogi harmonizációt is magába foglaló (ún. DCFTA) megállapodássá tárgyalás alatt van. A 2011-es változások után Tunézia ún. privilegizált partnerségi státuszt kapott az EU-tól, ami kiemelt pénzügyi támogatást jelentett. 2011 és 2016 között több mint 2 milliárd eurónyi forrás érkezett különböző gazdasági, társadalmi és biztonsági programok és célok finanszírozására.¹⁷ Az EU Tunéziát térségbeli mintaállamként kezeli, ahol meg tudott valósulni a demokratikus átmenet, ezért igyekszik minden eszközzel támogatni ennek fennmaradását. Ennek keretében például könnyített vízumszerzési lehetőséget biztosít tunéziai diákoknak, kutatóknak, üzletembereknek. Franciaország mellett egyre jelentősebb partnerré válik Olaszország és Németország is.¹⁸

Politikai és gazdasági kihívások

Tunéziának az arab tavasz eseményeinek bel- és külpolitikai következményei miatt komoly biztonsági, politikai és gazdasági kihívásokkal kell megbirkóznia a következő években és évtizedben. Az átmenet várható hatásaival, felmerülő dilemmáival kapcsolatban felhozhatjuk analógiaként a közép-kelet-európai átmenetet, illetve az abból leszűrhető tanulságokat. Az egyik legfontosabb teendő a politikai stabilitás és biztonság megteremtése – ez Tunézia esetében is beigazolódott. Ez nélkülözhetetlen előfeltétele a továbblépésnek, hiszen a politikai menetrend meghirdetése és megvalósulása csökkentette az átmenettel járó bizonytalanságot.

Amint láttuk, a forradalom után nem szűntek meg a gazdasági problémák, sőt, inkább fokozódtak. A gazdasági növekedés alacsony, az elmúlt évtizedben 1-2% körüli átlagszinten volt. A gazdasági növekedést részben a belső fogyasztás generálja, aminek a bérek növelése adja az alapját. A szakszervezetek, így elsősorban az UGTT által erőltetett béremelésnek vannak ugyan politikai előnyei, ugyanakkor nem segíti a munkanélküliség csökkentését és a fenntarthatósága is kétséges: a költségvetés hiánya is rendre évi 4-6% körül alakul, az államadósság pedig a 2010-es 35,5%-ról mára 90% körülire nőtt.¹⁹

Tunézia egyik elsődleges bevételi forrása a turizmus, ami már a 2008-as világgazdasági válság következtében visszaeső forgalom miatt is komoly károkat szenvedett, de ezt tovább rontotta a forradalom, a kaotikus líbiai helyzet, illetve a 2015-ben turisták ellen elkövetett két terrortámadás, amikor A Bardo Múzeumban elkövetett támadásnak 22, a sousse-i tengerparti támadásnak 38, javarészt európai halálos áldozata volt. A turisták száma a 2010-es 6,9 milliőről 2011-ben 4,7 millióra esett vissza, majd miután 2014-re fokozatosan 7,2 millióra emelkedett, a 2015-ös események miatt ismét 5,3 millióra esett vissza.²⁰ 2016-ban ugyan a külföldi vendégek száma enyhén emelkedni tudott, de az ebből származó bevételek csökkentek, mivel erőteljes árcsökkenéssel tudták csak az országot a turisták számára vonzóvá tenni. Így is elsősorban algériai (1,2 millió) és orosz (570 ezer) beutazásokat regisztráltak, az európai turisták jóval lassabban mernek csak visszatérni. Míg 2019-re sikerült visszacsábítani a turistákat, és 9,5 millió éves látogatóval új csúcst értek el, a 2020-as világiárvány következtében 80%-kal esett vissza a látogatók száma, és vele együtt a GDP 8%-át kitevő szektor bevételei is.

A tunéziai gazdaság sok szálon kapcsolódik Líbiához, a már említett turizmus mellett (korábban évi 2 millió líbiai beutazást regisztráltak) a külkereskedelem, a külföldi befektetések esetében is komoly kiesést jelentett a líbiai válság. Jelentős számú munkavállaló tért haza a konfliktus miatt: a Líbiában dolgozó vendégmunkások 12%-a Tunéziából érkezett, ám a harcok hatására mintegy százezen hagyták el az országot és tértek haza.

Tunéziában rövidtávon szintén rontja a gazdasági teljesítményt, hogy a korábbi vezetéssel összefonódó klientúra kezében volt a jelentősebb cégek irányítása. Az újonnan létrejövő hatalom egyik célja ennek a klientúrának a megtörése, saját klientúra kiépítése, ami bizonytalanságot kelt e vállalatok sorsával kapcsolatban, és folyó termelésük, beruházásaik csökkenését eredményezi. A helyi mellett a külföldi tőke is elbizonytalanodott: bár a gazdaságban jelentős az FDI szerepe, hiszen az export harmada és a foglalkoztatás 15%-a köthető hozzá, a bizonytalan politikai és gazdasági környezet miatt az elmúlt években csökkent a beáramlása: míg 2000 és 2009 között a nettó beáramló tőke összességében 37 milliárd dollár körül volt, 2010 és 2019 között ez az összeg csak 22 milliárd dollárt tett ki.²¹

Az egyik legkomolyabb kihívás, ami részben a 2011-es forradalom kiváltója is volt, az elégtelen és romló foglalkoztatás. A munkanélküliség csökkentésére tartós stratégia kell, nem elég az ad hoc megoldások alkalmazása. Megoldást jelenthetnek

a kormányzati infrastruktúra-fejlesztések (közlekedés, víz- és csatornahálózat, energetika), amelyek viszonylag gyorsan jelentős számú munkahelyet tudnak teremteni; a hatásuk viszont csak rövidtávon érvényesül – igaz, a fejlettebb infrastruktúra a hosszú távú növekedési kilátásokat javítja. Átképzési programokkal már az elmúlt években is próbálkoztak, itt a munkaadókkal közösen lehet új munkahelyeket teremteni. A harmadik lehetőség a magánszektor támogatása a munkahelyteremtésben: a korábbi években leginkább a turizmus szívta fel a felesleges munkaerőt, ez azonban erős konjunktúraérzékenysége, illetve korlátozott szakképzettségi igénye miatt önmagában szintén nem jelent tartós megoldást a munkaerő-piaci gondok megoldására.

Ha az arab tavasz hosszú távú gazdasági hatásait kívánjuk vizsgálni, az elsőként felmerülő kérdés az, vajon a demokrácia elősegíti-e a gazdasági növekedést. Ennek kapcsán a szakirodalom nem tud egyértelmű választ adni: számos példát találhatunk arra, amikor autoriter berendezkedésű államok tartós, gyors növekedést érnek el, míg a demokratikus berendezkedés nem jelent garanciát a jobb gazdasági teljesítményre. A hosszú távú növekedési stratégia alapját egyértelműen egyfajta inkluzív növekedési modell jelentheti, amely a gazdasági mutatók javulása mellett a foglalkoztatás és az igazságosabb elosztást is magában foglalja és egyensúlyba hozza. Emellett kiemelt hangsúlyt kell, hogy kapjon az oktatás és képzés területe is a nagyszámú fiatal népesség és a gazdasági versenyképesség javítása szempontjából.

A 2016-2020-as tunéziai gazdaságfejlesztési terv²² (Tunisia 2016) részben ezeket a problémákat kívánta orvosolni, a hazai és külföldi befektetési forrásokkal pörgetve fel a gazdasági növekedést. A terv az ötéves időtartam alatt 60 milliárd dollárt kíván mobilizálni, 40%-ban közpénzekből, de számos, a magántőkét is bevonó PPP projektet is terveznek. A projektek kétségkívül ambiciózusak voltak, és megvalósulásuk valóban kívánatos lett volna, azonban a politikai csatározások, a finanszírozási források előteremtésének nehézségei és a jelentős korrupció miatt a tervek alig valósultak meg.

A Covid-19 és hatásai

A meglévő fejlesztési terveket is teljesen újírta a 2020-ban kitört Covid-19 válság. Tunézia már 2020 elején, a járványt megelőzően is komoly belpolitikai és gazdasági problémákkal küzdött. A 2019-es választásokat követően a korábrinál is nehezebbé vált egy működőképes kormány létrehozása, a gazdasági növekedés lelassult, sztrájkok akadályozták számos szektor működését. Mindennek köszönhetően az egész világgazdaságot súlyosan érintő járványhelyzet Tunéziát a környező országoknál is jobban sújtotta. 2020-ban a GDP 8,8%-kal esett vissza, ezen belül a feldolgozóipar 9,3%-kal, míg a szolgáltatási szektor egyik gerincét alkotó turizmus esetében még jelentősebb volt a visszaesés, hiszen itt a bevételek nagyrésze eltűnt. A munkanélküliség 18%-ra nőtt, a 15 és 24 év közötti fiatalok esetében pedig a 40%-

ot is elérte.²³ Az államadósság a 2019-es 72%-ról 87%-ra nőtt GDP arányosan, míg a költségvetés hiánya 10%-ra emelkedett.

A 2021-es évre vonatkozó Világbanki előrejelzések ugyan 4%-os GDP bővülést jeleznek előre, ez azonban egyrészt kevés ahhoz, hogy a 2019-es GDP szintet újra elérjék, másrészt várhatóan csak rövidtávon érvényesül, ezt követően – a gazdaság szerkezeti problémái miatt – várhatóan visszaáll a 2% körüli szintre.²⁴ Mindez ráadásul továbbra is bizonytalan, mind a tunéziai, mind a világgazdasági helyzet alakulásának függvénye. Tunéziában 2021. júniusában robbant be a koronavírus esetek száma, míg az oltottsági szint ekkor 5%-ot alig haladta meg.

Konklúzió

Tunézia rendelkezik ma a legdemokratikusabbnak tekinthető politikai rendszer az arab világban. A szabad választásokon alapuló parlamentben a különböző politikai irányzatok meg tudnak jelenni, és a forradalmat követően sikerült egy konszenzuson alapuló új alkotmányt elfogadni, amely a szekuláris oldal és a mérsékelt iszlamisták számára is elfogadható. A tunéziai gazdaság a szoros EU kapcsolatai és régiós összehasonlításban erősnek mondható nemzetközi beágyazottsága lévén alapvetően jó lehetőségekkel rendelkezik egy sikeres gazdasági fejlődés pálya befutásához.

A forradalom után létrejött rendszer azonban rengeteg kockázati tényezőt hordoz magában. A forradalmat is kiváltó társadalmi elégedetlenség okai, a magas munkanélküliség, a romló életkilátások, az emelkedő áruk problémáját nem, hogy oldódtak meg, de e téren inkább romlott a helyzet az elmúlt évtizedben. A 2020-ban kitört korona-vírus válság tovább rontotta a gazdasági kilátásokat, a jelentős foglalkoztatási hatással bíró turizmus szinte teljesen leállt, számos exportra termelő szektorban pedig a koronavírus miatti intézkedések mellett sztrájkok is csökkentik a termelést.

Nagy kérdés tehát, hogyan alakul Tunézia sorsa a következő években: vajon fenn tud-e maradni a demokratikus berendezkedés, vagy elmozdul a rendszer autoriter irányba, esetleg a líbiai típusú anarchia uralkodik el. A szélsőségek megerősödése és a romló gazdasági körülmények mindenképpen növelik a negatív forgatókönyvek esélyét, így a következő évek kritikusak lesznek a tekintetben, hogy hogyan alakul Tunézia jövője, fenn tud-e maradni az arab világban példaértékűnek tekintett demokratikus berendezkedés, amely a forradalom után kialakult.

JEGYZETEK/NOTES

¹ Szigetvári 2012. 85-102.

- ² Quamar 2015
- ³ Omri 2014.
- ⁴ The Nobel Peace Prize 2015.
- ⁵ Hochani 2007. 88-96.
- ⁶ Export 2017.
- ⁷ Az adatok 2015-re vonatkoznak.
- ⁸ Export 2017
- ⁹ Oxford Business Group 2017
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Global Competitiveness 2020.
- ¹² European Commission 2017.
- ¹³ Lematindz 2016.
- ¹⁴ Attar 2017.
- ¹⁵ Bentamansourt 2014.
- ¹⁶ Amara 2016.
- ¹⁷ European Commission 2016.
- ¹⁸ Cherif 2015.
- ¹⁹ OECD2017.
- ²⁰ Tun Gov 2016.
- ²¹ Worldbank 2021.
- ²² Tunisia 2016
- ²³ World Bank 2021
- ²⁴ World Bank 2021

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Amara, Tarek (2016): *Tunisia finishes Libya border fence intended to keep out militants*.
Forrás: <http://www.reuters.com/article/us-tunisia-security-idUSKCN0VF0VR> (2018.02.28.)
- Attar, Ali (2017): *Crise diplomatique entre la Tunisie et l'Algérie*. Forrás <http://www.afrik.com/crise-diplomatique-entre-la-tunisie-et-l-algerie> (2018.03.01.)
- Bentamansourt, Nadia (2014): *Tunis: L'économie informelle accapare un tiers de l'économie tunisienne*. Forrás: <https://africanmanager.com/tunis-1%C2%92economie-informelle-accapare-un-tiers-de-1%C2%92economie-tunisienne/> (2018.04.10.)
- Cherif, Youssef (2015): *Tunisia's Foreign Policy: A Delicate Balance* [online] (2015.03.23.) *Atlantic Council*.
<http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/tunisia-s-foreign-policy-a-delicate-balance>
- European Commission (2016): *Joint Communication to the European Parliament and to the European Council – Strengthening EU Support for Tunisia. JOIN (2016, September 29) 47 final*. Forrás: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/communication_from_commission_to_inst_en_v6_p1_859678-2.pdf (2018.01.10.)

- European Commission (2017): *European Commission DG Trade Countries and Regions*.
Forrás: <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/tunisia/> (2018. 03. 04.)
- Export (2017): *Tunisia – Agricultural sector*. Forrás: <https://www.export.gov/article?id=Tunisia-agriculture> (2018. 03. 29.)
- Global Competitiveness (2019): *Global Competitiveness Ranking 2019*. Forrás: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (2021.07.02.)
- Hochani, Ameer (2007): Water in Tunisia: a National Perspective. In HOLLIDAY, Laura (szerk.): *Agricultural Water Management*. Washington D.C., The National Academies Press. 88-96.
- Lapidus, Ira M. (2002): *History of the Islamic Societies*. Cambridge, Cambridge University Press
- Lematindz (2016): *Algérie/Tunisie: des relations chahutéés par une histoire de taxe*. Forrás: <http://www.lematindz.net/news/21553-algerie-tunisie-des-relations-chahutees-par-une-histoire-de-taxe.html> (2018.02.18.)
- OECD (2017): Tunisia. *OECD Economic Outlook 101*. Forrás: <http://www.oecd.org/economic-outlook/economic-forecast-summary-tunisia-oecd-economic-outlook-june-2017.pdf> (2018.01.15.)
- Omri, Mohamed-Salah (2014): *The Tunisian Constitution: The process and the outcomes*. Forrás: https://www.academia.edu/6166557/The_Tunisian_Constitution_The_process_and_the_outcomes (2018.02.12.)
- Oxford Business Group (2017): *Tunisia to address risk and secure new phosphate production*. Forrás: <https://www.oxfordbusinessgroup.com/analysis/cautiously-optimistic-addressing-risk-and-securing-new-production-can-safeguard-country%E2%80%99s-position> (2018.01.25.)
- Quamar, Mudassir (2015): Tunisia: Presidential and Parliamentary Elections, 2014. *Contemporary Review of the Middle East*, 2/3. 269-288.
- Szigetvári Tamás (2012): Az „arab tavasz” gazdasági vonatkozásai. In *Külföldi Szemle* 11/1. 85-102.
- The Nobel Peace Prize (2015): *The Nobel Prize*. Forrás: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2015/press.html (2018. 04. 03.)
- Tun Gov (2016): *Tunéziai Turizmus Minisztérium*. Forrás: <http://www.tourisme.gov.tn/en/achievements-and-prospects/tourism-in-figures/figures-2016.html> (2018.04.10.)
- Tunisia (2016): *Tunisia 2020*. Forrás: <http://www.tunisia2020.com/en/plan-2016-2020/> (2018.03.12.)
- UNCTAD (2017): UNCTAD adatok, Forrás: http://unctad.org/sections/dite_dir/docs/wir2017/wir17_fs_tn_en.pdf (2018.02.20.)
- World Bank (2017): *Tunisia – data*. Forrás: <http://data.worldbank.org/country/tunisia> (2018.03.31.)
- World Bank (2021): Tunisia – Overview. Forrás: <https://www.worldbank.org/en/country/tunisia/overview> (2021.07.05.)

Lénárt András*

**Demokratikus átmenet és filmpolitika.
Elméleti és gyakorlati megközelítések
a spanyol eset kapcsán¹**

**Democratic transition and film policy.
Theoretical and practical approaches
to the Spanish case**

ABSTRACT

The processes and scenarios of democratic transitions, transformations, and regime changes in 20th century Europe range from the political and social spheres to the economic and cultural realms. Since its birth (1898), cinema has always been one of the most suitable art forms to reflect the beliefs, concerns and hopes of a nation, thus the leaders and governments have had to pay particular attention to this field, both in dictatorships and democracies. In each case, the inception of a new film policy was a perfect indicator of the direction towards which the country's political system was developing. New models and paradigms have emerged which, even if not linked or inspired by each other, have shown similar characteristics in many countries. The aim of this article is to outline the film policy aspect of democratic transitions, with a particular focus on the Spanish case, highlighting the most important ingredients of the cinema's systemic transformation, in line with the political context of the period. The initiative to introduce new, partial or fundamental changes to the system can come from either 'above' or 'below'; in most cases it arrives from both directions, which can ensure that approaches born on the theoretical level can be put into practice. Collaboration is essential for the creation of a democratic cinema, where artistic commitment can be accompanied by political goals (especially those of the incumbent government), but the latter can never suppress the former.

Keynotes: Spanish Transition, Film Policy, Spanish Cinema, Change, Democracy.

ABSZTRAKT

A 20. századi Európában lezajlott demokratikus átmenetek és átalakulások, rendszerváltások folyamatai és forgatókönyvei a politika és a társadalom szférájától a gazdaság és a kultúra

* Dr. habil. Lénárt András, hispanista, történész, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Hispanisztika Tanszék

területéig terjednek. A film a születésétől (1898) kezdődően az egyik legalkalmasabb művészeti ág volt ahhoz, hogy tükrözze egy nemzet véleményét, aggodalmait és reményeit, így az országok mindenkori vezetői különös figyelmet kellett fordítsanak erre a területre diktatúrában és demokráciában egyaránt. Egy új filmpolitika megszületése minden esetben tökéletesen jelezte, hogy az adott ország politikai rendszere milyen irányban fejlődik. Olyan új modellek és paradigmák alakultak ki, amelyek – még ha nem is kapcsolódtak össze vagy inspirálták egymást – több országban hasonló jellemzőket mutattak. A tanulmány célja felvázolni a demokratikus átmenetek filmpolitikai aspektusát, különös figyelmet fordítva a spanyol esetre, kiemelve ennek a rendszerszintű filmművészeti átalakításnak a legfontosabb elemeit, összhangban a korabeli politikai kontextussal. A kezdeményezés, hogy újdonságokat, részleges vagy alapvető változásokat vezessenek be a rendszerbe, származhat egyaránt „felülről” vagy „alulról”; a legtöbb (és legoptimálisabb) esetben mindkét irányból együttesen érkezik, ami biztosíthatja, hogy az elméleti síkon született megközelítések a gyakorlatban is megvalósuljanak. Az együttműködés elengedhetetlen a demokratikus filmművészet megteremtéséhez, ahol a művészi akarat mellett politikai célok (különösen a hivatalban lévő kormányzaté) is megjelenhetnek, de ez utóbbiak soha nem kerekedhetnek felül az előbbieken
Kulcsszavak: spanyol átmenet, filmpolitika, spanyol film, változás, demokrácia.

Egy demokratikus berendezkedésű ország bel-, kül- és társadalompolitikájához szorosan kapcsolódóan beszélhetünk a vonatkozó demokratikus kultúrpolitika létezéséről, amely – az alapvető és egyben leegyszerűsítő megközelítés szerint – nélkülözi azokat a terheket és korlátokat, amelyeket egy autoriter vagy totalitárius rendszer a társadalomra ró. A demokratikus kultúrpolitika feltételeinek és alkotóelemeinek beazonosítása gyakran akadályokba ütközik: lehetetlen meghatározni azokat a követelményeket, amelyek alapján a kulturális irányítás egyértelműen demokratikusnak tekinthető. Ugyanakkor, körülhatárolható néhány olyan kritérium, amelyek hiánya azt jelezheti, hogy a fennálló politikai rendszer nem felel meg a demokráciák alapvető jellemzőinek.

A demokrácia (a társadalmi szerveződés e formájának általánosan elfogadott definíciói szerint értelmezve) is megtűrhet a keretein belül olyan politikai gyökerű rendelkezéseket, amelyek hajlamosak a tekintélyelvűségre. Ennek a kettősségnek figyelemre méltó példája lehet a filmművészet területén az Amerikai Egyesült Államokban az 1930-as és 1960-as évek között létező ún. *Filmprodukción Kódex* (népszerűbb nevén: *Hays Kódex*), amely a filmipar tevékenységét cenzúra és tiltás útján, erkölcsi, vallási és politikai okokból korlátozta, a hidegháború idején pedig a politikai önkényt az Amerikaellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság működése tette teljessé.²

Út a demokrácia felé – lehetséges paradigmák

A politikai, társadalmi és kulturális területeken a demokratikus átmenet általában nem váratlanul és előjelek nélkül érkezik. Egy mélyreható átalakulásnak olyan előzmények egyengetik az útját, amelyek a szóban forgó diktatúra utolsó évtizedeiben

formálódtak. A legtöbb rezsim, ha nem államcsínnyel ér véget, általában keresztül-megy a diktatúra egy „puhuló” szakaszán, amelyben a rendszer korlátozó keretei bizonyos értelemben fellazulnak, és a felszínre kerülhetnek a készülődő transzformáció jeleit mutató elemek. Ez a szakasz a későbbi demokratikus átmenet előjátéka-ként szolgál. Az ilyen mélyreható változásokhoz szükség van arra, hogy a megfelelő emberek (különösen politikusok) kerüljenek a kulcspozíciókba.

Melyek a jellemzői a demokrácia eljövételét közvetlenül megelőző kultúrpolitikának, amely még mindig egy autoriter rendszer keretein belül létezik, de már mutatja az említett lazulás jeleit? Egy magyar politikus jól kidolgozott példát kínált, és paradigmája prototípusként szolgálhat a demokratikus átmenet felé vezető hosszú kulturális út felvázolásához. Ennek a modellnek valamilyen változata más diktatórikus országokban is létezett, de a szocialista Magyarországon tudatosan alakították ki, behatárolva a felismerhető kereteket, hogy a művészek számára követendő irányelveket határozzanak meg. E példa elemei több diktatórikus ország kultúrpolitikájának kialakításában is beazonosíthatók, így egy univerzálisabb modellként is tekinthetünk rá. Mivel Magyarországon széles körben ismert, így csak a főbb vonásait vázolnám fel néhány mondatban.

Az 1960-as és 70-es években, amikor a terror és a fizikai megfélemlítés már nem tartozott a magyar szocialista rendszer főbb eszközei közé, a politika lassú „olvadása” az ország kulturális életében is érezte hatását. Aczél György, a magyar kultúrpolitika erős embere alkotta meg a 3T modelljét, amely rövidítés három magyar szó kezdőbetűjére utal: Támogat, Tűr, Tilt. E modell szerint a magyar kormány, a kormányzó Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) és a kulcsbeosztásokban lévő politikusok támogatták a szocialista realizmushoz és a párt fő irányvonalához ragaszkodó művészeti megnyilvánulásokat, megtűrték azokat, amelyek nem mondtak ellent nyíltan a marxista-leninista ideológiának, és betiltottak mindent, ami rendszerellenesnek tűnt. Az idő múlásával és az egypártrendszer végének (1989–1990) közeledtével a második T, a tolerancia szférája megerősödött a tiltás rovására, megnyitva az utat a demokratikus átmenet politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásainak kezdete előtt.³ A 3T-politika felbecsülhetetlen értékkel bírt a magyar kormány és a társadalom számára: az emberek és az értelmiségiek bizonyos fokú szabadságot éreztek az önkifejezés terén, természetesen szem előtt tartva a hatalom által megszabott lehetőségeket és korlátokat. A különböző gazdasági és szociálpolitikai intézkedésekkel együtt ez az új kultúrpolitika elviselhetővé tette azok életét, akik – bár demokratikus változásokra vágytak – egyelőre megelégedtek a magyar rezsim új, valamelyest könnyebben kiismerhető koordinátarendszerével.

Ez a paradigma más országokban is működött, bár általában nem egy deklarált elv keretében, hanem a hatalom csúcsáról irányított új politikák bevezetésének következményeként. A spanyol késői francóizmus sem volt kivétel: amikor 1962-ben Manuel Fraga Iribarnét kinevezték tájékoztatói és idegenforgalmi miniszternek, a

tömegkommunikációs eszközök szerepe más irányt vett. Bár mindent szigorú felügyelet alatt tartottak, az új információs politika új stratégiákat jelölt ki, amelyeken belül végre lehetett hajtani számos változtatást.⁴ Fraga José María García Escudero-nak ajánlotta fel a sajtófőigazgatói posztot, aki ezt nem fogadta el, de jelezte, hogy színház- és filmművészeti főigazgatóként lennének jó ötletei. A kinevezése után az új főigazgató hídként határozta meg magát a rendszer kritikusai és a Franco-pártiak között. Kiemelt figyelmet fordított a nemzeti filmgyártás ösztönzésére, más európai országok tapasztalatainak felhasználására (elsősorban annak érdekében, hogy ne kövessék el ugyanazokat a hibákat, de felhasználják azok művészi és technikai vívmányait), az értelmiségiek és akadémikusok bevonására a döntéshozatalba, a Filmvédelmi Alap létrehozására a finanszírozás átláthatóvá és egyszerűbbé tétele érdekében, a spanyol állami televízió tevékenységi körének meghatározására, az új filmkészítők és a fiatal közönségnek szóló filmgyártás támogatására. Emellett a filmesek a korábbiaknál nagyobb szabadságot élveztek.⁵ A nyitás felé tartó diktatúra keretein belül García Escudero munkája elősegítette egy hitelesebb filmművészet megteremtését. Carlos Saura filmrendező szavaival élve: „Úgy gondolom, hogy García Escudero többet tett a spanyol filmért, mint bárki más ... az időszakát elemezve látható, hogy nélküle tehetetlenek lettünk volna. Azokban a pillanatokban nagy kockázatot jelentett változtatásokat bevezetni a spanyol filmgyártásba, de ő megette”.⁶

Ez a filmpolitikai nyitás, bár a 70-es évek elején átmenetileg megszakadt, a politikai és gazdasági enyhüléssel párhuzamosan előkészítette az utat a valódi változások számára. Amikor a demokratikus átmenet időszakában felmerült az igény a filmpolitika újragondolására, a kiindulópont García Escudero 1960-as években végzett tevékenysége volt.

A filmpolitikai átmenet lépései

Az 1970-es évek döntő évtized volt az Ibériai-félszigeten: Spanyolországnak és Portugáliának lehetősége nyílt arra, hogy a politikai rendszerében végrehajtsa a demokrácia visszaállításához szükséges változásokat.⁷ Az európai demokratikus átmenetek során a tömegkommunikációs eszközöket is be kellett vonni annak érdekében, hogy minden érintett szereplő és társadalmi réteg részt vehessen és együttműködhesen az új megegyezések és paktumok kialakításában. Ezek a médiumok minden európai országban aktív és fontos szerepet játszottak a közvélemény formálásában, és ez alól az ibér országok sem képeztek kivételt. Ekkoriban az írott sajtó és a televízió egyfajta tanulási fázison ment keresztül ebben a térségben: a diktatúra merev kereteihez szokott média kísérletezni kezdett a liberálisabb, demokratikusabb újságíráshoz, a szólás- és sajtószabadsághoz vezető lépésekkel. A francia és az angol sajtó példája meghatározta a főbb irányvonalakat, amelyeket követniük kellett, ha be akarták hozni a modern nyugat-európai sajtóval szembeni lemaradásukat. Természetesen a mentalitásváltás mellett szükség volt a megfelelő infrastruktúra kialakítására, a már

meglévő korszerűsítésére is.⁸ Az átmenet kormányai nagy figyelemmel kísérték a média tevékenységét, mivel annak viselkedése és közvetítő ereje szerves részét képezte a békés átmenet és az ún. „paktumokon alapuló szakítás” garanciáinak.

Az átmenet idején a filmművészetnek számos átalakuláson kellett átesnie. A többi médiummal kapcsolatban említett két alapvető tényező (mentalitásváltozás, az infrastruktúra modernizálása) természetesen ezen a területen is érvényesült, kiegészülve a hetedik művészethez tartozó egyéb elemekkel. A nemzeti filmművészet irányításának újragondolásakor a döntéshozóknak figyelembe kellett venniük e médium sajátos helyzetét. Abból az axiómából kiindulva, hogy a film egyszerre tartozik a művészet és az ipar területéhez, a tervezés során számos tényezőt szem előtt kellett tartani. A filmszakma összetett hálózatának minden alkotóelemére szükség volt ahhoz, hogy széleskörű, tartós hatású és megfelelő színvonalú projekteket eredményező rendszert hozzanak létre. A film világának a gyártás, a forgalmazás és a bemutatás fázisaira való hármas felosztása – ami egyben a modern, professzionális filmipar hagyományos kategorizációja is – arra ösztönözte a politikusokat, hogy a filmet sokrétű vállalkozásként, összefüggő és egymástól elválaszthatatlan összetevők halmazaként kezeljék, még akkor is, ha ezek látszólag a valóság különböző szegmenseihez tartoztak. Politikai, gazdasági (promóció, finanszírozás, együttműködés magáncégekkel és a közszolgálati televízióval, koprodukciók más országokkal), jogi (a véleménynyilvánítás szabadságának kérdéseivel együtt) és művészeti (a minőség és a mennyiség viszonya, témaválasztás) szempontok egyaránt fontosak voltak egy-egy film és az egész filmpolitika sorsának meghatározásában. Nem feledkezhetek meg azokról a külső tényezőkről sem, amelyek a filmgyártás célcsoportjaként az egész folyamat végpontján álltak: a közönségről és – elkerülhetetlenül – a kritikusokról.

A demokratikus átmenetek történetét áttekintve a demokratikus filmművészet „felülről” történő kialakítása, amely szükségszerűen a társadalmi-politikai és kulturális átmenet időszakában történik, általában megfelelnek az egyik alapvető, fent említett szegmensről, a közönségről. José María García Escudero, az 1960-as évek színház- és filmművészeti főigazgatója már felismerte, hogy ezt az emberi tényezőt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Minden filmes témájú tanulmányában és könyvében visszatérő és egyre erősödő gondolat, hogy a filmekre a legnagyobb veszélyt nem a cenzúra és a politika jelentik, hanem maga a közönség: a közönség ugyanis alapvetően rossz (*el mal público*, ahogyan ő nevezi), hozzá nem értő, nem tudja, mire kell figyelnie, mit kell látnia, éreznie; a közönség kiművelése, megnevelése ezért a mindenkori filmpolitika egyik fő feladata, amelynek nem ideológiai, hanem intellektuális alapon kell történnie – ez egy merész kijelentés volt a Franco-diktatúra idején.⁹ 1971-ben egy könyvet is írt a közönség szellemi neveléséről és a társadalom filmkultúrális műveltségének javításáról.¹⁰ Az átmenet időszakába lépve a közönségnek – amely szintén egyfajta átmeneti fázisban volt a saját identitását és az új demokra-

tikus politikai rendszerben és társadalomban elfoglalt helyét illetően – el kellett sajátítania azt az intellektuális képességet, hogy megértse a demokratikus filmek által közvetített üzeneteket, amelyekben már nem volt jelen az előző diktatúra ideológiai terhe. Ezeknek az üzeneteknek a nyelve a film nyelve volt, a maga különböző jelentésszintjeivel és értelmezési lehetőségeivel.

A más területeken bekövetkező átalakulások a filmpolitikát sem hagyhatják érintetlenül. Ezeket a módosulásokat azonban nem feltétlenül és kizárólagosan a hivatalos körök indítják el. A kezdeményezés, hogy újdonságokat, részleges vagy alapvető változásokat vezessenek be a rendszerbe, származhat egyaránt „felülről” vagy „alulról”; a legtöbb (és legoptimálisabb) esetben mindkét irányból együttesen érkezik, ami biztosíthatja, hogy az elméleti síkon született megközelítések a gyakorlatban is megvalósuljanak. Nem elég kormányzati szintű döntéseket hozni, ha a szóban forgó kör, azaz a filmkészítők nem támogatják azokat. Ez az együttműködés kulcsfontosságú, mert a szakemberek részvétele nélkül lehetetlen lefektetni egy új rendszer alapjait. A két szféra között elkerülhetetlenül létrejön a kölcsönös függőség: a politikai, infrastrukturális és pénzügyi alapokat kormányzati szinten kell megteremteni ahhoz, hogy a filmkészítők végezhesék a művészi tevékenységüket. Az együttműködés elengedhetetlen a demokratikus filmművészet megteremtéséhez, ahol a művészi akarat mellett politikai célok (különösen a hivatalban lévő kormányzaté) is megjelenhetnek, de ez utóbbiak soha nem kerekedhetnek felül az előbbieken. Ez az együttélés az egyetlen lehetőség a demokratikus filmrendszer működésének biztosítására, amelyen belül természetesen kialakulnak bizonyos viták is.

A filmkészítők sokszínű csoportján belül a forgatókönyvírók, rendezők és producerek alapvető felelősséggel tartoznak: az ő kreativitásuk nélkül nem képzelhető el változás a forgatókönyvben megjelenő és a filmben feldolgozható témákat illetően. Az átmenet idején forgatott alkotás nem feltétlenül tér el minden tekintetben a diktatúra utolsó évtizedeiben készült művektől. A különbség egyértelmű, ha a film érzékeny témával foglalkozik, általában politikai témával, amely vitákra adhat okot az ideológiai önmeghatározásuk szerint kialakult különböző csoportok között. Ebben az esetben fontos, hogy a műveken keresztül bármilyen politikai állásfoglalás megjelenhet, még akkor is, ha azok ellentmondanak az átmenetet megelőző diktatúra uralkodó ideológiájának. A demokratikus filmpolitika kialakulása abban a pillanatban kezdődik, amikor a filmkészítőnek lehetősége nyílik arra, hogy kifejezze véleményét a társadalomról, politikáról, világról, bármely olyan kérdéstről, amely arra készíti őt, hogy egy valóban személyesnek ható művet forgasson. Ha a film nem érint kényes kérdéseket, akkor az eredményt kevésbé befolyásolja az uralkodó politikai rendszer.

Az 1980-as években a spanyol filmgyártás a filmes átmenet utolsó szakaszába lépett, amikor nemcsak a témaválasztás, hanem a politikai, társadalmi és pénzügyi környezet is a demokratikus piac jellegzetességeit vette fel, és a szabad verseny lett az

egyik meghatározó tényező. Korábban a diktatúra szavatolta a nemzeti filmgyártás elsőségét, legalábbis mennyiségileg, de nem feltétlenül minőségileg. A vetítési kvóták, valamint az autoriter kormány által bevezetett ellenőrzési és védelmi mechanizmusok miatt a külföldi filmművészetnek esélye sem volt arra, hogy versenyre keljen a spanyol művekkel. Utóbbiak természetesen erőteljes állami támogatásban is részesültek a gyártás, terjesztés és bemutatás fázisaiban is.¹¹ Amikor az ország végérvényesen megnyitotta kapuit a nemzetközi piac felé, a modern piacgazdaság új játékszabályainak érkezésével együtt megkezdődött a külföldi alkotások beáramlása is. A szabad verseny világát nem ismerő spanyol filmművészetnek hozzá kellett szoknia az új koordináta-rendszerhez, de a tapasztalatlansága miatt kénytelen volt az immár demokratikus állam támogatását és védelmét keresni. Az ország filmiparának fel kellett zárkóznia a többi nyugat-európai országéhoz. Míg más nemzetek filmgyártása a 60-as és 70-es években ipari, infrastrukturális és esztétikai átalakulásokon ment keresztül, addig Spanyolország elszigetelt maradt e hatások többségétől. Bár a rezsim évtizedeiben néhány filmkészítőnek sikerült bizonyos újdonságokat bevinnie az ország filmes vérkeringésébe – az olasz neorealizmus és a francia új hullám hatása különösen érezhető volt –, de a rendszer megakadályozta, hogy a szükséges fejlesztések végbemenjenek. A demokratikus átmenet során ezeket a károkat is orvosolni kellett.

A változások a filmvilág minden szegmensét érintették, azonban ez nem jelentette a „régit” kizárólagos felváltását az „újjal”; a több évtizedes tapasztalattal rendelkező idősebb filmesek továbbra is forgattak alkotásokat, miközben feltűntek olyan fiatalabb művészek, akik nem dolgoztak a diktatúra alatt, így nem kellett lerázniuk magukról az elnyomó rendszer igáját. A két nemzedék együttműködött az új filmművészet alapjainak megteremtésében, új témákat és hangokat vezettek be, ugyanakkor megőrizték a klasszikus spanyol filmművészet főbb hagyományait és értékeit. Julio Pérez Perucha és Vicente Ponce négy tengelyt azonosítanak a demokratikus átmenet periódusának filmkészítésével kapcsolatban, amelyek vizsgálata mentén szerintük egyértelműen megkülönböztethető ez az időszak az azt megelőző és azt követő szakaszoktól. Ezek a tengelyek a politikai fejlődés, a filmművészetre vonatkozó törvénymódosítások, az elkészült filmek száma és a spanyol autonóm közösségek filmgyártásának fejlődése.¹²

Bár a spanyol demokratikus átmenet hivatalosan Francisco Franco diktátor halálával kezdődött, a valódi átalakulások csak néhány intézkedés bevezetése és számos törvény meghozatala (vagy eltörlése) után bontakoztak ki. A cenzúra 1977-es eltörlése a Demokratikus Centrum Unió (Unión de Centro Democrático, UCD) kormányzása alatt kijelölte az egyik sarokpontot, valamint lényeges előrelépést mutatott olyan új minisztériumok és osztályok létrehozása, amelyek a kulturális terület, köztük a filmügyek irányításával foglalkoztak. A filmművészetre vonatkozó intézkedések természetesen a médiatörvényekhez kapcsolódtak. Az átmenet időszaka olyan új modellek kialakítását jelentette, amelyek alkalmasak Spanyolország új filmpolitiká-

jának megalapozására, és biztosíthatják, hogy a nemzeti filmgyártás ismét teljes értékű részévé válhat a demokratikus európai filmművészetnek. Az új rendszer azonban felszínre hozta azokat a szabálytalanságokat és ellentmondásokat, amelyek akkoriban a spanyol filmipart (és egyúttal a politikát is) jellemezték. A cenzúra megszüntetésének évében eltörölték a forgalmazási kvótát is, ami súlyosan károsította a nemzeti filmművészetet. Új vonatkozó politikákat kellett kialakítani, meghatározva a filmiparnak nyújtott állami támogatások kereteit, hogy az átmenet – és az eljövendő demokrácia – spanyol filmművészete ne ütközzön áthatolhatatlan pénzügyi akadályokba. Az állam és a filmipar közötti együttműködés újjáalakítása és normalizálása egy hosszú folyamat részeként indult el, amely nem ért véget az átmenet lezárultával (1982), számos további intézkedést igényelt az első szocialista kormány (1982–1986) idején is.

Az átmenet filmjeinek témakijelölése

Néhány filmkészítő már az 1970-es évek elején előre látta a diktatúra végét és a korlátok hamarosan bekövetkező leomlását. José María Caparrós Lera történész-filmtörténész azonosított néhány elemet ebből a rendszerváltás előtti korszakból, amelyek a véleménye szerint előkészítették az utat a valódi változásokhoz. Az ő szavaival élve: „Ha visszatekintünk a Franco-rezsim kései korszakának utolsó filmjeire, láthatjuk, hogy többek között Carlos Saura, Víctor Erice, Manuel Gutiérrez Aragón, Fernando Fernán-Gómez, Jaime de Armiñán, José Luis Borau, Pedro Olea és Ricardo Franco filmjei hogyan kérdőjelezték meg a Franco-diktatúrát annak eltűnése előtt”.¹³ Tanulmányában Caparrós Lera néhány filmet is említ, amelyekkel alátámasztja a megállapítását: *Angélica unokahúgom* (*La prima Angélica*, Carlos Saura, 1973), *Nevelj hollót* (*Cría cuervos*, Carlos Saura, 1975), *A méhkas szelleme* (*El espíritu de la colmena*, Víctor Erice, 1973), *Brando kapitány szerelme* (*El amor del capitán Brando*, Jaime de Armiñán, 1974), *Orvvadászok* (*Furtivos*, José Luis Borau, 1975), *Pascual Duarte* (*Pascual Duarte*, Ricardo Franco, 1975).

Egy átmeneti időszakban kényes kérdés a témák körültekintő megválasztása. Politikai-társadalmi szinten a spanyol politikusoknak óvatosan kellett eljárniuk, hogy sikerrel végre tudják hajtani a „paktumokon alapuló szakítás”-t, azaz minden politikai erő számára kínáljanak valamit annak érdekében, hogy a lehető legszélesebb körű együttműködés jöhessen létre. Filmpolitikai szinten, bár a filmkészítőknek már nagyobb szabadságuk volt a munkájuk során, figyelniük kellett mind a közvéleményre, mind a fennálló politikai helyzetre. Minden átmenet során ezek az évek a gondolkodás, az új ábrázolási módok és lehetőségek keresésének időszaká. Néhány rendező, mint Carlos Saura vagy Jaime Camino, megtette az első lépéseket a filmes történelmi emlékezet helyreállítása felé, olyan témákhoz nyúlva, amelyekben a polgárháborúban legyőzött csoportok nézőpontja is megjelenik. Maga az átmenet csak

néhány műben kerül középpontba, különösen azokban, amelyek a politikusokra összpontosítanak, de a legtöbb ekkoriban készült filmben érezhető a bizonytalanság hangulata. A főszereplők új lehetőségeket keresnek a szabadabbá vált körülmények között, amelyek révén megvalósíthatók lesznek az egyéni kezdeményezések.

Az átmenet filmművészetének témái nem *in medias res* érkeztek a filmes áramlatba. Ezek az ötletek és cselekmények már évek vagy évtizedek óta foglalkoztatták a készítőket, de a diktatúra korlátai miatt nem lehetett őket megvalósítani. Az új tényezők közül fontos volt a kereskedelmi szempont: mivel a produkciós cégek a korábbinál sokkal jobban függtek a jegybevételelektől, elengedhetetlen volt, hogy az új alkotások vonzóak legyenek a közönség számára. A filmkészítőknek különböző elvárásoknak kellett megfelelniük: olyan témákhoz kellett nyúlniuk, amelyeket a korábbi évtizedekben nem fogadtak el, de nagyon fontos volt azokat a vásznon látni. Az új lehetőségekkel párhuzamosan azonban a filmgyártó vállalatoknak és a rendezők kreativitásának figyelembe kellett venniük a közönség ízlését és igényeit. Azok a filmesek, akik a spanyol valóság ábrázolásának akarták szentelni műveiket, a múlt felülvizsgálatából indultak ki, különösen a polgárháború és a Franco-rezsim tekintetében. Az alkotásaikkal nem a bűnösöket kívánták támadni, nem a háborúban felülkerekedett győzteseket akarták vádolni, és nem is a legyőzöttekkel szemben elkövetett igazságtalanságokat akarták nyilvánvalóvá tenni, hanem a 20. század második felének Spanyolországával szembeni kritikus magatartást akarták tükrözni. Ezekben a filmekben megjelent Francisco Franco személyi kultusztól megfosztott alakja, a polgárháború két ellentétes oldala, de a kettős mérce, a hamis keresztényi szeretet és a társadalom képmutatása is a múltban és a jelenben egyaránt.

Számos könyv jelent meg az átmenet filmjeiről, irányzatairól és műfajairól,¹⁴ és több kongresszust is szerveztek a világ különböző részein, amelyeken helyet kapott a periódus filmpolitikai vonatkozása.¹⁵ E művek címei tökéletesen mutatják a spanyol átmenet kezdetének és végének bizonytalanságát, legalábbis kulturális és filmes szempontból. A könyvek szerzői különböző dátumokat használnak fel e folyamat szakaszának behatárolására, mivel művészeti szempontból nincsenek nyilvánvaló időhatárok.

José María Caparrós Lera professzor a korábban említett tanulmányában kilenc fő témát jelölt ki, amelyeken belül a spanyol átmenet filmkészítése elhelyezhető. Az alábbiakban néhány példával alátámasztva összefoglalom a jellemzését, mert ez a tíz pont¹⁶ véleményem szerint tökéletesen jellemzi a korszak filmes szemléletét:

1. „A múlt átértékelése és a történelmi emlékezet. Példák: *A róka szemében* (*La verdad sobre el caso Savolta*, Antonio Drove, 1979), *Befejezetlen ügy* (*Asignatura pendiente*, José Luis Garci, 1977);
2. A spanyol polgárháború a legyőzöttek megközelítéséből. Példák: *36 hosszú nyara* (*Las largas vacaciones del 36*, Jaime Camino, 1976), *Emlékek a múltból* (*La vieja memoria*, Jaime Camino, 1977);

3. A történelmi autonóm régiók felemelkedése. Példák: *Az égő Barcelona* (*La ciutat cremada*, Antoni Ribas, 1976), *A segoviai szökés* (*La fuga de Segovia*, Imanol Uribe, 1981);
4. Juan Antonio Bardem politikailag elkötelezett filmjei. Példák: *A hosszú hétvége* (*El puente*, 1977), *Hét januári nap* (*Siete días de enero*, 1979);
5. A korszak szatírái. Példák: *A mama százéves* (*Mamá cumple cien años*, Carlos Saura, 1979), Luis García Berlanga *Nemzeti trilógiája* (trilógia *Nacional*, 1978, 1980, 1982);
6. Az úgynevezet madridi *movida* jelensége és hozzá kapcsolódóan Pedro Almodóvar első filmjei;
7. Történelmi témájú regények filmfeldolgozásai. Példák: *Apa háborúja* (*La guerra de papá*, Antonio Mercero, 1977), *A méhkas* (*La colmena*, Mario Camus, 1982);
8. Az első jelentősebb női rendezők munkái, elsősorban *A cuencai gyilkosság* (*El crimen de Cuenca*, Pilar Miró, 1979), amely nagy botrányt váltott ki, és átmenetileg be is tiltották az országban;
9. Kísérleti jellegű filmek. Példák: *Haverok* (*Colegas*, Eloy de la Iglesia, 1982) és az első Oscar-díjat nyert spanyol film, a *Találkozás és búcsú* (*Volver a empezar*, José Luis Garci, 1982);
10. A fősodoron kívüli alkotások, mint az andalúz Equipo-2 vagy a katalán Pere Portabella munkái.”

Ezekhez hozzátehetünk még egy pontot, amely más országoktól eltérően egyedi szint és témaköröket kölcsönzött a 70-es és 80-as évek spanyol filmművészetének, egyszersmind a spanyol demokratikus átmenet filmművészetének szimbólumaivá vált. Ez alatt a nemzetközi szinten is ismert *exploitation* mozi kategóriáját értjük, amely a spanyol esetben a horrorban és erotikus jelenetekben bővelkedő filmeket jelenti, és ezt nevezhetnénk a spanyol átmenet valódi filmművészeti újdonságának, valamint a korszak igazi jellemzőjének.¹⁷ Már az 1970-es években megjelentek olyan műfajok és művek, amelyek eltávolodtak a hagyományos reprezentációtól. Bár ekkor a politikai nyitottság az átmeneti szigorítás miatt visszaesést szenvedett, de a filmművészet területén a próbálkozások ellenére is nehéz lett volna visszatérni a merev és kompromisszummentes szabályozáshoz. A félmeztelen nők (deréktól felfelé) szerves részét képezték ezeknek a liberálisabb műveknek. Ezek nem a pornográfia tartományába tartoztak, még csak nem is a mai értelemben vett erotikus filmek voltak (az első teljes meztelenséget csak 1975-ben mutatták be a spanyol vásznanakon), de már ennyi is újdonságnak számított. A különböző műfajok kiemelkedő rendezői, valamint a régi rendszer filmművészetének elbűvölő sztárjai (mint Marisol, Carmen Sevilla és Aurora Bautista) is jelen voltak a felnőtteknek szóló filmek világában. 1978-ban jóváhagyták az „S” besorolást, amely a 18 éven felüli nézők számára készült műveket jelölte, azzal a megjegyzéssel, hogy „ez a film témája vagy

tartalma miatt sértheti a nézők érzékenységét”.¹⁸ Az erőszak, a vér, a meztelenség soha nem látott mennyiségben kínált a nézőknek olyan jeleneteket, amelyeket a nemzetikatolikus diktatúra alatt nem tapasztalhattak a filmvásznon. A hivatalos adatok szerint 1977 és 1982 között 424 film került az „S” kategóriába, ebből mintegy 300 külföldi alkotás volt, míg 130 cím spanyol vagy egy más országgal együttműködésben készült koprodukció. Az 1977 és 1979 közötti „S” mozit inkább egyfajta kísérletezés és a szexuális jelenetek növekvő tartalma jellemezte, míg 1980 és 1982 között mindez a *softcore* pornográfia felé mozdult el.¹⁹

1972 és 1982 között, tehát még az átmenet időszakában is a spanyol filmek mintegy 25%-a tartozott a horrorfilmek műfajába.²⁰ A demokratikus átmenet horrorfilmjeinek egyes elemei már jóval korábban megjelentek a spanyol filmművészetben, például a Jesús (Jess) Franco által rendezett alkotásokban és a hollywoodi kasszasikereket másoló filmekben. A horror műfajába tartozó művek (az úgynevezett „hispan horror”) számának növekedése több okból következett be. Az „S” besorolású filmekhez hasonlóan olyat mutatott a közönségnek, amit korábban nem láthatott a moziban: ebben az esetben az erőszak és a vér ábrázolása volt az, amit explicit módon vetíthettek a mozikban. Ezek a témák nagyszámú nézőt vonzottak. Az erőszak látványa (pontosabban: annak a lehetősége, hogy ilyet láthassanak) egyfajta megkönnyebbülést jelentett a társadalom számára, amelynek egészen a közelmúltig el kellett fojtania az ösztöneit. Emellett jobb volt látni (és élvezni) az erőszakot, mint elkövetni.

Konklúzió

A 20. század második felében a demokráciák születésekor a filmpolitika megváltozása is szerves részét képezte a mélyreható átalakulásnak. Olyan új modellek és paradigmák alakultak ki, amelyek – még ha nem is kapcsolódtak össze vagy inspirálták egymást – több országban hasonló jellemzőket mutattak. A 36 éven át fennálló spanyol diktatúra utolsó éveiben a kultúra, azon belül is a filmkultúra volt az a terület, ahol a legszembetűnőbb volt az alkotók vágya a nagyobb szabadság felé történő elmozdulásra. Ahogyan láthattuk, ebben esetenként partnerre találtak kultúrpolitikusokban is. Ennek köszönhetően az 1975-ben induló politikai-társadalmi demokratikus átmenet a filmpolitikában valamivel korábban kezdődött, de az UCD-kormány idején teljesebben ki. A valódi átmenet a szabad témaválasztásban, a filmek aktuális kérdésekre adott válaszaiban és olyan műfajok megjelenésében mutatkozott meg, amelyek a korábbi évtizedekben elképzelhetetlenek voltak. Ez a szabadság azonban a politikai és a nemzeti múltra vonatkozó filmek kapcsán nem volt teljeskörű: a békes átmenet érdekében a filmesek csak ritkán nyúltak olyan témákhoz, amelyek valamelyik oldal számára elfogadhatatlanok lettek volna.

Natalia Ardánaz a következőképpen vonja le következtetéseit a spanyol átmenet filmkészítését illetően:

„Az ebben az időszakban készült spanyol filmek az események alakulásának közvetlen hatása alatt álltak. A filmcenzúra megszűnése jelentős változást jelentett az új produkciók számára. Ez azonban nem jelentette azt, hogy egy politikai szempontból markánsan elkötelezett filmkultúra alakult volna ki, mivel a belső válság leküzdéséhez, paradox módon, szükség volt az állami protekcionizmusra. Ez a helyzet nem tette lehetővé a kockázatosabb projektek megvalósítását. Az 1970-es évek végén készült politikai művek sokaságát egy olyan filmgyártás váltotta fel, amelyet inkább a konszenzusra való törekvés jellemezett. Úgy tűnt, hogy a film és a politika egyetértene a múlttal való teljes szakítás és a radikalizmus elutasításában, az ideológiailag elvakultabb filmrendezők és pártok partvonalra szorításában, és a lakosság többségét inkább a centrizmus felé igyekeztek terelni.”²¹

Jegyzetek/Notes

¹ Jelen tanulmány a spanyolországi Sevillei Egyetem által koordinált és a Spanyol Gazdasági és Fejlesztési Minisztérium által finanszírozott „*Construir democracias: actores y narrativas en los procesos de modernización y cambio en la Península ibérica (1959-2008)*” (ACNADE, Ref. PID2019-107169GB-I00) nemzetközi kutatási projekt keretében készült.

² Erről lásd részletesen a magyar, spanyol és amerikai eset összehasonlításával: Lénárt, András: „Hatalom és film. Bevezetés a diktatórikus és demokratikus filmpolitikák történetébe”, in: *Aetas*, 29. évf. 2. sz. 2014. 87–104.

³ Bolvári-Takács, Gábor: *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948–1989*. Budapest, Planétás Kiadó, 1998. 16–37.

⁴ A médiában bekövetkezett változásokról ír: Eiroa San Francisco, Matilde – Carrera Álvarez, Pilar: *España, voz en off. Teoría y praxis de la prensa española en el contexto de la Guerra Fría*. Valencia, Tirant lo Blanch, 2008; Chuliá Rodrigo, Elisa: *La evolución silenciosa de las dictaduras. El régimen de Franco ante la prensa y el periodismo*. Madrid, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1997.

⁵ Lénárt, András: „Un hombre de la apertura franquista. García Escudero”, in: *Acta Scientiarum Socialium*, Vol. XXX. 2009. 37–48.

⁶ A színház- és filmművészeti főigazgató önéletrajzában olvasható ez a vélemény: García Escudero, José María: *Mis siete vidas. De las brigadas anarquistas a juez del 23-F*. Barcelona, Editorial Planeta, 1995. 276.

⁷ A spanyol esetről lásd: Szilágyi, István: *Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1996.

⁸ García González, Gloria – Redero San Román, Manuel: „Prensa y opinión pública en la transición política española”, in: *Anales de la Universidad de Alicante*, No. 8–9. 1991–1992. 85–120.

⁹ Több helyen is kifejti ezt a véleményét, leghosszabban itt: García Escudero, José María: *Cine español*. Madrid, Editorial Rialp, 1962. 39–44.

¹⁰ García Escudero, José María: *Cine para el año 2000*. Madrid, Zero, 1971.

¹¹ A Franco-korszak filmgyártásáról lásd: Lénárt, András: *A spanyol film a Franco-diktatúrában. Ideológia, propaganda, filmpolitika*. Szeged, JATE Press, 2014 (második, átdolgozott kiadás: 2018).

¹² Pérez Perucha, Julio – Ponce, Vicente: „Algunas instrucciones para evitar naufragios metodológicos y rastrear la Transición democrática en el cine español”, in: Palacio, Manuel (coord.): *El cine y la transición política en España (1975-1982)*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2011. 223–268.

¹³ Caparrós Lera, José María: „El cine español en la transición a la democracia (1975–1982)”, in: Berta, Tibor – Csikós, Zsuzsanna – Lénárt, András (és mások, szerk.): *Transiciones. De la dictadura a la democracia*. Szeged, SZTE Hispanisztika Tanszék – Amerika-közi Tanulmányok Kutatóközpont, 2016. 22–23.

¹⁴ Néhány fontosabb mű, amelyeket a tanulmány jelen alfejezetének megírása során is felhasználtam: Caparrós Lera, José María: *El cine español de la democracia. De la muerte de Franco al "cambio" socialista (1975–1989)*. Barcelona, Anthropos, 1992; Gómez Benítez de Castro, Ramiro: *La producción cinematográfica española. De la Transición a la Democracia (1975 – 1986)*. Madrid, Mensajero, 1989; Lozano Aguilar, Arturo – Pérez Perucha, Julio (coords.): *El cine español durante la Transición democrática (1974–1983)*. Madrid, Academia de las Artes y las Ciencias Cinematográficas de España – Asociación Española de Historiadores del Cine, 2005; Palacio, Manuel (ed.): *El cine y la Transición política en España (1975–1982)*. Madrid, Biblioteca Nueva, 2012; Puigdomènech, Jordi: *Treinta años de cine español en democracia 1977/2007*. Madrid, Ediciones JC, 2007.

¹⁵ A spanyol demokratikus átmenetről szervezett egyik nemzetközi konferenciára, melynek e sorok írója egyik társszervezője volt, 2015-ben került sor a Szegedi Tudományegyetemen több mint száz, többségében külföldi előadó részvételével. Ez is mutatja, hogy a szóban forgó politikai folyamat jelentősége túlmutat Spanyolország határain, és a világ számos országának kutatóit inspirálja kutatásra.

¹⁶ Caparrós Lera, José María: „El cine español en la transición a la democracia (1975–1982)”, id. mű., 24–28.

¹⁷ Lénárt, András: „Terror al desnudo: el cine de explotación en el contexto de la transición española”, in: Berta, Tibor – Csikós, Zsuzsanna – Lénárt, András (és mások, szerk.): *Transiciones. De la dictadura a la democracia*. Szeged, SZTE Hispanisztika Tanszék – Amerika-közi Tanulmányok Kutatóközpont, 2016. 450–461.

¹⁸ Puigdomènech, Jordi: *Treinta años de cine español en democracia (1977/2007)*, id. mű. 28.

¹⁹ Kowalsky, Daniel: „Cine nacional non grato. La pornografía española en la Transición (1974–1982)”, in: Berthier, Nancy – Seguin, Jean-Claude (eds.): *Cine, nación y nacionalidades en España*. Madrid, Casa de Velázquez, 2007. 204–206.

²⁰ Matellano, Víctor: *Spanish exploitation. Sexo, sangre y balas*. Madrid, T&B Editores, 2011. 123.

²¹ Ardánaz, Natalia: „La Transición política española en el cine (1973 – 1982)”, in: *Comunicación y Sociedad*, Vol. XI. No. 2. 1998. 172.

Felhasznált irodalom/References

- Ardánaz, Natalia: "La Transición política española en el cine (1973 – 1982)", in: *Comunicación y Sociedad*, Vol. XI. No. 2. 1998. 153–175.
- Bolvári-Takács, Gábor: *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948–1989*. Budapest, Planétás Kiadó, 1998.
- Caparrós Lera, José María: „El cine español en la transición a la democracia (1975–1982)”, in: Berta, Tibor – Csikós, Zsuzsanna – Lénárt, András (és mások, szerk.): *Transiciones. De la dictadura a la democracia*. Szeged, SZTE Hispanisztika Tanszék – Amerika-közi Tanulmányok Kutatóközpont, 2016. 21–34.
- Caparrós Lera, José María: *El cine español de la democracia. De la muerte de Franco al "cambio" socialista (1975–1989)*. Barcelona, Anthropos, 1992.
- Chuliá Rodrigo, Elisa: *La evolución silenciosa de las dictaduras. El régimen de Franco ante la prensa y el periodismo*. Madrid, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1997.
- Eiroa San Francisco, Matilde – Carrera Álvarez, Pilar: *España, voz en off. Teoría y praxis de la prensa española en el contexto de la Guerra Fría*. Valencia, Tirant lo Blanch, 2008.
- García Escudero, José María: *Mis siete vidas. De las brigadas anarquistas a juez del 23-F*. Barcelona, Editorial Planeta, 1995.
- García Escudero, José María: *Cine para el año 2000*. Madrid, Zero, 1971.
- García Escudero, José María: *Cine español*. Madrid, Editorial Rialp, 1962.
- García González, Gloria – Redero San Román, Manuel: „Prensa y opinión pública en la transición política española”, in: *Anales de la Universidad de Alicante*, No. 8–9. 1991–1992. 85–120.
- Gómez Benítez de Castro, Ramiro: *La producción cinematográfica española. De la Transición a la Democracia (1975 – 1986)*. Madrid, Mensajero, 1989.
- Kowalsky, Daniel: „Cine nacional non grato. La pornografía española en la Transición (1974–1982)”, in: Berthier, Nancy – Seguin, Jean-Claude (eds.): *Cine, nación y nacionalidades en España*. Madrid, Casa de Velázquez, 2007. 203–216.
- Lénárt, András: „Terror al desnudo: el cine de explotación en el contexto de la transición española”, in: Berta, Tibor – Csikós, Zsuzsanna – Lénárt, András (és mások, szerk.): *Transiciones. De la dictadura a la democracia*. Szeged, SZTE Hispanisztika Tanszék – Amerika-közi Tanulmányok Kutatóközpont, 2016. 450–461.
- Lénárt, András: *A spanyol film a Franco-diktatúrában. Ideológia, propaganda, filmpolitika*. Szeged, JATE Press, 2014 (második, átdolgozott kiadás: 2018).
- Lénárt, András: „Hatalom és film. Bevezetés a diktatórikus és demokratikus filmpolitikák történetébe”, in: *Aetas*, 29. évf. 2. sz. 2014. 87–104.
- Lénárt, András: „Un hombre de la apertura franquista. García Escudero”, in: *Acta Scientiarum Socialium*, Vol. XXX. 2009. 37–48.
- Lozano Aguilar, Arturo – Pérez Perucha, Julio (coords.): *El cine español durante la Transición democrática (1974–1983)*. Madrid, Academia de las Artes y las Ciencias Cinematográficas de España – Asociación Española de Historiadores del Cine, 2005.
- Matellano, Víctor: *Spanish exploitation. Sexo, sangre y balas*. Madrid, T&B Editores, 2011.

-
- Palacio, Manuel (ed.): *El cine y la Transición política en España (1975–1982)*. Madrid, Biblioteca Nueva, 2012.
- Pérez Perucha, Julio – Ponce, Vicente: „Algunas instrucciones para evitar naufragios metodológicos y rastrear la Transición democrática en el cine español”, in: Palacio, Manuel (coord.): *El cine y la transición política en España (1975-1982)*. Madrid, Biblioteca Nueva, 2011. 223–268.
- Puigdomènech, Jordi: *Treinta años de cine español en democracia 1977/2007*. Madrid, Ediciones JC, 2007.
- Szilágyi, István: *Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban*. Budapest, Napvilág

Szántó Ákos*

**Kína és Latin-Amerika gazdasági kapcsolatai
a 21. században, különös tekintettel
a kínai befektetésekre**

**Economic relations between China and
Latin America in the 21st century,
in particular the Chinese investments**

ABSTRACT

In the 21st century, the global importance of China is increasing. China builds deeper ties with several regions in the world. Latin America is one of them. In addition to boosting trade and deepening cultural and political ties with this region, significant progress has been made in the field of investment. Chinese companies initially invested in agriculture and raw material production. Later, in order to make trade more efficient, Chinese companies also became more active in the field of infrastructure development. To support this process, the Chinese leadership is working to increase the intensity of bilateral relations, but also to raise multilateral relations to a higher level. An important actor in this policy is the China-CELAC Forum, which encourages closer cooperation between the two parties, by supporting Latin American development projects. As in the Eurasian and African regions, there are numerous transport infrastructure development projects advancing in Latin America and the Caribbean that help China's goal of increasing its influence in the economic and the political sphere.

Keynotes: China, Latin-America, Economic relations, Infrastructure, Investment.

ABSZTRAKT

A 21. században a globális jelentőségét folyamatosan növelő Kína egyre mélyebb kapcsolatokat épít ki a világ számos régiójával, köztük a latin-amerikai térséggel. A kereskedelem élénkítése, valamint a kulturális és politikai kapcsolatok elmélyítése mellett a beruházások területén is jelentős előrelépés történt. A kínai vállalatok kezdetben a mezőgazdaságba, és a nyersanyagtermelésbe fektettek be. Később, a kereskedelem hatékonyabbá tétele érdekében az infrastruktúra-fejlesztés területén is egyre aktívabbá váltak a kínai cégek. Ezt támogatóan, a pekingi vezetés igyekszik a bilaterális kapcsolatok intenzitásának növelése mellett, a multilaterális kapcsolatokat is magasabb szintre emelni. Ennek a politikának egyik fontos szereplője kíván lenni a Kína-CELAC Fórum, amely a latin-amerikai fejlesztési projektek

* Doktorandusz, PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola

támogatásával a két fél szorosabb együttműködését ösztönzi. Hasonlóan az eurázsiai és az afrikai térséghez, Latin-Amerikában, és a Karib-térségben is számos, a közlekedési infrastruktúra fejlesztését célzó projekt van folyamatban, amelyek Kína azon célkitűzését segítik, hogy befolyása ne pusztán a gazdaság, hanem a politika területén is növekedjék.

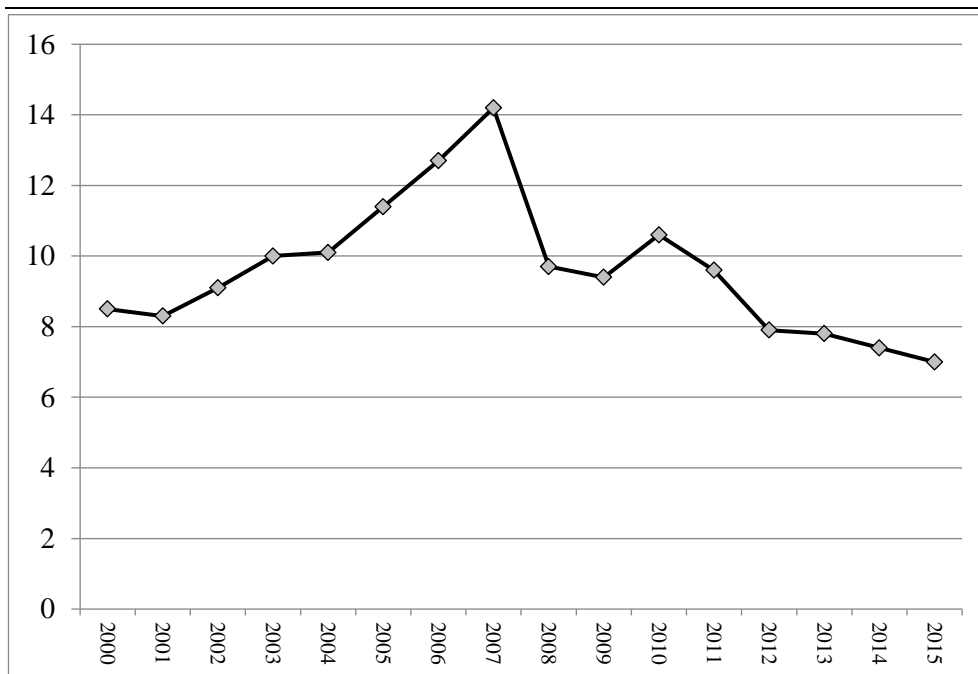
Kulcsszavak: Kína, Latin-Amerika, gazdasági kapcsolatok, infrastruktúra, befektetés.

Kína 21. századi felemelkedése

Az ezredforduló környékén Kína egyre aktívabb szerepben tűnt fel a nemzetközi életben. A *going global* politika az Egy Övezet Egy Út (One Belt One Road [OBOR]) előfutárának, megalapozásának tekinthető. A kínai kormányzat vezetésével az állami és magán szereplők egyre hangsúlyosabban jelentek meg a külföldi piacokon, különösen a fejlődő régiókban. A Han-dinasztia korában kialakított Selyemút adta a példát a kínai vezetés számára az OBOR kezdeményezés megteremtésében. Az Új Selyemút – amely szárazföldi és tengeri útvonallal is rendelkezik – célja Kína geopolitikai törekvéseinek támogatása egyrészt a belső területek jobb integrálása, másrészt a szomszédos térségekben elfoglalt pozíciók megerősítése révén. A kezdeményezés egy hosszútávra kidolgozott geopolitikai koncepció, amely a kínai befolyást igyekszik növelni főként Euráziában, és Afrikában, de a világ más részein – köztük Latin-Amerikában – is jelen lévő célkitűzés.¹

A maoista politika reformja, a korábbi bezárkózottságból történő nyitás azt a célt szolgálta, hogy Kína kilépjen a globális szintre, és felzárkózzon a fejlett világhoz. Fontos mérföldkő volt 2001-ben a Kereskedelmi Világszervezethez (WTO) történő csatlakozás. Ezt követően tovább folytatódott Kína dinamikus gazdasági növekedése, amelyet a 2008-as világgazdasági válság csak csökkenteni tudott, megtörni nem. A növekedés megalapozta az Új Selyemút koncepciót, amely az infrastruktúra fejlesztésében, illetve a kereskedelmi, a befektetési és a humán kapcsolatok fejlesztésében öltött testet. Kína célja tehát a világ régióinak összekapcsolása révén globális nagyhatalommá válni.²

A hidegháborút követő időszakban az úgynevezett *soft power* egyre inkább előtérbe került a kínai politikai vezetés eszköztárában. A *soft power* lényege, hogy kulturális kapcsolatok segítségével, amelyet állami és nem állami szereplő egyaránt kialakíthat, elmélyíteni a két fél kapcsolatát, és ezen a módon befolyásolni a másik szereplőt. Kína egy globális hálózatot kíván kialakítani, amellyel magához köti a különböző régiókat, és államokat. A gazdasági-politikai kapcsolatok elmélyítését segítő tényezőket egyes kutatók *smart powernek* is nevezik.³ A tendencia a Kínai Kommunista Párt (CCP) XVII. kongresszusa után erősödött fel, és vált fontos elemmé a kínai hatalmi célok elérésében.⁴

1. ábra

Kína éves GDP növekedése 2000 és 2015 között (%-ban),
 Forrás: The World Bank, DataBank

Kína és Latin-Amerika fejlődő kapcsolatai

A Kína és Latin-Amerika közötti kapcsolatok intenzitása folyamatosan növekszik. Az ezredfordulót követő időszak jelentős előrelépést hozott a régiók kapcsolatában. A kereskedelemben egyre fontosabb partner lett az ázsiai ország. Ennek köszönhetően a politikai kapcsolatok is fejlődtek, és mindkét fél érdekelt a kapcsolatok további elmélyítésében. A latin-amerikai országok számára Kína egy új piacot, egy új kereskedelmi csomópontot jelent, amely csökkentheti a függőséget az Egyesült Államokkal és az Európai Unióval szemben. A kínai feltörekvő piac számos nyersanyagot igényel, amelyekkel Latin-Amerikai rendelkezik. Ez biztos felvevőpiacot jelent, és a nyersanyagárak csökkenését is tompíthatja. Emellett Kína befektetőként is egyre aktívabb a régióban, számos projektet kínai befektetők finanszíroznak. Kína fejlődésével egyre inkább megkérdőjelezi az Amerikai Egyesült Államok hegemoniáját a térségben, amely a latin-amerikai országok érdekérvényesítésnek is hasznára válhat.⁵

Az USA korábbi fölénye a modernizációs elgondolásokban is tetten érhető volt. A Washingtoni Konszenzus szerény eredményei, és a gazdasági válságok negatív

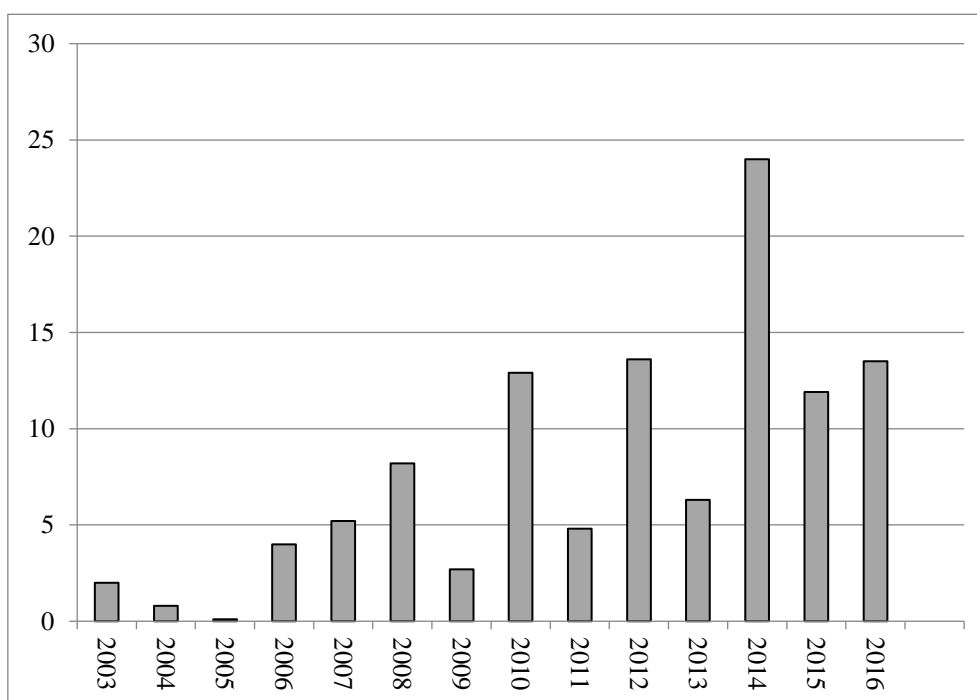
hatása következtében még a fősodorba tartozó közgazdászok is új, alternatív megoldásokat kerestek. Ennek eredményeként született meg a Pekingi Konszenzus koncepciója.⁶ A kifejezést Joshua Ramo (2004) alkotta, és három fő jellegzetességét írta le a fogalomnak, amely Kína példáján igyekszik egy alternatív fejlődési utat kínálni a fejlődő országoknak.⁷ Ramo szerint a Pekingi Konszenzus jellemzője, hogy az adott államnak állandóan kísérleteznie kell és innovatívnak kell lennie, fenntarthatóan és méltányosan fejlesztenie kell az életminőséget, valamint az önrendelkezés politikáját kell erősítenie, akár a nemzetközi szervezetekkel szemben is.⁸

A koncepció a hegemon törekvésekkel szembeni ellenálláson alapszik, amely a kínai gazdasági terjeszkedés egyik fontos feltétele. Ennek érdekében támogatja Kína a multipoláris világrend kialakítását, szemben az Amerikai Egyesült Államok hegemon törekvéseivel. Ez vonzó alternatívát kínál a fejlődő államoknak is. A Pekingi Konszenzus – Ramo szerint – egy olyan koncepciót kínál, amelyet más fejlődő térségek – Latin-Amerika, Ázsia, Afrika – is alkalmazhatnak, a saját társadalmi-gazdasági modernizációjuk eszközeként. Ez a modell azonban nem alkalmas a két régió közötti kölcsönös gazdasági függőség magyarázatára. Kína és Latin-Amerika kapcsolatának erősödése a kereskedelmi forgalom növekedéséből adódik, amely Kína pénzügyi és kereskedelmi expanziójának, a világgazdaság bővülésének, és a nyersanyagok árának növekedésének köszönhető. Latin-Amerika számára tehát nem önmagában a kínai modernizációs modell követése a vonzó, hanem az ázsiai ország világgazdasági miatt.⁹

A koncepció tehát nem egy dél-dél jellegű gazdasági együttműködés irányába mutat, sokkal inkább egy Washingtoni Konszenzushoz hasonló észak-dél kapcsolatra. A kétségtelen változás a korábbi időszakhoz képest Kína felemelkedése, és megkerülhetetlen szerepe a fejlődő régiók – így Latin-Amerika – gazdaságában. A Pekingi Konszenzus tehát két régió közötti hatalmi viszony magyarázatára alkalmas, amit a világgazdasági változások, Kína gazdasági növekedése, és a kínai modernizációs modell jellegzetességei befolyásolnak. A fejlődő régiók számára tehát nem egy követendő példát jelent, inkább lehetőséget nyújt új lehetőségek kiaknázására és a gazdasági kapcsolatok diverzifikálására, ám nem szűnnek meg a centrum-periféria viszony hátrányai sem. A fejlődő régióknak – Latin-Amerikának is – azonban szükségük van az új kereskedelmi lehetőségekre, a beruházásokra, valamint az új befektetésekre az infrastruktúrába és a pénzügyekbe. Kína számos forrásból – Kínai Fejlesztési Bank, Kínai Export-Import Bank – képes pénzügyi támogatást, befektetést nyújtani a régióknak, amelyekért cserébe nem kell direkt politikai feltételeket teljesítenie, ellentétben a Washingtoni Konszenzussal.¹⁰

A Kína–Latin-Amerika viszony 21. századi történetében Van de Maele (2017) 3 korszakot azonosít. Az első a 2001-2008 közötti *gazdasági szakasz*, amikor főként a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok bővítésével igyekezett a kínai fél fejleszteni a kapcsolatot. A következő korszak a 2008 és 2013 közötti *soft power szakasz*, amikor a kulturális kapcsolatok javításával a pozitív Kína képet kívánták javítani Latin-

Amerikában. Az – eleddig – utolsó a Xi Jinping hatalomra kerülésével kezdődő *uni-verzális szakasz*, amelyben egy komplex, több területet is átfogó stratégia alapján – alapozva a megelőző korszakok eredményeire – már nyíltan a politikai kapcsolatok elmélyítésére törekedik Kína, behozva a katonai együttműködés dimenzióját is, amelyet korábban – tekintettel az Amerikai Egyesült Államokra – igyekezett kerülni. A kapcsolatok intenzívebbé válását jelzi az a tény is, hogy a 2000-es évektől kezdve számos látogatásra sor került a kínai vezetők részéről. Jiang Zemin 2001-es látogatását követően, Hu Jintao 2004-ben, 2005-ben, 2008-ban, és 2010-ben is a régióban tett hivatalos látogatást. Ezek során Hu Jiantao a kereskedelem és a *soft power* kapcsolatok által elért eredményeket a politikai és katonai dimenziókban is igyekezett kiaknázni. A fenti célkitűzéseket a 2008-as *White Paper* fejtette ki bővebben.¹¹

2. ábra

Kína működő tőke volumene Latin-Amerikában 2003 és 2016 között (milliárd dollárban)

Forrás: Statista; Bureau van Dijk; Atlantic Council

Xi Jinping főtitkárként 2013-ban, 2014-ben, és 2016-ban is a szubkontinensre látogatott. A korábbi látogatásokhoz képest jóval szervezettebben és tudatosabban választotta ki a meglátogatott államot, és a tárgyalásokon sokkalta átfogóbb együttműködésre törekedett a latin-amerikai vezetőkkel. Az együttműködés körvonalai a

2016-os *White Paper*ben kerültek lejegyzésre. A kínai vezetés célja a korábbi stratégia eredményeinek továbbvitele, és kiszélesítése volt. Ez az „átfogó együttműködés” nem pusztán a politikai, és ideológiai szegmensekben kívánt előrelépni, de a napjainkban egyre fontosabb kiberbiztonság, terror-elhárítás, valamint a katonai technológia területén is. Ezzel párhuzamosan a latin-amerikai gazdaságban meglévő pozíciójuk intenzitását is növelnék a feldolgozóiparban és a bankszektorban. Az Amerikai Egyesült Államok hegemoniájával szembehelyezkedve a a fejlődő országok súlyának növelését támogatja a pekingi vezetés. Az ennek szellemében létrehozott Kína-CELAC Fórum jelentőségét is kiemelik a 2016-os deklarációban, amelynek fogadtatása pozitívabb volt a latin-amerikai államokban, mint a korábbiak esetében, amelyeket hivatalosan csak Brazília, Chile, és Mexikó támogatott.¹²

Kína gazdasága számára fontos az élelmiszerek és a nyersanyagok folyamatos, és biztos importja, amellyel fenn tudja tartani gazdaságának növekedését. Latin-Amerika nyersanyagokkal is jelen van az exportban, de különféle élelmiszerek találhatóak a főbb exportcikkek között. Ezzel párhuzamosan Latin-Amerika biztos felvevőpiacnak számít a kínai termékek számára. Mivel a térségben – az időszakos válságok ellenére – a középosztály létszáma növekszik, ezért további keresletnövekedésre számíthat Kína.¹³ A latin-amerikai térségen belül a Kínába irányuló nyersanyagok döntő része Dél-Amerikából érkezik, míg a Latin-Amerikába érkező kínai áruk tekintetében jóval kiegyenlítettebb a szubregionális eloszlás.¹⁴

A kapcsolatok elmélyítése, és a befektetések ösztönzése érdekében került sor Li Keqiang kínai miniszterelnök 2015-ös, nagyszabású látogatására a régióban.¹⁵ Ugyanebben az esztendőben rendezték a Kína-CELAC Fórum első, jelentősebb találkozóját is, amely a kínai törekvések erősödését jelzi.¹⁶ A kínai vezetés törekvése az Új Selyemút kezdeményezésbe beépíteni a térséget. Ennek keretében támogattak számos közlekedési útvonal fejlesztését is. A Nicaragua-csatorna projekt volt a leginkább grandiózus elképzelés, amely alternatívát kívánt nyújtani a kibővített Panama-csatornának. A projekt azonban eleddig nem valósult meg. Ezzel párhuzamosan a szárazföldi útvonalak fejlesztése is felmerült. Már az IIRSA kezdeményezésben megjelenő vertikális tengelyen elhelyezkedő vasútvonal felépítése számos formában előkerült. Elsőként Puerto Ilo és Porto do Açu között,¹⁷ jelenleg pedig a Santos és Puerto Ilo közötti útvonal van napirenden.¹⁸ A vasúti korridor¹⁹ segítségével a bányakincsek és a mezőgazdasági termékek kereskedelmének mértékét lendítenék fel Kína és Latin-Amerika között. Ez csökkentené a szállítás időtartamát, és hozzájárulna a két térség kapcsolatának szorosabbá válásához.²⁰ A közlekedési infrastruktúra fejlesztése mellett továbbra is a bányászati, és mezőgazdasági projektek a leginkább jellemzőek. Ezek a nagyszabású tervek azonban számos tiltakozást váltottak ki környezetvédő csoportoktól, mivel a projektek nagy környezeti károkat okozhatnak, és nagy mennyiségű édesvizet is elhasználnak.²¹

Emellett több állam, köztük Panama, Peru és Brazília is ambivalensen viszonyul a kínai infrastrukturális beruházásokhoz.²²

A szárazföldi összeköttetések mellett, a tengeri hálózatban is fontos szerepet kaphat a térség. A kínai kereskedelmi flotta hatékonyabb működése érdekében, létrehoztak egy új tengeri kereskedelmi koncepciót, amelynek középpontjában a 12 kikötőből álló stratégiai tengeri disztribúciós központok²³ állnak. Ezek a kikötők egy kínai központú kereskedelemfejlesztési koncepció részei, amelyek közül 2 található Dél-Amerikában (Salvador, Brazília; Mar del Plata, Argentína), és 1 a Karib-térségben (Saint George's, Grenada). Bár az elképzelés főként az afrikai kontinensre támaszkodik, Latin-Amerika is megjelenik benne.²⁴

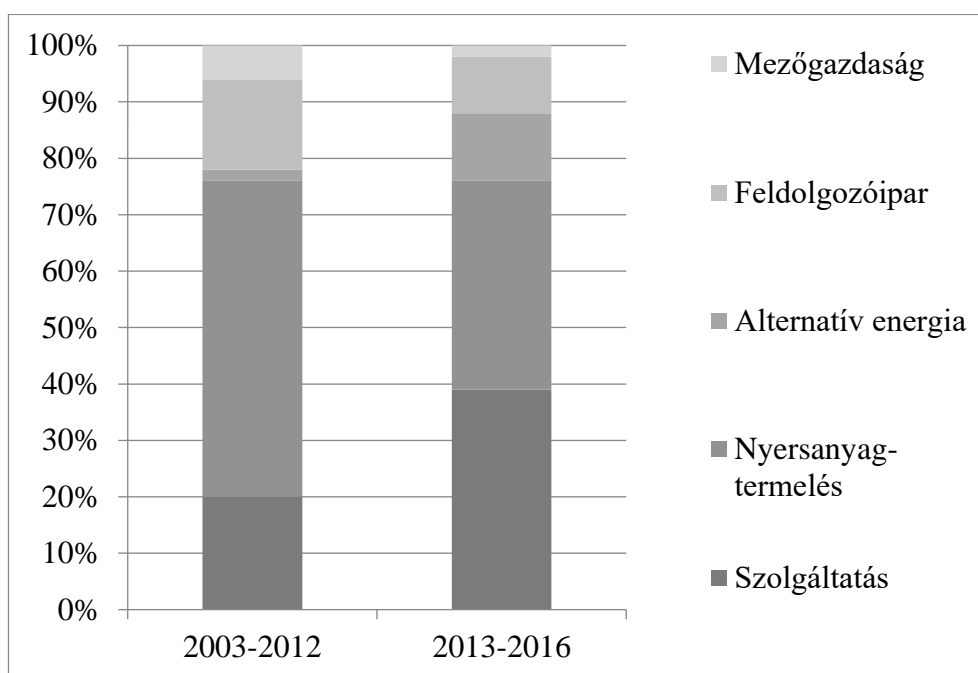
A két térség kapcsolatának egyre fajsúlyosabb eleme a katonai együttműködés. Xi Jinping regnálásától kezdődően növekedés tapasztalható a fegyverkereskedelem területén is. Korábban Venezuela volt a fegyvereladások fő célországa a térségben, mellette az ALBA integráció tagjai (Bolívia, Ecuador) is fontos partnerré váltak. Ennél jelentősebb előrelépés a az Argentínával kötött 2015-ös katonai megállapodás, amelynek keretében több mint fél milliárd dollár értékben vásárolt hadifelszereléseket, és szerveztek katonai csereprogramokat. A jelentős értékű üzlet annak is a jele, hogy egyre jobb minőségű technológiai eszközök exportjára képes Kína, és a latin-amerikai államok bizalma is növekszik. Argentína elköteleződésének jele, hogy Trump megválasztását követően megerősítette a megállapodások érvényességét. A fentiek mellett kiemelhető még a Peruval, Mexikóval, és Guyanával kötött fegyverüzletek.²⁵ Utóbbi szereplővel remek kapcsolatokat ápol a kínai vezetés, ahol a kínai tudástranszfer kiterjed az terror-elhárítás, a békefenntartás, és a katasztrófa-elhárítás területére is.²⁶

Jelentős együttműködés tapasztalható a műholdak, és az atom-technológia területén is. Brazíliával még a kilencvenes években kezdődött az együttműködés, amely később Venezuelával és Bolíviával is kibővült. A 2010-es évek sikeres műholdprogramjai, valamint az Argentínában épített kínai űrmegefigyelő állomás is a kapcsolatok elmélyülését mutatja. Az együttműködés az atomenergia területére is kiterjed, ezen a területen a fő partnereknek Argentína és Brazília számítanak. Argentína 2015-ben írt alá egyezményt a pekingi kormánnyal nukleáris reaktor felépítéséről, míg Brazíliával 2016-ban kezdődtek tárgyalások 3 reaktor létrehozásáról.²⁷

Változás tapasztalható a kínai befektetések szektorális eloszlásában is. Kína hagyományosan a térség kitermelő szektorában volt jelen, azonban egyre jelentősebb szerepe van a szolgáltatások – főként a közlekedés – területén, a pénzügyekben, az IT szektorban és az energiaszektorban. Latin-Amerika egy kiváló piacot nyújt Kínának, amely kölcsönökkel és befektetésekkel fűzi szorosabbra a két régió kapcsolatát, megőrizve és tovább erősítve a kínai vállalatok térségbeli pozícióit. A befektetések ösztönzése abban a tekintetben is fontos célja, hogy így is erősíti a két ország kapcsolatainak egyéb vetületeit, többek között Kína *soft power* politikáját. A kínai vállalatok állam által vezérelt fejlesztőpolitikája a globális befektetések növelésével az

állam nemzetközi befolyását is növeli. Latin-Amerika ennek a politikának egyik fontos résztvevője, és számára is hasznosak lehetnek a befektetések, abból a szempontból is, hogy ez növeli mozgásterüket az Amerikai Egyesült Államok, és az Európai Unióval történő tárgyalások során.²⁸

Az ázsiai ország igyekszik a gazdasági kapcsolatokat politikai eredményekre váltani. Ennek legelső állomása az „Egy Kína” elv elismertetése a térség államaival. A törekvésnek már számos eredménye megvalósult,²⁹ de még – főként a Karib-térségben, és a közép-amerikai földszeres államai között – 9 ország³⁰ diplomáciailag Tajvant ismeri el Kínaként.³¹

3. ábra

A kínai működő tőke szektorális változásai Latin-Amerikában 2003 és 2016 között (%-ban)

Forrás: Statista; Bureau van Dijk; Atlantic Council

Multilaterális együttműködések

A bilaterális kapcsolatok mellett érdemes megemlíteni a multilaterális együttműködések is a két térség között. A latin-amerikai egészét integráló CELAC létrejötte és együttműködése Kínával a 2008-as gazdasági válsággal tetőpontjához érő, korábbi gazdasági és modernizációs elképzeléssel, a Washingtoni Konszenzussal

szemben létrejövő alternatív megközelítés következménye. A válság következtében Kína egyre vonzóbb alternatívát jelentett a térség számára, főként a gazdaság területén. Ezt megerősítette az a körülmény is, hogy az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Unió tagjai is egyre inkább szakítottak a korábbi neoliberais gazdasági doktrínával, valamint a gazdasági súlyuk csökkenése is nagyobb teret adott a feltörekvő ázsiai hatalomnak. A Kína fémjelezte elképzelés – a Pekingi Konszenzus – egy rugalmasabb, pragmatikusabb gazdaságpolitikát kíván megvalósítani, amely jobban figyelembe veszi a térség célkitűzéseit is. Az államok szuverenitásának tiszteletben tartása, az innováció, a fenntarthatóság, a technológia transzfer, valamint a kapacitásbővítés hangsúlyozása a kétoldalú kapcsolatokban egy új gazdaságfejlesztési lehetőséget kínál a CELAC számára.³²

A Kína-CELAC Fórum a multilaterális együttműködést kívánja elmélyíteni Kína és Latin-Amerika között. A szervezet létrehozásáról a CELAC 2014-es találkozóján született döntés, amelynek keretében egy kollektív együttműködést kívántak kialakítani Kínával.³³ A legelső fórumon, a 2015-ös pekingi találkozón fogadták el az együttműködést lefektető nyilatkozatot.³⁴ A nyilatkozatban a felek lefektetik a kezdeményezés alapjait. A két régió országai fejlődő gazdaságú országok, amelyek fejlődése szempontjából hasznosak a regionális együttműködések. A fejlesztések összehangolása elősegíti az inkluzív növekedést, valamint a fenntartható fejlődési célok elérését. Igyekeznek együttműködni többek között az infrastruktúra-fejlesztések területén.³⁵

A CELAC tagállamai is elkötelezték a Fórum intézményesítésében, amely új távlatokat nyithat meg előttük a multilaterális kapcsolatokban, amely előrelépésként értékelhető a korábbi évtizedek bilaterális kapcsolataihoz képest. A Fórum önmeghatározásában a két térség kölcsönös tiszteletén és együttműködésén alapul. A Kínával való együttműködésben a dél-dél kapcsolatok egyenrangúságát és kölcsönös tiszteletét hirdetik, szemben az észak-dél kapcsolatokkal. A Latin-Amerikával való együttműködés hasonlóságokat mutat a Kína és Afrika közötti egyeztető fórum (FOCAC) működésével. Az itt létrehozott kapcsolati mintát a kínai vezetés a többi dél-dél kapcsolatban is alkalmazza. Peking számára fő együttműködési területek a kereskedelem, a tőkebefektetések ösztönzése, valamint az egyéb kapcsolatok serkentése. Háromévente miniszteriális találkozókat rendeznek, amelynek felváltva házigazdája Kína és egy latin-amerikai állam. Az első találkozón létrehoztak 8 alforumot,³⁶ amelyek jelzik, mely területek az együttműködés legfontosabb terepei.³⁷

A kínai elképzeléseket már a 2014-ben Braziliában tartott Kína-LAC csúcstalálkozón is felvázolta Xi Jinping. Ez az elképzelés az 1+3+6 formulára épült. Ennek lényege, hogy egy fejlesztési tervben állapotok meg a felek, amelynek három fő mozgatórugója (kereskedelem, befektetés, pénzügyi együttműködés) van, és a program hat, jól körülhatárolható területre terjed ki. A hat terület a következő: energia és természeti erőforrások, infrastruktúra, mezőgazdaság, gépgyártás, technológiai innováció, információs technológia.

Ezt a projektet Kína számos pénzügyi alappal igyekszik támogatni. Az infrastruktúra-fejlesztésre szánt Különleges Hitelalap³⁸ kezdetben 10 milliárd dollárt szánt a fejlesztési célokra, de előirányozták ennek 20 milliárd dollárra történő emelését. A Kína-Latin-Amerika Együtműködési Alap³⁹ egy 10 milliárd dollár értékű kedvezményes hitelalapot nyújt, amelynek felét a kínai fél adja. A mezőgazdasági együttműködés fejlesztésére is létrehoztak egy alapot,⁴⁰ 50 milliárd dollár értékben.⁴¹

A Fórumon született tervet a kínai kormány 2016-os White Paper dokumentuma egészítette ki. Ebben megjelent a kapcsolatok logisztikai, energetikai és informatív vetülete, valamint az együttműködés elmélyítése a kormányokkal, a társadalommal és a vállalatokkal. Ez a dokumentum is megerősítette a korábbi Fórumon létrehozott megállapodást, amely a régió számára kiemelt szektorokban, az infrastruktúrafejlesztés, a technológiai innováció és a fenntartható fejlődés területén is bővíti a beruházási lehetőségeket Kína számára. Az Új Selyemút kiterjesztése Latin-Amerikára pedig a kezdeményezés globális voltát hivatott demonstrálni.⁴²

A Fórum nagyratörő célkitűzéseket fogalmazott meg a két térség együttműködésében. Az eddigi tapasztalatok azonban óvatosságra intenek a várható eredmények tekintetében. Számos régióban, és a szűkebb karibi térségben már ezt megelőzően is jelentős kínai térfoglalási kísérletek történtek, amelyek azonban nem hozták meg a várt eredményt a régió számára. A CARICOM országok irányába történő befektetéseket is hasonló nagyratörő várakozások előzték meg. Az ázsiai országnak jelentős szerepe lehet abban, hogy térség tökehiányos állapotát megszüntesse, és az infrastruktúra fejlesztésével közelebb kerülhessenek a centrumhoz. Ennek azonban előfeltétele, hogy ezen országok megfelelően tudják érdekeiket érvényesíteni, és a megfelelő beruházásokhoz, a megfelelő partnert válasszák. A kiválasztott projekteknek növelniük kell a gazdaság teljesítőképességét anélkül, hogy jelentős adósságot halmozódnának fel. A karibi államoknak erősíteniük kell a kormányzati normáikat, hogy ellen tudjanak állni, annak a felelőtlen kínai gyakorlatnak, amely a kölcsönöket az átláthatóság és az ellenőrizhetőség normáinak figyelembe vétele nélkül folyósítja. A gyakorlatban eddig számos olyan beruházás vallott kudarcot a karibi térségben, amelyeket jelentős kínai kölcsönfelvétellel kívántak megvalósítani. Példának tekinthető a Guyanában felépíteni tervezett Baishanlin International Forest Development 100 millió dolláros fakitermelő üzege, vagy a China Harbor Engineering Company által megvalósítani kívánt Cheddi Jagan Nemzetközi Repülőtér projektje.⁴³

A két régió közötti gazdasági különbségek, és Kína gazdasági erőfölénye tehát azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az együttműködés nem tud a CELAC által kívánt dél-dél együttműködés egyenrangú keretei között megmaradni, és lassan egy hagyományos, centrum-periféria viszonyra alakul. Ezt a lehetőséget már Kína azon célja előrevetíti, amely a nyersanyagok kitermelésére alapozza a latin-amerikai kereskedelmi kapcsolatokat. Ez kevés lehetőséget ad a nagyobb hozzáadott értékű ágazatok fejlődésének, és növelheti a kedvezőtlen kereskedelmi deficitet a régióban.⁴⁴

Jegyzetek/Notes

¹ Tarrósy, István (2019). A kínai „Övezet és Út Kezdeményezés” és Kelet-Afrika: geopolitikai térnyerés, infrastruktúra, függőség. In *Területi Statisztika*, 59/6. pp. 669-692.

² Tarrósy (2019). i. m.

³ Tarrósy (2019). i. m.

⁴ Salát, Gergely (2010). Kína puha ereje. In *Kommentár*, 6. pp. 100-113.

⁵ Lehoczki, Bernadett (2008). Latin-Amerika és Kína: a kapcsolatok új rendszere? Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. Doktori értekezés. 234 p.

⁶ Vadell, Javier Alberto (2013). The North of the South: The Geopolitical Implications of “PacificConsensus” in South America and the Brazilian Dilemma. In *Latin American Policy*, 4/1. pp. 36-56.

⁷ Ramo, Joshua Cooper (2004). The Beijing Consensus: Notes on the new physics of chinese power. London: Foreign Policy Centre. 74. p.

⁸ Vadell (2013). i. m.

⁹ Vadell (2013). i. m.

¹⁰ Vadell (2013). i. m.

¹¹ Van de Maele, Diego Leiva (2017). Xi Jinping and The Sino – Latin American Relations in The 21st Century: Facing The Beginning of A New Phase? In *Journal of China and International Relations*, 5/1. pp. 35-67.

¹² Van de Maele (2017). i. m.

¹³ Lehoczki (2008). i. m.

¹⁴ Estevadeordal, Antoni – Moreira, Mauricio Mesquita – Kahn, Theodore (2014). LAC Investment in China: A New Chapter in Latin America and the Caribbean-China Relations. Washington, DC: Inter-American Development Bank. 31. p.

¹⁵ Brazília, Kolumbia, Peru, Chile

¹⁶ China-Celac Forum (2016). ABC Sobre el Foro China-Celac. Departamento de América Latina y el Caribe del Ministerio de Relaciones Exteriores de China. 106. p.

¹⁷ Santana, Herrera – Israel, David (2018). Geopolítica de la Fragmentación: Los Espacios Estratégicos de la Reproducción Capitalista Global y América Latina. In Alcántara, Manuel – Montero, Mercedes García – López, Francisco Sánchez (szerk.) *Estudios Políticos*. Salamanca: Universidad de Salamanca. pp. 236-247.

¹⁸ Semprún, África – Mesones, Javier (2018). España peleará por la „conquista” del tren bioceánico que unirá Brasil y Perú. In *El Economista*. <https://www.economista.es/transportes/noticias/9352074/08/18/Espana-peleara-por-la-conquista-del-tren-bioceanico-que-unira-Brasil-y-Peru.html> (Megtekintés időpontja: 2018. 09. 04.)

¹⁹ *Corredor Ferroviario Bioceánico*

²⁰ Santana – Israel (2018). i. m.

²¹ Higuera, Georgina (2015). La Ruta de la Seda del siglo XXI. In *Política Exterior*, 29/167. pp. 40-52.

²² Santana – Israel (2018). i. m.

²³ *Strategic Maritime Distribution Centres*

- ²⁴ Tarrósy (2019). i. m.
- ²⁵ Van de Maele (2017). i. m.
- ²⁶ Xinhua (2019). China to deepen military cooperation with Caribbean countries, Pacific island countries: defense minister. In *Xinhuanet*, 2019. 07. 08. http://www.xinhuanet.com/english/2019-07/08/c_138209338.htm (Megtekintés dátuma: 2021. 03. 15).
- ²⁷ Van de Maele (2017). i. m.
- ²⁸ Avendano, Rolando – Melguzio, Angel – Miner, Sean (2017). *Chinese FDI in Latin America: New Trends with Global Implications*. Washington: Atlantic Council. 21. p
- ²⁹ Lehoczki (2008). i. m.
- ³⁰ Belize, Guatemala, Haiti, Honduras, Nicaragua, Paraguay, Saint Kitts és Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent és a Grenadine-szigetek
- ³¹ Ministry of Foreign Affairs (MOFA), Republic of China (Taiwan) (2020). *Diplomatic Allies*. <https://en.mofa.gov.tw/AlliesIndex.aspx?n=1294&sms=1007> (Megtekintés dátuma: 2021. 04. 15.)
- ³² Kennedy, Denis – Beaton, Brian (2016). Two Steps Forward? Assessing Latin American Regionalism Through CELAC. In *Latin American Policy*, 7(1). pp. 52–79.
- ³³ Ellis, Evan (2014). China's Strategy in Latin America Demonstrates boldness of President Xi. In *The Manzella Report*. <http://www.phibetaiota.net/wp-content/uploads/2014/02/Chinas-Strategy-in-Latin-America-CELAC-Forum.pdf> (Megtekintés dátuma: 2021. 04. 15.)
- ³⁴ Pekingi nyilatkozat, 2015. január 8-9. (*Primera Reunión Ministerial del Foro CELAC-China*)
- ³⁵ China-Celac Forum (2016). i. m.
- ³⁶ *Foro de Ministros de Agricultura China-ALC; Foro de Innovación científico-tecnológica China-ALC; Cumbre empresarial China-ALC; Foro de intercambio de Think Tanks China-ALC; Foro de políticos jóvenes de China-ALC; Foro de Cooperación en Infraestructura China-ALC; Foro de Partidos Políticos China-ALC; Foro de amistad entre sociedades civiles China-ALC*
- ³⁷ Vadell, Javier Alberto (2018). El Foro China-CELAC y el nuevo regionalismo para un mundo multipolar: desafíos para la Cooperación 'Sur-Sur'. In *Rev. Carta Inter.*, Belo Horizonte, 13/ 1. pp. 6-37.
- ³⁸ *Crédito Especial para los Proyectos de Infraestructura entre China y América Latina y el Caribe*
- ³⁹ *Fondo de Cooperación China-América Latina y el Caribe*
- ⁴⁰ *Fondo Especial para la Cooperación Agrícola China- América Latina y el Caribe*
- ⁴¹ Vadell (2018). i. m.
- ⁴² Vadell (2018). i. m.
- ⁴³ Murg, Bradley – Griffith, Rasheed (2020). An Ignored Canary in an Unknown Coal Mine: The Caribbean's Economic Engagement with China. In *The Diplomat*, 2020. december 14. <https://thediplomat.com/2020/12/an-ignored-canary-in-an-unknown-coal-mine-the-caribbeans-economic-engagement-with-china/> (Megtekintés dátuma: 2021. 03. 16.)
- ⁴⁴ Kennedy – Beaton (2016). i. m.

Felhasznált irodalom/References

- Avendano, Rolando – Melguzio, Angel – Miner, Sean (2017). Chinese FDI in Latin America: New Trends with Global Implications. Washington: Atlantic Council. 21 p.
- China-Celac Forum (2016). ABC Sobre el Foro China-Celac. Departamento de América Latina y el Caribe del Ministerio de Relaciones Exteriores de China. 106. p.
- Ellis, Evan (2014). China's Strategy in Latin America Demonstrates boldness of President Xi. In *The Manzella Report*. <http://www.phibetaiota.net/wp-content/uploads/2014/02/Chinas-Strategy-in-Latin-America-CELAC-Forum.pdf> (Megtekintés dátuma: 2021. 04. 15.)
- Estevadeordal, Antoni – Moreira, Mauricio Mesquita Moreira – Kahn, Theodore (2014). LAC Investment in China: A New Chapter in Latin America and the Caribbean-China Relations. Washington, DC: Inter-American Development Bank. 31. p.
- Kennedy, Denis – Beaton, Brian (2016). Two Steps Forward? Assessing Latin American Regionalism Through CELAC. In *Latin American Policy*, 7(1). pp. 52–79.
- Lehoczki, Bernadett (2008). Latin-Amerika és Kína: a kapcsolatok új rendszere? Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. Doktori értekezés. 234 p.
- Ramo, Joshua Cooper (2004). The Beijing Consensus: Notes on the new physics of chinese power. London: Foreign Policy Centre. 74. p.
- Higuera, Georgina (2015). La Ruta de la Seda del siglo XXI. In *Política Exterior*, 29/167. pp. 40-52.
- Ministry of Foreign Affairs (MOFA), Republic of China (Taiwan) (2020). Diplomatic Allies. <https://en.mofa.gov.tw/AlliesIndex.aspx?n=1294&sms=1007> (Megtekintés dátuma: 2021. 04. 15.)
- Murg, Bradley – Griffith, Rasheed (2020). An Ignored Canary in an Unknown Coal Mine: The Caribbean's Economic Engagement with China. In *The Diplomat*, 2020. december 14. <https://thediplomat.com/2020/12/an-ignored-canary-in-an-unknown-coal-mine-the-caribbeans-economic-engagement-with-china/> (Megtekintés dátuma: 2021. 03. 16.)
- Salát, Gergely (2010). Kína puha ereje. In *Kommentár*, 6. pp. 100-113.
- Santana, Herrera – Israel, David (2018). Geopolítica de la Fragmentación: Los Espacios Estratégicos de la Reproducción Capitalista Global y América Latina. In Alcántara, Manuel – Montero, Mercedes García – López, Francisco Sánchez (szerk.) *Estudios Políticos*. Salamanca: Universidad de Salamanca. pp. 236-247.
- Semprún, África – Mesones, Javier (2018). España peleará por la „conquista” del tren bioceánico que unirá Brasil y Perú. In *El Economista*. <https://www.eleconomista.es/transportes/noticias/9352074/08/18/Espana-peleara-por-la-conquista-del-tren-bioceanico-que-unira-Brasil-y-Peru.html> (Megtekintés időpontja: 2018. 09. 04.)
- Tarrósy, István (2019). A kínai „Övezet és Út Kezdeményezés” és Kelet-Afrika: geopolitikai térnyerés, infrastruktúra, függőség. In *Területi Statisztika*, 59/6. pp. 669-692.
- Vadell, Javier Alberto (2013). The North of the South: The Geopolitical Implications of “PacificConsensus” in South America and the Brazilian Dilemma. In *Latin American Policy*, 4/1. pp. 36-56.

- Vadell, Javier Alberto (2018). El Foro China-CELAC y el nuevo regionalismo para un mundo multipolar: desafíos para la Cooperación 'Sur-Sur'. In *Rev. Carta Inter.*, Belo Horizonte, 13/ 1. pp. 6-37.
- Van de Maele, Diego Leiva (2017). Xi Jinping and The Sino – Latin American Relations in The 21st Century: Facing The Beginning of A New Phase? In *Journal of China and International Relations*, 5/1. pp. 35-67.
- Xinhua (2019). China to deepen military cooperation with Caribbean countries, Pacific island countries: defense minister. In *Xinhuanet*, 2019. 07. 08. http://www.xinhuanet.com/english/2019-07/08/c_138209338.htm (Megtekintés dátuma: 2021. 03. 15).

Faust Anita*

Legitimáció a világrendben – fogalmi szintézis
A Synthesis of Analytical Approaches to Legitimation
in the World Order

ABSTRACT

In IR and geopolitics, nearly all aspects of legitimation are disputed: its nature, role, mechanism, and even its relation to power. This lack of consensus leads to diverging and irreconcilable definitions of both world order and power. The ensuing contradictions hamper the scientific examination of legitimation as well as power and world order. The aim of the paper is to refine the interpretation of legitimation in world order in such a way that facilitates its scientific analysis. The paper gives an overview of the diverging approaches to legitimation that compound with the multiplicity of definitions of world order, concepts of power, and understandings of morality. It proposes to view legitimation as a system that needs to be placed back within its context – power and the order that it helps constitute – for it to lend itself to analysis. The manifestations of the constituting factors of legitimation are specific to their context. By implication, the analytical criteria of a particular system of legitimation can be derived from the system criteria of the power and order with which they mutually construct each other. The paper offers as case study the analysis of the system of legitimation present in the post-Cold War world order. Through the content analysis of the 15 national security strategies published since 1990, and the interim guidance issued in 2021 by the US, this system of legitimation is shown to constitute a sub-system embedded into power on multiple counts. It lends itself to being viewed as a process, enveloping globality, while also allowing for defining the geographical limits of world order at any given moment through the examination of follow-ship and its rewards. Viewing legitimation in its complexity, within its context makes the reconciliation of the multiple interpretations of world order – as well as the meaningful analysis thereof – possible.

Keynotes: Legitimation, power, world order, coherence, narratives, public goods, morality, USA.

ABSZTRAKT

A nemzetközi kapcsolatok és a geopolitika szakirodalmában a legitimáció fogalmának szinte minden aspektusa ellentmondásos: tartalma, szerepe, működése, a hatalomhoz való viszonya is. A felfogásbeli eltérések messzire vezetnek: eltérő világrend definíciókhoz és hatalom-fogalmakhoz társulnak. Ezek az ellentmondások egyszerre nehezítik a legitimáció, a hatalom

* Faust Anita, PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola

és a világrend vizsgálatát. A tanulmány célja a világrendhez kapcsolódó legitimitáció fogalmának finomítása és vizsgálatának módszertani előmozdítása. A tanulmány áttekinti a világrend-felfogások, hatalom értelmezések, a hatalmi nézőpontok, valamint a moralitás-fogalmak többféleségével összefüggésben változó legitimitáció-fogalmakat és attribútumokat. Felveti, hogy a legitimitáció rendszer, amely kontextusába visszahelyezve, a legitimitálandó hatalommal és az általa strukturált világrenddel együttesen vizsgálható. Ezért az is felmerül, hogy a legitimitáció rendszere világrend-specifikus. Módszertani következmény, hogy a legitimitáció felépítésének és teljesülésének vizsgálatához az adott világrend és az azt generáló hatalom felépítése az értelmezési keret, és ezek egymásba ágyazott rendszereknek tekintendők. Esettanulmányban bemutatja a hidegháború utáni világrendet strukturáló hatalom, az USA gyakorlatban alkalmazott legitimitációs rendszerét. Az 1990 óta megjelent amerikai nemzetbiztonsági stratégiáinak tartalomelemzése alapján a legitimitáció komplex hatalom szintén komplex alrendszereként értelmezhető. A mintaadás-igazolás-követés jutalmazása folyamatként nyer értelmet. A világrend pillanatnyi földrajzi kiterjedését és szerkezetét a követés-jutalmazás, vagyis az elismert szerepek rendszere rajzolja ki. A legitimitáció rendszerként való értelmezése lehetővé teszi a világrend fogalmak egyesítését.

Kulcsszavak: legitimitáció, hatalom, világrend, rendszer, koherencia, narratíva, közjavak, moralitás, USA.

A legitimitáció elemi meghatározása

A mindenkori világrend stabilitása a hatalom és a legitimitáció helyes arányától függ, írja a téma egyik legavatottabb gyakorlati és elméleti ismerője, Henry Kissinger, a 2014-ben megjelent, *Világrend* című könyvében. A nemzetközi kapcsolatok és a geopolitika szakirodalma igen bőségesen foglalkozik a hatalom fogalmával, jellemzőivel, megnyilvánulási formáival, eszközeivel. A legitimitáció azonban jóval kevesebb figyelmet kap, irodalma pedig legalábbis ellentmondásos. Ez a felemáság azért is furcsa, mert a hatalom és annak legitimitációja társfogalmak, tehát érdemben együttesen vizsgálhatók.

Általánosan elfogadott definíciója szerint a hatalom azt a képességet jelenti, hogy birtokosa érvényesíteni tudja akaratát, akár mások ellenállásával szemben is. Szintén szakirodalmi közhely, hogy hatalmi reláció akkor stabil, és erőforrásigényét tekintve akkor fenntartható, ha nem kényszerítésre épül. Más szóval akkor stabil, ha létét, célját, működési módját legalább hallgatólagosan elfogadják az alárendeltek. Abból visszafejtve, hogy legitimitással valamelyest rendelkezőnek tekintendő az a hatalmi reláció, amelyben az alárendeltek hajlandóak együttműködni a rendszerrel, a legitimitációt egyszerre tekinthetjük a hatalomgyakorlás egy kvalitásának és a hatalom birtokosa és az alárendeltek közötti kapcsolat egy állapotának.¹ A társadalomtudományi szakirodalom² akkor tekinti a hatalommal való együttműködést a legitimitáció teljesülése alapvető megnyilvánulásának, ha az a hatalom legalább hallgatólagos elfogadásán alapul (pl. Beetham, 2013; Flint, 2017; Hurd 1999; Weber, 2009). Van

szerző – például Hurd (1999) – aki nagy hangsúlyt fektet arra, hogy megkülönböztesse az érdekeltségen alapuló és az egyetértésen alapuló követést, mondván az érdekeltségen alapuló követés pillanatnyi és kevésbé fenntartható. Más szerzők szerint viszont a hatalmi relációkkal szemben szükségszerű elvárás, hogy azok valamilyen teljesítményt nyújtsanak, máskülönben nincs létjogosultságuk (Beetham, 2013; Lake, 2009). A teljesítmény érdekeltté teheti az alárendeltek a viszony fenntartásában. Ezért az érdekeltséget kizárni és az ideálokban – normákban, eszmerendszerben és célokban – való egyetértésre szűkíteni az önkéntes követés fennállását indokolatlan³. A tanulmány a legitimáció megengedő definícióját tekinti irányadónak: a hatalom érdekeltségen és/vagy egyetértésen – azaz nem kényszerítésen – alapuló, legalább hallgatóságos elfogadását legitimációnak tekinti.

A hatalomhoz hasonlóan a legitimációnak sincs abszolút értéke, mértéke, hanem viszonylagos. Többnyire elegendő aktuálisan választhatóbb alternatívának lenni (Clark, 2005: 106, 166).

A legitimáció meghatározásai és a világrendfogalmak

A szakirodalomban a 'világrend' fogalmának értelmezései részben a legitimáció szerepéről és mibenlétéről alkotott eltérő felfogásaikból eredően vezetnek merőben eltérő konklúziókhoz.

Az egyik uralkodó felfogás a „rend”-ként jellemezhető állapotok földrajzi kiterjedésére és időbeli tartamára épít. E szerint világrend akkor létezik, és ott van, ahol stabil működés uralkodik. A világrendet a hatalmi rend stabil állapotával azonosítja Lake (2009), aki szerint a nemzetközi kapcsolatok hierarchikus viszonyrendszerként írhatók le, amelyet a résztvevők közötti társadalmi szerződések tartanak fenn. E társadalmi szerződések ellentételezik az alárendeltek számára azt, hogy autonómiájukról lemondanak, az így kapott juttatásokkal válik elfogadhatóvá számukra a nemzetközi hatalmi alárendelődés.

A másik világrend felfogás a világ egészére kiterjedő, azaz globális viszonyokat tekinti alapnak: világrend az, amivel a világ egészének a folyamatai jellemezhetők. Ennek többféle megfogalmazásával találkozhatunk. A világrendszer elméletet követő Flint és Taylor (2018: 59) a világrendet a hatalom mindenkori nemzetközi megoszlásaként értelmezik, amelyet az országok többségében a hatalmi elit figyelembe vesz, alkalmazkodik ahhoz. Más megfogalmazásban a nemzetközi tér szereplői geopolitikai kódjainak – vagyis geopolitikai törekvéseiknek és ezek igazolásának – az aggregátumaként definiálják a világrendet (Flint-Taylor, 2018, 61. o.). E felfogásban társadalmi szerződésről nincs szó, a legitimálás nem mutat túl a geopolitikai szándékot igazoló narratívák használatán.

Mindkét felfogás számos előnyt kínál, jelentős hiányosságok mellett. A globális világrend felfogás, amely a szereplők geopolitikai kódjainak aggregátumaként értelmezi a világrendet a nemzetközi viszonyok komplexitása felé mutat, ám analitikai segédletet

ennek értelmezéséhez nem ad. Az összkép, amit kínál: árnyalatlan. Itt az igazoló narratívákra szűkített legitimáció-felfogás a hatalom öngazolási aktusára irányul. Ez nem jeleníti meg a hatalom-alárendelt kapcsolat kétirányúságát, amit a legitimáció „elfogadás” jelensége jelent, és a viszonyok sokféleségét sem teszi megfoghatóvá. Bár Flint leírja, hogy világregd nincs követés nélkül (Flint, 2017: 56), a követést a narratívák alkalmazásával megmagyarázhatónak tekinteni aligha volna elfogadható.

A rend-központú felfogásban nyilvánvaló hátrány, hogy időszakosan létező állapottal dolgozik, folyamatokat nem képes kezelni, és nem kínál érdemi eszközt a statikus állapotok időbeli és térbeli határainak feltárásához. Azonban azáltal, hogy a társadalmi szerződés jellegű hatalom-alárendelt viszony szükségességét tételezi, legitimáció (elfogadás) fogalma árnyaltabb, és a hatalom-alárendelt kapcsolat kétirányúságát is tükrözi.

E két fő vonulat mellett egy harmadik, kevésbé materiális legitimáció-felfogást is megkülönböztethetünk. Carr (1946) és Kissinger (2014) szerint a legitimáció a moralitással rokon kategória. Kevésbé markánsan különítik el a legitimációt a hatalomtól, és meghatározásában – a moralitás hivatkozásában – nem törekszenek az elemzést szempontrendszerében támogató egzaktságra. Beetham is kitér a legitimáció morális aspektusára: szerinte a hatalmi relációban sarkalatos, hogy az alárendeltek és a hatalom birtokosa között legyen morális közösség, illetve jelzi, hogy a hatalom negatív vetületei teszik szükségessé az ember mint morális lény számára a legitimációt (Beetham, 2013: 59, 60).

A legitimáció és a hatalomfelfogás kérdései

A hatalom kapcsán két, a legitimációfelfogást is alakító megközelítést különböztethetünk meg. Az egyik szerint a hatalom önazonosan osztható, így hatalomnak tekint különféle logikák szerint tagolt erőtenyezőket (katonai, gazdasági, népesség, stb) vagy hatásmechanizmusokat (puha, kemény, okos, stb). Ide sorolható a nemzetközi térben a hatalom kérdésével foglalkozó szerzők zöme. A másik felfogás értelmében a hatalom cselekvőképességként értelmezve csak komplex lehet, amely holisztikusan, a maga komplexitása és a cselekvőképesség hatósugara vonatkozásában vizsgálendő (Carr, 1946: 108; Faust 2021a és 2021b; Friedman, 2015 és 2020). A kétféle hatalomfelfogás eltérő értelmezési keretet ad a legitimációnak. A tanulmány a kétféle hatalomfelfogásnak csak a legitimációhoz a legszorosabban kapcsolódó elemeit tárgyalja.

Az önazonosan osztható, összetevők szerint vizsgálható hatalom koncepció szerint kifejezetten a „legitimáció” mint kifejezés nem jelenik meg a hatalom fogalmi körében. Ezzel szemben a legitimáció definíciójával szoros rokonságot mutató puha hatalom jelentős szerephez jut. A puha hatalom azt a képességet jelenti a fogalmat bevezető Nye (1990) szerint, amely a kényszerítő erővel ellentétben önkéntes követést vált ki. A legitimáció szakirodalmában vitatott, hogy miként mutatható ki a követés önkéntes volta, amelyet meggyőződés alapúnak tekint, megkülönböztetve tőle az érdekből

adódó követést (lásd Hurd, 1999). A hatalom szakirodalmában a soft power eszköztárába azonban belefér a gazdasági hatalom pozitív – ösztönző – alkalmazása is.

Jelentős kavargást okoznak a puha hatalom mérésére, forrásainak azonosítására irányuló, ellentmondásokkal teli kísérletek. Ezek bemutatásától itt eltekintünk. A legitimáció megértéséhez közelebb visz Roselle és szerzőtársainak (2014) felvetése, akik a soft power eredményességi, jósági mutatóját a koherenciában vélik megtalálni. Felvetésük szerint akkor erős a puha hatalom – és tegyük hozzá a definíciók jelentős átfedésére tekintettel, hogy akkor eredményes a legitimálás – ha a narratívák nem tartalmaznak önellentmondást, egyeznek az érintettek mindennapi tapasztalataival, és a hatalom birtokosának a cselekvésével is egybehangzóak. Ezt a megközelítést az emeli a soft power más kvantifikálási kísérletei fölé, hogy rendszerszemléletet érvényesít.

A hatalmat cselekvőképességként értelmező és ezt holisztikusan vizsgáló megközelítésben a legitimáció a hatalom komplex rendszerének alrendszere. Ebben az elfogadottság a hatalom birtokosa számára rendszerszintű függésként jelenik meg, a legitimáció hatalmi dimenzió, amelynek eszköztára ugyanúgy jellemezhető globális és regionális erőpozícióval, eléréssel (földrajzi hatósugárral) és komplexitással, mint a hatalom egésze (Faust, 2021b). Ha a legitimáció a hatalom összetett alrendszere, akkor ez azt is jelenti, hogy más korok másmilyen hatalomképlete másmilyen legitimációs képlettel lehet koherens. A koherencia a rendszer stabilitásának alapfeltétele, másfelől módszertani következménye az, hogy minden rendszer a saját logikája szerint értelmezhető, mérlegelendő (Beetham, 2013:xi). Ez a világrendre is fennáll.

A legitimáció és a hatalmi nézőpont problematikája

A hatalom birtokosa törekszik arra, hogy legitimálja – elfogadtassa – hatalmi pozícióját, hatalmának az aktív és passzív használatát. Eközben az, hogy a hatalom birtoklása és használata legitim-e, az az alárendelt ítéletén múlik: elfogadja-e az igazoló narratívát, vagy sem, önrendelkezésének mellőzését elfogadhatóvá teszi-e számára az, amit a hatalom birtokosa ezért cserébe kínál. Megfordítva is felmerül a kérdés: mi az, amit a hatalom birtokosa megfelelő követő magatartásként elfogad?

A legitimáció kétirányú, amennyiben a hatalom legitimitását az alárendelt, az alárendelt követő magatartásának megfelelőségét a hatalom birtokosa bírálja el.⁴ Ezért elemzési és értelmezési kihívásokat támaszt a vizsgálat során alkalmazott nézőpontok kérdése. Nem ritkán fakad abból értelmezési hiányosság, hogy az egyik vagy másik – hatalom birtokosi vagy alárendelti – nézőpontot egyetemlegesként, vagy morálisan előbbrevalóként jelenik meg egy-egy szerzőnél.

Az alábbiakban a narratív legitimálás és a közjavak problematikáját tekintjük át. Mindkettő nézőpont-érzékeny. Nézőpontra érzékeny az a tényező, melynek koherenciája attól függ, hogy a hatalom birtokosa vagy az alárendelt szemszögéből nézzük, illetve, a renddel elégedett vagy azzal elégedetlen az, aki a megállapításokat teszi.

A geopolitika kontextusán belül a narratív legitimálással, és különösen a fegyveres konfliktusok igazolásával behatóan foglalkozik a globális világrend fogalmát alkalmazó Flint. Az emberéletemet áldozatként megkövetelő konfliktusok igazolása – legyen szó honvédő vagy hódító háborúkról, vagy akár genocídiumokról – Flint szerint minden esetben a nagyobb jó ígéretére épül (Flint, 2011). Ezen túlmenően a narratív igazolás építőkövei a saját morális fölény, az ellenfél gonoszsága és az ellenfél irracionálisága, amely a konfliktus vállalását elkerülhetetlenné teszi (Flint, 2017: 55). Ez a megközelítés a moralitást pusztán szóhasználatra redukálja, a hatalom-legitimáció kölcsönhatását és kétirányúságát is akárcsak a koherencia szükségességét is figyelmen kívül hagyja. Ez könnyen vezet a vietnamihoz hasonló nagyhatalmi fiaskókhoz, vagy például ellenséges szövetségi rendszerek konszolidációjához is. Ez utóbbira jelen idejű példa, hogy az USA-val rivális nagyhatalmakkal is szövetségre lépett az a síita félhold, melyet amerikai narratíva a „gonosz tengelyének” nevezett (Bush, 2002), de amely önmagát az „ellenállás tengelyének” tekinti (Mohseni – Kalout, 2017). Ellenállónak lenni: követő magatartást támogató narratíva a világrenddel szemben elégedetlen hatalmak számára.

A világrend társadalmi szerződés jellegű legitimációjáról amerikai szakértők között 2016-2020 között, a Foreign Affairs hasábjain lezajlott vitában a globális közjavak fogalma körül találhatunk ellentmondásokat. E vita részben arról folyt, hogy milyen előnyöket nyújt a világ egésze számára a liberális amerikai világrend (Faust, 2019). A vitában ezekre az előnyökre vonatkozóan a közjavakra alkalmazott definíciót hivatkozva Nye: „*a közjavak olyan előnyök, amelyeket mindenki élvezhet, és senkitől sem tagadtatnak meg*”²⁵ (Nye, 2017: 12). Ezek pontos mibenlétéről a vitában egyetértés nem alakult ki, de lehetséges globális közjóként említést nyert a tengerek szabad hajózhatóságának biztosítása, maga a kiszámítható rend léte, a jólét növekedése és a globális biztonság (Faust, 2019).

Ha a közjó definícióját számonkérjük a globális közjóként felsorolt előnyökön, akkor óhatatlanul azzal szembesülünk, hogy a felsoroltak nem globális közjavak, mert nem mondható el róluk, hogy senkitől se tagadtatnának meg. Gondoljunk csak a gazdasági szankciók gyakorlatára: céljuk hogy gátolják az anyagi boldogulást. Vagy tekintsünk arra, amit általános irányelvként mondanak az amerikai nemzetbiztonsági stratégiák (NBS) a globális közterek uralásáról: a cél békeidőn biztosítani a szabad használatukat, konfliktus esetén pedig az ellenfelektől megtagadni a használatuk lehetőségét (NBS 1990: 27; NBS 2010: 50; NBS 2017: 13, 40). A biztonság sem egyenletesen oszlik meg a világban.

Tehát, a globális közjavak definíciója a hatalom bekalkulálásával pontosítandó, mert a világrend előnyeiben feltételesen részesedhetnek szereplők, visszaigazolván Lake (2009) álláspontját. Aki a világrend vezető hatalmával szembeszegül, rendjébe nem illeszkedik be, attól potenciálisan megtagadtatnak a világrend előnyei, illetve ezen felül retorziókkal kellhet számolnia. Pontosabb definíció a globális közjavakra,

ha azokat a világrend által, illetve a világ vezető hatalma által feltételesen, a fennálló rend elfogadása esetén nyújtott előnyökként értelmezzük.

Legitimálás, legitimáció és moralitás

Ezek után megkerülhetetlen a moralitás geopolitikai kontextusba helyezett definiálása. Általában kihívást jelent a moralitás fogalmának megragadása, mert eseti megnyilvánulási formáit gyakran közelítik univerzalista felfogásban mind a szakirodalomban, mind a geopolitikai gyakorlatban. Ez az univerzalizmus a társadalmak szükségszerű térbeli és időbeli sokféleségét figyelmen kívül hagyja, vagy kontextusból kiragadottan értékítélettel illeti. Mint ilyen, akadályozza a hatalom-legitimáció-világrend akár konkrét, akár absztrakt elemzését.

Ehelyett célravezető a Beetham (2013: 13-15) által alkalmazott absztrakciós szint követése, amely az általános, mindenféle társadalmi berendezkedéseken átívelő mechanizmusokat és összefüggéseket keresi a konkrét kifejezési formák előtérbe helyezése helyett. Szintén előmozdítja a kutatási szempontrendszer kialakítását a moralitás funkcionista felfogásának alkalmazása. A szociálpszichológia funkcionista irányzata a moralitást annak társadalmi szerepén keresztül ragadja meg. E szerint „*a morális rendszerek olyan egymásba ágyazott értékhalmozok, gyakorlatok, intézmények és evolúciósan meghatározott mechanizmusok, amelyek együttesen nyomják el vagy szabályozzák az önzést, és teszik lehetővé a társadalmi léte*”⁶ (Haidt, 2008: 70).

A geopolitikai sémák vizsgálata céljára még tovább egyszerűsítve a moralitás definícióját azt mondhatjuk, hogy a moralitás szerepe az adott társadalmi viszony fenntartása: jó az, ami a reláció fennmaradását szolgálja, és rossz az, ami azt gyengíti. A moralitás reláció-specifikus. Mivel minden személy is és minden, az egyetemes emberiségnél kisebb csoport több relációban érintett, egyszerre több moralitási (relációt fenntartó) rendszernek tagja. Szerencsés esetben ezek a relációk egymással összeegyeztethető moralitást alkalmaznak, de nem feltétlenül. Előfordulhat, hogy a mellérendelő (például szomszédi) viszonylatokban más jó vagy rossz, mint a hatalmi reláció szempontjából. Gondoljunk csak a 20. századi elnyomó rendszerek idején jellemző lakossági feljelentésekre és áldozat bűjtatásokra: mindkettő annak jele, hogy a mellérendelő viszony moralitása és a hierarchikus, hatalmi rendszer moralitása összeegyeztethetetlen volt. Nem csak társadalmakon belül képzelhető el ilyen ellentmondás, hanem a nemzetközi tér szereplői között is.

Amennyiben a reláció fennmaradását szolgálja a benne alkalmazott moralitás, úgy az abszolút morális rossz a fennmaradás hiánya: az elpusztulás. A konfliktusokban a védekező fél számára ezáltal válik könnyűvé az áldozatvállalás szükségességének alátámasztása. Itt Vietnam példájára tekinthetünk. Mint Lukes (2005: 478-479) rámutat, Vietnamban Franciaország és az USA is megtapasztalhatta, hogy a

katonai erőfölény önmagában még nem hatalom. Vietnam mindkét nála sokkal erősebb felet legyőzte, mert számára a háborúban való részvétel, az áldozatvállalás, a konfliktus ára igazolhatóbb volt, mint ellenfelei számára (McMahan, 2005; Stillman, 1974: 41; Summers, 1981). Itt az igazolhatóság nem technikai kérdés, hanem a kisingeri értelemben vett morális kategória: egy imperatívusz, amely a hatalomnak ugyanúgy összetevője, mint a katonai erő.

Az egypólusú világrend legitimitációja az USA külpolitikai gyakorlatában

A legitimitáció-fogalmak és összefüggéseik legalább részleges tisztítása után vannak elméleti alapjaink ahhoz, hogy egy világrend legitimitációs rendszerét megpróbáljuk megvizsgálni. A hidegháború utáni, USA-vezette világrendet választottuk e célra. Ebben világrend fogalomként a világ egészére tekintünk rá, ahol a hatalom mellett a legitimitáció is strukturálja a rendet. Ez a legitimitáció a gyakorlatban narratívák alkalmazásából is és rendszerelőnyök juttatásából is áll. Feltételezzük, hogy a rendszerelőnyökben a világrendet követők – a hatalmi relációt erősítők részesülnek. Kérdés, hogy miként épül föl ennek a világrendnek a legitimitációs rendszere, mi minősül követésnek, és mi a követés megtagadásának? Miként kapnak szerepet a legitimitáló narratívák?

Vizsgálat tárgyává az egypólusú világrendet vezető USA nemzetbiztonsági stratégiáit (NBS) teszi a tanulmány. Globális kitekintésű helyzetértékeléseikkel, céljaikkal, az ezekhez rendelt stratégiáikkal és narratíváikkal árnyalt képet adnak nemcsak az USA világrend-fogalmáról és hatalomszemléletéről, hanem a szerepéhez, törekvéseihez kapcsolt legitimitációról is⁷. A tanulmány a továbbiakban az USA 1990 óta megjelent 15 NBS-ének és a 2021 márciusban kiadott ideiglenes nemzetbiztonsági irányelvek (Interim National Security Strategic Guidance, INSSG) tartalom-elemzése alapján kínál válaszokat a kérdésekre.

Az amerikai nemzetbiztonsági stratégiák relevanciája

Először azt kell tisztázzuk, hogy az amerikai NBS-ek valóban relevánsak-e a világrendre vonatkozóan: hol húzza meg a határt az USA saját nemzetbiztonságának alakításában? Maguk a stratégiák adnak erre választ. A Szovjetunió összeomlása nyomán egyedüli szuperhatalmi pozícióba került USA számára „[a] világrend nem tény [adottság], hanem egy reménytelen törekvés. Karművítésnyira van előttünk a rendkívüli lehetőség, amely kevés generációnak adatik meg, hogy az elporladó régi mintázatok és bizonyosságok helyébe egy új nemzetközi rendszert építsünk, amely összhangban áll az értékeinkkel, ideáljainkkal⁸” (NBS 1991: v). Tehát szükségszerű és a helyzetből fakadóan kö-

telessége az USA-nak, hogy a világrendet saját érdekeinek megfelelően formálja, berendezze. Önmagának tartozik azzal, hogy éljen a vissza nem térő lehetőséggel. A világrend alakításában az USA vezető szerepe egyértelmű: „*a legnagyobb hatalmú demokrácia mivoltából*” fakad és „*elkerülhetetlen*” (NBS 1990: 2). Elutasítja az elbizakodott passzivitást, amely a világot formálni akaró más erőknél engedné át a teret (NBS 1998: 2). A 2000-ben megjelent stratégia Truman elnököt hivatkozza, aki azt mondta a második világháború lezárultakor: a győzelmet ki kell használni, hogy az USA alakíthassa a világot, ne pedig a világ alakítsa az USA-t (NBS 2000: 4).

Tehát az USA nem akaratlanul, véletlenül formálja a világrendet, hanem tudatosan, és stratégiáját ennek szenteli. A kiválasztott NBS-ek alkalmasak arra, hogy azokban a világrend építésében a világrendet strukturáló hatalom által alkalmazott legitimációt vizsgáljuk.

A legitimáció funkcionális elemei

Az NBS-ek össz tartalmának rendszerezése alapján az egypólusú világrendben a vezető hatalom által a világrend építésében alkalmazott legitimáció⁹ három nagy funkcionális kategóriába sorolható. Ezek a mintaadás, a narratív igazolás, valamint a követés-jutalmazás. A három kategória tovább tagolható, a következőképpen:

1. A hatalmi relációt – az USA-vezette világrendet – fenntartó moralitásrendszer felépítése és működtetése:
 - morális ideál képzés a rendszer jóságára és a vezető szerep betöltésének indokoltságára vonatkozóan;
 - működésbeli, azaz gazdaság- és társadalomszervezési elvárások és mintaadás;
2. Narratív igazolás
 - narratív igazolás technikai képessége és gyakorlata, konkrét célokhoz és áldozatvállaláshoz rendelt;
3. Követés-jutalmazás:
 - kooperáló kapcsolatok sokrétű rendszerében előnyök juttatása érvényesül. A világrend erősítésében kooperáló kapcsolatok egyszerre hatalmi és legitimációs szerepet játszó alrendszerként képeznek. Megsokszorozzák a világrend vezetője rendelkezésére álló cselekvési lehetőséget, miközben követők és követésbeli mintaadók is.

E kategóriák egymásba ágyazott folyamatokként is értelmezhetők és sok esetben elkülönítésük mesterkélt. A vizsgálandó világrendből merített kategóriák megkülönböztetése azonban segíti a rendszerre jellemző legitimáció elemzési szempontrendszerének kialakítását. A kategóriák között fontossági sorrend sem állítható fel, mert együttesen alkotják meg az egypólusú világrend legitimációs rendszerét.

A moralitásrendszer felépítése

Az NBS-ekben többnyire elkülöníthető a morális ideálképzés valamint a követendő társadalom- és gazdaságszervezési elvárás megjelenése. A morális ideálképzés az USA vezető szerepre való kizárólagos alkalmasságát és az általa vezetett rendszer minden alternatívához képest jobb voltát kommunikálja. Ezt követést hangsúlyozó formákban teszi.

Az NBS-ek mindegyike abból indul ki, hogy az USA testesíti meg a követendő ideált a világ számára. „*Amerika szerepe nem csak hatamából fakad, hanem az [iránta való] bizalomból is.*” (NBS 1991: 2). Vonzereje okán települnek ide a világ minden tájáról a tehetségek, az amerikai minta – az emberi méltóság¹⁰, a szabadság és egyenlőség valóra vált reménye – ad erőt a világ elnyomottainak a küzdelmeikhez, és az amerikai demokrácia és társadalmi sokszínűség szolgál példaként a világ államai számára (pl. NBS 1996: iv). A vizsgált időszak egészében ez alapozza meg morálisan az USA nemzetközi fellépését, ezzel tulajdonít autoritást önmagának.

Az USA saját megítélésében – két esetben látszik sérülni ez az ideál, mégpedig eltérő módokon. Először az NBS 2010 szerint az Irak ellen 2003-ban indított, nem szükségszerű háborúval és az annak során elkövetett és nyilvánosságra jutott, az USA katonái által elkövetett kínzásokkal. Az NBS 2010 ezt egyszerűen a rossz eset elutasításával orvosolja (NBS 2010: 2), illetve ígéretet tesz annak megszüntetésére (Guantanamo-i tábor bezárása: NBS 2010: 22, a nem szükségszerű, tehát morálisan kérdéses iraki háború lezárása és kivonulás: NBS 2010: 25).

A második morális korrekciót a 2021-es ideiglenes stratégiai dokumentum írja elő. Ez az anyag az amerikai demokrácia pilléreinek a megerősítését ígéri. A rendszerszintű rasszizmus addigi fennállását deklarálja és annak felszámolását irányozza elő, hogy az USA méltó legyen ahhoz az identitásából fakadó ígérethez, amely szerint a „bevándorlók országa” (INSSG 2021: 7). Megfigyelhető, hogy ez az anyag a korábbi NBS-ekben mintaadónak tekintett amerikai társadalmi sokféleséget itt már elégtelennek tekinti. Szövegszerűen ez a korrekció új társadalomszervezési mintát ad a világ számára. „*[A rendszerszintű rasszizmus legyőzésében és a bevándorlók országává válásában] elérendő sikerünk követendő példamutatás lesz más demokráciák számára, amelyek szabadsága összefonódott a mi biztonságunkkal, prosperitásunkkal és életmódunkkal*” (INSSG 2021: 7).

A társadalmi és gazdasági működési mód előírásában gyakran alkalmazzák az NBS-ek a mintaadó önmeghatározás eszközét. Az identitás kifejezések szövegkörnyezete mindegyik esetben nyilvánvalóvá teszi, hogy a megfogalmazott példa követe: elvárás. A követéssel tudnak a világrend működésébe előnyöket biztosító módon illeszkedni a világ országai. Az USA önmeghatározása a vizsgált időszak során többrendbeli változáson ment keresztül. Ezek nyomkövetése képet ad a vizsgált világrend szervezőelvek szerinti evolúciójáról is.

Az 1990-es stratégia szövege szerint a hidegháború lezárultáig az USA ipari nagyhatalom volt, a születésétől fogva demokrácia, melynek a minél demokratikusabb nemzetközi környezet kedvez. Legfőképpen azonban „*a szabad világ védelmezője*”, „*védőpajzsa*” (NBS 1990, előszó) volt. A Szovjetunió összeomlásával ez a szerep megváltozott. Az USA ebben a történelmi pillanatban a védelmező szerepe elvesztésével az általa ipari hatalmakká tett addigi szövetségesei körében egy lett az „*ipari demokráciák*” (NBS 1990, 5, 27) között.

Clinton elnök első stratégiája már az egypólusú világrend sikeres konszolidációja utáni építkezés korszakát indítja el. Az NBS 1994-ben az „*ipari demokráciák*” kifejezés helyébe a „*szabadpiaci demokrácia*” fogalom lép, a világrend élbolyát a „*piaci demokráciák közössége*” jelenti (NBS 1994: 19), ugyanis ekkor már stratégiai cél és világrendet szervező elv a nyitott kereskedelem.

1995-ben jelenik meg az egypólusú világrend kiterjesztésének igénye keretében a „*szabad és nyitott társadalom*” ideálja, amelynek megvalósítása az USA számára „*a stratégiaileg legkritikusabb területeken, kiváltképp a volt Szovjetunió területén alapvető amerikai érdek*” (NBS 1995: 2; NBS 1996: 2). Ennek az ideálnak a megvalósítása 1997-ben immár a vasfüggöny mögül kikerült Közép- és Kelet-Európára is kiterjed (NBS 1997: 23), sőt, általában „*az USA érdekeit támogató és az amerikai értékekkel konzisztens világ*” jön létre a „*nyitott társadalmak világa és a nyitott piacok szorgalmazásával*” (NBS 1997: 7). Az 1998-as, 2000-es és 2001-es stratégiák hasonlóképpen a szabadpiaci demokráciák önmeghatározást és az ezt kiegészítő nyitott társadalmi ideált használják.

Az iktortomyokat 2001-ben ért támadást követő első stratégia, a George W. Bush által kiadott NBS 2002 a korábbi stratégiákat folytatva kifejezetten nyitott társadalomként határozza meg az USA-t. Ez a társadalomszervezési forma az, amely a terroristák célkeresztjében áll, akik ellenében azzal fogja az USA kiterjeszteni a békét, hogy minden kontinensen szorgalmazni fogja szabad és nyitott társadalmak kiépítését (NBS 2002: preambulum 1). Eközben a szabadpiac biztosítása nemzetbiztonsági cél marad (NBS 2002: preambulum, 1, 17, 23), ám az USA önmeghatározásnak ez már nem explicit eleme.

A 2006-ban kiadott stratégia szerint ismét állami kihívók megjelenésével szemben kell fellépnie az USA-nak, és ehhez illeszkedik frissített önmeghatározása, amely az USA-t részint a világ vezető államaként, részint „*működő demokrácia*”-ként (NBS 2006: 4) határozza meg. Ezzel egyértelműsíti saját vezető szerepét, ellentétben az „*új*”, az „*éretlen*” és az Ázsiában előforduló „*modern*” demokráciák, valamint a demokráciával ellentétes zsarnoki rendszerek és zárt társadalmak esetleges törekvéseivel. Az ideál továbbra is a nyitott társadalom, és a stratégiai célok egyike a szabad kereskedelem biztosítása.

Az Obama adminisztráció által kiadott NBS 2010 már „*új befolyási központok*” megjelenését említi helyzetértékelésében, (NBS 2010: 11, 43), nevesítetlenül is utalva például a BRICS megalakulására, amely figyelmet és választ igényel az USA részéről. A nyitott társadalomként meghatározott USA (NBS 2010: 42) számára a

„globalizációt felgyorsító” nyitottság (NBS 2010: preambulum) globális kiterjesztése továbbra is cél, kiváltképp a szabad kereskedelemben, amely öt évvel később már a TPP és T-TIP regionális szabadkereskedelmi egyezményekben körvonalozódik (NBS 2015: 17). „Az összekapcsolttá vált világban nincs globális probléma, amely az USA nélkül megoldható volna, és kevés van, amelyet az USA egyedül meg tudna oldani” (NBS 2015: 3). Ezért az összekapcsoltságot tovább mélyítő globális kollektív cselekvésre van szükség, értelemszerűen amerikai vezetés mellett (NBS 2015: 23). A 2015-ös stratégia a nyitott társadalmak támogatójaként határozza meg az USA-t (NBS 2015: preambulum 2), amelynek vezető szerepe univerzális alapértékeiből fakadó „kivételességből” ered (NBS 2015: 3).

A Donald Trump által kiadott NBS 2017 helyzetértékelése szerint az USA sokat veszített relatív hatalmából, amelyért döntően az összekapcsoltságot növelő, és a feltörekvő nagyhatalmak számára visszaélés lehetőségét kínáló *engagement* politikáját kárhóztatja (NBS 2017: 2). A Clinton elnöksége elején indult, az összekapcsoltságot építő politika stratégiai kiszolgáltatottságot eredményezett: stratégiai iparágak váltak potenciálisan ellenséges beszállítóktól függővé (NBS 2017: 29-30). Az NBS 2017 ezért az amerikai szuverenitás helyreállítását jelölte meg célként (NBS 2017: 4). Az USA önmeghatározása e dokumentumban: „*republikánus demokrácia*” (NBS 2017: 2). A nyitott társadalmi ideál helyébe a mindennemű határok kontrollálatlan porozitását megszüntető intézkedések kerülnek (NBS 2017: 4).

Az összekapcsoltság elmélyítése helyébe léptetett szuverenista politika az, amitől a Biden adminisztráció 2021 márciusában kiadott stratégiája elhatárolódik. Az USA-t a bevándorlók szabad országának nevezi, és a megcélzott világrendben morális alapon az akadálytalan bevándorlást jelöli meg globálisan követendő mintaként, a biztonság és a prosperitás érdekében. Ennek ellenére a dokumentum az NBS 2017-tel egybehangzóan célként fenn tartja az amerikai ipar stratégiai függésének felszámolását (INSSG 2021: 16).

Narratív igazolás

A morális ideálképzés jelenti az igazoló narratívák talapzatát. A konfliktusokban való szerepvállalás narratívái mindezekre ráépülnek, eseti narratív réteget képeznek. A vezető hatalom számára szerencsés esetben az egyes rétegek megerősítik egymást – azaz: koherensek a narratív építmény egészével és egymással. Mivel ez lassan kiépülő, történelmi alkotás, bármily sebezhető, a hatalom egyik összetevőjének tekinthető, mert rivális által nehezen reprodukálható.

A konfliktusok narratív igazolása az a tevékenység, amelyre a globális világrend fogalmát alkalmazók a legitimitációt leszűkítik. Igazolni azonban nem csak konfliktusokat kell, hanem minden áldozatvállalással járó működést, így magát a világrend vezetői szerep vállalását is – annak sokféle költségtényezője miatt –, mégpedig a költségeket viselő

saját lakosság felé. A világrend vezetése teremt ugyan előnyöket az amerikai lakosság-
nak és gazdasági szereplőknek, ám ezek megoszlása egyenlőtlen közöttük. Továbbá a
világrend által generált előnyökön valamilyen mértékben osztozni is szükséges a szövet-
ségekkel, így a világrend vezetésének előnyei csak részlegesen szállhatnak vissza a
terhet viselő amerikai társadalomra. Végezetül az igazolandók körébe tartoznak az inko-
herenciák, például az is, hogy egyes esetekben miért lép fel az USA az emberi jogok és
a demokrácia védelmében, míg más esetekben ettől tartózkodik.

Ha a konszenzus létét tekintenénk a narratív igazolás, vagy a legitimáció egésze siker-
mutatójának, úgy az egyszer állt fenn a vizsgált időszakban a nemzetközi térben, és egy
alkalommal az USA-n belül. Az előbbi a Kuvaitot megtámadó Irak elleni 1991-es nem-
zetközi katonai fellépés volt, míg egyértelmű belföldi konszenzus az ikertornyok 2001-es
tragédiáját követően állt elő. 2006-tól kezdődően mindkettő erózióját írják le az NBS-ek.

A nemzetközi információs tér uralása folyamatosan tárgya az NBS-eknek. E célhoz
rendelt intézkedés a geopolitikai relevanciájú kommunikációs összhang megteremtését
szolgáló elnöki rendelet, a Presidential Decision Directive 68 (NBS 2000: 6).

A saját társadalom felé történő legitimálás deklarált célja az NBS-eknek (pl. NBS 1995:
33), ám 1996-tól kezdődően leírja több NBS is, hogy akár lakossági ellenállás, tehát siker-
telen legitimálás esetén is meg kell hozni egyes döntéseket (pl. NBS 1996: 41).

A kilencvenes évek során a világrend kiépítése volt a narratív igazolást igénylő
cél a nemzetközi térben, 2002-től a terrorista propagandával való szembeszállás,
majd 2015-től kezdődően orosz dezinformációval szemben sürgetnek fellépést az
NBS-ek (NBS 2015: 25), amelyet az NBS 2017 (3. o.) az amerikai társadalom meg-
osztottságáért is felelőssé tesz.

Követés és jutalmazás

Miközben releváns kérdés, hogy az alárendeltek mit tekintenek elfogadhatónak a
hatalom részéről, ugyanúgy fontos kérdés a reláció működése szempontjából, hogy
a hatalom miként értékeli a követést. Az NBS-ekben ez vizsgálható nemzetközi szer-
vezetek és államok vonatkozásában egyaránt.

A nemzetközi szervezetek körében csak azokat nevezik néven a stratégiák, ame-
lyek alapításában az USA részt vett. Más szerveződések legfeljebb körülírnak az
NBS-ek. Ilyen például a BRIC(S) esete. Az NBS 2010 (2. o.) „új befolyási központok”
megjelenéséről ír, megemlítve Oroszországot, Indiát, Kínát, és külön Dél-Afrikát, Bra-
ziliát és ugyanitt Indonéziát is, de a BRIC(S) mint szerveződés említést nem kap. Ez a
kerülés szisztematikus, ezért tekinthető legitimációs aktus tudatos megtagadásának.

Az USA részvételével alapított multilaterális szervezetek esetében elvárás, hogy
azok az USA által preferált világrend ideáljait és működési elveit érvényesítsék.
Amennyiben ebben működésük nem megfelelő, az NBS a reformjuk kezdeményezését

írja elő. Legerőteljesebben az NBS 2017 emel kifogást amiért elnyomó országok eltérítik a multilaterális szervezeteket küldetésüktől (NBS 2017: 37), és a korábbi NBS-eknél határozottabb fellépést irányoz elő e probléma orvoslására (NBS 2017: 40-41).

Az államokkal való kapcsolatok azok minősítéseiben jelentkeznek és igen széles skálán mozognak. A skála negatív – ellenséges – tartományában található a terrorizmust támogató országok, a lator államok, a revizionista hatalmak, a populista vagy demagóg diktátorok vezette korrump államok. A szövetségesek és partnerek besorolása kisebb variációt mutat, de lényeges megkülönböztetés a hasonló elveket valló („like-minded nations”) és az egyéb okon szövetséges, baráti, vagy partner országok között található.

A világrendet szervező mechanizmusokra rávilágít a „hatalommultiplikátor” gyűjtőfogalom, amelybe a NBS-ek a preferált nemzetközi szervezeteket, különféle okon-jogon szövetséges országokat, transznacionális nem-kormányzati szervezeteket és vállalatokat sorolják (NBS 1994: 20; NBS 1997: 4; NBS 2000: 27). A dokumentumok elmagyarázzák, hogy ugyanúgy, ahogy a szövetséges államok a katonai biztonság terén megnövelik az USA erejét, úgy a partnerek e szélesebb köre az USA diplomáciai erejét is megsokszorozzák.

Az USA által hatalommultiplikátornak tekintett szervezeteket és államokat követőknek kell tartanunk, hiszen aktívan részt vesznek az amerikai világrend működtetésében és erősítésében. Ennek módzatai katonai támaszpontok befogadása révén a földrajzi hatáskör növelése, a hírszerzési együttműködés, a normarendszer érvényesítése, gazdasági szankcionálási lehetőségek bővítése. Azzal is növelik és gazdagítják az USA cselekvőképességét, hogy saját követő magatartásukkal követendő mintát adnak mások számára.

A követők jutalmazásának több formája merül föl. Ezek közé tartozik a gazdasági előnyökből, a biztonságból való részesedés, a fejlett technológiához való hozzájárás is és a követő szereplő stabilitásának biztosítása is. Ez utóbbira enged következtetni az INSSG 2021 (11. o.), amely szerint a továbbiakban az USA nem ad szabad kezet közeli partnereinek politikájukban, és ennek keretében többek között megvonja a Jemen elleni háború támogatását. Bár nem nevesíti a dokumentum Szaúd-Arábiát, de alighanem a jemeni háborún túlmutatóan is legalább részben rá vonatkozik a mondat. Ha igen, akkor érdemes esetében a hatalommultiplikátor szerep és az ezért cserébe nyújtott előnyök mibenlétét mérlegelni. A katonai támaszpont létesítése, hírszerzésbeli együttműködés mellett a dollár globális tartalékvalutává tételében játszott szerepe is kiemelt hatalommultiplikátorra teszi a szaúdi királyságot. Erre tekintettel meglehetősen szabadsággal, büntetlenül térhetett el belpolitikájában a világszerte nagy elfogadottságot élvező demokratikus és emberijogi normáktól. Az amerikai attitűd változásának oka lehet az, hogy Szaúd-Arábia hatalommultiplikátori jelentősége lecsökkent. Az INSSG az első a stratégiák sorában, amely nem említi meg az olajat.¹¹

Mindezek alapján a világrend nyújtotta előnyöket is skálázhatjuk aszerint, hogy a követésnek milyen mértéke mellett biztosítottak. A legáltalánosabb lehet a globális

közterek használatának lehetősége, ezek megtagadása ugyanis, pláne a légtér és tengerek használata kapcsán komoly igazolást igényel. Kevésbé igaz ez a cybertérre, amelyet jelentős mértékben transznacionális vállalatok uralnak (NBS 2017: 34-35), így itt tágabb mozgásteret biztosító indirekt fellépés is lehetséges.

A gazdasági előnyökből és a magas technológiából részesedés már korlátozottabban, szigorúbb feltételekkel adatik meg. Itt példaként gondolhatunk a törökországi F-35-ös katonai repülőgép program felfüggesztéséről, amit az orosz gyártmányú légvédelmi rakéta beszerzése vont maga után.

A világrend hirdetett társadalmi normáitól való eltérés kivételesen megadott előnynek tekinthető, amely a világrend vezetője számára is kockázattal jár, hiszen a mintaadást gyengíti. Szaúd-Arábia ezt kiemelkedő hatalommultiplikátori szerepével érdemelhette ki. Szaúd-Arábia kirívóan nagy hatalommultiplikátori szerepe ellenére elmondható, hogy az USA legitimációs függését jelentősen diverzifikálni tudta a hatalommultiplikátor szerepet betöltő intézmények és szereplők nagy számossága révén. A szaúdi uralkodóknak nyújtott többlet előny jellege – a szaúdi hatalmi rendszer fennmaradásának lehetővé tétele - az USA számára előnyös (biztonságos) függelmi egyenleget jelentett.

Az erőforrások végeessége miatt végesnek tetelezhető gazdasági rendszerelőnyökből való részesedés két anomáliát mutat az NBS-ek alapján. Egyrészt jelentkezik bizonytalanság abban, hogy az amerikai lakosság mennyire részesedik a gazdasági előnyökből, kiváltképp a magas jövedelmet biztosító munkahelyek formájában. Ez számos NBS-ben kezelendő problémaként jelenik meg. A másik anomália, hogy az NBS 2015 és 2017 szerint az USA megelőlegezett gazdasági előnyt Kína számára, ám Kína ennek ellenére nem integrálódott az amerikai világrendbe. Azaz a gazdasági rendszerelőny nem minden esetben jutalmaz követést. A gazdasági rendszerelőnyök átcsoportosítása tükrözheti azt, hogy honnan kap vagy remél a rendszer saját fennmaradása, kedvezőnek ítélt evolúciójára szempontjából fontos, megnyerendő vagy elveszithető közreműködést.

Összegzés

A szakirodalom rendszerezésével láthatóvá vált, hogy a legitimáció vizsgálhatóságát az eltérő hatalom-felfogásokból, moralitás-felfogásokból, hatalmi nézőpontokból és világrend értelmezésekből fakadó, illetve azokhoz vezető definíciós különbségek nehezítik. Ezek megkülönböztetésével és következetes alkalmazásával is csak részlegesen küszöbölhetők ki a legitimáció fogalma körüli ellentmondások, hacsak nem helyezzük vissza a legitimációt a kontextusába, azaz vizsgáljuk együtt a legitimálandó hatalommal, valamint a hatalom és legitimációja által együttesen strukturált renddel.

Ennek demonstrációjaként esettanulmány – az egypólusú világrendet vezető hatalom vonatkozó stratégiáinak longitudinális tartalomelemzése – alapján áttekintettük az 1990-től fennálló világrendet strukturáló amerikai hatalomhoz társuló legitimációs rendszert. A

legitimáció vizsgálható folyamatjellegű és rendszer természetű jelenségkörként. Ha komplexitásában kezeljük, akkor alkalmas arra, hogy az eltérő szakirodalmi világrend fogalmak között összhangot teremtsen. A legitimáció alakulásának – teljesülésének és tartalmi változásainak – longitudinális vizsgálatával a világrend alakulásának folyamata vizsgálható. A követés-jutalmazás pillanatnyi vizsgálatával a világrend mint hatalmi rendszer földrajzi kiterjedése értelmezhető: benne van a világrendben aki követő, és kívül esik az, aki nem részesülhet rendszerelőnyökből, sőt szankciókat ró ki rá a világrend vezetése. Folyamatként tekintve a legitimáció fázisai a moralitásrendszer kiépítése, a narratív igazolás és követés/ jutalmazás. A hatalom és annak legitimációja egymásba ágyazott, amit a hatalom-multiplikátorok legitimációs – követő és ebben mintaadó – szerepe is mutat.

A legitimáció vizsgálata koherenciát igényel, a legitimálandó hatalom és a fenntartott rendszer kontextusában vizsgálható. A nemzetközi legitimáció megnyilvánulási formái még a vezető hatalomhoz kapcsolódóan is változhatnak.

Jegyzetek/Notes

¹ A legitimációt Weber „sajátos hit”-nek mondta (2009: 12), Lasswell irracionális konszenzusnak (Füredi, 2013: 348), Tyler (2006) pszichológiai tulajdonságnak, Kissinger (2014) morális kvalitásnak, stb. Ezek a vizsgálhatóságot nem segítik. Konstruktívabb Beetham (2013: xiv), aki szerint a legitimáció normák, hiedelmek és cselekvés együttese.

² Megkülönböztet a szakirodalom jogi, filozófiai és társadalomtudomány szerinti legitimáció kutatást. A jogi a hatalom megszerzésének és gyakorlásának normatív megfelelésére irányul. A filozófiai megközelítés az ideális társadalomszervezéssel foglalkozik. A társadalomtudományos megközelítésben a legitimáció értelmezése az alárendeltek követő magatartásának alapjaira irányul. Erről bővebben: Beetham, 2013: 3-41.

³ A követés háttérben rejlő motivációk helyett relevánsabb lehet az együttműködés minőségét vizsgálni, mert ez szorosan összefügg egy hatalmi reláció életképességével (Beetham, 2013: 33, 38).

⁴ Itt eltekintünk attól a 20. században megfogalmazott kérdéstől, hogy az alárendelt nép maga legitim-e (lásd Füredi, 2013: 352-4).

⁵ Nem globális, hanem államon belüli értelmezésben példaként szokás hozni a közjóra a gátat. Ha megépül, akkor mindenkit véd, nem szelektív, a használat során nem fogy el. Azonban nem magától értetődő, hogy egy szegény falu számára ugyanúgy megépítené-e egy adott állam a gátat, mint mondjuk egy nagyváros előkelő folyóparti negyede számára.

⁶ A szerző saját fordítása.

⁷ Az USA szakpolitikáinak, haderőneveinek és hírszerzésének összehangolása céljából írja elő az 1986-os Goldwater-Nichols Defense Reorganization Act törvény a nemzetbiztonsági stratégiák évente történő kiadását (Snider, 1995). Ennek az USA nem tett eleget maradéktalanul, ugyanis nem minden évben jelentetett meg NBS. Mindemellett minden elnökség idején

jelent meg NBS, és feltételezhetjük, hogy két stratégia megjelenése között az USA geopolitikája változatlan stratégiát követ, vizsgálatuk eredménye erre tekintettel robosztus.

⁸ Az NBS-ekből vett idézetek a szerző saját fordításában jelennek meg a tanulmányban.

⁹ A továbbiakban is a világrendet vezető hatalom a világrend építésében alkalmazott legitimitásiójáról lesz szó, melyre inentől kezdve pontosítás nélkül hivatkozik a tanulmány, a szöveg olvashatósága érdekében. Ha ettől eltérés van, azt jelzi a szöveg.

¹⁰ Az emberi méltóság hivatkozása és a kialakult életmódhoz való ragaszkodás nem amerikai sajátosság. Ugyanezek az elemek jelen vannak más népek stratégiai narratíváiban is, így többek között az iráni narratívákban is (Faust, 2019). Irán példája jól mutatja, hogy az azonos morális narratíva használatához még csak azonos kultúrkörhöz sem kell tartozni, vagy hasonló társadalmi szerveződés sem kell, továbbá az USA-val való szembehelyezkedés sem akadálya annak, hogy ez a narratíva használható legyen.

¹¹ Kérdés, hogy az energiaforrások preferenciájának a megváltozását a petrodollár esetleges megszűnése kíséri-e. Ha igen, akkor ez jelezheti ennek szerepvétését a világrend fenntartása szempontjából.

Felhasznált irodalom/References

- Beetham, D. 2013. *The Legitimation of Power*. 2. kiadás. London és New York: Palgrave Macmillan.
- Bush, G. W. 2002. *State of the Union beszéd*. President Delivers State of the Union Address (archives.gov). utoljára megnyitva: 2021. 05. 20.
- Carr, E. H. 1946. *The Twenty Years' Crisis 1919–1939. An Introduction to the Study of International Relations*. London: Macmillan.
- Clark, I. 2005. *Legitimacy in International Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Faust A. 2019. A hatalmi legitimitáció forrásai a világrendben. *Mediterrán Világ*. 47-48. 135-162.
- Faust A. 2021a. Az USA geostratégiai hatalomfelfogása és a hidegháború utáni világrend evolúciója az amerikai nemzetbiztonsági stratégiák tükrében. *Külügyi Szemle*. Megjelenés alatt.
- Faust, A. 2021b. Taking power seriously – A holistic approach to assessing the international distribution of power. *Modern Geográfia*, 16(3), 37–56.
- Flint, C. 2011. *Intertwined spaces of peace and war: the perpetual dynamism of geopolitical landscapes*. In: Scott Kirsch – Colin Flint (Eds): *Reconstructing Conflict: Integrating War and Post-War Geographies*, 31-48.
- Flint, C. 2017. *Introduction to Geopolitics*. 3. kiadás. London és New York: Routledge.
- Flint, C., & Taylor, P. 2018. *Political Geography. World Economy, Nation-State and Locality*. 7. kiadás. London és New York: Routledge.
- Furedi, F. 2013. *Authority. A Sociological History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedman, G. 2015. *A következő évtized*. Budapest: New Wave.

- Friedman, G. 2020. *The Storm Before the Calm. America's Discord, the Coming Crisis of the 2020s, and the Triumph Beyond*. New York, NY.: Doubleday.
- Haidt, J. 2008. Morality. *Perspectives on Psychological Science*, 3(1), 65–72.
- Hurd, I. 1999. Legitimacy and Authority in International Politics. *International Organization* 53 (2) 379–408.
- Kissinger, H. 2014. *World Order*. New York, NY: Penguin Books.
- Lake, D. A. 2009. Relational Authority and Legitimacy in International Relations. *American Behavioral Scientist*. 53 (3) 331-353.
- Lukes, S. 2005. *Power. A Radical View*. 2. kiadás. New York, NY.: Palgrave Macmillan.
- McMahan, J. 2005. Just cause for war. *Ethics & International Affairs*, 19(3), 1–21.
- Mohseni, P. – Kalout, H. 2017. Iran's Axis of Resistance Rises: How It's Forging a New Middle East. *Foreign Affairs*. Iran's Axis of Resistance Rises | Foreign Affairs – utoljára megnyitva: 2021. 05. 20.
- Nye, J. S. 1990. The changing nature of world power. *Political Science Quarterly*, 105(2), 177–192.
- Nye, J. S. 2017. *Will the Liberal Order Survive? The History of an Idea*. Foreign Affairs. 96 (1). 10-16.
- Roselle, L. – Miskimmon, A. – O'Loughlin, B. 2014. Strategic narrative: A new means to understand soft power. *Media, War & Conflict*. 7(1) 70–84
- Snider, D M. (1995) *The National Security Strategy: Documenting Strategic Vision*. 2. kiadás. US Army War College: Strategic Studies Institute.
- Stillman, P. G. 1974. The Concept of Legitimacy. *Polity*, 7(1), 32–56.
- Summers, H. G. 1981. *On strategy: The Vietnam war in context*. Carlisle Barracks, Pennsylvania: Strategic Studies Institute, US Army War College.
- Tyler, T. R. 2006. Psychological Perspectives on Legitimacy and Legitimation. *Annual Review of Psychology*, 57, 375–400.
- Weber, M. 2009. *Politikai szociológia – Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest: Helikon Kiadó.

A kutatásban feldolgozott amerikai nemzetbiztonsági stratégiák – Letöltésük ideje: 2021. 04. 02:

- NBS 1990: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/1990.pdf>
- NBS 1991: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/1991.pdf>
- NBS 1993: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/1993.pdf>
- NBS 1994: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/1994.pdf>
- NBS 1995: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/1995.pdf>
- NBS 1996: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/1996.pdf>
- NBS 1997: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/1997.pdf>
- NBS 1998: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/1998.pdf>
- NBS 2000: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2000.pdf>
- NBS 2001: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2001.pdf>
- NBS 2002: <https://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2002.pdf>
- NBS 2006: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2006.pdf>
- NBS 2010: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2010.pdf>

NBS 2015: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2015.pdf>

NBS 2017: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2017.pdf>

INSSG 2021: NSC-1v2.pdf (whitehouse.gov)

Nagy Georgina

Az Észak-Algériai kabil lázadás The kabil revolution in North-Algeria

ABSTRACT

Berbers are native to Northwest Africa, also known as "kabil" in Algeria. Kabils take part of the berber ethnic group. Their total population in the country is around 18 million nowadays. In the colonial era, Kabylie (Northern Algeria) was able to withstand the fighting for the longest time, only by 1857 the French army could win against them. The basic problem with the kabil was that the government severely restricted their rights. (religion, language, customs, etc.). That's why a revolution of 10 months broke out in Northern Algeria in 1963 under the leadership of Ait Ahmed. The people wanted to have the same rights as the Algerian people have. In parallel, at the same time, a border dispute broke out between Algeria and Morocco, it calls "sand war". The Ait Ahmed-led Kabilis stood beside the Algerian leadership in 1963 and they could win together against Morocco. It was a diplomatic victory and exemplary. Algeria's one-time win was in two places: regionally and locally. Subsequently, the Kabil population retreated to the Northern Algerian mountains. Even if they didn't get the requested rights from the government and Ait Ahmed had to leave Algeria – he died in Switzerland in 2016. In 2001 another revolution broke out in Kabylie, the *Black Spring*. As a result, the new constitution included free speech practice for Kabils and kabil became the second official language in Algeria.

Keynotes: Algeria, Kabylie, Ait Ahmed, kabil revolution, „sand war”, free practice of law, Black Spring

ABSZTRAKT

A berberek Északnyugat-Afrika őslakossága, akiket Algériában „kabil” néven is emlegetnek. A kabilok tulajdonképpen a berber népcsoporton belül található etnikum, saját nyelvvel, szokásokkal, sajátos vallással. Összlakosságuk az országban jelenleg 18 millió fő. A gyarmatosítás korában Kabylia (Észak-Algéria) tudott legtovább ellenállni a harcok során, csupán 1857-re sikerült győzelmet aratni felettük a francia hadseregnek. A kabil lakosság azonban próbált továbbra is ellenállni, és harcolni a jogfosztottság ellen. Emiatt tört ki egy lokális felkelés a Rif-hegységben, 1963-ban, Ait Ahmed vezetésével. Ezzel párhuzamosan robbant ki a marokkói-algériai határvita, amit „homokháború” néven emleget a szakirodalom. Az éppen kivívott és újra veszélybe kerülő függetlenség megtartása miatt a kabilok átálltak a nemzeti hadsereg oldalára, így tudott Algéria győzelmet aratni Marokkó felett. 2001-ben robbant ki egy újabb felkelés Észak-Algériában, melynek célja az volt, hogy a kabilok ugyanazokat a jogokat gyakorolhassák, mint az algériai nép. Ennek eredményeképp 2002-ben egy új alkotmányt rögzítettek, melyben az ország második hivatalos nyelveként szerepel a kabil.

Kulcsszavak: Algéria, Kabília, Ait Ahmed, „homokháború”, szabad joggyakorlat, Fekete Tavasz.

Az Észak-Algériai események megértéséhez elsődlegesen elengedhetetlen tisztázni, kik is azok a kabilok, és melyek azok a komponensek, amik egy lázadásukhoz vezettek Észak-Algériában. Szintén ki kell emelni, hogy a vizsgált években egyszerre két konfliktushelyzet is kialakult az országban. Egy külső, határvita Marokkóval; és egy belső, kabiliai lázadás, Északon.

A berberok Északnyugat-Afrika őslakos rokon népcsoportjainak egy összefoglaló neve. Az elnevezés az ókori rómaiaktól származik, amit a latinul nem beszélő lakosságra használtak. Algériában a berber lakosság nagysága hozzávetőlegesen 20 millió fő. A berber népcsoporton belül található több etnikum, mint például a tuareg, vagy a kabil. Kabília¹ Algéria északi, hegyvidékes területén található, az Atlasz-hegység részeként, a Rif-hegységben, közigazgatási székhelye Tizi Ouzou. A francia gyarmati korban közigazgatásilag két részre osztották: Nagy-Kabília (*Grande-Kabylie*) és Kis-Kabília (*Petite-Kabylie*). A kabil tulajdonképpen a berber etnikumon belüli kisebb népcsoportot jelenti, Algériában, ők magukat az ország „őslakosainak” vallják magukat, saját beszélt nyelvvel és hagyományokkal. Jelenlegi lakosság létszámuk 4, 5 millió fő. A berber-kabil kettősségre a magyarázat a történelemben található. Az iszlám hitterítők elől ugyanis az őslakosok, a berberok egyik törzse, az északi hegyvidékre, a Rif-hegységbe, menekült, az 1870-es években. Ők nem fogadták el sem az arabokat, sem az iszlámot, mivel meg akarták őrizni a saját, berber hagyományait. Ezzel szinte párhuzamosan, az országra külső veszélyt jelentett a gyarmatosító francia hatalom megjelenése Észak-Afrikában 1830-ban. Az 1848. november 4-i francia alkotmány 109. cikkelye már Algériát francia territóriumként definiálta, és közigazgatásilag Franciaország szerves részét képezte, mint tengerentúli megye. 1880-ra Algériát katonailag meghódította Franciaország, legtovább épp Észak-Algéria tartotta magát, és a kabilok. Adott tehát egy leigázott gyarmati ország, Algéria; és a belső leigázók ellen az északi hegyvidékre menekülő berber népcsoport, a kabilok. De milyen a fennálló viszony az arabok (algériai lakosság) és a szintén az ott élő, etnikum, a kabilok közt?

Fontos kijelenteni, hogy a kabilok és az algériaiak között mindig is létezett egy fajta feszültség, mivel a kabilok a saját, helyi szokásaikat szerették volna megőrizni, saját nyelvüket beszélni, nem pedig beolvadni, pláne a francia nagyhatalomnak behódolni. Nem az elszakadásban hittek, hanem a saját, nekik is kijáró jogok gyakorlásában, Algérián belül. Az 1960-as évek elején kitört algériai-marokói „homokháború”, amivel szinte egyidőben Kabiliában is kitört egy lokális felkelés. Algéria alig, hogy kivívta függetlenségét, fegyveres konfliktusba keveredett szomszédjával, Marokkóval, mely korábban hatékony segítséget nyújtott neki a több évig tartó nemzeti felszabadítási háborúban. (1954–1962) A „homokháborúnak” is nevezett konfliktus a gyarmati múlt hozadéka volt. Az 1962-es határvita kiobbantója az 1961. óta trónon levő marokkói

király, II. Hasszán, aki hadjáratot indított az éppen csak függetlenné vált, ezáltal akkor még instabil belpolitikájú szomszédja ellen. A látszólagos „tét” egy határ menti, szaharai város, Tindouf volt.² A történelemben található magyarázat szerint azért indult meg ez a támadás, mert habár Marokkót barátának és szövetségesnek tekintette Algéria, az 1960-as évek elején voltak még nyitott kérdések a közös – a francia gyarmatosítók által kijelölt – határvonallal kapcsolatban.³ Ugyanis, az akkor már független Marokkó és Franciaország 1845. március 15-én aláírta a Lalla-Maghnia (más néven Lalla-Marnia) Egyezményt, mely kijelölte a határvonalat a két Maghreb ország között, és ez hozzávetőlegesen 140 km hosszúságú szakaszt érintett. Ez a határszakasz a Szaharán haladt keresztül, érintve a kőolajban és földgázban gazdag lelőhelyeket, melyek stratégiaiilag nem csupán a két Maghreb országnak voltak fontosak, hanem Franciaországnak is. Ennek az új, mesterséges, gyarmati határnak köszönhetően Marokkó az akkori francia Algéria jelentős részét birtokolta. A francia közigazgatás nem tulajdonított nagy jelentőséget a kérdésnek, mivel saját megítélése szerint ezek lakatlan, sivatagi területek voltak csupán. Az algériaiak tiltakoztak ezen megítélés ellen, mivel Szahara történelmileg hozzájuk tartozott, de meg kell jegyezni, hogy ez időben az európai értelemben vett „határvonal” jelentése ismeretlen volt az afrikai lakosság számára. Marokkó gyarmatosítása után röviddel napvilágra kerültek olyan jelentések, hogy éppen az egyezményben szereplő határszakaszon (Tindouf és Colomb-Béchar környéke) jelentős mennyiségű olaj és ásványkincs található, ami megváltoztatta mind a marokkóiak, mind az algériaiak, mind pedig a franciák hozzáállását a közös határ kérdéséhez.⁴ Franciaország végül úgy döntött, hogy a kérdéses területet Algériához csatolja.⁵ A felszín alatt meghúzódó okok között megtalálható a francia gyarmatosítók által önkényesen kijelölt határvonal épp úgy, mint a két szomszédos ország eltérő (kül)politikai be rendezkedése. Míg Marokkó a „nyugati világ” felé fordult és az Amerikai Egyesült Államokat, valamint Franciaországot tekintette partnerének, addig Algéria a „szocialista opciót” választotta, és azt, amit a Szovjetunió, illetve Kuba képviselt. A harmadik ok, amely szintén növelte a feszültséget, a Nagy Marokkó terv, ami a nacionalista Allal el Fassi nevéhez fűződik.⁶ Ez a „Rabati Monarchia” az egész Maghreb térséget lefedte volna a gyakorlatban, közel 2000000 km² nagyságú területen.⁷ Vagyis Marokkó vissza akart térni a történelmi, gyarmatosítás előtti határokhoz.⁸ A kialakult konfliktus egyetlen pozitív ténye, hogy Marokkó addig nem támadta meg Algériát, míg az nem nyerte el függetlenségét. Viszont a marokkói király nem csupán a – szerinte – tőlük jogtalanul elvett területeket akarta visszakapni, de GPRA-t sem fogadta el hivatalos tárgyalófélként, ez pedig kettős feszültséget szült. A marokkói király és a GPRA vezetője egyetértett abban, hogy a közös határvonalak kérdését maguk között kell megoldaniuk (különös tekintettel Tindoufra és Colomb-Béchar vidékére), regionális szinten, más ország bevonása nélkül. 1961. július 6-án találkozott Rabatban II. Hasszán és Ferhát Abbász, ahol a marokkói király további támogatásáról biztosította az algériai vezetőt a

függetlenségi harcokban. Illetve, egy esetleges francia-algériai tárgyalás során kiállna Algéria nemzeti egységének megtartása mellett. A GPRA már korábban felismerte azt a veszélyt, hogy függetlenné válása esetén Franciaország önkényesen – saját érdekeit szem előtt tartva – jelölhet ki határvonalat a két ország közt, és egy esetleges, jövőbeni határvitát megelőzendő született meg ez az egyezmény. Vagyis záros határidőn belül – amint mindkét fél elnyeri nemzeti önállóságát – Marokkó és Algéria rendezni kívánta a kényes és nyitott határkérdést, egymás között. A marokkói sajtóban ez csupán 1963. október 22-én került nyilvánosságra, míg az FLN hivatalos lapja, viszont az El Moudjahid már 1961. július 19-én közölte a hírt.⁹ 1962 júliusában támadta meg Tindouf városát Marokkó, majd július 6-án a marokkói király nyilatkozatban emlékeztette a GPRA vezetőjét, Ben Hedda-t a két ország korábbi egyezményére, mely tartalmazta egy algériai-marokkói vegyes bizottság létrehozását, a két ország közti határvonalak kijelölésére. Az ország életében jelentős mérföldkőnek számít az 1962. augusztus 12-e, amikor nemzetgyűlési választásokat tűztek ki, és tulajdonképpen ez kilátásba helyezte a politikai eliten belüli ellentétek feloldását. Július végén megalakult az FLN héttagú Politikai Bizottsága, olyan jelentős személyekkel, mint Ait Ahmed és Ben Bella, Ben Hedda azonban nem kapott helyet benne. Saját definíciójukban, ők irányítják az országot, készítik elő az alkotmányt és az FLN következő gyűlését, illetve kérték az algériai népet, hogy dolgozzanak a nemzeti függetlenség megtartásán. Krim Belkaszem miniszterelnök-helyettes szerint azonban a bizottság létrejötte illegális volt.¹⁰ Az algériai választásokra 1962 őszén került sor, melynek eredménye az FLN fölényes győzelmét hozta. A kabil lázadás megfékezésére kormánycsapatokat vezényeltek a térségbe, a stratégiai fontos Michelet város elfoglalása után, a lázadók főhadiszállása felé vették az irányt. Válaszlépésként Ait Ahmed az embereivel visszavonult a hegyekbe. Ezt követően a hadügyminisztérium közleményben erősítette meg, hogy a kabil lakosság örömmel fogadta a kormánycsapatokat, akik megtisztították a térséget a lázadóktól. Ben Bella sajtótájékoztató keretein belül mondta el, hogy a kormánycsapatok végső győzelmet arattak a felkelők felett. „A kabiliai győzelem a nép győzelme. Higgadtak maradtunk. Hazánk bebizonyította érettségét. A győzelem egyben a kabiliai körzet népének győzelme is, azoké, akik nem csatlakoztak a lázadókhoz.”¹¹ Az államfő felszólította a kormánycsapatokkal még szembenálló, fegyveres lázadókat, hogy térjenek vissza otthonaikba. Kérdésre válaszolva kijelentette, hogy a kabil lázadás két vezetőjét – Ait Ahmed és El Hadzs – letartóztatják, Ait Ahmedet Svájcba száműzik (ott is hunyt el 2016-ban), közel 50 évig.¹² Az külső és belső veszélyekre reagálva, az ország első, szabadon választott elnöke, Ben Bella az alábbiakat mondta el Marokkóról és a Kabiliában kialakult helyzetről: Marokkó „Algéria belső nehézségeit kihasználva, agressziót követett el az ország ellen. (...) Az algériai nép egy emberként áll ki szocialista állama védelmére a belülről vagy kívülről jövő támadásokkal szemben egyaránt”.¹³ Ennek ellenére október 9-én az algériai csapatok rajtaütöttek ellenfeleiken Tindouf-ban, ami hatalmas véráldozatokat követelt. 1963. március 14-én II. Hasszán

Algírba érkezett, útja viszont eredménytelenül végződött, ugyanis a vegyes bizottság nem jött létre. Az uralkodó ezt úgy értelmezte, hogy szomszédja megszegte a szavát, ezért indított támadást a későbbiekben – ez tehát a marokkói-algériai határvita összetett és mélyen gyökerező kiinduló pontja.¹⁴ A nemzetközi közvélemény (ENSZ főleg) szorgalmazta a konfliktus békés úton történő megoldását, akárcsak a harcban álló felek – közülük is Algéria tette ezt egyre hangsúlyosabban. 1963. 14-én már az Arab Liga is felemelte hangját, és Kairóban tett nyilatkozatot a mihamarabbi tárgyalások megkezdésének szükségességéről.¹⁵ Eközben míg a harcok folytatódtak a határon, a tárgyalások megszakadtak a két ország között, ezért október 19-én Ben Bella különmegbízottakat küldött New York-ba, az ENSZ elé.¹⁶ Három nappal később Etiópia, Ghána és az Arab Liga egy hattagú bizottságot hozott létre, hogy ismét fellendüljön a diplomáciai tevékenység a két háborúzó ország között.¹⁷ Október 29-re a bizottság jelentős eredményeket ért el, mivel a marokkói és algériai vezető is Bamakóba készült, hogy tárgyaljanak és lezárják kettejük vitáját. Az egy hónapig tartó katonai megmozdulásokban Marokkó jelentős katonai fölényt élvezett, egészen Kuba algériai intervenciójáig, de még a tárgyalások ideje alatt is tartottak a fegyveres harcok Hassi Beida és Tindjoub városoknál. A harcokban Bulgária éppúgy segítette katonailag az FLN-t, mint Kuba. Ez utóbbi páncélos zászlóalját és több száz kubai fegyverest küldött a térségbe.¹⁸ 1963. október 30-án érkezett meg Bamakóba Ben Bella és II. Hasszán, valamint a mali miniszterelnök és az etióp uralkodó. A tárgyalások megkezdésekor a problémát „már csak” az jelentette, hogy Hassi Beida-nál még mindig tartottak a harcok. Algéria hangoztatta a belső egység meglétét és a külső agressziót, ugyanakkor elutasította az ENSZ beleszólását a belügyeibe. A nemzeti kormány azt gondolta, ez egy helyi probléma, amit a két országnak egymás között kell megoldania. Marokkó pedig mindenekelőtt békés tárgyalásokat akart.¹⁹ Egy nappal később a négyhatalmi értekezleten megállapodás született arról, hogy november 2.-tól, 0 órától tűzszünet lép életbe Marokkó és Algéria között.²⁰

Összegzőképpen kijelenthető, hogy a berber lázadás célja nem más volt, mint a jogfosztottság elleni fellépés. Az algériai kormány ugyanis nem engedélyezte a saját nyelvhasználatot, valamint a berber hagyományokat és szokásokat sem tartotta tiszteletben. Az eseményekről a korabeli francia sajtó részletesen beszámolt. Eszerint a marokkói király kihasználta a helyi lázadást az algériai kormány ellen, tudván, hogy nem tud egyszerre „*két fronton*” ugyanakkora hatékonysággal fellépni a nemzeti hadsereg.²¹ Ait Ahmed 1963. szeptember 29-én ezért megalapította az FFS-t (Front des Forces Socialistes), az FLN ellenpólusaként. Ez volt a végső lépés, mely a közel 10 hónapos felkelést előzte meg, ami nem más volt, mint a küzdelem Ben Bella „etnikai fasizmusa” ellen.²² Az algériai kormány nem volt könnyű helyzetben. A korabeli francia sajtó²³ megírta, hogy 1963 októberében kormánycsapatok haladtak át Tizi Ouzu városán, Algír irányából, a konvoj katonákat és lőszeret szállított. Ezt követően Medea

közelében a hadsereg összecsapott a lázadókkal, a fővárostól mintegy 100 km-re. Több száz lázadó megsebesült, többet foglyul ejtettek, majd a harcok áttértek más, kabiliai városra is. Ezzel párhuzamosan, a marokkói-algériai határon Algériának sikerült több, stratégiaiilag fontos várost visszaszereznie (Azazga, Fort National), és ez volt az a fordulat, amikor a kabil, fegyveres lázadók átálltak a nemzeti néphadsereg oldalára. A hadügyminisztérium, hogy kifejezze hálóját a kabil szerepvállalás iránt, közleményt adott ki, miszerint a katonák parancsot kaptak, hogy fegyvert csak önvédelemre használhatnak. A kabil fordulatot nem minden esetben kísérte pozitív reakció és hatás. Az algériai kormány ugyanis kiutasította az *Aurore* francia lap négy algériai tudósítóját, mivel felmerült a gyanú, miszerint a kabil lázadókkal tartottak fenn kapcsolatot, és Algéria ellenes, valótlán híreket publikáltak.²⁴ Kijelenthető, hogy a kettős, külső-belső konfliktusból diplomáciai és politikai nyertesként is Algéria került ki, ugyanis a belső egység és összetartás annyira megszilárdult az ország függetlenné válása után, hogy a kabiliai lázadók is a nemzeti kormány mellé álltak, és ezzel az összefogással még hatékonyabban tudtak reagálni a marokkói támadásokra.²⁵ Az amerikai és a szovjet vezetés kijelentette, hogy Marokkó a vitás területekre főleg az ásványkincsek miatt tartott igényt, de az igazi győztes talán mégis csak Algéria. Algéria, hiszen, győzött Kabyliaiban, a határon, és Ben Bella tudta folytatni a már megkezdett politikáját.²⁶ A vita lezárása után, 1962. július végén megalakult az FLN hétagú Politikai Bizottsága, olyan jelentős személyekkel, mint Ait Ahmed és Ben Bella. Ez azért jelentős lépés, mert Ben Bella az ország belső egységét hirdette ezzel a lépéssel. Vagyis, arra törekedett, hogy a kabiliai ellenállás vezetőivel²⁷ békés kapcsolatot alakítson ki, és egy esetleges politikai feszült légkör ne álljon a nemzeti egység létrehozásának az útjába.

Az FLN elnyomása és az emiatt kialakult feszültség miatt 2001-ben felkelés (*Fekete Tavasz*) tört ki Kabília városában (általános sztrájk, útlezárások, röplap-terjesztés). Több mint százhusz fiatal tüntető vesztette életét, 1200-an váltak rokkanttá, 7000-en súlyosan megsérültek a harcokban. Ez tulajdonképpen egy újabb szociális krízis volt. Ugyanakkor kabilok számára megnyílt a lehetőség a felső politikai-gazdasági-katonai pozíciók felé, ebből adódóan többször volt kabil miniszterelnöke Algériának. Helyzetük azután javult jelentősen, amikor 2002. március 12-én bevezetett új alkotmányban az ország második hivatalos nyelvének jelölték meg a kabilit, és szabad nyelvyakorlást biztosítottak a számukra. Kijelenthető, hogy ez a rendelet stabilizálta a helyzetet, ugyanis a jogkorlátozottság és jogfosztottság, ami ellen a kabilok mindig is küzdöttek, véget ért.²⁸

Jegyzetek/Notes

- ¹ Kabiliát az ott élők Kabilországnak vagy Kabilföldnek nevezik.
- ² J. Nagy László: *Az ummától a nemzetállamig*. Szeged: SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2009., 155.
- ³ Népszabadság, 1962. július 8.: Kompromisszumos megoldást keresnek az algériai belpolitikai válság megoldására
- ⁴ Anthony S. Reyner, *Morocco's International Boundaries: A Factual Background*, in *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 1, n° 3, (September 1963), pp. 313-326, Cambridge University Press
- ⁵ Karen Farsoun et Jim Paul, *War in the Sahara: 1963*, in *MERIP Reports* (publié par Middle East Research and Information Project), n°45, (mars, 1976), pp. 13-16.
- ⁶ 25e anniversaire du décès de feu Allal El Fassi-Biographies. Forrás: <http://www.fes-net.ma/actualites/encours/25e-anniversaire-du-deces-de-feu-allal-el-fassi--biographies.html>. Megtekintve: 2019. október 30.
- ⁷ Lengyel István: *A polisario*. Budapest: Kossuth, 1980., 30-35.
- ⁸ Az Isztiklál Párt az Al-Alam című hetilapjában közölte is ezt a tervezetet. Konkrétan „Nagy Marokkóhoz” tartozott volna Algéria egyharmada, Nyugat-Szahara, Mauritánia és Mali egy része. (Közlí: Stephen O. Hughes, *Morocco under King Hassan*, Garnet & Ithaca Press, 2001, 134.)
- ⁹ „Le Sahara n'est pas un territoire vacant, un territoire dépourvu de caractère et d'identité. Il n'est pas une notion abstraite, mais une terre pétrie par la personnalité algérienne et marquée de l'empreinte indélébile de la Révolution du peuple algérien.” L'Algérie souveraine in *El Moudjahid 1956-1962*. 1-3. k. Belgrad 1962, n°83, (19 juillet 1961), p. 528.
- ¹⁰ Népszabadság, 1962. július 24., Tlemcenben megalakult az FLN héttagú politikai bizottsága
- ¹¹ Népszabadság, 1962. október 13., Ben Bella bejelentette: felszámolták a kabiliai lázadást
- ¹² U.o.
- ¹³ Népszabadság, 1963. október 16.: Általános mozgósítás Algériában
- ¹⁴ Le conflit algéro-marocain. In: *Revue française de science politique*, 15e année, n°4, 1965, 743-752.
- ¹⁵ Népszabadság, 1963. október 15.: Marokkói csapatok támadása Algéria ellen
- ¹⁶ Népszabadság, 1963. október 19.: Lord Home kapott kormányalakítási megbízást
- ¹⁷ Népszabadság, 1963. október 22.: Élénk diplomáciai tevékenység az algériai-marokkói határkonfliktus rendezésére
- ¹⁸ J. Nagy László: *A szocialista országok és a dekolonizációs folyamat Algériában 1954-1965*. In: *Múltunk*, 2004/2, 130-154.
- ¹⁹ Népszabadság, 1963. október 30.: Ben Bella és II. Hasszán Bamakóba érkezett
- ²⁰ Népszabadság, 1963. október 31.: November másodiktól tűzszünet az algériai-marokkói határon
- ²¹ Népszabadság, 1963. október 17.: Továbbfolynak a harcok az algériai-marokkói határon
- ²² *Hocine Ait-Ahmed, independence fighter – obituary*.

Forrás: <https://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/12083123/Hocine-Ait-Ahmed-independent-ce-fighter-obituary.html>, megtekintve: 2019. október 10.

²³ AFP – Agence France Presse

²⁴ Népszabadság, 1963. október 12.: Az algériai kormány intézkedései a kabíliai lázadók megfékezésére

²⁵ Népszabadság, 1963. október 29.: Ma kezdődik a bamakói találkozó az algériai-marokkói konfliktus rendezésére

²⁶ Marokkó és Algéria közötti határvita, MNL, OL XIX-J-1-j-Marokkó-006658/6-1945-1964. 2. d., 1963.

²⁷ Számos vezetőjének megkegyelmezett, mint, például: Ait Ahmed, Ferhat Abbasz. Yves Courrière: *La guerre d'Algérie*. Paris, 1971, 92-93.

²⁸ Maxime Ait Kaki: *Les Etats du Maghreb face aux revendications berbères*. In: *Politique étrangère*, Année 2003 68-1 pp. 103-118. Forrás: https://www.persee.fr/doc/polit_0032-342x_2003_num_68_1_1185?q=printemps+noir, megtekintve: 2019. november 3.

Irodalomjegyzék

1897: The First Zionist Congress takes place in Basel

(<https://mfa.gov.il/Jubilee-years/Pages/1897-The-First-Zionist-Congress-takes-place-in-Basel,-Switzerland.aspx> letöltve: 2020. március 24.)

A Népszövetség Közgyűlésének nyilatkozata a palesztinai mandátumról; 1922. július 24. (<https://mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/the%20mandate%20for%20palestine.aspx> letöltve: 2020. március 24.)

Ashkenazy, Daniella: A quiet bullet-making business; Jerusalem Post,

<http://www.jpost.com/Local-Israel/Around-Israel/A-quiet-bullet-making-business> (letöltve: 2020 március 20.)

Ayalon Institute Museum (<https://www.touristisrael.com/ayalon-institute/16168/> letöltés: 2020. április 18.)

Balfour Declaration: The divisive legacy of 67 words

(<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-41765892> letöltve: 2020. április 29.)

Balfour-nyilatkozat; 1917. július 14.

Biography of Al Schwimmer (<https://www.jewishvirtuallibrary.org/al-schwimmer> letöltve: 2020. április 14.)

Biography of Avraham Yair Stern

(<http://www.zionistarchives.org.il/en/AttheCZA/Pages/Stern.aspx> letöltve: 2020. április 16.)

Biography of Vladimir (Ze'ev) Jabotinsky

(https://knesset.gov.il/vip/jabotinsky/eng/Bio_eng.html letöltve: 2020. április 10.)

British White Paper of 1939 on Palestine (https://ecf.org.il/media_items/440 letöltve: 2020. április 06.)

British White Paper of June 1922 on Palestine

(https://ecf.org.il/media_items/439 letöltve: 2020. március 21.)

- CassiusDio*: Roman History, Epitome of Book LXV.
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/cassius_dio/65*.html letöltve: 2020. 03. 20.
- Dererste arabisch-israelische Krieg – Interwiw mit Benny Morris
 (<https://www.bpb.de/internationales/asien/israel/44999/interview-benny-morris> letöltve: 2020. április 29.)
- Emperor Hadrian 'Conquers' Jerusalem Again
 (<https://www.haaretz.com/archaeology/.premium-hadrian-conquers-jerusalem-once-again-1.5380525>, letöltve: 2020. április 10.)
- Gilbert, Martin*: Izrael története; Pannonica, Budapest
- Greve Folke Bernadotte (af Wisborg) (<https://www.britannica.com/biography/Greve-Folke-Bernadotte-af-Wisborg> letöltve: 2020. március 30.)
- Grünhut Zoltán*: Önkormányzás és telepítéspolitika Izraelben, PHD értekezés
 (<https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/16093?show=full> letöltve: 2020. április 02.)
- Heller, H. Christian*: Weakness into Strength: Over coming Strategic Deficits in the 1948 Israeli Warfor Independence, 2018. 09. 14., (<https://thestrategybridge.org/the-bridge/2018/9/24/weakness-into-strength-overcoming-strategic-deficits-in-the-1948-israeli-war-for-independence>, letöltve: 2020. április 12.)
- Herzl Tivadar*: A Zsidó-Állam: A zsidó-kérdés modern megoldásának kísérlete,
 (<https://regi.sofar.hu/book/herzl-tivadar-a-zsido-allam/> letöltve: 2020. április 02.)
- Israel – Jordan Armistise Agreement
 (<https://mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/mfadocuments/yearbook1/pages/israel-jordan%20armistice%20agreement.aspx> letöltve: 2020. április 20.)
- Israel and Egypt General Armistice Agreement (with annexes and accompanying letters) Signedat Rhodes on 24 February 1949. (<http://www.peaceau.org/uploads/egyptian-israel-1949.pdf> letöltve: 2020. április 20.)
- Israel and Syria General Armistise Agreement (with annexes and accompanying letters) Signedat Hill 232, near Mahanayim, on July 1949.
 (https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20SY_490720_Israeli-Syrian%20General%20Armistice%20Agreement.pdf letöltve: 2020. április 20.)
- Izrael Állam függetlenségi nyilatkozata
 (https://www.knesset.gov.il/docs/eng/megilat_eng.htm letöltve: 2020. március 27.)
- Jewish Defense Organizations: The Role of Jewish Defense Organizations in Palestine
 (<https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-role-of-jewish-defense-organizations-in-palestine-1903-1948> letöltve: 2020. március 22.)
- Kalmár Zoltán*: Zsidók Palesztinában – A cionista vízióktól a zsidó államig. Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2017.
- Kaplan Appel, Tamar*: Mania Wilbushewitch Shochat
 (<https://jwa.org/encyclopedia/article/shochat-mania-wilbushewitch> letöltve: 2020. április 10.)
- Lebanese – Israeli General Armistice Agreement
 (https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20LB_490323_IsraeliLebaneseGeneralArmisticeAgreement.pdf letöltve: 2020. április 20.)

Leslie Katz: A window into a top-secret bullet factory – and the Israeli spirit of determination <http://jewishnationalfund.blogspot.co.il/2015/07/a-window-into-top-secret-bullet-factory.html> (letöltve: 2020. február 01.)

Menachem Begin

(<https://mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/state/pages/menachem%20begin.aspx> letöltve: 2020. április 02.)

Stern gang bombs Cairo-Haifa Train (<https://gosint.wordpress.com/2020/02/29/on-this-day-stern-gang-bombs-cairo-haifa-train-february-29-1948/> letöltve: 2020. március 30.)

Soshuk, Levi – Eisenberg, Azriel Louis: Momentous Century: Personal and Eyewitness Accounts of the Rise of the Jewish Homeland and State, 1875-1978, Associated University Presses, 1984.,

The Ayalon Institute; <http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-ayalon-institute> (letöltve: 2020. március 30.)

The bombing of The King David Hotel (<http://www.etzel.org.il/english/ac10.htm> letöltve: 2020. március 22.)

The creation of Notrim (<http://britishpalestinepolice.org.uk/polhist11a.html>, letöltve: 2020. április 06.)

The Jewish Resistance Movement

(<http://www.zionistarchives.org.il/en/dataset/Pages/the-jewish-resistance-movement.aspx> letöltve 2020. április 20.)

The NILI Spy Ring (<https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-nili-spy-ring> letöltve: 2020. május 3.)

UN Partition Plan - Resolution 181.

(<https://mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/maps/pages/1947%20un%20partition%20plan.aspx> Letöltve: 2020. március 12.)

Yehudit Ayalon, a föld alatti üzem egykori munkásának előadása;

https://www.youtube.com/watch?v=yDelc24_b0E (letöltve: 2020. április 01.)

Yitzak Shamir: Whywekilled Lord Moyne

(<https://www.timesofisrael.com/yitzhak-shamir-why-we-killed-lord-moyne/> letöltve: 2020. március 28.)

Kornéli Beáta*

**Nagy-Britannia katonai céljai Arábiában
az első világháború alatt.
Huszein mekkai saríf és Abdel Aziz Ibn Szaúd
nedzsdí emír vetélkedése Arábia vezető szerepéért
1917–1918-ban**

**The Military Goals of Great Britain during
World War I.
The Rivalry of Hussein the Sharif of Mecca and
Abdel Aziz Ibn Saud Emir of Najd
Between 1917 and 1918**

ABSTRACT

Hungarian studies dealing with World War I. paid relatively little attention to the Middle-Eastern front and Arabia. Even though there were no significant military operations in the area, some events of the Great War had brought significant changes in the political climate of the peninsula which later made it possible for Ibn Saud to establish modern Saudi Arabia. In my study, I am presenting the prelude to the Battle of Hail in 1918 because this was the first significant attempt to restructure the balance of power between these two ambitious leaders. The plan for the offensive of Hail gives us a glimpse at how the British interests influenced the internal affairs of Arabia. These events show us how fractured British politics were in Arabia and the strategic clash between the leading officials of the Foreign Office and the India Office. We can learn the reasons why the former supported Hussein and the latter Ibn Saud. We can also see how the Ottoman Empire continued losing influence over the territory and how Great Britain benefited from this power vacuum.

Keynotes: World War I., Middle East, Foreign Office, India Office, St. John Philby, Arabian Peninsula, Ibn Saud, Sarif Hussein.

* PhD hallgató II. évfolyam, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

ABSZTRAKT

Az első világháborúval foglalkozó magyar nyelvű szakirodalom viszonylag kevés figyelmet szentelt a közel-keleti frontnak, ezen belül Arábiának. Igaz, Arábiában nem történtek jelentősebb hadműveletek. Mégis, az első világháború eseményei hoztak olyan jelentős változásokat a félsziget politikai berendezkedésében, amelyek később lehetővé tették Ibn Szaúd számára, hogy ősei területeinek újraegyesítésével és Hidzsáz elfoglalásával megteremthesse a modern Szaúd-Arábiát. Tanulmányomban az 1918-as haili csatát és előzményeit szeretném bemutatni, mert ez volt az első fontosabb kísérlet a két jelentős arábiai vezető Huszein mekkai saríf és Abdel-Aziz Ibn Szaúd nedzsi emír között lévő erőegyensúly átrendezésére. A haili offenzíva terve ezen felül remek bepillantást nyújt abba, hogyan befolyásolták a brit érdekek az arábiai belpolitikai és katonai eseményeket. Rámutat arra, hogy mennyire töredezett volt Nagy-Britannia Arábia-politikája, milyen stratégiai ellentétek húzódtak a térséget irányító Foreign Office és az India Office vezető hivatalnokai között, milyen szempontok alapján támogatta az előbbi Huszeint, az utóbbi Szaúdot. Illetve körvonalazódik az a folyamat, ahogy egyre inkább teret veszít befolyási övezetében az Oszmán Birodalom és miképpen nyer teret helyette Nagy-Britannia.

Kulcsszavak: I. világháború, Közel-Kelet, Foreign Office, India Office, St. John Philby, Arab-félsziget, Ibn Szaúd, Huszein mekkai saríf.

Ahhoz, hogy megértsük azt a brit választást, hogy miért Huszein támogatása mellett döntött a Foreign Office, érdemes röviden felvázolni a közel-keleti helyzetet London stratégiai szempontjai alapján. Az egész 19. században két alapvető tényező határozta meg az Isztambullal kapcsolatos brit diplomáciát.¹ Az egyik az oszmán birodalmi egység fennmaradásának támogatása, a másik, hogy ennek érdekében ösztönözze a Portát a kormányzati reformok bevezetésére, mert a birodalom felmorzsolódása veszélyeztette az Anglia biztonságát szavatoló európai egyensúlyt. Ugyanis Oroszország és Franciaország kapva az alkalmon, azonnal megszerezte volna azokat a török területeket, amelyekre a keresztények támogatásának ürügyével már egy ideje úgy tekintett, mint saját befolyási övezetére és ezzel aránytalanul nőtt volna mindkettőjük hatalma. Ez a két nagyhatalmi törekvés nemcsak az említett szempontból aggasztotta Angliát, hanem azért is, mert a Török Birodalom megszűnésével bizonytalanná vált volna a gyarmataival, Indiával, Ausztráliával, Új-Zélanddal való kommunikációs útvonalainak a biztonsága. A törökök elleni katonai hadműveletek kezdetén a briteknek három stratégiai fontos területet kellett megvédeniük, a Szuzei-csatornát, a Vörös-tengert és a Perzsa-öblöt.² A csatorna védelmének érdekében Anglia proklamálta Egyiptom feletti protektorátusát, a Perzsa-öböl és Irán déli területein lévő olajmezőinek biztosításához pedig útnak indította Indiából a Mezopotámiai Expedíciós Erőket. Ahogy az Admiralitás a széntüzelésű hadihajókról átállt az olajmeghajtásúakra különösen fontossá vált az újonnan kiépített ábadáni kőolajfinomító. II. Vilmos német császár trónra lépésével Németország versenyfutása is megkezdődött a keleti területekért, a *pénétration pacifique* stratégiájának egyik fő eszközeként megszerezte a Portától az anatóliai, a bagdadi vasútépítés koncesszióját,

továbbá a tengeri, a folyami és parti hajózás engedélyeit is.³ Így nem volt véletlen Anglia félelme, hogy a központi hatalmak a haditengerészeti támaszpontjaikat esetleg a brit kommunikációs útvonalak mentén fogják kiépíteni. Ezért létfontosságúvá vált számára az arabiai vezetők barátságának megerősítése és fenntartása, annál is inkább, mert ezzel egy időben komoly német ügynöktevékenység is folyt az arabok szimpátiájának megszerzése érdekében.⁴

Az Arab-félsziget nyugati részén elterülő Hidzsász vilajet uralkodója, Huszein ibn Ali támogatása vallási, politikai, stratégiai és katonai szempontból is logikus választás volt London számára. Hiszen Huszein, a mekkai saríf volt az iszlám világ egyik legprominensebb személyisége. A Kurais törzshöz, a Hásimita családhoz tartozó Huszein Mohamed próféta egyenes ági leszármazottjaként az iszlám szent helyeinek, Mekkának és Medinának az őrzője volt, amelyre közvetlenül szultáni fermánnal nevezték ki. Isztambul hadba lépését követően, 1914. november 14-én V. Mehmed szent háborút hirdetett⁵ az antanthatalmak ellen, ami komoly aggodalmat váltott ki a brit vezetésben. Hiszen, ha a török proklamációhoz Huszein is csatlakozott volna, az jelentős hatással lett volna a brit-indiai muszlimokra, akik a balkáni háborúk során megkezdett politikai agitációk eredményeként nagy jelentőséget tulajdonítottak a szultáni kalifátusnak.⁶ Vagyis ha a dzsihadot a mekkai saríf is támogatta volna, az megerősítette volna a szultáni felhívást, amivel veszélybe került volna az indiai és egyiptomi muszlimok lojalitása a brit birodalom iránt. Még egy részlegesen sikeres dzsihad is veszélyt jelenthetett volna, nemcsak az angolok, hanem a szövetségesek számára is, mert a 70 millió indiai, a 16 millió egyiptomi és szudáni muszlim mellett az észak-afrikai francia gyarmatok 20 millió muszlimja, illetve az orosz birodalom közép-ázsiai élő muszlimok olyan tömeget képeztek, amelyet egyik nagyhatalom sem tudott volna figyelmen kívül hagyni. Ám a szultáni felhívásnak nem lett különösebb visszhangja az iszlám világban.

Huszein támogatását a brit kormányzatban elsősorban a Foreign Office Egyiptomban és Szudánban dolgozó hivatalnokai szorgalmazták, miután szembesültek azazal, hogy angolok észak-afrikai jelenléte miatt az ottani muszlimok britellenesek.⁷ Úgy vélték, egy saríffal kötött megegyezés megoszthatná a muszlim közösséget, enyhíthetné a feszültséget a britek és az arabok között, illetve ezzel több esélyét látták annak, hogy elutasítják a szultáni szent háború felhívását. Elhárult volna annak veszélye, hogy Nagy-Britannia saját muszlim alattvalói ellen viseljen háborút. Viszont az India Office és az indiai alkirályság kételkedett ennek az elgondolásnak a hatékonyságában és abban, hogy a saríf vezette arab függetlenségi mozgalom képes lenne hatástalanítani a török haderőt a közel-keleti fronton. Tény, hogy a háború kezdetén az egyiptomi és szudáni brit tisztviselők gondolták úgy, hogy Huszein az egyetlen, aki ellensúlyozhatná a dzsihadra szóló szultáni felhívást.

A Foreign Office szerint Huszein politikai szempontból is kivételes pozícióban volt. Az éledő arab nacionalizmus több régióban kezdett a felszínre törni a Közel-

Keleten. Két egymástól eltérő kezdeményezést kell kiemelni, az első a damaszkuszi, bejrúti értelmiségi és katonai körök mozgalma, akik az Európából beáramló 19. századi nacionalista eszméket vallották és ezek mentén akarták átalakítani a helyi politikai életet, ám törekvéseikhez az igazi lendületet a török nacionalista mozgalmak arabellenes éle adta. A második a kelet-arábiai térség kevésbé szofisztikált, távolabbi területein ment végbe, ahol a függetlenséghez szokott arab törzsfők elégedetlenségét szította az ifjútörök kormány vezetete centralizáció és az erősödő török fennhatóság, ami sértette autonómiájukat és fokozta elszakadási törekvésüket.⁸

1914-ben Huszein és fia, Abdalláh mindkét mozgalommal kapcsolatban állt, részben annak köszönhetően, hogy mindketten több mint tíz éven át Isztambulban éltek, Abdalláh Hidzsáz vilajetet képviselte a török parlamentben, amin keresztül kapcsolatba került a titkos szíriai társaságokkal. 1914 augusztusában felkereste kairói látogatása során Herbert Kitchener kairói brit főbiztost egy tervezett arab felkeléssel kapcsolatban. A másik részről Huszein Mekka emírként jól ismerte Hidzsáz felfegyverzett arab beduin törzseit, így érthető, hogy a Foreign Office őt tartotta a legalkalmasabb vezetőnek arra, hogy egyesítse és irányítsa a két mozgalmat. Annál is inkább, mert a damaszkuszi intellektuális köröknek nem volt katonai erejük, míg az arábiai törzseknek nem voltak politikai céljaik. Huszeinnek volt mindkettő.⁹ A politikai szempontokat elemezve meg kell említeni, hogy 1915 közepén néhány Kairóban és Kartúmban szolgálatot teljesítő brit tisztviselő gondolta úgy, hogy a háború után létre fog jönni egy Egyiptomtól a Perzsa-öbölig terjedő arab unió. Ennek legfőbb propagálói a szudáni főbiztos, Sir Reginald Wingate és a brit hírszerzés egyiptomi egységének vezetője, Sir Gilbert Clayton, volt, akik számára az sem tűnt elképzelhetetlennek, hogy Huszein arab kalifa legyen, természetesen brit védnökség és felügyelet mellett.¹⁰ Azonban ezt a pánarab tervet felülírta London ellenvetése és a Sykes-Picot-egyezmény.¹¹

Stratégiai szempontból a Huszein uralma alatt álló terület a brit kommunikációs fővonal mellett húzódott 1600 kilométer hosszan a Vörös-tenger mentén és közvetlen összeköttetésben állt Damaszkusszal a Hidzsáz-vasúton keresztül, melynek Medina volt a végállomása. A Huszein vezetésével indított arab felkelésben látta London a megoldást arra, hogy kivonja ezt a stratégiailag fontos területet a központi hatalmak befolyása alól. A Vörös-tengeren folyt az indiai csapatszállítás a nyugati frontra, ami majdhogynem kimeríthetetlen élőerő-tartalékot biztosított a szövetségeseknek. Figyelembe kell vennünk, hogy amikor az Oszmán Birodalom hadba lépett Nagy-Britannia ellen, török csapatok állomásoztak Palesztinában, amelyek veszélyeztették a Szezi-csatornát és Egyiptomot, Jemen imámja pedig török szövetséges volt és két oszmán hadosztály fenyegette Ádent, miközben a nyugat-egyiptomi szenusszi vezető is a központi hatalmakkal szövetkezett. 1915-ben a költséges, ám sikertelen Gallipoli-hadművelet után vált egyre inkább világossá, hogy útjára kell indítani a saríf vezette arab felkelést. Ezt erősítette meg a kút-al-amárai súlyos vereség is, ahol közel 10.000 brit katona rekedt, amikor a törökök bevették a települést.

Térjünk át az Arábiai-félsziget keleti oldalára, ahol a háború kitörésekor az angolok első feladata a brit védnökség alatt álló Kuvait, Muhammara és az olajérdekelt-ségek biztosítása volt. Az indiai alkirályság az előbbit, míg az Admiralitás az utóbbit hangsúlyozta. Az indiai kormányzás attól tartott, hogy egy ellenséges hatalom megtelepedése Mezopotámiában közvetlenül veszélyeztetné az említett területeket, továbbá a Perzsiára nehezedő török-német nyomás esetleg arra készítené Teheránt, hogy belépjen a háborúba a központi hatalmak oldalán, ami elősegíthetné az ellenséges ügynöki tevékenységet Indiában és Afganisztánban is. Ennek a veszélynek az elhárítása érdekében útnak indították az indiai (majd később mezopotámiaiakra átnevezett) expedíciós erőket Bászrába. A brit-indiai hadosztály Bahreinben állomásozott, onnan kevesebb, mint egy hét alatt a Satt-el-Arab torkolatánál landoltak, miután a törökök ágyúzni kezdték a fekete-tengeri orosz kikötőket. November 6-án elfoglalták Fáót, november 22-én pedig Bászrát.¹² A hadosztály parancsnoka biztosította a helyi arab lakosságot a brit hadsereg jóindulatáról. London különös gondot fordított a félsziget mindkét oldalán az arabokkal kapcsolatos jó viszony fenntartására, a brit hadsereg tiszteletben tartotta a muszlim szent városokat és barátként kezelte az arabokat addig, amíg nem csatlakoztak a török erőkhöz, és amíg szavatolták az indiai muszlim zarándokok biztonságát. Azonban az India Office-nak és a Foreign Office-nak egészen más elképzelése volt azzal kapcsolatban, hogy hogyan kezeljék az arabokat, főleg az 1916 júniusában proklamált arab felkelés¹³ után. Ahelyett, hogy támogatták volna a mozgalmat, az indiai alkirályság inkább a tradicionális brit politikát választotta, vagyis a helyi arab sejknek féken tartását közvetlen pénzügyi támogatással oldotta meg, ezzel biztosítva az útvonalait és a hadtápterületüket a Perzsa-öbölben. Sőt a brit hadsereget is bevetették, ha egy sejk segítséget kért a törzsi lázadás leveréséhez. A legerősebb kelet-arábiai vezetőt, Rijád emírtjét, Ibn Szaúdot támogatták, aki a vahhábiták, a fundamentalista iszlám katonai reformmozgalom élén állt, így az India Office hivatalnokai jelentős katonai és politikai erőt tulajdonítottak neki. Azonban ezt az erőt akkoriban még igencsak elhomályosította Huszein befolyása. Vallási, politikai, stratégiai mércével mérve, Ibn Szaúd fontossága messze alulmúlta ezekben az időkben Huszeinét.

1915 decemberében a brit kormány szerződést kötött Ibn Szaúddal¹⁴ annak érdekében, hogy kiaknázza katonai erejét az Oszmán Birodalom elleni hadviselésben, és hogy biztosítsa Anglia pozícióját az Arab-öbölben. Bár az utóbbi cél megvalósult, Ibn Szaúd sosem játszott jelentős szerepet az első világháborús brit hadműveletekben. 1915 januárjában vereséget szenvedett a török szövetséges Ibn Rasídtól a Dzsebel-Sammar menti haili csatában,¹⁵ ami sorozatos törzsi felkelésekhez vezetett a rijádi központi hatalom gyengülésének következtében. 1915 és 1916 folyamán nagy nehézségek árán tudta csak leverni a lázongásokat, ezért a háború első két évében Ibn Szaúd energiáit a törzsi konfliktusok emésztették fel, amelyek nem kapcsolódtak a nagyhatalmak háborús célkitűzéseikhez, ráadásul katonai teljesítménye gyakran

alatta maradt az elvárásoknak. Részben emiatt, részben pedig azért, mert az indiai alkirályságnak és az irányítása alatt álló Mezopotámiában szolgáló tisztségviselőknek kevés bizodalomuk volt az arab katonai együttműködés hatékonyságában, Ibn Szaúd anyagi támogatása minimális volt. Ráadásul 1915 végén a brit kormány úgy vélte, hogy Huszein saríf a legfőbb törökellenes arab vezető, következésképp ő és nem Ibn Szaúd vált a legfőbb pártfogolttá a Foreign Office-nak köszönhetően.

1916 novemberében Sir Percy Cox, a Mezopotámiai Expedíciós Erők politikai főtitkja és a Perzsa-öböl politikai rezidense Ukairban találkozott Ibn Szaúddal. Megegyeztek abban, hogy az emír kapna a brit kormánytól 3000 puskát, 250 000 töltényt, 4 géppuskát és havi 5 ezer font támogatást abban az esetben, ha fegyverben tartaná 4000 emberét Kaszím tartományban, Dzsebel-Sammar déli körzetében Ibn Rasíd folyamatos zaklatására. Így megnehezíthette Rasíd erőinek mozgását Mezopotámia vagy Hidzsáz irányába. Azonban Cox nem szorgalmazta, hogy Ibn Szaúd komolyabb offenzívát indítson északi szomszédja ellen, mert utóbbi túl gyenge volt ahhoz, hogy valódi fenyegetést jelentsen a brit hadműveletekre. Cox által felkínált csekély pénzügyi és katonai támogatás elsődleges célja nem annyira Ibn Szaúd fegyverben tartása volt, mint inkább az, hogy megőrizze az emír jóindulatát. Nehogy veszélyeztesse a brit védnökség alatt álló Öböl menti sejkiségeket és a Huszein vezette arab felkelést. Cox nem akarta elidegeníteni vagy netán egyenesen a Porta karjaiba taszítani a nedzsi uralkodót. Az utóbbi nem is volt alaptalan félelem, hiszen 1919 januárjáig hatalmas török helyőrség állomásozott Medinában, Nedzsdtól nem messze. Cox már azzal is elégedett volt, ha Ibn Szaúd csupán időnként nyugtalanította Ibn Rasíd csapatait. 1919 májusában azt írta, hogy Ibn Szaúd nem mehetne Hail¹⁶ ellen tüzéség és képzett tüzerek nélkül.¹⁷ Habár a fegyverek elérhetőek voltak, de a képzett személyzet nem. Ezen felül Cox kételkedett abban, hogy érdemes-e az ágyúkat több száz kilométeres sivatagi úton Közép-Arábiába szállítani, s hogy egyáltalán kivitelezhető-e mindez. Cox úgy gondolta, az emír elszakadási törekvése a Porától és a britek iránti lojalitása önmagában nyereség, mert ez az arab ügyet segíti a törökök ellen.

A Mezopotámiában uralkodó nézettel szemben a Foreign Office egyiptomi tisztviselői, akik közvetlenül irányították az 1916-os Huszein vezette arab felkelést, és akik az Oszmán Birodalom elleni arab katonai részvétel hívei voltak, úgy vélték, hogy Ibn Szaúdnak sokkal nagyobb hadi szerepet kellene vállalnia. 1917 márciusában Sir Reginald Wingate egyiptomi főbiztos úgy gondolta, hogy a törököket nagyban segítené egy Ibn Rasíd vezette Medina környéki elterelő hadművelet, amit Ibn Szaúd jó eséllyel megakadályozhatna. Két hónappal később azt javasolta, hogy az India Office segítse az emírt Hail bevételében. 1917 májusában a háborús kabinet helyettes titkára, Sir Mark Sykes, tájékoztatta Coxot, hogy ő és az egyiptomi tisztviselők, akikkel Kairóban beszélt, mind egyetértettek abban, hogy jó lenne, ha Ibn Szaúd elfoglalná Hailt. Az egyiptomi tisztviselők ama erőfeszítését, hogy ösztökéljék Ibn Szaúd részvételét a háborús erőfeszítésekben, az motiválta, hogy javítani

akarták a kapcsolatát a pártfogoltjukkal, Huszeinnel.¹⁸ 1917 júniusában David George Hogarth ezredes, a kairói Arab Iroda¹⁹ előző vezetője arról értesült Huszeintől, hogy Ibn Szaúd elárulta a szövetséges ügyet és titokban átállt a török oldalra. Véltetően a saríf így akarta diszkreditálni Ibn Szaúdot a brit kormány szemében, hogy ezzel saját fontosságát hangsúlyozza. Hogarth volt a legfőbb támogatója annak, hogy Ibn Szaúd Hail bevételével megcáfolhatná a vele szemben felmerült vádat. C. E. Wilson alezredes azt állította, hogy Huszein ellenségessége Ibn Szaúd irányában katonai inaktivitásával magyarázható és kettejük viszonya jelentősen javulhatna, ha utóbbi aktív szerepet vállalna.

Cox szkeptikus maradt. 1917 szeptemberében megjegyezte, hogy a nedzsi emír katonai potenciálja nem túl nagy és hiba lenne belekényszeríteni egy erején felüli hadműveletbe, ami könnyen katasztrófába torkolthat. De ha a War Office ragaszkodik ahhoz, hogy jobban hasznosítsa katonai erejét, akkor körültekintőbben kellene felmérni a helyzetet, mert tüzérségi erő nélkül nem fogja tudni bevenni a várost. Cox továbbra is kételkedett az akciót illetően, de hajlandó volt egy missziót küldeni Nedzsdbe,²⁰ hogy felmérjék a szükséges hadászati felszerelések mennyiségét. Ahogy Cox, úgy azt India Office sem fűzött nagy reményeket a küldöttséghez és nem gondolta, hogy Ibn Szaúdot ösztönözni kellene egy nagyobb volumenű offenzívára. 1917 októberében John Shuckburgh az India Office politikai részlegének titkára azt írta, hogy a brit kormány nincs abban a helyzetben, hogy anyagi támogatást nyújtson Ibn Szaúdnak, ennél fogva nem várható el tőle hatékony katonai fellépés. Amit célként kitűzhető, hogy jó kapcsolatot ápolnak az emírral, megerősítik azokat a kötelékeket, amelyek London érdekeihez fűzik őt, biztosítják a végső győzelmük-ről és megpróbálják javítani a saríf és a közte lévő kapcsolatot, amennyire ez lehetséges.²¹ Azonban úgy tűnt, sokkal komolyabb tervei voltak a nedzsi misszió céljával kapcsolatban. 1917 novemberében azt írta, abban bízunk, hogy egy jól időzített és sikeresen végrehajtott hadművelet elősegítheti Ibn Szaúd katonai szerepvállalását a törökök ellen, ami meggyőzhetné Huszeint arról, hogy nincs oka a gyanakvásra és a legbölcsebb az lenne, ha kibékülnének. Egy hónappal később Wingate újra hangsúlyozta a katonai tervek összehangolását Ibn Szaúddal a hatékonyabb együttműködés érdekében.

Cox a misszió vezetőjének Harry St. John Philbyt, az India Office tisztviselőjét választotta, aki 1915 novemberében került áthelyezésre Indiából Mezopotámiába és Cox titkáráként szolgált Bagdadban. Philby 32 éves volt, folyékonyan beszélt arabul és a meghódított folyamközi területek közigazgatásának megszervezésén dolgozott. Az Arábia felfedezésében érdekelt, kalandor természetű Philby kapva kapott az alkalmon. A csapatba Cox kinevezett egy tüzérségi szakértőt is, F. Cunliffe Owen ezredest. Cox pontosan meghatározta, hogy a küldöttség elsődleges célja felmérni, vajon Ibn Szaúd hajlandó-e kiegészítő katonai szerepet vállalni a török elleni közös ügy előremozdításában. Philbyt arra utasította, hogy próbálja enyhíteni Ibn Szaúd, Huszein és Szalim kuvaiti sejk közötti feszült viszonyt és beszéljék át az emírral a török

zsek, a kereskedelem és az a zarándokok kezelésének kérdéseit.²² Cox azt várta Philbytől, hogy csupán tájékozódjon az említett kérdésekben, azonban Philby egészen máshogy értelmezte a delegáció célját: Wingate véleményét tartotta szem előtt Cox utasításai helyett. Útja során a Hail elleni offenzíva megszervezésébe kezdett. Philby eredeti motivációja máig nem világos, vélhetően egy olyan ragyogó katonai vezető szerepet vizionált magának, mint amilyen Thomas Edward Lawrence kapitányé volt Fejszal emír²³ csapatai irányítása során.²⁴

Philby és Cunliffe Owen 1917. október 29-én indult el Bagdadból, Bászrán és Bahrein keresztül 1917. november 30-án érkeztek meg Rijádba. A misszió elsődleges feladata volt meghatározni, hogy milyen katonai és anyagi támogatásra lenne szüksége Ibn Szaúdnak, mielőtt megindítaná az offenzívát Hail ellen. Philby számításai szerint ehhez 15 ezer katonára és havi 50 ezer fontra lett volna szükség, vagyis tízszer nagyobb összegre, mint amit ekkor az uralkodó támogatásként kapott. További 20 ezer font lett volna az állatok, az élelmiszer és a hadtáp beszerzése és szállítása. Végezetül 10 ezer modern lőfegyverrel, négy ágyúval és képzett tüzérséggel kalkulált. Ibn Szaúd kész volt kiaknázni annak a lehetőségét, hogy megszerezze a brit anyagi segítséget és beleegyezett a katonai akcióba Rasíd ellen, feltéve, ha a beigért muníciót megkapja. 1917 decemberében Philby tájékoztatta Coxot, hogy az expedíció jól halad és a várható siker nem fog elmaradni.

1917. december 9-én Philby elhagyta Rijádot és Hidzsábba ment, hogy találkozzon Huszeinnel és megszervezze egy egyiptomi küldöttség útját Nedzsdbé. Vállalkozása azonban kudarcba fulladt, mert a saríf meggátolta a kairói brit hivatalnokok kapcsolatfelvételét Ibn Szaúddal azzal, hogy nem engedte át őket a területén. Philby december 31-én érkezett Dzsiddába, ahol néhány nappal később találkozott Hogarth ezredessel, akit Wingate küldött Huszeinhez. Itt értesült arról, hogy az egyiptomi tisztviselők megváltoztatták a tervüket és nem támogatják többé Ibn Szaúd offenzíváját. Ez a változás annak a közel-keleti katonai helyzetnek volt köszönhető, hogy Edmund Allenby tábornok vezetésével sikerült felmorzsolni a török védelmet és vereséget mérni rájuk a Gáza-Beérseba út mentén. Év végére egész Dél-Palesztina, Jaffa és Jeruzsálem brit kézre került, ami miatt a Foreign Office hozzáállása gyökeresen megváltozott a haili tervvel kapcsolatban. Előzőleg meg voltak győződve arról, hogy az Ibn Rasíd elleni offenzíva enyhíthető volna a Huszein csapataira nehezedő török nyomást Hidzsábban és útját állhatja az ellenséges török-német befolyásnak Arábiában. Azonban a török hadsereg palesztinai összeomlásával és azzal, hogy Allenby csapatai elvágták a félsziget felé tartó török utánpótlást a Hidzsáb-vasút megszerzésével, elszigetelték Ibn Rasídot. Ezért az 1918 elejére tervezett hadművelet elvesztette korábbi jelentőségét.

Ugyanakkor az egyiptomi brit tisztségviselők aggódni kezdtek, hogy a nagyarányú brit segítség ellenére a legfőbb arab pártfogoltjuk, akit a független arab állam vagy konföderáció vezetésére választottak, katonai szempontból gyengébb, mint nedzsdi ellenfele. Hogarth úgy vélte, Huszein nagyon is tart Ibn Szaúdtól és ez a

félelme nem volt alaptalan. „Ha ebben a pillanatban az utóbbi megtámadná Mekkát, valószínűleg be is tudná venni.”²⁵ Egy ilyen támadás veszélyeztette volna a saríf csapatai egyesülését Allenby tábornok hadseregével Palesztinában. Ráadásul a brit kormány olyan politikai támadásnak tette volna ki magát, ami veszélyeztette az iszlám szent helyeit. Következésképp Hogarth megjegyezte, hogy az egyiptomi brit tisztviselők nem szeretnék, ha Ibn Szaúd angol anyagi támogatással és hadianyaggal felszerelve megerősödne. Azonkívül Hogarth félt, hogy Hail bevételével Ibn Szaúd akkora hatalomra tenne szert, hogy akár Arábia békéjét is veszélybe sodorhatná. Az egyenlő erőegyensúly biztosítása érdekében jobb volt, ha a város független marad. Egy jól felszerelt nedzsi hadsereg 15 ezer emberrel végigsöpörhetett volna Arábián egészen Hidzsázig, felforgatva a brit arab és muszlim politikai irányvonalat. Egy hónappal később Wingate megismételte, hogy Ibn Szaúd ilyen mértékű felszerelése felgyorsíthatja a katonai összecsapás lehetőségét Huszeinnel.

Volt egy másik fontos mellékszál is, ami megmagyarázza az egyiptomi brit tisztviselők tiltakozását Ibn Szaúd anyagi támogatása miatt. 1918 elején kezdett aggasztóvá válni az újraéledő fanatikus és xenofób muszlim vallási katonai mozgalom, a vahhábizmus.²⁶ Az ihvánok olyan beduinok, akiket Ibn Szaúd 1912-től arról próbált meggyőzni, hogy adják fel korábbi törzsi hovatartozásukat, nomád életvitelüket, helyette kis közösségekbe, falvakba telepedjenek le és kezdjenek földművelésbe. Híresek voltak vallási fanatizmusukról, akik bármikor fegyverbe szálltak Ibn Szaúd kérésére a hitetlenek ellen, beleértve ebbe az ortodox muszlimokat is, akik nem követték Abdel-Vahháb²⁷ tanait. Az ihvánok erős, ütőképes sereget alkottak, akik egyesítették a tradicionális sivatagi mobilitást a beduin virtussal, a politikai megbízhatósággal és Ibn Szaúddal való hűségükkel. Ebben az időszakban 30 ezerre volt tehető a számuk, bár többségük nem volt felfegyverezve, mégis 1917 decemberében Wingate attól félt, hogy ez a katonai csoportosulás veszélyeztetheti az arábiai brit érdekeket. Úgy vélte, hogy a vahhábita bigottság jelen helyzetben sokkal veszélyesebb és nehezen kordában tartható, mint Huszein nagyratörő politikai ambíciói. „Nem engedhetünk semmilyen konfliktust az arabok között a muszlim szent helyek közelében, amelyet az újjáéledő vahhábizmus szíthat.”²⁸ A következő hónapban Hogarth újra az ihvánokat hozta fel indokul Philby javaslatának elvetésére. Rámutatott arra, hogy sokkal ésszerűbb lenne, ha Dzsebel-Sammar független maradna, hogy feltartóztassák a vahhábizmust terjedését észak felé.

A vahhábita veszélyen túl a Foreign Office bizalmatlan volt Philby döntése iránt. 1918 januárjában a Philbyvel való dzsiddai találkozó után Hogarth megjegyezte, hogy „Philby nem látja át az Arábiával kapcsolatos ügyeket, képtelen Huszein és Ibn Szaúd viszonyát nagyobb összefüggésben látni, mint a brit katonai érdekeken vagy a muszlim kérdésem keresztül”. Ezen okoknál fogva 1918 elején a Foreign Office egyiptomi hivatalnokai lemondtak az Ibn Rasid elleni hadművelettel kapcsolatos további támogatásról és elleneztek minden anyagi és katonai támogatást a nedzsi uralkodónak. Feletteseik

Londonban hasonló véleményen voltak. Azonban 1917 decemberében Cox, aki eddig szkeptikus volt az ügyben, most Philby javaslatának támogatójává vált, szorgalmazta a brit segítséget a Hail elleni művelethez. Aggódott, hogy ha megvalósulnak a Huszeinek tett brit ígéretek, azzal gyengülnének Anglia pozíciói a háború utáni Mezopotámiában. Ennek ellensúlyozására akarta megerősíteni Ibn Szaúdot, mert úgy vélte, ez megkönnyítheti a háború utáni munkát és segíthet megszabadulni attól az elhibázott politikai irányvontól, ami a mekkai sarífhhoz kötötte a brit kormányt. Cox támogatta Philby javaslatát, de az India Office-beli felettesei nem. 1918. január 5-én az indiai alkirályság rámutatott, hogy Ibn Rasíd nem jelent komolyabb fenyegetést és az Ibn Szaúd és Huszein közötti erőegyensúly fenntartásához szükséges Rasíd kiegyenlítő szerepe. Azonban az indiai alkirályság nem akarta a nedzsi uralkodót fölöslegesen elidegeníteni, ezért azt javasolta, hogy Cox őrizze meg az emír jóindulatát a brit pénzügyi szubvencióval, de katonai segítséget és személyzetet ne adjon.

1918. január 10-én Shuckburgh panaszkodott, hogy a brit kormány alig kap cserébe valamit abból a pénzbeli és fegyverbéli segítségből, amivel Ibn Szaúdot támogatja. Ezért azt javasolta, hogy mielőtt még több pénzt pazarolnának rá, győződjenek meg arról, hogy ténylegesen szükség van-e a vele való együttműködésre. És ha igen, mérjék fel, hogy vajon az eredmény megéri-e az árát. Shuckburgh azt is megjegyezte, hogy amint Allenby tábornok elvágja a Hidzsáz-vasútvonalat, a törökök helyzete Arábiában reménytelenné válik, ezzel ingyen elérhetik azt az eredményt, amit az emír pénzelésével csak nagy nehezen, ráadásul a siker sem garantált.

Philby javaslatát a hadügyminisztérium Közel-keleti Tanácsa 1918. január 12-én tárgyalta meg. A bizottság a Foreign Office, az India Office és a hadügyminisztérium tagjaiból állt össze Lord Curzon elnökletével, aki indiai alkirályi tapasztalatai révén nagy rálátással bírt a keleti ügyekre. Curzon egyetértett a többi hivatallal abban, hogy szükségtelen Ibn Szaúdot erre a hadműveletre ösztönözni, ám úgy vélte, hogy nem lenne célravezető arról értesíteni őt, hogy a brit kormány többé nem akarja, hogy szembeszálljon az ellenséggel. Következésképp úgy döntött, hogy azzal tudnák a jóindulatát megőrizni, ha részben teljesítenék kérését. Philby dzsiddai üzeneteinek hatására, amelyek akkor érkeztek Bagdadba, Cox azonnal a bizottság döntésének felülvizsgálatát kérte. Philby felismerte, hogy Allenby győzelme csökkentette a haili offenzíva jelentőségét, mindazonáltal még mindig hitte, hogy Ibn Rasíd kiiktatása komoly csapást mérhetne az Oszmán Birodalom tekintélyére Arábiában és tovább gyengítené a török pozíciókat Hidzsázban. Mi több, ha Ibn Szaúd sikeresen bevonná Hailt tovább nyomulhatna seregével a Hidzsáz-vasútvonal irányába és együttműködhetne Allenby csapataival a szíriai hadműveletekben. Philby azt is hangsúlyozta, hogy tekintetbe véve a fennálló feszültséget és bizalmatlanságot a két vezető között, hasznos lenne Ibn Szaúd energiáit elterelni egy Hidzsázt veszélyeztető kalandtól. Továbbá az akció elvetése komolyan alááshatja az angolok pozícióját Nedzsdben és véget vethet annak a jó viszonynak, amit még Shakespear kuvaiti rezidens épített

ki²⁹ Ibn Szaúddal. Philby érvei nem győzték meg a bizottságot. Shuckburgh megismételte, hogy ha Allenby csapatai megszerzik a Hidzsáz-vasútvonal feletti ellenőrzést, akkor elvágják a törökök utánpótlását, amivel elvesznek arabiai állásaik szövetségükkel, Rasíddal együtt, Medina bevétele nélkül is. Más szóval felesleges olyan katonai kötelezettséget vállalni, ami még siker esetén sem kecsegtet haszonnal. Azt is hangsúlyozta, hogy ellentétben Philby meggyőződésével a rijádi misszió eredeti célja csupán az volt, hogy javaslatot tegyen a megvalósítható lehetőségekre, egy Hail elleni offenzíva semmi esetre sem képzete a tárgyalás részét.

Cox az ügy felülvizsgálatát kérte. 1918. január 19-én került sor egy újabb értekezletre, de a bizottság álláspontja nem változott. Továbbra is fenntartotta, hogy Huszein sarífort kell támogatni, aki hatástalanítja a török csapatokat a Hidzsáz-vasút lezárásával. Ezzel ellentétben Hail megszerzése már nem befolyásolná a jelenlegi hadállást. Ráadásul a Philby meghatározta muníciót aránytalanul nagyra tartotta, a tanács tagjai azt gyanították, hogy Ibn Szaúd szándékosan kért Philbytől több katonai erőforrást, mint ami szükséges, hogy azt később saját céljaira fordíthassa, akár Huszein ellen is. Január 26-án a Közel-keleti Tanács azt a végleges döntést hozta, hogy nem támogatja Ibn Szaúdot. Ennek megfelelően január 28-án az indiai alkirályság utasította Cox politikai rezidentst, hogy értesítse az emírt, bár a brit kormány nagyon szeretné támogatni őt, jelenleg nincs abban a helyzetben. Mivel közel az összes hozzáértő civil és katonai szakértő ellenezte Philby javaslatát, a bizottság továbbra is csak a szükséges, minimális támogatást engedélyezte. Viszont London nem akarta azt a látszatot kelteni, hogy többé nem tart igényt Ibn Szaúdra az ellenség legyőzésében, ezért konkrétan nem ellenezte a hadjáratot, annál is inkább, mert muníció nélkül nem tartotta valószínűnek. Philby 1918 áprilisában érte el Rijádot és tolmácsolta a döntést az emírnek, aki nem rejtette véka alá haragját. Majd elmagyarázta Philbynek, hogy segítség nélkül nem tud hadműveletet kezdeni. Philby ekkor szembesült azzal, hogy az a katonai akció, amely lehetőséget nyújthatott volna az előmenetelére, véget érhet a hírneve növelése nélkül. Ezért egy kétes megoldással rukkolt elő, 20 ezer font kölcsönt ajánlott az emírnek abban az esetben, ha azonnal nekilát az offenzíva előkészületeinek. Az összeget eredetileg az India Office bocsátotta Philby rendelkezésére a küldöttség költségeire, ami addig Ukairban hevert érintetlenül. Philby később bevallotta, hogy a pénz felhasználására nem kapott engedélyt, amire azt hozta fel mentségül, hogy nem merte magára hagyni Ibn Szaúdot abban a felzaklatott állapotban, amibe a hír hallatára került, mert attól félt, hogy esetleg Huszein ellen fordulhat. A magyarázat nem volt meggyőző. Mivel Ibn Szaúdnak állandóan pénzre volt szüksége a törzsi szövetségkötésekkel járó folyamatos házasságok és válások miatt, illetve hogy fenntartsa a kemény kontrollt a területe felett, elfogadta Philby ajánlatát. Azonban nem volt teljesen elkötelezett a haili offenzívát illetően, sokkal inkább aggódott a Huszein jelentette fenyegetéstől és vonakodott egy olyan ellenségre pazarolni a forrását, mint Ibn Rasíd, aki nem is akart ellene vonulni. Továbbá

az 1915 januárjában elszenvedett vereség miatt félt az újabb kudarcától, ami újabb felkelésekhez vezethetett. Azért is aggódott, hogy ha Hail ellen vonul, az Ajman törzs, amely korábban az ő uralma alatt állt, de elszakadt, majd a kuvaiti sejktől kért és kapott menedéket, megtámadhatja az északi oldalszárnyát és ezzel megszakíthatja az összeköttetését Rijáddal.³⁰ Végül Ibn Szaúd azt az eshetőséget is számba vette, hogy mi van akkor, ha a központi hatalmak nyerik meg a háborút. Philby folyamatos sürgetésére végül mozgósításba kezdett, ami egészen 1918 nyaráig húzódott. Ugyan szeptemberben megtámadta a Hail falai előtt felsorakozott ellenséget, a bizonytalan ütközet után visszavonulót fújt a seregének.³¹ Sem Ibn Szaúd, sem az emberei nem vállalták a további konfliktust Ibn Rasíddal, aki a támadás után sokkal óvatosabbá és felkészültebbé vált. Így az ihvánok dél felé elhagyták az ellenséges területet. Az akció nem vált Philby dicsőségére, épp ellenkezőleg. Bár London elsősorban Huszein mekkai sarífort támogatta, Ibn Szaúddal is igyekezett jó kapcsolatokat ápolni, viszont a jelentősen megkurtított hadifelszerelés mennyisége és a félresikerült haili akció miatt feszültté vált a viszony a brit kormány és az emír között. Amit Philby ahelyett, hogy enyhített volna, csak még inkább megnövelt, amikor kiderült, hogy félreinformálta az emírt, akinek nem is kellett volna Hail ellen vonulnia. Philby végül elkerülte a felettesei utasításának megszegése miatti felelősségre vonást részben a közép-arábiai elszigeteltsége okán, részben mert a háborús helyzetből adódó sürgető feladatok elvonták a kormányzat figyelmét az ügyről.

Az 1919. szeptemberi háili ütközet nem járt egyértelmű sikerrel, bár a vélemények megoszlanak. Daniel Silverfarb 1979-ben megjelent tanulmányában Philbyt teszi felelőssé, hogy engedély nélkül, saját karrierjének az előtérbe helyezésével rávette Ibn Szaúdot egy rosszul előkészített, bizonytalan kimenetelű akcióra, amivel meggyengítette az emírt és kiélezte a diplomáciai feszültséget Nedzsd és London között. Ráadásul szerinte Ibn Szaúd csak azért vállalta az ütközetet, mert azt hitte, ez az elvárása Londonnak. Khalid Abdullah Krairi 2016-os doktori disszertációjában kortárs szaúdi forrásokra hivatkozva győztes csatának tartja az offenzívát, Philby sikeres erőfeszítésének, amellyel előmozdította a britek arábiai győzelmét azáltal, hogy lekötötte Ibn Rasíd erőit. Úgy vélem, Ibn Szaúd egymaga döntött úgy, hogy megtámadja Háilt, mert időközben elmérgesedett a törzsi és területi vita közte és Huszein között, s a közép-arábiai terület megszerzésével biztosíthatta volna a saríffal szembeni erőfölényét, de ezt 1919-ben még nem sikerült megszereznie. Még öt évet kellett várnia az igazi fordulatra, amikor sikerült kiűznie Hidzsázból Huszeint, s ezzel egyesíteni a területet Nedzsddel.

Jegyzetek/Notes

¹ Joseph Heller: *British Policy towards the Ottoman Empire*. Frank Cass and Company Ltd. London 1983.

² Aaron S. Klieman: *Britain's War Aims in the Middle East in 1915*. *Journal of Contemporary History*, 3. évf. 3. sz. 237-251.

³ M. S. Anderson: *The Eastern Question 1774-1923*. Macmillan Education Ltd., London, 1966. 261-309.

⁴ Donald M. McKale: *Germany and the Arab Question Before World War I*. *The Historian*, 59. évf., 2. sz. 311-325. vö. Donald M. McKale: *Germany Policy toward the sharif of Mecca, 1914-1916*. *The Historian*, 55. évf. 2. sz. 303-314. vö.: Curt Prüfer: *Germany's Cowart War in the Middle East. Espionage, Propaganda and Diplomacy in World War I*. I. B. Tauris, London, New York, 2018.

⁵ Lugosi Győző: *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 25.

⁶ Gary Troeller: *Ibn Sa'ud and Sharif Husain: A Comparison in Importance in the Early Years of the First World War*. *The Historical Journal*, 14. évf., 3. szám. 629.

⁷ Elie Kedourie: *Cairo and Khartoum on the Arab Question 1915-1918*. *The Historical Journal*, 7. évf., 2. szám. 280-297.

⁸ Troeller: *Ibn Sa'ud and Sharif Husain...* i.m. 629. vö. C. Ernest Dawn: *From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism*. University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1973.

⁹ Joshua Teitelbaum: *Sharif Husayn ibn Ali and the Hashemite Vision of the Post-Ottoman Order: From Chieftaincy to Suzerainty*. *Middle Eastern Studies*, 34. évf. 1. sz. 103-122.

¹⁰ Elie Kedourie: *Cairo and Khartoum...* i.m. 281.

¹¹ A Sykes-Picot-egyezmény Franciaország és Nagy-Britannia között 1916-ban létrejött titkos szerződés volt, amelyben megállapodtak az Oszmán Birodalom bizonyos területeinek felosztásáról. Ennek értelmében az angolok kapták Jordánia és Dél-Irak, valamint Haifa területét, a franciák pedig Kilikiát, Kurdisztánt, Észak-Irakot, Szíriát és Libanont. Palesztina közös felügyelet alá került volna.

¹² V. H. Rothwell: *Mesopotamia in British War Aims, 1914-1918*. *The Historical Journal*, 13. évf. 2. sz. 273-294.

¹³ Ferwagner Péter Ákos, Lőkös István: *Az 1916. évi arab felkelés kiáltványa*. *Documenta Historica*, Szeged, 1994.

¹⁴ Lugosi Győző: *Dokumentumok...* i.m. 35. vö. Gary Troeller: *The Birth of Saudi Arabia. Britain and the Rise of House of Saud*. Routledge, London, 2013. 83-89.1

¹⁵ Jacob Goldberg: *Captain Shakespear and Ibn Saud: A Balanced Reappraisal*. *Middle Eastern Studies*, 22. évf. 1. sz. 74.

¹⁶ Hail város az iraki Kerbala és a szent városok, Mekka és Medina kereskedelmi és zarándokútvonala mentén fekvő, stratégiai szempontból fontos terület. Aki birtokolja a belső-arábiai Hailt, az birtokolja Arábiát.

¹⁷ Daniel Silverfarb: The Philby Misson to Ibn Saud, 1917-1918. *Journal of Cintemporary History*, 14. évf. 2. sz. 273-274.

¹⁸ Silverfarb: The Philby Misson... i.m. 270-273.vö. Joseph Kostiner: The Making of Saudi Arabia 1916-1936. From Chieftaincy to Monarhical State. Oxford University Press, Oxford, 1993. 18-35.

¹⁹ Az Arab Iroda a Kairói Hírszerző Osztály egyik részlege volt, amelyet 1916-ban alapítottak és 1920-ban szüntették meg a működését. Célja a brit propaganda terjesztése, az arab területekkel kapcsolatos hírszerzés volt, és, hogy összehangolja a térségben lévő brit hivatalok működését (Foreign Office, India Office, War Office, a Védelmi Bizottság, az Admiralitás és az indiai alkirályság). Lásd: Bruce Westrate: The Arab Bureau. British Policy in the Middle East, 1916-1920. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1992.

²⁰ 'Report on Najd Mission 1917-1918: British Library: India Office Records and Private Papers: IOR/R/15/1/747

²¹ Silverfarb: The Philby Misson... i.m. 272.

²² Khalid Abdullah Krairi: John Philby and his political roles in the Arabian Peninsula, 1917-1953. Doktori értekezés, University of Birmingham, 2016. 172-291.

²³ Fejszal emír Huszein mekkai saríf harmadik fia, aki az első világháború alatt Nagy-Britannia mellé állt és T. E. Lawrence kapitány koordinált arab nemzeti felkelés vezetője lett.

²⁴ Ferwagner Péter Ákos: Arábiai Lawrence és az arab felkelés. *Belvedere Meridionale*, 28. évf. 4. sz. 5-24.

²⁵ Silverfarb: The Philby Misson... i.m. 274.

²⁶ Joseph Kostiner: On Instruments and Their Designers of Najd and the emergence of the Saudi State. *Middle Eastern Studies*, 21. évf. 3. sz. 298-323.

²⁷ Abdel-Vahháb egy 18. századi prédikátor, aki az iszlám eszméinek megtisztítását és a Korán eredeti tanításához való visszatérést hirdette. Az iszlám egyik legpuritánabb irányzatának a vahhábizmusnak a megteremtője.

²⁸ Silverfarb: The Philby Misson... i.m. 279.

²⁹ Jacob Goldberg: Captain Shakespear and Ibn Saud: A Balanced Reappraisal. *Middle Eastern Studies*, 22. évf. 1. sz. 74-88.

³⁰ Kostiner: The Making of Saudi Arabia... i.m. 15-30.

³¹ Krairi: John Philby... i.m. 235-242.

Felhasznált irodalom/References

- Anderson, M. S.: *The Eastern Question 1774-1923*. Macmillan Education Ltd., London, 1966. 261-309.
- Donald M. McKale: *Germany and the Arab Question Before World War I*. *The Historian*, 59. évf., 2. sz. 311-325. vö. Donald M. McKale: *Germany Policy toward the sharif of Mecca, 1914-1916*. *The Historian*, 55. évf. 2. sz. 303-314. vö.: Curt Prüfer: *Germany's Cowert War in the Middle East. Espionage, Propaganda and Diplomacy in World War I*. I. B. Tauris, London, New York, 2018.
- Ferwagner Péter Ákos, Lőkös István: *Az 1916. évi arab felkelés kiáltványa*. *Documenta Historica*, Szeged, 1994.
- Ferwagner Péter Ákos: *Arábiai Lawrence és az arab felkelés*. *Belvedere Meridionale*, 28. évf. 4. sz. 5-24.
- Goldberg, Jacob: *Captain Shakespear and Ibn Saud: A Balanced Reappraisal*. *Middle Eastern Studies*, 22. évf. 1. sz. 74.
- Heller, Joseph: *British Policy towards the Ottoman Empire*. Frank Cass and Company Ltd. London 1983.
- Joseph Kostiner: *On Instruments and Their Designers of Najd and the emergence of the Saudi State*. *Middle Eastern Studies*, 21. évf. 3. sz. 298-323.
- Kedourie, Elie: *Cairo and Khartoum on the Arab Question 1915-1918*. *The Historical Journal*, 7. évf., 2. szám. 280-297.
- Klieman, S. Aaron: *Britain's War Aims in the Middle East in 1915*. *Journal of Contemporary History*, 3. évf. 3. sz. 237-251.
- Kostiner, Joseph: *The Making of Saudi Arabia 1916-1936. From Chieftaincy to Monarchical State*. Oxford University Press, Oxford, 1993. 18-35.
- Krairi, Khalid Abdullah: *John Philby and his political roles in the Arabian Peninsula, 1917-1953*. *Doktori értekezés*, University of Birmingham, 2016. 172-291.
- Lugosi, Győző: *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 25.
- Lugosi, Győző: *Dokumentumok... i.m. 35. vö. Gary Troeller: The Birth of Saudi Arabia. Britain and the Rise of House of Saud*. Routledge, London, 2013. 83-89.1
- Report on Najd Mission 1917-1918: British Library: India Office Records and Private Papers: IOR/R/15/1/747*
- Rothwell V. H.: *Mesopotamia in British War Aims, 1914-1918*. *The Historical Journal*, 13. évf. 2. sz. 273-294.
- Silverfarb, Daniel: *The Philby Misson to Ibn Saud, 1917-1918*. *Journal of Cintemporary History*, 14. évf. 2. sz. 273-274.
- Teitelbaum, Joshua: *Sharif Husayn ibn Ali and the Hashemite Vision of the Post-Ottoman Order: From Chieftaincy to Suzerainty*. *Middle Eastern Studies*, 34. évf. 1. sz. 103-122.
- Troeller, Gary: *Ibn Sa'ud and Sharif Husain: A Comparison in Importance in the Early Years of the First World War*. *The Historical Journal*, 14. évf., 3. szám. 629.

- Troeller, Gary: Ibn Sa'ud and Sharif Husain... i.m. 629. vö. C. Ernest Dawn: From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism. University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1973.
- Westrate, Bruce: The Arab Bureau. British Policy in the Middle East, 1916-1920. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1992.

Varga Tímea*

Stratégiai jelentőség és etnikai problémák: a ciprusi alkotmányreform nehézségei, 1955–1956

Strategic Importance and Ethnic Problems: The Difficulties of Constitutional Reform in Cyprus, 1955–1956

ABSTRACT

The supremacy over the geostrategically important island of Cyprus has been handed to Britain by Constantinople in 1878, after which the British annexed the island following the First World War. However, the island in 2021 is not only famous for its strategic importance, but also for its ethnic conflict: the roots of the Greco-Turkish division which in practice started in 1974, go back in history and have caused quite a few problems for London as well. In 1948, the British leadership, in line with international trends following World War II and succumbing to American pressure, promised the Cypriot people the introduction of a new, more liberal constitution. However, this lasted for more than ten years, and finally, with its entry into force in 1960, Cyprus also became independent. In the protracted debates, Britain's biggest problem was the island's ethnic division: because of the Greek and Turkish Cypriot population, Greece and Turkey wanted to have a say in the island's situation; furthermore, Athens urged for Cyprus to become independent and be annexed to Greece. The conflict escalated in the mid-1950s after Greece attempted to bring the issue before the UN in 1954, involving the United States in the debate. In my paper I am presenting the debate and negotiation process that took place during 1955-56, as well as what interests Britain had in relation to the island of Cyprus and why the introduction of the new Cypriot constitution caused so many difficulties.

Keynotes: Cyprus, constitutional-reform, decolonization, Greco-Turkish contrast, enosis.

ABSZTRAKT

A geostratégiai jelentőségű Ciprus szigete feletti fennhatóságot Konstantinápoly 1878-ban adta át Nagy-Britanniának, amit a britek az első világháború kitörésekor annektáltak is. A sziget 2021-ben azonban nem csak stratégiai jelentőségéről híres, hanem etnikai konfliktusáról is: az 1974 óta tartó görög-török megosztottság gyökerei messzire nyúlnak vissza a történelemben, és nem kevés problémát okoztak Londonnak. 1948-ban a brit vezetés, igazodva a

* Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Európa és a magyarság a 18-20. században doktori program

második világháborút követő nemzetközi trendekhez, és engedve az amerikai nyomásnak, új, liberálisabb alkotmány bevezetésére tett ígéretet a ciprusi lakosságnak. Ez azonban több mint tíz évig húzódott, és végül 1960-as életbe lépésével együtt Ciprus önállóvá válása is megvalósult. Az elhúzódó viták során Nagy-Britannia legnagyobb problémáját a sziget etnikai megosztottsága jelentette: a görög, illetve török származású ciprusi lakosság miatt Görögország és Törökország is bele kívánt szólni a sziget helyzetébe, sőt, Athén Ciprus önállóságát és Görögországhoz csatolását sürgette. A konfliktus az 1950-es évek közepén éleződött ki, miután Görögország 1954-ben megkísérelte az ENSZ elé vinni a kérdést, ezzel az Egyesült Államokat is bevonva a vitába. Írásomban az 1955-56 során zajló vitát és tárgyalási folyamatot mutatom be, valamint azt, milyen érdekeket követett Nagy-Britannia Ciprus szigetével kapcsolatban, és miért okozott ennyi nehézséget az új ciprusi alkotmány bevezetése.

Kulcsszavak: Ciprus, alkotmány-reform, dekolonizáció, görög-török ellentét, enozisz.

Bevezetés

Ciprus szigete 2021-ben elsősorban etnikai konfliktusáról és arról a görög-török megosztottságról híres, amely hivatalosan a sziget északi részének 1974-es török megszállásával kezdődött. A megosztottságot Ciprus 2004-es, európai uniós csatlakozása sem tudta feloldani és egyelőre úgy tűnik ez a helyzet a jövőben sem fog változni. Ennek a problémának a gyökerei valójában azonban bőven visszanyúlnak az előző évszázadra, hiszen az már jóval a sziget török megszállása előtt is fennállt. Ebben pedig fontos szerepet játszott Nagy-Britannia is, tekintve, hogy 1878-tól London gyakorolt fennhatóságot Ciprus felett és ahelyett, hogy segítette volna a konfliktus megoldását, inkább csak elmélyítette azt.

Ciprus, csakúgy, mint Kréta szigete, vitathatatlanul a görög világ része volt: a görögök már az i. e. 2. évezredben elfoglalták, és hosszú távon meg is telepedtek a szigeten. A középkorban mindkét terület a Velencei Köztársaság fennhatósága alatt állt, majd 1571-ben az Oszmán Birodalom foglalta el Ciprust – tőlük vette bérbe a szigetet Nagy-Britannia a 19. század második felében.¹ London elsősorban a Földközi-tenger keleti medencéjét, és Anatóliát féltette az orosz befolyástól, ezért döntött úgy, hogy a szigetet csapatai állomásoztatására használja, a bérbe adás jogi kereteiben pedig az 1878-as berlini kongresszuson állapotok meg. Ezzel a britek a Szezi-csatorna megnyitását követően az Indiába vezető útvonalat is biztosítani tudták, hiszen így a kezükben volt Gibraltár, Málta és Ciprus is, a Mediterráneum három kulcspontja. Utóbbiról pedig nem csak az oroszokat tarthatták szemmel, de magát az Oszmán Birodalmat is, ami szintén fontos volt London számára.²

A 19. században Ciprus nem okozott komolyabb fejfájást Nagy-Britanniának, az ott lakók szinte felszabadítókként fogadták az európaiakat az oszmán törökök után, Görögországnak pedig egyelőre túl messze volt ahhoz, hogy magának követelje. A

britek így az első világháborút követően viszonylag könnyedén megszerezték Ciprust: az 1923-as Lausanne-i békében hivatalosan is London tulajdonává vált a sziget, amelyet két évvel később koronagyarmattá nyilvánítottak.³

A problémák a második világháború alatt és után kezdődtek, a konfliktus kicsúcsosodása pedig az 1950-es évekre tehető, amikor a britek is egyre kevesebb pénzt és energiát tudtak áldozni tengerentúli területeikre, a görögök pedig egyre hangosabban követelték Ciprus Görögországhoz csatolását. Tanulmányomban ezt az 1950-es évekbeli elmérgesedő konfliktust mutatom be, megvizsgálva, hogyan próbálták a britek alkotmányos eszközökkel megoldani a ciprusi helyzetet. Végül London olyan erőteljes ellenállásba ütközött, ami ezt megakadályozta és elvezetett a sziget függetlenedéséhez is 1960-ra: írásomban arra a kérdésre keresem a választ, ennek mi volt az oka, milyen körülmények nehezítették az alkotmányreformot, és milyen érdekekkel bírtak az egyes szereplők, elsősorban London a ciprusi kérdésben.

Az alkotmányreform-kísérletek bemutatása előtt összefoglalom, mi az enozisz, és mit jelentett ez Ciprus esetében, illetve röviden a sziget szempontjából releváns brit és amerikai érdekeket is megvizsgálom. Munkámhoz a szakirodalom mellett a brit nemzeti levéltár online elérhető dokumentumait használtam fel: diplomáciai iratokat, levelezéseket és memorandumokat 1954 júliusától, amikor a görögök először az ENSZ elé vitték Ciprus ügyét, egészen 1956 novemberéig, az utolsó kiforrott brit alkotmánytervezet elkészültéig. Az iratok közül minden olyan anyagot beépítettem tanulmányomba, ami a konfliktus politikai eszközökkel való megoldását boncolgatta, és arra tett javaslatokat; illetve azokat is, amelyek a brit térségbeli érdekeket vázolták. Ezt követően ezeket a szakirodalomban található háttérinformációkkal egészítettem ki.

Ciprus és az enozisz

Cipruson már viszonylag korán, az 1820-as években megjelent a nacionalizmus ideológiája, és Kelet-Európához, valamint a Balkánhoz hasonlóan itt is komoly problémákhoz vezetett, mind a sziget lakossága, mind a brit hatóságok szempontjából. A szigeten elsőként kialakuló görög ciprióta nacionalizmus valójában az enozisz követelésében manifesztálódott, és a görög irredentizmushoz kötődött: ennek célja az volt, hogy minden olyan görögök lakta területet hozzácsatoljon Görögországhoz, ami azelőtt az Oszmán Birodalom része volt. Ez a gondolat tehát már az 1820-as években, a görög szabadságharc idején megfogalmazódott a ciprusi görögök között. A ciprusi török nacionalizmus ezzel szemben jóval később jelent meg a szigeten, csak az 1940-es években – ez a késés elsősorban annak köszönhető, hogy a török nacionalizmus kialakulása önmagában is jóval későbbre tehető, mint a görög. Emellett a török cipriótáknak tovább tartott elfogadniuk a szekuláris jellegű kemalizmust, ami Törökországot a két világháború között, illetve azt követően jellemezte.⁴

300 év oszmán fennhatóság után, 1878-ban a görög ciprióta közösség lelkesen fogadta a brit csapatokat és a polgári közigazgatást is – ugyanakkor szinte azonnal követelni kezdték a sziget Görögországhoz csatolását, azaz az enozisz.⁵ A görög szabadságharc alatt felmerült gondolat, ami korábban nem tűnt megvalósíthatónak, hiszen a görög hadiflotta számára túl messze volt a sziget, most ismét előtérbe került. Miután pedig a Jón-szigeteket London 1864-ben már átadta Athénnek, a görögök Ciprus brit megszállását követően joggal bízhattak abban, hogy ez a sziget is hasonló sorsra juthat. Az első világháború és az utána zajló görög-török háború pedig tovább erősítette ezt a vágyat a görögökben⁶ – ami egyelőre azonban továbbra is csak egy vágy maradt, hiszen ahogy láttuk London nem lemondott róla, de tovább erősítette fennhatóságát a sziget felett az 1920-as években.

Az enozisz követelése azonban egyre komolyabb problémákat okozott Nagy-Britanniának, bár a britek igyekeztek azt a szőnyeg alá söpörni, és amíg csak lehetett, nem foglalkozni a kérdéssel. Az új, polgári közigazgatás, az újonnan létrehozott intézmények és megalkotott törvények azonban komolyan sértették az autokefál ciprusi ortodox egyház hagyományos vezető szerepét és jogait, ami miatt a britek az egyházzal is szembe kerültek. Ez ahhoz vezetett, hogy a ciprusi vallási vezetők az enozisz lehangosabb követelőivé váltak, hiszen számukra ez nem csak a nacionalizmusról szólt, de arról is, hogy visszaszerezzék korábbi vezető pozíciójukat. A klérus mellett két másik csoport vált az enozisz fő követelőjévé: a művelt elit, valamint a tanárok. Előbbiek az egyháziakhoz hasonló motivációval bírtak, a brit közigazgatás ugyanis elsősorban a saját embereivel dolgozott, így a városi értelmiség szintén elvesztette szerepét, mint a ciprusi nép vezetője. Ez a három csoport pedig már elegendő volt ahhoz, hogy az egyszerű görög cipriótákat is meggyőzze, valamint hogy a sziget határain túl is hallható legyen a hangjuk.⁷

A helyzet odáig fajult, hogy 1931-ben Kition püspöke Cipruson bejelentette a sziget Görögországhoz való csatlakozását, majd ugyanebben az évben, októberben lázadás tört ki, amelynek során felgyújtották a brit kormányzó házáat is. London erre a ciprusi alkotmány felfüggesztésével reagált, ami viszont ahhoz vezetett, hogy egy 1935-ben készült brit dokumentum szerint a ciprusi politikai berendezkedést a legnagyobb jóindulattal is csak autokráciának lehetett nevezni.

A második világháború pedig csak tovább rontott ezen, ekkor ugyanis az enozisz követelése egyre erőteljesebbé vált: a görögök – talán joggal – úgy gondolták, az újabb háborút kihasználhatják területük növelésére és többek között Ciprus megszerzésére.⁸ Követelésüket etnikai érvekkel támasztották alá: egy 1946-os népszámlálás szerint Ciprus lakosságának 80 százaléka görög származású volt, mindössze 18 százalék török cipriótával szemben (a maradék két százalékot britek tették ki).⁹

A brit próbálkozások a ciprusi kérdés megoldására ettől kezdve egyre inkább az enozisz ellen irányultak, ugyanakkor azzal is tisztában voltak, hogy a szigetnek szüksége van egy liberálisabb, az új körülményekhez jobban alkalmazkodó alkotmányra.

Mielőtt azonban rátérnék az alkotmányreform kérdésére, röviden vázolom, miért ragaszkodtak ennyire a britek a szigethez, és milyen álláspontot képviselt ebben az Egyesült Államok, amelynek véleménye 1945 után már semmiképpen nem elhanyagolható.

Brit és amerikai érdekek

A helyzet talán legegyszerűbb megoldása az lett volna, ha a britek feladják a szigetet, kivonják csapataikat, és átadják a területet Görögországnak. Ez a gondolat a londoni politikusok körében is nem egyszer felmerült, többek között Sir Oliver Harvey, brit diplomata levelezéseiben láthatunk rá példát. Sir Oliver a második világháborút követően több alkalommal is kijelentette, Nagy-Britannia jobban járna, ha még most, méltóságteljesen lemondana a szigetről és átadná azt Athénnek, ezzel megszabadulva egy konfliktusgóctól, ugyanakkor javítva a görög-brit kapcsolatokat is.¹⁰

Azonban, ahogy William Mallinson írja, Nagy-Britannia Ciprushoz való viszonyulása szorosan összefüggött azzal, hogy a háború előtt a világ vezető hatalma voltak, és ennek a pozíciónak az elvesztését a háború után nem tudták, illetve nem akarták elfogadni, így ragaszkodtak azokhoz a területekhez, amit stratégiai szempontból fontosnak tartottak.¹¹ Ciprus pedig a Közel-Kelet szempontjából volt elengedhetetlenül fontos számukra. A Közel-Kelet a birodalom távol-keleti felével kötötte össze Londont, szárazföldi, vízi és légi útvonalakon keresztül; ezen kívül a birodalom legfontosabb kőolaj-lelőhelyei is itt találhatóak. Ebben a kiemelten fontos térségben a második világháború után Ciprus volt az egyetlen terület, amely kizárólagos brit fennhatóság alatt állt – éppen ezért ebből London nem akart engedni. Később, éppen a konfliktus kiéleződésekor egy újabb tényező erősítette meg ezt a hozzáállást: a Szezi-válság és a Szezi-csatorna elvesztése. A brit csapatok kivonása ebből a térségből azt eredményezte, hogy 1956-ra Ciprus lett a Kelet-Mediterráneum legfontosabb katonai bázisa, és a brit közel-keleti szárazföldi erők és a légierő parancsnokságának központja.¹² Ez egyértelműen meghatározta a sziget sorsát London szemében: Ciprus brit, és annak is kell maradnia, különben az utolsó stratégiai pozíciójukat is elveszítik a Közel-Kelet közelében, és így teljes mértékben az Egyesült Államok kegyeire lennének bízva.

Arra az Egyesült Államokéra, ami a második világháborút követően, és a hidegháború kezdetével egyre inkább érdekeltté vált a térségben, és egyre több helyszínen avatkozott be, illetve vette át a britek szerepét. A hidegháborúval Ciprus szerepe is jelentősen felértékelődött, így az 1950-es évekre már nem csak a brit, de az amerikai álláspont is meghatározó volt a sziget szempontjából. Washington elképzelései azonban rendkívül ellentmondásosak voltak. Egyrészt a dekolonizáció legfőbb hirdetői voltak, és a világ szinte minden táján támogatták a gyarmatosító hatalmak kivonását; másrészt azonban feltétlenül szüksége volt a stratégiai jelentőségű területek nyugati ellenőrzésére és a régió stabilitására – aminek legkézenfekvőbb garántálója Nagy-Britannia lehetett.¹³ Az USA politikájában Törökország is egyre fontosabb szerepet

játszott, a török partokhoz közel fekvő Ciprus jelentősége pedig ezzel csak tovább nőtt Washington szemében. Ha figyelembe vesszük, hogy ekkor zajlott a görög polgárháború is, ami miatt elképzelhető volt, hogy Görögországban átveszik a hatalmat a kommunisták – és így Ciprust egy kommunista országnak adnák át, azaz lényegében szovjet befolyás alá kerülne – teljesen egyértelművé válik, miért hunyt szemet a kolonializmus felett Washington a sziget esetében, és döntött úgy, egyelőre inkább a brit fennhatóságot támogatja.¹⁴

A két nagyhatalom tehát határozottan kiállt amellett, hogy a sziget brit ellenőrzés alatt maradjon, a hogyan kérdésre azonban még választ kellett találniuk. A következő fejezetben bemutatom, milyen politikai és diplomáciai eszközökkel igyekezett London megőrizni Ciprust az 1950-es években.

Tárgyalások és alkotmányreform-kísérletek

Tekintve, hogy egészen az 1950-es évek végéig a brit fennhatóság egyetlen valódi alternatívája az enozisz volt, London alapvetően ezt próbálta megakadályozni. A konfliktus kiéleződése előtt azonban elkövették azt a hibát, hogy nem vették komolyan a ciprusi követeléseket: úgy vélték, az enozisz gondolata nem eléggé népszerű a szigeten ahhoz, hogy kellő mennyiségű embert tudjanak mozgósítani a ciprusiak.¹⁵ Néhány évvel később felismerték, mekkorát tévedtek, de addigra már késő volt.

A második világháború utáni első megoldási kísérlet a brit munkáspárti kormányhoz köthető, akik 1947-ben megpróbálták egy új alkotmányt elfogadtatni Cipruson. Ez korlátozott önkormányzatiságot biztosított volna a sziget számára, a ciprióták azonban egyértelműen elutasították a javaslatot.¹⁶ A görög válasz négy évvel később, 1951-ben érkezett, amikor Athén egy görög-brit közös fennhatóságra (kondomínium) tett javaslatot, kiegészítve kizárólag brit fennhatóság alatt álló katonai bázisokkal. Ezt azonban London utasította vissza, a Ciprus feletti fennhatóságukból nem akartak engedni semmilyen formában.¹⁷ A britek továbbra is egy új alkotmányban gondolkodtak, ami szerintük megoldotta volna a kérdést, így nem tartották szükségesnek Athénnal egyezkedni.

A ciprusi helyzet alakulásában az 1950-es év jelentett komoly fordulópontot, amikor megválasztották Mihail Múszkoszt III. Makáriosz ciprusi érsekké. Az új érsek azonnal az enoziszt követelő mozgalom élére állt, és nyomást gyakorolt Athénra, hogy vállaljon aktívabb szerepet annak megvalósításában. Ez pedig egyre inkább a helyzet, és a görög-brit kapcsolatok elmérgesedéséhez is vezetett.¹⁸ A britek és Görögország korábban egyébként kiváló kapcsolatát 1953-ban tovább mérgezte az, hogy az akkori külügyminiszter Anthony Eden athéni látogatása során kijelentette, nincs semmiféle ciprusi kérdés, amiről a két országnak tárgyalnia kellene. A háttérben, Londonban pedig olyan gondolatok merültek fel, hogy Ciprus valójában fontosabb, mint Görögország, ezért nem kell azzal foglalkozniuk, mit gondolnak a kérdéstről Athénban.¹⁹ A londoni vezetés ebben a kérdésben is elszámította magát, amiért szintén súlyos árat fizetett.

Ezt nem sokkal később, 1954 nyarán a britek is felismerték, amikor Oliver Lytton gyarmatügyi miniszter és Selwyn Lloyd későbbi külügyminiszter memorandumukban arról tájékoztatták a minisztereket, hogy Görögország augusztusban az ENSZ elé fogja vinni a kérdést, ha csak London nem tesz ez ellen valamit. A memorandumban a két államférfi felmérte az ország lehetőségeit, elemezte a görög-brit és a török-brit viszonyt, valamint Washington lehetséges álláspontját. Kiemelve a sziget stratégiai jelentőségét, arra a megállapításra jutottak, hogy Ciprust mindenképpen meg kell őrizniük brit fennhatóság alatt – akkor is, ha ennek ára a görögökkel való hagyományos jó viszonyuk – és meg kell akadályozniuk, hogy Athén az ENSZ elé vigye a kérdést, mert nem garantálhatják, hogy az USA nem Görögország mellé áll.²⁰ Ekkor végül éppen Washington támogatásával sikerült megakadályozniuk, hogy a Közgyűlés elé kerüljön a ciprusi kérdés, de a britek pontosan tudták, hogy ha nem változtatnak ciprusi politikájukon, úgy a görögök ismét meg fognak próbálkozni ezzel. Ez a fenyegetés pedig végül rávette a londoni vezetést, hogy komolyan vegyék Ciprus ügyét, és megpróbáljanak valamilyen politikai-diplomáciai jellegű megoldást találni erre a problémára.

1955-re azonban Nagy-Britannia rugalmatlansága, a görög lobbis és a hidegháborús körülmények együttes hatására jelentősen romlott a helyzet, ami az amerikai kormányt is egyre jobban aggasztotta, attól tartottak ugyanis, hogy a brit hajthatatlanság instabilitáshoz vezethet Cipruson és a régióban. Erre minden okuk meg is volt, hiszen Georgiosz Grivasz tábornok vezetésével 1955. április elsején a Ciprusi Harcosok Nemzeti Szervezete (EOKA), amely elsősorban szélsőjobb oldali szervezetek fiataljaiból, illetve Athénban tanuló ciprusi egyetemistákból állt, nicosiai és más ciprusi nagyvárosokban való robbantásaival megkezdte működését a szigeten. Gerilla-akcióikkal – amelyek júniustól már nem elsősorban a britek, hanem a gyarmati rendőrség, különösen annak görög ciprióta tagjai ellen irányultak – gyakorlatilag megkezdődött az enozisz háború, ami egészen az 50-es évek végéig, a sziget függetlenedéséig elhúzódott.²¹ A kezdeti katonai konfliktus pedig gyorsan eszkalálódott a britek szigethez való ragaszkodása miatt: Grivasz gerillái 1956-ra már több mint 40 ezer brit katonát kötöttek le.²²

Nagy-Britannia ennek ellenére továbbra is a konfliktus politikai úton való rendezésében bízott, ezért 1955. április 6-án Alan Lennox-Boyd gyarmatügyi miniszter memorandumában összefoglalta, hogyan kellene egy új alkotmánnyal megoldani a ciprusi helyzetet. A dokumentum arra is részletesen kitér, szerinte milyennek kellene lennie ennek az új alkotmánynak, hogy az mindenki számára elfogadható és működőképes is legyen egyben. A liberálisabb alkotmánytól a britek több okból is tartottak, egyrészt mert az 50-es években a legszervezettebb párt Cipruson a kommunista párt volt, ami így könnyen vezető pozíciót szerezhetett; másrészt pedig azért, mert ha túl liberális alkotmányt vezetnek be, a ciprusi önkormányzat gyorsan egy népszavazáshoz vezethet, a Görögországhoz való csatlakozásról. Abban tehát biztosak voltak, hogy teljes önállóságot a közeljövőben nem adhatnak a szigetnek, ahhoz túl fontos volt számukra,

ezért a legfontosabb kitétel az új alkotmánnyal kapcsolatban az volt, hogy az önrendelkezés nem kerülhet bele semmilyen formában, csak az önkormányzat. Emellett olyan formában kell megállapítaniuk az önkormányzat működését, hogy az ne tegye lehetővé a függetlenedést és az enoziszt sem, de egyszerre elég liberális is legyen ahhoz, hogy Washington támogatását élvezzék. Mindeközben pedig a török kisebbség jogait is biztosítani kellett, bár ez inkább segítette a briteket, mint hátráltatta.²³

1955 júniusában a britek úgy döntöttek, meghívják a görögöket és a törököket Londonba tárgyalni, hogy diplomáciai úton próbálják meg rendezni a problémát. Úgy vélték, ez a tárgyalás minden gondjukat megoldhatja, tartottak tőle ugyanis, hogy amennyiben nem tesznek látványos lépéseket, úgy elveszítik az Egyesült Államok támogatását, valamint attól is, hogy Görögország ismét megpróbálja az ENSZ Közgyűlése elé vinni a kérdést. Ezzel azonban London úgy érezte, megteszi a szükséges gesztust Washington irányába, miközben gyengíti Athén pozícióját az ENSZ előtt. A tárgyalási stratégia kidolgozását Harold Macmillan külügyminiszterre és Lennox-Boydra bízta, akik a két bemutatott alternatíva közül az oszd meg és uralkodj elvét kihasználót támogatták: azaz szerintük London feladata, hogy aláássa a görög-török kapcsolatokat és így megőrizze fennhatóságát Ciprus felett.²⁴

A konferenciára mind a görögök, mind a törökök elfogadták a meghívást, arra így 1955 szeptemberében került sor. Érdekes, hogy a törökök 1878 óta először vehettek részt Ciprus helyzetét érintő tárgyalásokon, a Lausanne-i békeszerződés egy cikkelyével ugyanis lemondtak minden beleszólási jogukról az összes olyan terület esetében, amely a háborút követően más országhoz került. Törökország valójában egészen 1955-ig nem is bírt kiforrott politikával Ciprust illetően, amíg London el nem érte, hogy befolyjon a sziget ügyeibe és alá nem ássa a görög-török kapcsolatot.²⁵

A britek legfontosabb célja az volt, hogy a görög-török ellentétet kihasználva bebizonyítsák, a szigeten csak akkor őrizhető meg a béke, ha brit fennhatóság alatt marad. Ehhez pedig mindenképpen szükségesnek tartották a ciprusi brit katonai bázisok megőrzését, ami a tényleges katonai fennhatóság mellett szimbolikus jelentőségű is volt: továbbra is reprezentálniuk kellett a brit hatalmat a Közel-Kelet közvetlen közelében. London számításai szerint a törökök követelésesei kimerültek abban, hogy Ciprust ne adják át Görögországnak, és biztosítsák a török ciprióták kisebbségi jogait a szigeten – ezt pedig viszonylag egyszerűen garantálni is tudták. A görög követelésektől már jobban tartottak, úgy számoltak, hogy Athén a konferencián mihamarabbi önrendelkezést akar majd elérni Ciprus számára. Ennek megoldására ismét két különböző tervet dolgoztak ki, mindkettő egy új ciprusi alkotmány bevezetésére tett javaslatot, amelyek önkormányzatiságot biztosítottak volna a szigetnek.²⁶ A konferencia brit vezetése kijelentette, hogy Ciprus stratégiai jelentősége nem teszi lehetővé, hogy a közeljövőben önrendelkezést biztosíthassanak a szigetnek, ami az athéni delegáció felháborodását váltotta ki, és a konferencia így nem meglepő módon kudarcba fulladt, ahogy az új alkotmányterv is.²⁷

A konferencia maga sikertelen volt ugyan, a görög-török viszonyt azonban valóban hosszú távon megrontotta. Ennek egyik első, látványos következménye az 1955 szeptemberében, Atatürk Thesszalonikki-i szülőházánál robbant bomba, valamint azok az isztambuli és izmiri zavargások voltak, amelyek során a törökök görög templomokat és lakóházakat gyújtogattak a két törökországi városban.²⁸ A britek ezzel azt is elérték, hogy ettől kezdve Ankara is megkerülhetetlen szereplővé vált a ciprusi kérdésben – azaz lefektették a húsz évvel később hivatalossá váló megosztottság alapját. Ugyanakkor azt csak nagy nehezen, újra Washington segítségével tudták megakadályozni, hogy ezt követően Athén ismét az ENSZ Közgyűlése elé vigye a ciprusi ügyet.

London pedig továbbra is folytatta kudarcra ítélt, elszámított politikai lépéseit, amelyek közül a következő, szintén óriási felháborodást kiváltó tett III. Makáriosz érsek letartóztatása és a Seychelle-szigetekre való száműzése volt 1956 márciusában. A reakció egyértelmű volt: Görögország-szerre brit-ellenes felkelések törtek ki, Krétán a brit konzulátus épületét is felgyújtották, Athén pedig hazahívta londoni nagykövetét. Bár a döntés brit szempontból több kárt okozott, mint hasznot, hiszen így az enoszisz mozgalom mérsékeltebb, politikai vezetőjét távolították el a szigetről, a brit vezetés ennek ellenére sem volt hajlandó Makáriossszal tárgyalni. Cipruson rendkívüli állapotot hirdettek, és törvényen kívülre nyilvánították a ciprusi kommunista pártot.²⁹

Athén eközben továbbra sem adta fel, hogy nemzetközi szinten találjon megoldást a ciprusi helyzetre: miután az USA kétszer is megakadályozta, hogy az ENSZ Közgyűlés elé vigye az ügyet, a görögök 1956 júniusában az Emberi Jogok Európai Bizottságához fordultak és emberi jogi egyezmények megsértésével vádolták Nagy-Britanniát. A Bizottság valóban hozzá is látott a kérdés vizsgálatához, bár a kínzásra vonatkozó vádakot törölték a vádpontok közül. London szerint az is őket segítette többek között, hogy a Bizottság tagjai is tisztában voltak vele, Görögország Ciprus megszerzése érdekében cselekszik és vádolja alaptalanul Nagy-Britanniát.³⁰ A britek ebben a kérdésben végül nem tévedtek: a Bizottság néhány hónap vita után úgy döntött, a kérdés csak és kizárólag Nagy-Britanniára és Görögországra tartozik, azt egymás között kell megoldaniuk.

A görögök azonban másként látták a helyzetet: 1956 októberében ismét fontolgatták, hogy az ENSZ-hez fordulnak segítségért, London pedig egyre nehezebb helyzetbe került, hiszen ekkor már Egyiptomban is egy kialakulóban lévő válság előjelei voltak érzékelhetőek. 1956. október 2-án Anthony Nutting külügyminiszter jegyzékében kifejtette, milyen lépéseket kell tennie Nagy-Britanniának, hogy megakadályozza a helyzet eszkalálódását. Nutting szerint London legjobb lehetősége, ha megelőzve a görögöket, saját beadvánnyal fordul az ENSZ Közgyűléséhez, amelyben erőszakra és terrorizmusra való felbujtással vádolja a görögöket Cipruson. Ezzel azt érhetnék el, hogy a Közgyűlés mindkét beadványt visszautasítja, vagy arra jutnak, hogy a kettőt nem tárgyalhatják egyszerre, így mindenképpen ismét elodázhatnák a

problémát a britek.³¹ Ez a javaslat végül működőképesnek bizonyult, és ismét megmentette Nagy-Britanniát, lehetőséget adva egy utolsó, részletes alkotmány-tervezet kidolgozására, amivel megoldhatónak látták a ciprusi helyzetet.

Lord Radcliffe tervezete

Ez az utolsó terv, Lord Radcliffe alkotmány-tervezete, amely egyben a legrészletesebb ismert, Cyril John Radcliffe brit jogász nevéhez fűződik, aki egyébként India felszámítási tervének kidolgozásáról híres. A tervezetről fontos előre leszögezni, hogy azt maga Radcliffe is a szükségállapot utáni Ciprusnak szánta és annak egyik legfontosabb kitétele az volt, hogy amíg az alkotmány érvényben van, addig a sziget brit fennhatóság alatt marad. A terv egy rendkívül válságos időszakban készült el, mind Ciprus, mind Nagy-Britannia szempontjából: 1956. november 16-án látott napvilágot.³²

Radcliffe megfogalmazta, szerinte mi jelenti a két fő problémát az új alkotmány szempontjából – érdekes módon ezek nem estek egybe a korábban megfogalmazott nehézségekkel. A tervezet kidolgozója a legnagyobb gondnak azt látta, hogyan tudják megőrizni a britek saját fennhatóságuk alatt a védelmi és a külpolitikát, illetve azt, hogyan védjék meg a kisebbségben lévő törökök jogait. A britek korábbi legnagyobb félelmét, az enozisz megvalósulását viszonylag könnyen megakadályozhatónak vélte, és mind a törvényhozást, mind a végrehajtó hatalmat ennek megfelelően állította össze. A ciprusiak politikai értelemben vett fejlettségét nem tartotta megfelelőnek Radcliffe ahhoz, hogy túl nagy felelősséget adhassanak a kezükbe, ezért az alkotmány szerint minden kérdésben a végső döntést a brit kormányzónak kell meghoznia.³³

A tervezet azt is figyelembe vette, hogy a sziget etnikai megosztottsága egyre erőteljesebb: Radcliffe szerint a briteknek tudomásul kell venniük, és erre kell berendezkedniük hosszú távon. Ez pedig azt is jelenti, hogy a török közösségnek is valamiféle képviselőt kell biztosítaniuk, azt azonban még a britek is elutasították, hogy ez egyenlő arányú legyen a görögök képviselőjével. Minden bizonnyal tisztában voltak vele, hogy ezt a görögök semmiképpen nem fogadnák el. A törvényhozó testületet ezért úgy állította volna össze, hogy 24 görög mellett hat török és hat, a brit kormányzó által kinevezett tagja lett volna. Emellett létrehozott volna egy török ciprióta ügyekért felelős miniszteri posztot, valamint egy egyeztető testületet a ciprusi kabinet, a török ügyekért felelős miniszter és a brit kormányzó között. Fontos kitétel volt, hogy a törvényhozó testület által megszavazott törvények életbe lépéséhez a brit kormányzó ellenjegyzésére volt szükség minden esetben. Emellett azt is kikötötték, hogy a törvényhozás nem dönthet olyan kérdésekben, mint a vallásszabadság, iskolák létrehozása, és a nyelv szabad használata. A törvényhozó testületben biztosították az angol, a görög és a török nyelv használatát is.³⁴

Az alkotmány-tervezet arra is kitért, hogy a pénzügyeket hogyan kell megosztaniuk egymás között a résztvevőknek: a brit kormányzónak kellett rendelkeznie a védelemre és a külpolitikára szánt összegek felett, míg a belügyekre szánt pénzt a törvényhozás kezelte. A sziget védelmének költségeit Nagy-Britannia saját maga finanszírozta, az viszont kérdéses volt, hogy a belső rend védelmét, azaz a ciprusi rendőrséget kinek kellene fizetnie. A tervezet azt javasolta, ezt a ciprusi kormány és London megoszthatná egymás között.³⁵

A britek azonban hiába próbáltak meg általuk mérsékeltnak ítélt cipriótákkal tárgyalni a tervezetről: hamarosan fel kellett ismerniük, hogy az egyedüli tárgyalófél Makáriosz érsek lehet. Lord Radcliffe javaslatát viszont időközben, 1957-ben a ciprióták teljes egészében visszautasították, így a válság tovább húzódott, bár az 1959-es megállapodásban végül az alkotmány-tervezet több elemét is felhasználták.³⁶

Konklúzió

Ciprus képtelen volt kihasználni a második világháborút követő dekolonizációs hullámot, és önállósulni az 1940-50-es években, a változtatás szükségét azonban a háború után Nagy-Britannia is felismerte. Amikor azonban a britek 1954 után elismerték, hogy van ciprusi kérdés, és foglalkozniuk kell vele, már késő volt, így a konfliktus politikai-diplomáciai úton való megoldása kapkodássá, és az események után való futássá vált. Emellett a másik fő problémát az okozta, hogy London mindvégig a saját érdekeit tartotta szem előtt, csak és kizárólag arra koncentrált, hogyan tudja megőrizni ciprusi katonai támaszpontját és ennek érdekében hogyan tudja befolyásolni a szigeten érdekelt többi hatalmat. Ebben – szerencséjére – az 1950-es években még partnerre talált az Egyesült Államokban, amely szintén féltette a szigetet a külső, elsősorban kommunista befolyástól, így antikolonialista ideológiája ellenére támogatta a brit fennhatóság megmaradását. Komoly ellenfélre akadt azonban korábbi kiemelt szövetségében, Görögországban, aki mindent elkövetett azért, hogy Ciprust az országhoz csatolják, ami nagyban akadályozta a brit próbálkozásokat.

A ciprusi helyzet megoldására Londonban több lehetőség is felmerült, bár az enozisz megakadályozására mindvégig egy új alkotmány bevezetését látták a legcélszerűbbnek. Emellett azonban megoldási lehetőségként kínálkozott, hogy semmilyen új alkotmány nem kerül bevezetésre, hanem megmaradnak a korábbi mondhatni drákói szigornál. Sőt, egyes politikusok azt sem tartották elvetendőnek, hogy mégis átengedjék Ciprust Görögországnak, azzal a feltétellel, hogy Athén biztosítja a britek számára különböző katonai támaszpontok felállítását és tartós használatát. 1956-ban a korábbi külügyminiszter, Harold Macmillan még a sziget felosztását is lehetségesnek tartotta, miután a sziget török lakosságát és Törökországot is bevonták a konfliktusba az 1955-ös konferenciával.³⁷ Ez utóbbiakat azonban az 1950-es évek köze-

pén a többség még határozottan elvetette. A konfliktus kiéleződésekor, 1954-56 között a britek több alkalommal is kísérletet tettek egy liberálisabb alkotmány bevezetésére, de azt is kijelentették, hogy amíg a gerilla-akciókat nem állítják le, addig Ciprus nem számíthat új alkotmányra és miután a szigetlakók minden javaslatot el is utasítottak, így erre valóban nem került sor.

A válság azonban, amit ez a kezdeményezés előmozdított, elhúzódott egészen 1959–60-ig, amikor is Ciprus talán elhamarkodottan, de függetlenné vált, egy leginkább összecsapottnak nevezhető alkotmánnyal és az 50-es évek problémái megalapozták a későbbi megosztottságot is, ami a mai napig fennáll. Ennek elkapkodásához nagy mértékben hozzájárult a háttérben az amerikai nyomás is, aminek hatására végül 1960-ban, Makáriosz érsek Zürichben aláírta a sziget függetlenségéről szóló egyezményt. Az érsek szintén részben külső nyomás hatására cselekedett, valamint belátható időn belüli jobb megoldás hiányában fogadta csak el a zürichi egyezményt. London és Washington azonban elérték céljukat: a két brit katonai támaszpont biztosításával megtartották kulcsfontosságú bázisukat a Közel-Kelet és a NATO-tag Törökország közvetlen közelében, a sziget további sorsa pedig kevésbé foglalkoztatta őket.³⁸

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy Nagy-Britannia előbb érdektelensége, majd Ciprushoz való ragaszkodása határozottan megalapozta a sziget mai napig fennálló megosztottságát. London nem akarta feladni katonai támaszpontját, aminek érdekében kihasználta és felerősítette a Görögország és Törökország közti ellentétet, megnehezítve saját dolgát is, illetve belevonva Ankarát a ciprusi kérdésbe. A konfliktus kiéleződésekor, amerikai segítséggel a végsőkig kitartott, majd sietősen elhagyta a süllyedő hajót, magára hagyva a ciprusiakat, hogy oldják meg a britek által felerősített problémát. Ez pedig nagyon hamar a köztársaság bukásához (1963–64) és Ciprus felosztásához (1974) vezetett.

Jegyzetek/Notes

¹ COUGHLAN – MALLINSON 2005. 578.

² MALLINSON 2005. 10-11.

³ Uo. 11.

⁴ MICHAEL 2009. 8.

⁵ MICHAEL 2009. 14.

⁶ COUGHLAN – MALLINSON 2005. 578.

⁷ MICHAEL 2009. 11-13.

⁸ MALLINSON 2005. 11.

⁹ CAB 129/84/14 Cyprus. Note by the Secretary of State for the Colonies. 1956. november 16.

¹⁰ COUGHLAN – MALLINSON 2005. 591.

¹¹ MALLINSON 2005. 89.

- ¹² MICHAEL 2009. 18-20.
¹³ MALLINSON 2005. 21.
¹⁴ Uo. 20-22.
¹⁵ MICHAEL 2009. 19.
¹⁶ Uo.
¹⁷ MALLINSON 2005. 20.
¹⁸ Uo.
¹⁹ COUGHLAN – MALLINSON 2005. 593.
²⁰ CAB 129/69/45 Memorandum by the Secretary of State for the Colonies and the Minister of State. 1954. július 21.
²¹ KACZIBA 2017. 128-129.
²² MALLINSON 2005. 22-25.
²³ CAB 129/74/42 Memorandum by the Secretary of State for the Colonies. 1955. április 6.
²⁴ CAB 129/75/33 Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs and the Secretary of State for the Colonies. 1955. június 11.
²⁵ MALLINSON 2005. 26.
²⁶ CAB 129/76/44 Note by the Minister of Defence. 1955. július 25.
²⁷ CAB 129/77/17 Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs. 1955. szeptember 3.
²⁸ KACZIBA 2017. 130.
²⁹ Uo. 131.
³⁰ CAB 129/82/2 Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs. 1956. június 25.
³¹ CAB 129/83/26 Note by the Minister of State for Foreign Affairs 1956. október 2.
³² CAB 129/84/14 Cyprus. Note by the Secretary of State for the Colonies 1956. november 16.
³³ Uo.
³⁴ Uo.
³⁵ Uo.
³⁶ MICHAEL 2009. 22.
³⁷ Uo. 23.
³⁸ COUGHLAN – MALLINSON 2005. 597.

Felhasznált irodalom/References

- The National Archives of the UK (TNA) CAB 129/84/14 Cyprus. Note by the Secretary of State for the Colonies. 1956. november 16.
TNA CAB 129/69/45 Memorandum by the Secretary of State for the Colonies and the Minister of State. 1954. július 21.
TNA CAB 129/74/42 Memorandum by the Secretary of State for the Colonies. 1955. április 6.
TNA CAB 129/75/33 Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs and the Secretary of State for the Colonies. 1955. június 11.
TNA CAB 129/76/44 Note by the Minister of Defence. 1955. július 25.

- TNA CAB 129/77/17 Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs. 1955. szeptember 3.
- TNA CAB 129/82/2 Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs. 1956. június 25.
- TNA CAB 129/83/26 Note by the Minister of State for Foreign Affairs 1956. október 2.
- TNA CAB 129/84/14 Cyprus. Note by the Secretary of State for the Colonies 1956. november 16.
- Coughlan, Reed – Mallinson, William: Enosis, Socio-Cultural Imperialism and Strategy: Difficult Bedfellows. *Middle Eastern Studies*, Vol. 41. No. 4. 2005. 575-604.
- Kacziba Péter: *A nemzetközi válságkezelés békeépítő koncepciója és ciprusi alkalmazásának tanulságai*. Doktori Disszertáció, Pécs, 2017.
- Mallinson, William: *Cyprus. A Modern History*. I. B. Tauris, London, 2005.
- Michael, Michális Stavrou: *Resolving the Cyprus Conflict. Negotiating History*. Palgrave Macmillan, New York, 2009.

Seyedin Szilvia*

**Mohammad Reza Pahlavi iráni sah 1966-os
magyarországi látogatása és előzményei**
**Iranian Shah, Mohammad Reza Pahlavi's Visit
to Hungary in 1966 and its Antecedents**

ABSTRACT

In my study I present the Iranian shah, Mohammad Reza Pahlavi's visit to Hungary in 1966, its antecedents, preparations and consequences. First of all, I would like to say a few words about the development of Hungarian-Iranian relations, in the framework of which I will mention the development of political, economic, cultural and sports relations. Next, I present the antecedents of Mohammad Reza Pahlavi's invitation to Hungary, and then I explain one of the most important issues that formed the basis of the negotiations: Iran's position on international issues at that time. I will then detail the steps leading up to the invitation of the shah, including an event that had a major impact on Iranian policy, the OPEC-Iran debate. In the next chapter, I provide an insight into the program of the shah's visit to Hungary and the topics of the negotiations. In the last part, I write about the developments after the visit, as well as the press coverage of the event. To write my study, I mainly used primary sources, namely the Hungarian National Archives' documents on the relations between Hungary and foreign countries, as well as the internal situation and international relations of foreign countries, a few documents from the Iranian National Archives, some newspaper articles and books. This is a descriptive study aimed at presenting the 1966 visit of the Iranian shah, its preparations and implications, focusing on the political and economic relations between the two countries. My research contributes to the expansion of knowledge on the Middle East, Iran and Hungary's relations with this region, which is important because there are few studies on this topic in Hungary and even fewer studies using primary sources.

Keynotes: Mohammad Reza Pahlavi shah, Iran, international relations, socialist countries, Eastern Europe, foreign policy, diplomatic relations.

ABSZTRAKT

Tanulmányomban Mohammad Reza Pahlavi, iráni sah 1966-os magyarországi látogatását, annak előzményeit, előkészületeit, valamint következményeit mutatom be. Mindenek előtt, a magyar-iráni kapcsolatok alakulásáról ejtek pár szót, amelynek keretében megemlítem a politikai, gazdasági, kulturális és sportkapcsolatok alakulását. Ezt követően Mohammad

* PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola.

Reza Pahlavi sah Magyarországra történő meghívásának előzményeit ismertetem, majd a tárgyalások alapját képező egyik legfontosabb kérdést fejtem ki: Irán álláspontját az akkori nemzetközi kérdésekről. Ezután részletezem a sah meghívását előkészítő lépéseket, amely során kitérek Irán politikáját nagyban befolyásoló eseményre, az OPEC és Irán közötti vita bemutatására is. A következő fejezetben a sah magyarországi látogatásának programjába és a tárgyalások témáiba nyújtok betekintést. A legutolsó részben pedig a látogatás utáni fejleményekről, valamint az esemény sajtóvisszhangjáról írok. Tanulmányom megírásához legfőképp elsődleges forrásokat használtam, nevezetesen a Magyar Nemzeti Levéltár Magyarország és a külállamok kapcsolataira, illetve a külállamok belső helyzetére és nemzetközi kapcsolataira vonatkozó iratait, pár iratot, az Iráni Nemzeti Levéltárból, néhány újságcikket és könyvet. Ez egy leíró tanulmány, amelynek célja az iráni sah 1966-os látogatásának, előkészületeinek és hatásainak bemutatása a két ország politika és gazdasági kapcsolataira fókuszálva. Kutatásom hozzájárul a Közel-Kelettel, Iránnal, valamint Magyarország e térségbe irányuló kapcsolataival foglalkozó tudásanyag bővítéséhez, ami azért fontos, mert kevés tanulmány létezik ebben a témában Magyarországon, elsődleges forrásokat használó tanulmány pedig ennél is kevesebb.

Kulcsszavak: Mohammad Reza Pahlavi sah, Irán, nemzetközi kapcsolatok, szocialista országok, Kelet-Európa, külpolitika, diplomáciai kapcsolatok.

Bevezetés

Manapság egyre több kutató szán időt a közel-keleti országok mélyebb megismerésére, amely értékelendő, ugyanis sokáig nem szenteltek kellő figyelmet ezeknek az országoknak. Magam is szükségesnek érzem a Közel-Keletről szóló tanulmányok bővítését és a térség tanulmányozását annak érdekében, hogy mélyebben belelássunk Magyarország közel-keleti kapcsolatainak alakulásába. Az 1960-as évek nemzetközi helyzetét a két nagyhatalom közötti rivalizálás jellemezte. Az olaj szerepének felértékelődésével az Egyesült Államok és a Szovjetunió próbálta kiterjeszteni befolyását e területen. Moszkva az 1955-ben megkötött Baghadi Paktumra reagálva nyilvánította ki elkötelezettségét e vidék országainak szabadsága és függetlensége védelmére, ezért a Bandungi konferencia harmadik utas politikáját és az „el nem kötelezettségét” is szívesen fogadta. Ezzel többek között Mohammad Reza Pahlavi sah is szimpatizált. Emellett az OPEC és Irán közötti olajvita szintén segítette Irán nyitását a szocialista országok felé. Magyarország a szovjet vonalat követve aktivizálta külkapcsolatait a Közel-Keleten, elsősorban Egyiptom és Irak felé nyitott meghirdetve a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését. Az iráni sah kelet-európai szocialista országokban tett látogatása az iráni-magyar kapcsolatok fejlődésének is jót tett.

1. A magyar-iráni kapcsolatok alakulása

Magyarország 1937-ben vette fel a diplomáciai kapcsolatokat az Iráni Császársággal. Ekkor ankarai állandó székhellyel követet is akkreditált Teheránba. Ezt megelőzően Olaszország látta el Magyarország érdekképviseletét.

A második világháborút követően, 1951-ben került sor követ akkreditálására, szintén ankarai követünk kapott megbízást, azonban 1954-1962 szeptembere között a külképviseletet teheráni székhellyel ideiglenes ügyvivő vezette, mivel iráni részről nem adtak agrémentet kijelölt követünknek. 1964 májusában megállapodás született, amelynek értelmében külképviseleteinket kölcsönösen nagyköveti szintre emeltük. 1964. szeptember 12-én adta át megbízólevelét első teheráni nagykövetünk, Bonyhádi Károly, aki egyébként villanyszerelő és géplakatos szakmát tanult, részt vett az MKP újpesti szervezetének megalakításában, pártmunkás, lapszerkesztő volt, majd különböző diplomáciai feladatokat látott el. Egyidőben a teheráni pozíciójának betöltésével a kabuli nagykövetségi tisztségre is kinevezték.¹

Az Iráni Császárságnak 1966-ban Magyarországon nem volt külképviselete, a nagyköveti feladatok ellátására a prágai nagykövetüket akkreditálták Budapestre, aki 1964-ben kapott agrémentet, azonban csak 1966 májusában adta át megbízólevelét.

1966-ig a két ország politikai kapcsolatai csupán a diplomáciai képviselők rutin érintkezéseire korlátozódtak. A kereskedelmi tárgyalások céljából miniszteri szintű kölcsönös látogatásokon kívül, államférfiak látogatására nem került sor. Ebben az időszakban Irán igen fontos kereskedelmi partnere volt Magyarországnak ebben az időszakban, illetve korábban is, a fejlődő országok közül a negyedik helyet foglalta el a kereskedelmi forgalom tekintetében. Az első iráni-magyar kereskedelmi megállapodás megkötésére 1952-ben került sor, majd ezt követően 1955-ben. 1961. február 27-én pedig fizetési megállapodást írtak alá, ezt követően pedig az új kereskedelmi és fizetési megállapodás 1966. május 3-án született és három évig volt érvényes. A kereskedelmi forgalom a két ország közötti clearing számlák igénybevételével bonyolódott.² A tényleges forgalom alakulását az alábbi, 1. ábra mutatja.

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Export	58,3	53,5	39,4	43,8	67,2	53,5	50,5
Import	28,5	59,3	73,4	28,9	71,5	65,4	30,5

Érték: milliárd forintban

1. ábra

Magyarország és Irán kereskedelmi forgalma 1960-1966.

Forrás: MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A magyar-iráni kapcsolatok alakulása. 1624/9, KÜM 004349, szig. titk.

Amint az *1. ábrán* is látható, az export 39,4 és 67,2 milliárd Forint között mozgott 1960 és 1966 között, az import volumene szintén hasonló értékeket mutatott, a legkevesebb 28,5 milliárd Forint volt 1960-ban, még a legmagasabb 73,4 milliárd Forint 1962-ben.

Az exportban történő átmeneti visszaesést 1962-63-ban a textil cikkek forgalmának gyors csökkenése okozta mivel textilipari termékeinkre az iráni textilipar gyors fejlődése következtében már nem volt kereslet. A kiesést anyagjellegű cikkekkel és cukor szállítással pótoltuk. Az 1965. évi visszaesést pedig a cukorexport kiesése okozta.

Az 1965. évi exportunk 80%-át az anyagjellegű cikkek (rúd, idomárúk, lemezek, csövek) tették ki, importunk 95%-át pedig a pamut alkotta. A nyerspamuton kívül más cikkek, például a pamutmag, olajmag pogácsa, guitrágant, diófarönk, és bőrök is importálásra kerültek. Az iráni fél azonban sürgette egyéb cikket, mint a szárított gyümölcs, kézműipari cikkek, szőnyeg vásárlását is. Erre azonban nem került sor ebben az időszakban, annak ellenére, hogy kereskedelempolitikailag indokolt lett volna.³

Irán nyitása a szocialista országok felé Magyarország számára a beruházási jellegű javak elhelyezése terén jelentett előnyt. Az 1965 májusában aláírt 10 millió dolláros magyar–iráni hitelegyezmény is ezt támasztja alá. Az egyezmény szövegét megtaláltam az Iráni Nemzeti Könyvtár és Levéltárban (National Library and Archives of Iran - NLI). Ez alapján az iráni kormány magyar tőkejavak vásárlására fodíthatta a 10 millió dolláros keretet. Ennek kamatja mindössze évi 2,5% volt. Az áruszállításokra kötött szerződéseket pedig 1967. december 31-ig meg kellett kötni a magyar külkereskedelmi vállalatok és a felhatalmazott iráni szervek között.⁴

Az iráni-magyar kulturális kapcsolatok előmozdítása érdekében Magyarország egy kulturális egyezmény megkötésére tett javaslatot 1965 végén.

A sportkapcsolatok terén megemlítenő előrehaladás volt tapasztalható, amely a Vasas labdarúgócsapatának sikeres teheráni vendégszereplésében, egy labdarúgó edző szerződtetésében az iráni válogatott mellé, valamint egy asztalitenisz edző szerződtetésében nyilvánult meg.

A magyar–iráni légügyi egyezmény megkötésére is szintén ekkor tett Magyarország javaslatot.

Összefoglalva megállapítható, hogy az iráni-magyar kapcsolatok alakulásában folyamatos, lassú fejlődés volt tapasztalható 1965 folyamán, elsősorban magyar kezdeményezésekből adódóan. A kezdeményezett meghívások realizálása miatt pedig 1966-ban a két ország közötti kapcsolatok jelentősen bővültek.

2. Mohammad Reza Pahlavi sah Magyarországra történő meghívásának előzményei

Az 1960-as években az iráni–magyar kapcsolatok jelentős mértékben szélesedtek, amely a szovjet–iráni gazdasági és kulturális kapcsolatok bővülésének is volt

köszönhető, amelyet számos magas szintű kölcsönös látogatás is alátámaszt, többek között Mohammad Reza Pahlavi sah látogatása a Szovjetunióban, valamint ikertestvérének, Ashrafnak látogatása Lengyelországban, emellett a lengyel külügyminiszter, Rapaczki látogatása Teheránban.⁵

A magyar–iráni, elsősorban gazdasági kapcsolatokat szintén a kölcsönös fejlesztésre irányuló törekvések jellemezték. A két ország közötti kereskedelmi forgalom 1955 és 1965 között megnégyszereződött, valamint 1965 májusában egy 10 millió dolláros hitelmegállapodás is aláírásra került. A kulturális kapcsolatok terén is javulás tapasztalható, amelyet többek között a nemzetközileg is elismert Naficy orvosprofesszor magyarországi látogatása, edzők szerződtetése, valamint a sportkapcsolatok bővülése is alátámaszt.⁶

A Magyarország és Irán között lebonyolított kölcsönös látogatások főleg a gazdaság és a kereskedelem területét érintették. 1963 júniusában Dr. Alinagi Alikhani gazdaságügyi miniszter vezetésével iráni delegáció érkezett Budapestre a két ország között létrejött vegyesbizottság ülésére. A magyar fővárosban elkezdett tárgyalások folytatására és befejezésére Teheránban került sor 1963 októberében, amikor Veres Péter a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetőhelyettes vezetésével magyar delegáció tartózkodott Iránban. Az 1965-ös Budapesti Nemzetközi Vásáron Dr. Ahmad Ziai, gazdaságügyi miniszterhelyettes vezetésével iráni delegáció vett részt. 1966 elején Dr. Sattler Tamás vezetésével Magyar a kőolajvásár lehetőségét tanulmányozó „olajdelegáció” tartózkodott és részesült kedvező fogadtatásban Iránban.⁷

Mohammad Reza Pahlavi iráni sah Magyarországra történő meghívásának kérdése már 1965 szeptemberében felvetődött, mindennek előtt a teheráni nagykövet, Bonyhádi Károly szorgalmazására. Ám ennek megvalósítását végül is még korainak találták, mivel Teherán részéről ugyanis semmilyen erre vonatkozó kezdeményezés nem történt. Emellett a Magyar politikai vezetés úgy gondolta, hogy Irán nyugat-barát politikájára való tekintettel érdemes lenne szem előtt tartani a fokozatosság elvét. Ugyanakkor mind a teheráni magyar nagykövetségnek, mind a Külügyminisztérium illetékes Területi Osztályának az volt a véleménye, hogy az iráni külügyminiszter Magyarországra történő meghívása igen kedvező hatással lenne a két ország közötti kapcsolatok alkulására. Abbas Aram iráni külügyminiszternek ekkor már volt érvényes meghívása Lengyelországba, Csehszlovákiába, Jugoszláviába és Romániába. Budapestre történő hivatalos meghívását a magyar kormány 1965. november 16-án határozatában hagyta jóvá.⁸

A látogatás előtt a magyar vezetés tanulmányozta Irán álláspontját a fontosabb nemzetközi kérdésekkel kapcsolatban, mint pl. az afro-ázsiai értekezlet, az USA vietnámi agressziója, az indiai-pakisztáni konfliktus, a német-kérdés, a leszerelés és az atomfegyverek betiltása.

3. Irán álláspontja nemzetközi kérdésekről

A teheráni Magyar nagykövetség részletes jelentést készített Péter János külügyminiszter részére a nemzetközi helyzet főbb eseményeivel kapcsolatos hivatalos Iráni álláspontról. A jelentés hosszan idézi Mohhamed Reza Pahlavi számos nyilatkozatát. Az egyik beszédben, amely 1965. augusztus 19-én, a Mossadegh –rezsim elleni, hivatalos iráni megfogalmazás szerint „népi felkelésnek” nevezett esemény 12. évfordulója alkalmából hangzott el, a következőket olvashatjuk: „Külpolitikánk az ENSZ Alapokmányán nyugszik. Mi szilárdan törekszünk a világbéke megőrzésére. Mi nem kíméljük magunkat, hogy elősegítsük az általános lefegyverzést, de amíg ez nem valósul meg, nekünk sokkal inkább mint valaha meg kell tennünk a szükséges erőfeszítéseket, hogy megvédjük országunkat ebben a zavaros világban. Jelenleg baráti kapcsolatokat tartunk fent muzulmán szomszédainkkal, vagy tisztán baráti alapon, vagy szövetségi alapon. A mi nagy északi szomszédunkkal, a Szovjetunióval még meghittebb jószomszédi viszonyt teremtettünk a kölcsönös megbecsülés alapján. Ezeknek a baráti kapcsolatoknak eredményeként technikai, gazdasági és kereskedelmi együttműködésünk jelentősen bővült. Ami nyugati barátainkkal és szövetségeseinkkel való kapcsolatainkat illeti, megköszönve a múltban nekünk nyújtott jelentős segítségüket, mi tiszteletben fogjuk tartani érdekeiket ugyanolyan mértékben, mint amilyen mértékben ők fogják tiszteletben tartani a mieinket.”⁹

1965. október 6-án pedig a Törvényhozó Gyűlés 21. ülészakájának megnyitása alkalmából mondott beszédben az uralkodó a következőket mondta Irán külpolitikájáról: „...Erőfeszítéseinket a nemzetközi béke megszilárdítására és e magasztos cél megvalósítására, az általános lefegyverzésre szenteltük. A jövőben is erőfeszítést teszünk ugyanúgy, mint a múltban. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy amíg a világ eléri ezt a magasztos, humánus célt, a világhelyzet arra kötelez bennünket, hogy mind jobban és jobban erőfeszítéseinket országunk biztonságának megvédésére szenteljük és betömjük a réseket, amelyek e területen vannak.”¹⁰

A jugoszláv–iráni (1963 december), a lengyel–iráni (1965 január), a szovjet–iráni (1965 július), a román–iráni (1965. október) tárgyalásokról kiadott közös közlemények egybevetése alapján Irán nyilvános állásfoglalása körvonalazódott bizonyos kérdésekben.

Aram külügyminiszter 1963 decemberében Belgrádban tett látogatást, ahol a nemzetközi kérdések közül a békés egymás mellett éléssel, az általános lefegyverzéssel, az ENSZ szerepének jelentőségével, a vitás kérdések tárgyalások útján történő rendezésével, a nemzetek közti együttműködés kiszélesítésével kapcsolatban tárgyaltak. Aram külügyminiszter külön állást foglalt amellett, hogy a fejlett országoknak támogatniuk kell a fejlődésben lévőket. Ezt követően aláírtak egy jugoszláv–iráni kulturális egyezményt. Tito elnök is fogadta Aramot, aki átadta a sah meghívását, amit Tito elfogadott, ezzel egyidejűleg pedig meghívta a sahot Jugoszláviába.¹¹

A lengyel–iráni kapcsolatokat illetve, az előzőleg már említett témákon kívül, Rapacky külügyminiszter iráni látogatása során tárgyaltak még a gyarmatosításról, amelynek minden formáját elutasították, valamint kijelentették, hogy erőfeszítést tesznek, hogy az új, független országok megszilárdíthassák gazdasági és politikai függetlenségüket. Egyetértettek az egyetemes béke és atomcsend egyezmény hatékonyságának szükségességében is. Mir Fendereski államtitkárral folytatott megbeszélés során az államtitkár egyetértését fejezte ki a német kérdés rendezésének szükségességéről Lengyelország biztonsága és Európa békéjének biztosítása érdekében. E kérdésről azonban az iráni fél nyilvánosan nem foglalt állást tekintettel az NSZK-val fennálló jó gazdasági kapcsolatokra.¹²

A sah 1965. június 21–július 3. között tett látogatást a Szovjetunióban. A látogatásról kiadott közös közlemény külpolitikával foglalkozó része a nemzetközi helyzetről alkotott közös álláspont megállapította a nemzetközi feszültségek csökkentése és a béke megszilárdítása érdekében tett erőfeszítések szükségességét. Kívánatosnak tartották egy egyezmény elérését az általános és teljes leszerelésről hatékony nemzetközi ellenőrzés alatt, elrendelve az atomfegyverek használatának tilalmát. Emellett az ENSZ szervezetének megerősítését és alapokmányának szigorú figyelembevételét kérték a világ békéjének és biztonságának szavatolása érdekében. A két fél elítélte a gyarmatosítás minden formáját és az ENSZ Közgyűlés által 1960. december 14-én elfogadott, a még gyarmati országok és népek számára függetlenség megadásáról szóló határozat feltétel nélküli életbe léptetését követelte, emellett támogatásukról biztosította azokat a népeket, amelyek nemzeti szabadságukért, politikai és gazdasági függetlenségükért harcolnak. Ezen kívül a két fél úgy vélte, hogy szükséges egy méltányos gazdasági forma biztosítása a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, hogy minden országnak lehetősége legyen a legkedvezőbb feltételek között fejlesztenie gazdaságát. Emellett a vezetők kérték az ENSZ Kereskedelem és Fejlesztési konferencia határozatainak mihamarabbi megvalósítását a fejlődő országok kereskedelmének fejlesztése érdekében. A dél-kelet-ázsiai konfliktus kapcsán kijelentették, hogy minden nemzetközi nézeteltérést az ENSZ Alapokmánya elveinek megfelelően és békésen kell rendezni.¹³

Az iráni–román tárgyalásokra Maurer miniszterelnök teheráni látogatásakor került sor, 1965. október 21–25. között. A közös közleményben rögzítették, hogy a nemzetközi kapcsolatoknak a szuverenitás, a nemzeti függetlenség és a területi integritás elveinek tiszteletben tartásán kell nyugodnia. A nemzetközi együttműködés megvalósítására és a béke védelmére kiváló eszköz lehet az ENSZ, hangsúlyozták Alapokmányának és a népek önrendelkezési jogának tiszteletben tartását. Emellett kifejezték azon óhajukat, hogy a nemzetek békés egymás mellett élése növelje az országok közötti széles együttműködést. Véleményük szerint ahhoz, hogy a kereskedelem hozzájáruljon az államok közeledéséhez, szükséges a nemzetközi gazdasági együttműködésnek és tovább fejlesztésének elsődlegességét biztosítani.¹⁴ A kapcsolatok fontosságát

mutatja az is, hogy aláírásra került egy 10 éves hosszű lejáratú szerződés is, amelynek értelmében Irán 10 év alatt 100 millió dollar értékű olajat szállít Romániának.

A világ más, Közép-Európán kívüli régió kérdéseivel kapcsolatos álláspontja Iránnak az alábbiak szerint alakult. Az USA vietnámi agressziójával kapcsolatban Dean Rusk külügyminiszter megpróbálta megnyerni a CENTO tagállamait a szervezet 1965. április 7-én megkezdett 13. minisztertanácsi ülésén, azonban ezt egyik ország sem támogatta. Irán hangsúlyozta, hogy a nézeteltéréseket tárgyalások útján kell rendezni. Irán nem érezte magát elkötelezettnek Dél-Vietnám vagy az USA irányában, annak ellenére sem, hogy 5000 tonna kőolajsegélyt küldött Dél-Vietnámnak.¹⁵

Az indiai-pakisztáni konfliktussal kapcsolatban Hoveyda miniszterelnök úgy fogalmazott, hogy a konfliktust békésen kell megoldani és a Kasmir kérdését az ENSZ javaslata alapján kell rendezni. Az arab országokkal kapcsolatban a baráti és testvéri kapcsolatok mellett kihangsúlyozta a mások ügyeibe való be nem avatkozás elvének tiszteletben tartását, amely elvezethet a békéhez és jóléthez.¹⁶

Ezek alapján tehát látható, hogy Irán a konfliktusok békés úton történő rendezésére törekedett, nem volt célja a fegyveres konfliktus egyetlen országgal sem. Azonban a maga védelmét nem bízta a véletlenre vagy arra, hogy a békében együtt élő országok nem fogják megtámadni csupán azért, mert kijelentette, hogy a békére törekszik. A sah ezért fordított nagy összegeket országának felfegyverzésére és védelme biztosítására.

4. A sah meghívásának előkészítése

Péter János külügyminiszter utasította Széphelyi Zoltánt, a nagykövetség I. titkárt, hogy szóban jelezze Abbas Aram külügyminiszternek a Magyarországra történő meghívása szándékát. Az első titkár szóban közölte is a hivatalos meghívást, amelyet Aram köszönettel fogadott. A meghívó hivatalos átadására 1965. december 15-én került sor, amelyre 1966 januárjában már meg is érkezett a válasz. Ebben Aram a meghívás időpontjának rögzítésénél kérte, hogy vegyék figyelembe a perzsa újév időpontját, amely március 21. és egy hétig tart. Emellett közölte, hogy magyarországi látogatását cseh-szlovákiai útjával kívánja összekapcsolni, előreláthatólag április végén.

A sah magyarországi látogatása előtt Széphelyi Zoltán magánjellegű beszélgetést folytatott Hoveyda miniszterelnökkel egy diplomáciai fogadáson. A beszélgetés folyamán kiderült, hogy Hoveyda már korábban, 1956-ban járt Magyarországon az ENSZ menekültügyi szervezetének megbízottjaként és kellemes emlékeket őriz országunkról. A beszélgetéshez a román ügyvivő is csatlakozott, s kiderült, hogy Hoveyda Romániában is járt, s meg nem nevezett személyes okra hivatkozva különös szimpátiát mutatott az ország iránt. Ezután Széphelyi Zoltán, utalva a mondotakra, megjegyezte, hogy milyen jó a románoknak, az ő szakértőik két hét alatt megkapják vízumot, a magyaroknak pedig két hónapot is kell várniuk.¹⁷

1966. május 10-én Abdol-Ahad Dara budapesti iráni nagykövetet Szarka Károly külügyminiszter-helyettes fogadta és hangsúlyozta, hogy nagy várakozással tekintenek a sah magyarországi látogatása elé. Abdol-Ahad Dara elmondta, hogy hasznos lenne, ha gazdasági kapcsolataink keretén belül hozzá tudnánk járulni Irán iparosításához. A beszélgetés során kiderült, hogy a sah érdeklődése széleskörű, feleségét, Farah Dibát, pedig elsősorban a szociális jellegű intézmények, kulturális téren a festészet, valamint a nőmozgalom és a nők egyenjogúságával összefüggő kérdések érdeklik. A nagykövet a beszélgetés alkalmával méltatta a sah politikáját és reformjait, különösen a nők egyenjogúsítása és a mezőgazdaság vonatkozásában tett intézkedéseit, valamint kiemelte azt is, hogy a sah népszerű, kizárólag a bigott vallásosok helyezkednek szembe vele. (Ők veszik majd át a hatalmat a sah bukása után, 1979-ben – Sz.S.) Dara e beszélgetés alkalmával, csak úgy mint több előző beszélgetés alkalmával is megemlítette a magyar szállodák magas költségeit, amelyet alig bírt kifizetni és emiatt reményeit fejezte ki, hogy a későbbiekben, a sah látogatását követően egy villában elhelyezett önálló nagykövetség felállítására kerül sor és ő kapja meg a budapesti posztot.¹⁸

Július 6-án a nagykövet újból Magyarországra látogatott, ahol megkapta a sah látogatásának előzetes programtervezetét. Ezzel kapcsolatban Darának csak két megjegyzése volt. Először, érdeklődött, hogy a császár által adni tervezett vacsora és fogadás számára miért az utolsó estét tartották fent, valamint kérte, hogy a rendezvényekre szóló meghívásoknál vegyék figyelembe, hogy Irán nincs diplomáciai kapcsolatban néhány országgal, úgy mint Izraellel, (EAK) Egyesült Arab Köztársasággal, Német Demokratikus Köztársasággal, Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal, Albániával, Kínával és a Vietnami Demokratikus Köztársasággal. Ezen ügyekben intézkedett a magyar fél. Azon kifogással szemben, miszerint a Cartactual térképein¹⁹ Arab-öböl, illetve Arab-öböl, Perzsa-öböl kettős elnevezés szerepel, kizárólag Perzsa-öböl helyett, a Külügyminisztérium szimpatizált, azonban felhívta Dara figyelmét arra, hogy a térképet nem kormány szerv adta ki, azonban igyekeznek álláspontjuknak érvényt szerezni. Emellett a nagykövet úr tájékoztatást kapott a két ország közötti légügyi egyezmény megkötésének kezdeményezéséről, valamint a közlekedési államtitkár Magyarországra való meghívásáról a tárgyalások lefolytatására. Emellett a nagykövet a megkötendő kulturális egyezmény tervezetét is megkapta. Tájékoztatást kapott arról is, hogy szeptember elején Eghbal gazdasági miniszter Magyarországra érkezik Bíró József külkereskedelmi miniszter meghívására.²⁰

A gazdasági tárgyalások előkészítésére, 1966. szeptember 1-jén meg is érkezett Dr. Manucher Eghbal gazdasági miniszter, az Iráni Nemzeti Olajtársaság igazgató tanácsának elnöke, volt miniszterelnök, az iráni Koronatanács tagja, a sahhoz igen közel álló személyiség, tanácsadó és politikájának feltétlen támogatója. Eghbal egyébként Párizsban orvosi diplomát szerzett, Iránban kórházakban is dolgozott, majd egészségügyi miniszterre nevezték ki. Mielőtt az Iráni Nemzeti Olajtársaság elnökévé választották, 1963-ban, Párizsban volt Irán állandó UNESCO képviselője.

Eghbal egyébként kissé hiú, protokollérzékeny embernek jellemezték, aki korán (reggel 5-kor) kel és nem szereti a késő esti órákra elhúzódó programokat. Magyarországi látogatásának fő célja az volt, hogy tárgyalásokat folytasson a két ország közötti gazdasági kapcsolatok bővítésének lehetőségeiről, különös tekintettel az esetleges magyar olajvásárlások kérdésére. Eghbal delegációjának tagja volt Asghai Rafii, a Nemzeti Iráni Olajtársaság (National Iranian Oil Company – NIOC) kereskedelmi igazgatója, Abdul Ahad Dara nagykövet, Dr. Nazem Ghaffari személyi titkár, valamint Dara és Eghbal úr felesége is. A tárgyalások során Biró József közölte, hogy megvizsgálják az iráni olajvásárlások lehetőségét, amelynek feltétele a csővezeték, valamint a gazdasági kapcsolatok olyan irányú fejlesztése, hogy hosszú lejáratú olajegyezmény keretében folyamatosan biztosítani tudják magyar áruk ellenértékével az olaj kifizetését, vagyis, hogy a magyarok ellenoldalon olyan termékeket exportáljanak, amelyek fedezhetik az olajvásárlások értékét. Eghbal úr ezt pozitívan fogadta és érdeklődött a konkrét olajvásárlások időpontjáról és mennyiségéről. Biró József konkrét választ nem tudott adni, de megjegyezte, hogy nagyobb mennyiség vásárlására 1970-től kerülhet sor.²¹

Az olajvásárlások növelését Irán egyébként azért sürgette, mert vitába keveredett a Nemzetközi Olajkonzorciummal, mert az olajkonzorcium elutasította Irán azon kérését, hogy 17%-kal növelje olajtermelését az 1954-es megállapodás alapján kezelésben lévő területen. Az 1954-es Konzorcium Egyezmény Mohammad Mossadegh olajállamosítása utáni kompromisszum volt, ugyanis az brit és amerikai kormány nyomást gyakorolt Mohammad Reza Pahlavi sáhra, hogy tárgyalják újra az Anglo-Perzsa Olajtársaság (későbbi néven British Petrol) tulajdonjogának kérdését. Nem mellékesen, a brit kabinet még gazdasági szankciókat is kivetett, amely például megtiltotta a legfontosabb áruk exportját Iránba. A bojkott sikeres bizonyult, mert komoly közellátási gondot okozott a lakosság számára.²² A 25 évre kötött megállapodás 40%-os tulajdonjogot biztosított a BP-nek, amerikai és francia olajcégekkel együtt az iráni olajra. Ezzel az amerikai olajcégek teljes ellenőrzést élveztek az iráni olaj kitermelése és az eladási ára felett. 1966 júliusában tárgyalások kezdődtek Londonban Irán (Eghbal) és a konzorcium között, amelyek végül nem vezettek eredményre. Irán a saját kitermelésének növelésén kívül azt is el szeretne volna érni, hogy a konzorcium 1970-re 200 millió tonnára növelje éves olajtermelését. A konzorcium képviselői azt állították, hogy a kitermelés növelése csak más országok kitermelésének rovására tudna létrejönni az piacokon való elhelyezés problémái miatt. Irán azonban türehtelennek tartotta azt, hogy míg 1949-50-ben az ország évi 32 millió tonna kitermelése első volt a Közel-Keleten, és többet termelt, mint Irak, Kuwait és Szaúd-Arábia együttvéve, addig most a 25 millió lélekszámú Iránnak évi 94 millió tonnával kell beérnie és a harmadik helyen áll a közel-keleti olajtermelésben Kuwait 109 millió tonnás és Szaúd-Arábia 99 millió tonnás termelése mellett. Irán lakossága pedig nagyobb, mint a Közel-Kelet olajtermelő országainak lakossága együttvéve. Irán a tárgyalások során még megjegyezte, hogy Kuwait, amelynek lakossága csupán az iráni népesség egyötöde, nem is tud mit kezdeni

olajjövendelmével, Iránnak azonban gondot jelent a fejlesztési terveihez szükséges anyagi keret biztosítása. Mindezen okokból Irán szükségesnek tartotta a szocialista országokkal való kapcsolatok szorosabbra fűzését, hogy olajára piacot találjon többek között a kelet-európai szocialista országokban. Szintén e célból Irán még tárgyalásokat folytatott olasz és francia olajtársaságokkal, Tajvannal és a Kínai Népköztársasággal. A Szovjetunió pedig kijelentette, hogy hajlandó nagyobb mennyiségű iráni olajat vásárolni. Ezen kívül Irán még számíthatott az OPEC országok támogatására is.²³

Az iráni gazdasági miniszter Dobi Istvánnal, az Enöki Tanács elnökével, államfővel és Fock Jenő miniszterelnök-helyettessel is folytatott tárgyalásokat az olajvásárlások növeléséről és a kapcsolatok bővítéséről. Az iráni delegáció tagjai a látogatás során megtekintették a százhalombattai műveket, egy acélcsőgyárat, valamint kirándultak a Balatonra is. Eghbal szeptember 6-i hazatérése előtt pozitívan nyilatkozott a vendéglátásról és a szerzett tapasztalatokról, valamint egyetértett, hogy a magas szintű kapcsolatok megteremtése és folytatása fontos, ezért iráni látogatásra hívta meg Dobi Istvánt és feleségét.²⁴

A sah magyarországi látogatásának megszervezésének és lebonyolításának segítésére a jugoszláviai magyar nagykövetség 1966. július 2-án küldte meg a beszámolót a sah jugoszláviai látogatásáról. Ebben a sah álláspontját megismerhettük számos kérdésről és a személyiségéről is kiderült pár érdekes információ, úgy mint, hogy csakis olajjal főzött vagy sült ételt fogyaszt, nem eszik disznóhúst, izraeli eredetű étel vagy ital felszolgálását sértésnek venné, italok közül a francia konyakot részesíti előnyben, Kent és IM cigarettát szív és szereti a gyümölcsöt.²⁵

Ezen kívül a magyaroknak értékelniük és elemezniük kellett a sah belgrádi és romániai látogatását is. E két látogatás során Irán főbb politikai elveit ismerhettük meg:

1. „Iráni független, nemzeti politikájának demonstrálása.
2. Állásfoglalás különböző társadalmi berendezkedésű országok együttműködése mellett – különösen gazdasági téren.
3. Állásfoglalás amellyel, hogy a nemzetközi kapcsolatoknak a szuverenitás, a jogegyenlőség, a mások ügyébe való be nem avatkozás elven kell alapulnia.
4. Kiállás a béke erősítésének és megőrzésének szükségessége mellett, elítélve a háborút, amely nem old meg semmit.”

A sah látogatása mindkét esetben a kapcsolatok erősítését és elsősorban a technikai és gazdasági együttműködés kiszélesítését és fejlesztését eredményezte.

Az iráni sajtóban szintén nagy visszhangot keltett a sah romániai és jugoszláviai látogatása, a Kayhan és Ettelaat napilapok is beszámoltak róla, ellentétben a sah magyarországi látogatásáról, amelyről az iráni levéltárban és könyvtárban kutatva nem találtam újságcikket a Kayhan és Ettelaat napilapokban. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy Magyarországgal összehasonlítva a két ország jelentősebb kereskedelmi partnere volt Iránnak országunknál.

5. Mohammad Reza Pahlavi sah Magyarországon

Irán sahinsahja, Mohammad Reza Pahlavi Arya Mehr és felesége, Farah Pahlavi, irán császárnéja 1966. szeptember 7 és 13 között hivatalos látogatást tett Magyarországon. Ezalatt megtekintettek számos ipari és mezőgazdasági üzemet, kulturális és tudományos létesítményt. A magyar lakosság melegen fogadta őket.²⁶

A sahot szeptember 7-én, 11 órakor ünnepélyes fogadtatásban részesítették a repülőtéren. Ezt követően délután 4 órakor már látogatást tett Dobi Istvánnál és Kállai Gyulánál, ahol a kitüntetések kölcsönös átadására is sor került, ezután pedig elkezték a tárgyalásokat a Parlamentben, ahol este Dobi István és felesége adott vacsorát.²⁷ Szeptember 8-án reggel Dobi István és Kállai Gyula viszontlátogatást tettek a sah szállásán Péter Jánossal együtt, majd a Hősök terére látogattak és részt vettek a koszorúzáson, ezt követően pedig megtekintették a Mai Irán című fénykép- és népművészeti kiállítást. Délután látogatást tettek a Ganz-Mávag Dieselmozdonygyárban, csütörtök este pedig Mohammad Reza Pahlavi és felesége vacsorát adott a Magyar Néphadsereg Központi Klubjának nyári helyiségében. A vacsorát fogadás követte, amelyen többek között Kállai Gyula és Dobi István is részt vett. Pénteken a sah és kísérete ellátogatott a Székesfehérvári Könnyűféműbe. Magyar részről elkísérte őket Kisházi Ödön, az Elnöki Tanács helyettes elnöke, Kiss Károly, az Elnöki Tanács titkára, Szarka Károly külügyminiszter-helyettes, Bonyhádi Károly, a Magyar Népköztársaság teheráni nagykövete, Erdei Lászlóné, a Magyar Nők Országos Tanácsának elnöke. A vendégeket megérkezésükkor dr. Lévárdi Ferenc nehézipari miniszter, Bujdosó Imre, a Fejér Megyei Tanács VB elnöke, dr. Tilinger István, a városi tanács vb elnöke fogadták. A vállalat igazgatója, Juhász János tájékoztatta a vendégeket Székesfehérvár történetéről, az üzem munkájáról, a fémű továbbfejlesztésének terveiről. A tájékoztatót üzemplátogatás követte. Az iráni sah elismeréssel nyilatkozott a látottakról és további sikereket kívánt a gyár munkájához. Ezt követően a küldöttség és kísérők Dunaújvárosba látogattak, ahol a Tanácsháza előtt több százan gyűltek össze a vendégek fogadására. Itt a város vezetői, többek között Dr. Horgos Gyula, kohó és gépipari miniszter, Tapolczai Jenő, a dunaújvárosi vb elnöke és Borovszki Ambrus, a Dunai Vasmű vezérigazgatója. Az iráni sahnak és feleségének népviseletbe öltözött lányok virágcsokrokkal kedveskedtek. Ezt követően Tapolczai Jenő a tanácssteremben tájékoztatta a vendégeket az akkor 15 éves város fejlődéséről, ipari, kulturális és szociális és egészségügyi intézményeiről, Borovszki Ambrus pedig a Dunai Vasmű munkáját és termelésének alakulását mutatta be. Mialatt a sah a vasművet látogatta, felesége, Farah Diba Dunaújváros kulturális és szociális létesítményeivel ismerkedett. Ezt követően az Aranycsillag szállodába látogattak, ahol a sah és sahanu tiszteletére Bujdosó Imre adott ebédet. Ezután pedig az iráni vendégek²⁸ visszautaztak a fővárosba. Este a Magyar Állami Operaházban az évadnyitó előadás előtt tekintették meg Bartók Béla: A kékszakállú herceg vára című operáját,

A fából faragott királyfi és A csodálatos mandarin című táncjátékot.^{29 30}A Magyar Állami Operaházban Kállai Gyula, a Minisztertanács elnöke üdvözölte Mohammad Reza Pahlavi Arya Mehr-t, Irán sahját, míg Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke köszöntötte a sah feleségét, Farah Pahlavit, amint a 2. ábrán is látható.

2. ábra

Az iráni sah és feleségének üdvözlése az Operaházban

Forrás: MTVA Sajtó- és Fotóarchívum. MTI-FOTO-852657. Készítette: Vigovszki Ferenc.

<https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-bDdtcDBrYIFxaHg3WE-cyYjg4dDdYdz09> Letöltés ideje: 2021.07.10

3. ábra

Vadászat Telkiben

Forrás: MTI Zrt. Fotóarchívum, MTI-FOTO-852661. Készítette: Vigovszki Ferenc.

<https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO->

[ZWhKcnRrV2tmWkFwR25tNDJCÚzBUdz09](https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-ZWhKcnRrV2tmWkFwR25tNDJCÚzBUdz09). Letöltés ideje: 2021. 07.10.

A sah, felesége és kíséretük szeptember 10-én, szombaton a Balatonaligai Állami Gazdaságba látogattak el. Első tájékoztatást kaptak a gazdaság munkájáról, majd megtekintették a kiterjedt gazdaság több részlegét. Elismeréssel nyilatkoztak a látotokról, majd folytatták útjukat a Balaton-part többi nevezetessége felé.³¹ Megtekintették a tihanyi múzeumot és templomot, ebédeltek Balatonfüreden, sétahajóztak a Balatonon, majd a szándódi Rév Csárdában vacsoráztak.³² Egyik jelentés szerint a

sah annyira felengedett, hogy énekelt.³³ Ezt követően pedig visszatértek szállásukra, a siófoki Európa Szállodába. Szeptember 11-én, vasárnap délután pedig a Telki Vadászházba voltak hivatalosak szarvasvadászatra és vacsorára.³⁴ A sah köztudottan szenvedélyes vadász volt, így örömmel fogadta a meghívást. Jó vadászként azt is számon tartotta, hogy a magyar erdők mily világhírű, csodálatos, aranyérmes trófeákat neveltek. A vadászat során a sahnak sikerült egy bikát elejtenie, amelynek agancsait magával tervezte vinni Iránba.³⁵ A 3. ábra a trófeákat szemlélő vadászokat mutatja a telki vadászház előtt. Mohammad Reza Pahlavi iráni sah szemléli az általa elejtett bikát Irán nagykövetével, Abdul Ahad Dara-val.

4. ábra

Búcsúztatás a repülőtéren

Forrás: MTI Zrt. Fotóarchívum. MTI-FOTO-852669. Készítette: Vigovszki Ferenc.

<https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-cWhqMVpTdHBLa215eUMzV1RVQWVZZz09>. Letöltés ideje: 2021.07.10.

Beszámolók szerint a sah a vadászatot követő vacsorán annyira jól érezte magát, hogy táncolt is.³⁶ Az utolsó előtti Magyarországon töltött napon lefolytatták a záró tárgyalásokat, majd a Nemzeti Galériában és az UVATERV-nél tettek látogatást. Ezután várost néztek, majd délután a sajtó képviselőivel találkoztak a Gellér Szálló gobelin termében. Este 8 órakor az Elnöki Tanács tartott fogadást a Parlamentben, ahol Dobi Istvánt követően a sah mondott pohárköszöntőt. Szeptember 13-án ünnepélyes búcsúztatást követően a sah és felesége elhagyta hazánkat a Varsóban folytatta a szocialista országok látogatását.³⁷ A búcsúztatás során magyar népviseletbe öltözött hostessek virágcsokrot adtak a sahnak és feleségének, amint az a 4. ábra látható.

Az iráni–magyar tárgyalásokat illetve, Magyarország részéről a Kormány képviselőjében a megbeszéléseket Kállai Gyula vezette, az Elnöki Tanács részéről, pedig Dobi István. Perzsa részről Aram külügyminiszter még hivatalos megbeszéléseket folytatott Péter János külügyminiszterrel és Biro Józseffel is. A tárgyalásokon nemzetközi kérdések és a két ország kapcsolatainak kérdései kerültek megbeszélésre. Emellett a két fél tájékoztatta egymást néhány belpolitikai vonatkozású kérdéstről is. A tárgyalások eredményeként megállapítható volt, hogy a nemzetközi élet sok kérdésében az iráni sah álláspontját magyarországhoz közel álló módon fogalmazta meg, amelyek közül a legfontosabbak voltak a háború, mint politikai problémák megoldási eszközének az elutasítása, a békés egymás mellett élés politikájának szorgalmazása, amely a sah szerint „egyedül szolgálja a világbékét és a civilizáció fejlődését”. Emellett nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a szocialista országok és Irán között a „kölcsonös gyanakvás szelleme” kezd eloszlani és lehetségesnek tartotta, hogy ezekkel az országokkal jó együttműködés alakuljon ki. Úgy gondolta, hogy a világbéke megerősödésének záloga a szocialista országok fejlődése. Külön kihangsúlyozta azt is, hogy Irán kiváló kapcsolatokat ápol a Szovjetunióval. Kitért a Szovjetunió által létesítendő acélmű, valamint az 1970-től induló iráni gázszállítás jelentőségére. Az európai szocialista országokhoz fűződő kapcsolataik fejlesztése tekintetében optimista volt, megemlítette, hogy Romániával különösen hasznos megállapodásokat kötöttek. Iránnak szomszédaival fennálló kapcsolatait jónak mondta. Utalt arra, hogy a Perzsa-öböl még fel nem szabadult országaival a függetlenségük visszanyerése után az egyenjogúság alapján kíván kapcsolatot létesíteni. Erre vonatkozóan hangsúlyozta, hogy egyetlen országgal szemben sincsenek területi követeléseik. A sah ezen kívül a tárgyalások során érintette a fejlett és fejletlen országok közötti szakadék növekedési esélyét és néhány iráni belpolitikai kérdéstről is tájékoztatást adott. Egyik legnagyobb problémájukként a szakemberhiányt jelölte meg, de szerinte ezt enyhíti majd az, hogy felfuttatják a szakemberképzésüket: 30 ezer egyetemista tanult mind Iránban, mind külföldön. Az írástudalanság felszámolására 10 évet tűzött ki célul. Ennek megvalósítására felajánlotta az UNESCO-nak egy napi katonai kiadásuknak megfelelő összeget.³⁸

A társadalom átalakítására mélyreható szociális reformot halytanak végre, amelynek célja az életszínvonal emelése, az iparosítás, a földreform végrehajtása a célból, hogy a jelenlegi 70%-os mezőgazdasági foglalkoztatottsági arányt csökkentsék. "Filozófiánk az – mondta a sah –, hogy a trösztök és kartellek magánkézben nem lehetnek. Ugyancsak állami tulajdont kell, hogy képezzenek azok a javak, amelyeket nem emberi kéz hozott létre, így az erdő, a bányakincsek, stb." A magánvállalatok alkalmazottai között fel kell osztani a nyereség 20%-át.³⁹

A kétoldalú kapcsolataink tekintetében a sah javasolta az olajszállításban való együttműködést. Felvetette annak gondolatát is, hogy az európai szocialista országok a Fekete vagy Adriai tengerre nagy úrtartalmú tankhajó befogadására alkalmas kikötőt létesítsenek közös beruházással. Javaslat alapján az első esetben a Duna szolgálhatna a továbbszállítás egyik útjaként, a második esetben pedig Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország olajvezetéken keresztül jutna az olajhoz. Megemlítette azt is, hogy két külön kikötőt lehetne építeni, egyiket a Fekete-tengeren, Bulgária és Románia számára, a másikat pedig az Adriai-tengeren Jugoszláviában a többi érdekelt szocialista ország számára. Jelezte, hogy e kérdésben a külügyminiszterük hivatalosan érintkezésbe lép majd a szocialista országok teheráni nagyköveteivel.⁴⁰

Magyar részről Kállai hangsúlyozta az iráni uralkodó magyarországi látogatásának jelentőségét, ismertette a felszabadulás utáni történelmünk tanulságait, társadalmunk és gazdasági életünk fejlődését, majd néhány nemzetközi kérdést is kifejtette, többek között szintén a békés egymás mellett élés fontosságát hangsúlyozta, amely lehetővé teszi a béke biztosítását és a különböző társadalmi rendszerű országok közötti jó gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítését. Szerinte ezzel a nemzetközi kérdések, többek között a leszerelés megoldásához közelebb kerülhetünk, amelyben Iránnal egyetértenek. Ennek ellenére akadtak olyan kérdések is, amelyekben nem vártak egyetértést. Ilyen volt az USA vietnámi agressziója, valamint a Nyugat-német újrafegyverkezés. Az iráni-magyar kapcsolatokat illetőleg Kállai véleménye az volt, hogy azok az utóbbi években jelentősen fejlődtek. Irán előkelő helyet foglalt el Magyarország fejlődő országokkal fenntartott gazdasági kapcsolatainak tekintetében, a tavasszal aláírt kereskedelmi megállapodás 3 év alatt a forgalom háromszorosára növelését tette lehetővé. Ezen kívül Magyarország a gazdasági kapcsolataik fejlesztésére további lehetőségeket látott, és kijelentette, hogy kész résztvenni az iráni gazdaság fejlesztésében, elsősorban az alábbi területeken: öntözőművek létesítése, kikötők fejlesztése, csőgyár szállítás, vasúti felszerelés szállítása, híradástechnikai felszerelés szállítása, mezőgazdasági gépek szállítása.⁴¹

Az országokról tartott beszámolókat követően az iráni sah hivatalos látogatásra hívta meg Dobi Istvánt és Kállai Gyulát. Aram külügyminiszter ugyancsak hivatalos látogatásra hívta Péter Jánost. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően és iráni kérésre ezen meghívások közül sajtóközleményben csupán Dobi István meghívását rögzítették.⁴²

A sah kísérete mindemellett a magyar külkereskedelmi szervekkel tárgyalásokat folytattak magyar lovak, juhok, traktorok, hidroglóbuszok, orvosi berendezések szállításáról is.⁴³ A tárgyalások alapján azt a következtetést vont le a magyar fél, hogy az iráni sah az európai szocialista országokkal a kapcsolatok jeletős és tartós szélesítését kívánja elérni. Ennek célja az iráni gazdaság gyorsabb fejlesztésének biztosítása, a nyugati hatalmaktól független külpolitikai irányvonal demonstrálása, valamint a saját belpolitikai helyzetének megerősítése, amely együtt jár a célkitűzéssel is, hogy dinasztijának helyzetét tartósítsa. A sahot a magyar fél csiszolt, jól képzett tárgyalópartnernek tartotta, aki határozottan fogalmazza meg álláspontját, a magyar-iráni kapcsolatok konkrét kérdéseit illetően azonban nem tudott részletekbe bocsátkozni. Azonban kitűnt, hogy az iráni kormány politikájának kizárólagos irányítója a sah, kíséretének tagjai csak mellékes szerepet tölthettek be, kivéve Aram külügyminisztert, aki a sah jelenléte nélkül is megfelelő önállóságról tett tanúságot.⁴⁴

Az iráni uralkodót nagymértékben impresszionálta mindaz, amit Magyarországon tapasztalt gazdasági és kulturális téren is. Meglepetését is kifejezésre juttatta, leginkább a zárótárgyaláson, hogy nálunk fejlettebb viszonyokat talált, mint amit eddigi ismeretei alapján várt. A gazdasági létesítményeinkben látottak alapján beszoztottjait részletesebb információk beszerzésére utasította az alumíniumiparunkat és a vízügyi berendezkedéseinket illetően.⁴⁵

Aram külügyminiszter alkalomadtán puhatolózott azirányban, hogy nem kerül-e sor a látogatás során találkozóra a sah és Kádár János között. Mivel erre határozott kérés nem történt, a magyar fél kitért a válaszadás alól.⁴⁶ A tárgyalások befejeztével meglepedéssel állapították meg, hogy a két ország közötti kapcsolatok jó irányban fejlődnek és azok bővítései kedvezőek, elsősorban gazdasági és kulturális téren. Emellett a felek kifejezésre juttatták elhatározásukat, hogy szakdelegációi szinten tárgyalásokat kezdenek műszaki-tudományos együttműködési és légyügyi egyezmény megkötése céljából. A magyar fél kifejezésre juttatta rokonszenvét az iráni nép gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődésre irányuló erőfeszítéseit és kiemelte a sah írástudatlanság felszámolására tett lépéseinek jelentőségét. Az iráni sah elismeréssel beszélt a magyar nép békés építőmunkájának eredményeiről, valamint vendégszeretetéről és a fogadtatásról, amelyben részesült. A felek továbbá kifejezésre juttatták, hogy fontosnak tartják a békés egymás mellett élés elvét, amely hatékonyan járul hozzá a nemzetközi feszültség csökkentéséhez, és lehetővé teszi, hogy a népek békében és biztonságban tevékenykedjenek nemzeti felemelkedésükért, életkörülményeik javításáért. Megerősítették, hogy tiszteletben tartják a nemzeti függetlenség, az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvét, mert úgy tartották, hogy a helyi konfliktusok a világ bármely részét a világháború veszélyének csíráját hordozzák magukban. A felek tájékoztatták egymás a délkelet-ázsiai helyzettel kapcsolatos álláspontjukról is, aggodulmukat kifejezve a fegyveres konfliktusok kiszélesedéséből eredő fokozódó nemzetközi veszély miatt és hangsúlyozták, hogy érvényt kell szerezni az 1954. évi genfi egyezménynek és biztosítani kell a vietnámi nép jogát, hogy maga döntsön sorsáról.⁴⁷

Az iráni sah a magyar és külföldi tudósítók kérdéseire is válaszolt a Gellért Szállóban tartott sajtótájékoztatón. A magyar-iráni kapcsolatokról feltett kérdésekre a sah meglepedését fejezte ki, hogy a két ország kereskedelmi forgalma az utóbbi években megháromszorozódott, ennek fejlesztése mindkét fél érdekében áll. Magyarországi benyomásairól szólva elmondta, hogy alkalma nyílt meggyőződni mind az ipar, mind a mezőgazdaság fejlettségéről. A vietnámi háborúról szóló kérdésre azt válaszolta, hogy Irán álláspontja szerint a genfi egyezmény alapján kell a konfliktust megoldani. Irán és a szomszédos országok viszonyának kérdésénél először a legnagyobb szomszédjukat, a Szovjetuniót említette, amellyel 2500 kilométeres határa van és olyannyira baráti viszonyban vannak, hogy közös gátat építenek a határfolyón és a Szovjetunió hamarosan vasművet fog építeni Iránban, valamint remélik, hogy 1970-ig nagyobb mennyiségű gázszállítást kezdhetnek a Szovjetunióba. Ezen felül kulturális egyezményt is kötöttek és eredményes kulturális cserét valósítanak meg amellet, hogy tiszteletben tartják egymás berendezkedését és függetlenségét. Kijelentette továbbá, hogy „Nem hinném, hogy barátságunk az Egyesült Államokkal akadály lenne a szocialista országokhoz való közeledésnek.” Irán arra törekszik, hogy minden országgal jó viszonyban legyen.⁴⁸

6. A sah látogatása utáni fejlemények

Mohammad Reza Pahlavi iráni sah magyarországi látogatását többen, több féleképp értékelték. Széphelyi Zoltán követségi ügyvivő nem volt meglepedve a találkozó magyar részről történt felkészültségéről. Ezzel szemben a külügyminisztérium főosztályvezetője, Tóth Elek a találkozót jóra értékelte.

Széphelyi Zoltán a látogatás visszhangjának értékelésénél megállapította, hogy a látogatás politikai téren sokkal sikeresebb volt, mint gazdasági téren. A közlemények politikai részébe új fejlemények kerültek, gazdasági részébe azonban csak annyi került, hogy „megegyeztek, hogy majd megegyeznek” – írta Széphelyi Zoltán a bolgár ügyvivő véleményéről. Sajnálattal állapította meg, hogy konkrét gazdasági eredmények nem születtek, ami azt jelentette, hogy ennél csak kedvezőtlenebb helyzetből és feltételekkel kellett tárgyalnunk. Szerinte a nagykövetség minden erőfeszítést megtett arra vonatkozóan, hogy bebizonyítsák, hogy minden döntés a sah kezében összpontosul, valamint a politikai vezetőket is tájékoztatták a sah tárgyalások során nyújtott magatartásáról, hogy az ne okozzon meglepetést, azonban erőfeszítéseik nem kaptak kellő figyelmet. Annak ellenére, hogy a sah legnagyobb érdeklődéssel magyarországi látogatását várta, amely Bakhtiari előkészítésének volt köszönhető, aki Magyarországról mondta a legjobbakat. Azimi újságíró szerint politikailag a bulgáriai látogatás jobb volt a magyarnál, de a legjobban a lengyel sikerül. Azimi hozzátette, hogy nálunk nem kaptak meghívást ebédre, vacsorákra, pedig ott mindkét államfő lényeges dolgokról beszélt a pohárköszöntőben. Ennek ellenére a látogatást

nagyon pozitívnak értékelte. A női vonalról, vagyis a küldöttség feleségeitől visszaérkező vélemény-nyilvánítások alapján a sah turisztikailag Magyarországon érezte magát legjobban. A látogatással kapcsolatos tartózkodóbb megnyilvánulás annak tudható be, hogy a többi szocialista országban a párt első titkára fogadta a sahot, nálunk pedig nem került sor a sah és Kádár János találkozására. Ez mindenki számára nagy meglepetést váltott ki. Széphelyi Zoltán pont e találkozó elmaradása miatt jutott arra a véleményre, hogy előzetes jelzéseik nem részesültek kellő figyelemben.⁴⁹ Ezt Tóth Elek, a külügyminisztérium főosztályvezetője megcáfolta, ugyanis a nagykövetségünkre küldött levelében azt írta, hogy a tőlük kapott információk és jelzések kellő figyelmet kaptak, azok gondos tanulmányozása szerves részét képezte a látogatásra való felkészülésnek. A nagykövetség értékelésével sem értettek egyek, miszerint a látogatás politikailag sikeresebb volt, mint gazdaságilag, ugyanis mind Magyarország, mind Bulgária, mind Lengyelország szeptemberi látogatása során a gazdasági kérdések voltak előtérbe hozva a tárgyalások folyamán. Maga az iráni delegáció is a gazdasági kérdésekre, ezen belül az olajvásárlásokra helyezte a hangsúlyt. Azzal egyetértenek, hogy konkrét gazdasági megállapodások nem születtek a látogatás folyamán, de szerintük ez nem csökkent a látogatás jelentőségéből. Szerintük az iráni fél sem volt felkészülve arra, hogy megvitassa a gazdasági kapcsolataink állapotát és érdembeli tárgyalásokat kezdjen kétoldalú megállapodásokról.⁵⁰

Az iráni sajtóvisszhang pozitív volt, a sah szerepének túldimenzionalizálása, Irán nemzetközi tekintélyének növelése és hangsúlyozása érdekében kis és pontatlan hírek megjelenése volt jellemző. A meglátogatott országot a küldött anyagok alapján bemutatták, de az országokba látogató újságírók nem közöltek cikkeket az országokról. A sajtó leginkább a látogatássorozat főbb eseményeit hangsúlyozta. Az Ettelaat és Kayhan folyóiratok a romániai látogatásra fókuszáltak. Magyar vonatkozásban a legnagyobb sajtóvisszhangot a budapesti sajtókonferencia kapta, kiemelve, hogy Irán barátsága a Nyugattal nem képezi akadályát a Kelettel való barátságának. Az iráni sajtó láthatóan nagy erőfeszítést tett a látogatás eredményeként gazdasági sikereket elkönyvelni, hangsúlyozva, hogy Magyarország újabb 6 millió dolláros hitelt ajánlott fel Iránnak, természetesen Iránnak és a sahnak köszönhetően. A rádió és TV is tudósított a látogatás eseményeiről a Pars ügynökség közleményei alapján. A filmszínházak a látogatásokról készült hirdőkat vetítették. A Magyarországról kapott propagandaanyagok közül legnagyobb sikert a „Magyarország 66” és a „Magyarország” c. könyvek aratták, amelyeket a kíséret tagjai között osztottak szét.⁵¹

A gazdasági kapcsolatokat illetve a két ország közötti kereskedelmi forgalom hosszúlejáratú kereskedelmi és fizetési megállapodás alapján bonyolódott. A három évre szóló megállapodás 1966. május 5-én kötött, amely felmondás hiányában hallgatólagosan 1-1 évre automatikusan meghosszabbodott. A megállapodás kontingensei oldalanként a következő forgalom bonyolítását irányozták elő: 1966/67: 13

millió dollár, 1967/68: 14,6 millió dollár, 1968/69: 16,5 millió dollár. A megállapodás biztosította a legnagyobb kedvezmény elvét. 1967 februárjában hatályba lépett az 1965. május 10-én kötött, 10 millió dollár értékben, 2,5% évi kamattal 8 évig terjedhető hitelre vonatkozó megállapodás is. Az ennek keretében az üzletek megkötésére előírt határidő 1967 vége volt, de a felek egyetértésben ezt 1969 végéig meghosszabbították. 1968 januárjában a magyar fél az illetékes iráni szervek tudomására hozta, hogy kész tárgyalásokat kezdeni iráni nyersolaj vásárlásáról magyar gépipari cikkek szállítása ellenében. Irán szívesen fogadta a külföldi tőkebefektetéseket az ipari beruházások terén is. A magyar vállalatok iráni vállalkozásokban való részvételét azonban akadályozta az a törvényes rendelkezés, mely tiltja külföldi állami tulajdonban lévő vállalatok tőkereszesedését iráni állami vagy magánvállalatban. Iránban a Metalimpex rendelkezett állandó vállalati irodával, a jövőben pedig további vállalati irodák felállítását tervezték. Magyar kezdeményezésre 1967 júniusában az iráni fél tárgyalásokat folytatott Teheránban a MALÉV küldöttségével, amelynek eredményeként vállalati légügyi szerződés került aláírásra.⁵²

Összefoglaló

Mindent összevetve, Mohammad Reza Pahlavi iráni sah magyarországi látogatása nagy lendületet adott a magyar-iráni kapcsolatok fejlődésének. A sah látogatása folyamán sor került a magyar-iráni kulturális egyezmény parafálására külügyminiszteri szinten. Megállapodás született arról, hogy szakdelegációk szintjén tárgyalásokat kezdünk légügyi egyezmény kötéséről. Az iráni fél ígéretet tett, hogy a korábban már átadott műszaki-tudományos együttműködési egyezmény-tervezetet tanulmányozni fogják. Azt is közölték iráni részről, hogy a jövő költségvetési évben (1967. március 21-től) önálló nagykövetséget hoznak létre Budapesten. Magyar részről kilátásba helyezték, hogy a nyersolaj vásárlására vonatkozó iráni javaslatot tanulmányozni fogják, az olaj iránti igényekre vonatkozóan 1967-ben tudnak nyilatkozni. A tárgyalások végeztével a sah hivatalos látogatásra hívta Dobi Istvánt, az Elnöki Tanács elnökét, és Kállai Gyulát, a Minisztertanács elnökét. Aram külügyminiszter ugyancsak hivatalos látogatásra hívta meg Péter Jánost. A magas szintű látogatást követően kapcsolataink intenzíven fejlődtek, számos látogatásra került sor a két ország viszonylatában.⁵³ 1968-ban Darvas László azt írta, hogy nagy örömmel szolgál számára, hogy kijelentheti, hogy a mindkét oldal által megtett erőfeszítéseknek köszönhetően a két ország közötti gazdasági kapcsolatok gyors fejlődést mutatnak az elmúlt években. Ezen erőfeszítések eredményeként aláírták a gazdasági, tudományos és technikai együttműködésről szóló egyezményt is, amelynek értelmében Magyarország nyersolaj és más iráni termékek vásárlását tervezte különféle magyar ipari termékek szállítása ellenében. Darvas László szerint ez a megállapodás egy fontos hozzájárulás volt az azt követő magyar-iráni gazdasági kapcsolatok további

gyors bővítéséhez. Ezért rendkívül fontosnak tartotta, hogy a gazdasági kapcsolatok előmozdításában elkötelezett személyek megismerkedjenek egymás országának gazdaságával.⁵⁴ A budapesti iráni nagykövetség felállítására 1969-ben került sor.

Jegyzetek/Notes

¹ http://www.coldwar.hu/finding_aids/hungary/emb_hun.html

² MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az iráni sah magyarországi látogatása. KÜM 00597/36.

³ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A magyar-iráni kapcsolatok alakulása. 1624/9, KÜM 004349, szig. titk

⁴ Utazási jelentés és látogatás Romániában és Magyarországon. Dokumentum azonosítója: 230/037631. A létrehozás dátuma / időszaka: 1968. Megjelenés: 159 levél. Letöltési azonosító: 25127/07. [سند]. گزارش مسافرت و بازدید از رومانی و مجارستان [سند]. ۲۵۱۲۷/۲۳۰. تاریخ / دوره شناسه سند: ۱۳۴۷. مشخصات ظاهری: ۱۵۹ برگ. شناسه بازیابی: ۲۵۱۲۷/۱/۷ - ایجاد: ۱۳۴۷.

⁵ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Javaslat az iráni külügyminiszter magyarországi meghívására. 586/9, KÜM 004286/1. szám

⁶ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Javaslat Abbas Aram iráni külügyminiszter meghívására. 1080/Dz 662/9, KÜM 004286/1. Szám.

⁷ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Javaslat az iráni külügyminiszter magyarországi meghívására. 586/9, KÜM 004286/1. Szám.

⁸ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Javaslat Abbas Aram iráni külügyminiszter meghívására. 1080/Dz 662/9, KÜM 004286/1. Szám.

⁹ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A nemzetközi helyzet főbb kérdéseivel kapcsolatos hivatalos iráni álláspont. 004286/2/1965., 135/szig.titk.65.

¹⁰ U.o.

¹¹ U.o.

¹² U.o.

¹³ U.o.

¹⁴ U.o.

¹⁵ U.o.

¹⁶ U.o.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A. Aram külügyminiszter meghívása Magyarországra. 6/szig.titk.66., 001322 KÜM, 004286/6/1965.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A. A. Dara iráni nagykövet látogatásai. 22/sz/66.

¹⁹ Az 1965–1993 között megjelent Cartactual a világon az egyetlen olyan folyóirat volt, amely a Földünkön végbemenő, térképi tartalmat módosító változásról térképes formában adott hírt. Térképei bemutatták a közigazgatási határváltozásokat, az új utak futását, az új víztározók elhelyezkedését, a jelentősebb új ipari üzemek létesítését, stb. A sajtótérképek célja, hogy gyors, meggyőző és referencia-jellegű térképi adatokkal segítsék más, az aktuális változásokra vonatkozó szöveges vagy szóbeli információközléseket (pl.: katonai, földrajzi,

éghajlati stb.). Magyarország is a Cartactual térképeit használta, amelyen a Perzsa-öböl, Arab-öböl kettős elnevezés szerepelt, amelyet nehezményezett a sah.

²⁰ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Hoveyda Miniszterelnökkel beszélgetés. 004683, I. szám. Külügyminisztérium Központi Titkos Ügykezelőség, Nyilvántartási szám: 003804.

²¹ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az Iráni Nemzeti Olajtársaság elnökének magyarországi látogatása. 004203 sz. 991/Sz.

²² Kinzer, S. (2003): All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror. John Wiley & Sons.

²³ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az Irán és a Nemzetközi Olajkonzorcium közötti vita. 005298 szám.

²⁴ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az Iráni Nemzeti Olajtársaság elnökének magyarországi látogatása. 004203 sz. 991/Sz.

²⁵ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az iráni sah jugoszláviai látogatása. 00597/11. sz., Belgrád 158/1. Sz.t., 1966.

²⁶ Közlemény az iráni sah magyarországi látogatásáról. Igazságügyminisztérium BV. Országos Parancsnokság kiadványa. Heti Híradó. X. Évfolyam, 38. szám. 1966. szeptember 23., 1.o.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A Magyar Forradalmi Munkás-Parasztkormány 3296/1966. sz. határozata. 00597/21. sz.

²⁸ Az iráni sah Székesfehérváron és Dunaújvárosban. Kelet-Magyarország. Az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei bizottsága és a megyei tanács lapja. XXVII. évfolyam, 214. szám. 1966. szeptember 10., szombat.

²⁹ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A Magyar Forradalmi Munkás-Parasztkormány 3296/1966. sz. határozata. 00597/21. sz.

³⁰ <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-bDdtcDBrYIFxaHg3WEcyYjg4dDdYdz09>

³¹ Kelet-Magyarország. Az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei bizottsága és a megyei tanács lapja. XXVII. évfolyam, 966-09-02 / 207. szám.

³² MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A Magyar Forradalmi Munkás-Parasztkormány 3296/1966. sz. határozata. 00597/21. sz.

³³ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Tolmácsjelentések az iráni sah magyarországi utazásáról. 00597/37.

³⁴ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A Magyar Forradalmi Munkás-Parasztkormány 3296/1966. sz. határozata. 00597/21. sz.

³⁵ Az iráni sah szarvasvadászata. Magyar Vadász. 1966-11 / 11. szám.

³⁶ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Tolmácsjelentések az iráni sah magyarországi utazásáról. 00597/37.

³⁷ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A Magyar Forradalmi Munkás-Parasztkormány 3296/1966. sz. határozata. 00597/21. sz.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Jelentés az MSzMP KB Politikai Bizottságának Mohammad Reza Iráni sahhal folytatott tárgyalásokról. 00597/35/1966.

³⁹ U.o.

⁴⁰ U.o.

⁴¹ U.o.

⁴² U.o.

⁴³ U.o.

⁴⁴ U.o.

⁴⁵ U.o.

⁴⁶ U.o.

⁴⁷ Közlemény az iráni sah magyarországi látogatásáról. Igazságügyminisztérium BV. Országos Parancsnokság kiadványa. Heti Híradó. X. Évfolyam, 38. szám. 1966. szeptember 23., 1. o.

⁴⁸ A Magyar-iráni kapcsolatokról és Irán külpolitikájáról nyilatkozott a sah. Igazságügyminisztérium BV. Országos Parancsnokság kiadványa. Heti Híradó. X. Évfolyam, 38. szám. 1966. szeptember 23., 1. o.

⁴⁹ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az iráni sah magyarországi látogatásának visszahangja. 00597/33/szig.titk.66.

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az iráni sah magyarországi látogatásának visszahangja. 00597/40.

⁵¹ MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az iráni sah magyarországi látogatásának visszahangja. 00597/33/szig.titk.66.

⁵² MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Feljegyzés. Tárgy: Irán és a magyar-iráni kapcsolatok. 00597/34.

⁵³ U.o.

⁵⁴ تاریخ /دوره ایجاد: ۱۳۴۷. شناسه سند: ۲۵۱۲۷/۲۳۰. گزارش مسافرت و بازدید از رومانی و مجارستان [سند] شناسه ۲۵۱۲۷/۱/۷. مشخصات ظاهری: ۱۵۹ برگ. شناسه بازیابی: ۲۵۱۲۷/۱/۷. Utazási jelentés és látogatás Romániában és Magyarországon. Dokumentum azonosítója: 230/25127. A létrehozás dátuma / időszaka: 1968. Megjelenés: 159 levél. Letöltési azonosító: 25127/07).

Felhasznált irodalom/References

Elsődleges források:

Utazási jelentés és látogatás Romániában és Magyarországon. Dokumentum azonosítója: 230/25127. A létrehozás dátuma / időszaka: 1968. Megjelenés: 159 levél. Letöltési azonosító: 25127/07). [سند]. گزارش مسافرت و بازدید از رومانی و مجارستان [سند]. شناسه ۲۵۱۲۷/۱/۷. مشخصات ظاهری: ۱۵۹ برگ. شناسه بازیابی: ۲۵۱۲۷/۱/۷. شناسه سند: ۲۵۱۲۷/۲۳۰. تاریخ /دوره ایجاد: ۱۳۴۷. مشخصات ظاهری: ۱۵۹ برگ. شناسه بازیابی: ۲۵۱۲۷/۱/۷. Utazási jelentés és látogatás Romániában és Magyarországon. Dokumentum azonosítója: 230/25127. A létrehozás dátuma / időszaka: 1968. Megjelenés: 159 levél. Letöltési azonosító: 25127/07. [سند]. گزارش مسافرت و بازدید از رومانی و مجارستان [سند]. شناسه ۲۵۱۲۷/۱/۷. مشخصات ظاهری: ۱۵۹ برگ. شناسه بازیابی: ۲۵۱۲۷/۱/۷. شناسه سند: ۲۵۱۲۷/۲۳۰. تاریخ /دوره ایجاد: ۱۳۴۷. مشخصات ظاهری: ۱۵۹ برگ. شناسه بازیابی: ۲۵۱۲۷/۱/۷.

Utazási jelentés és látogatás Romániában és Magyarországon. Dokumentum azonosítója: 230/037631. A létrehozás dátuma / időszaka: 1968. Megjelenés: 159 levél. Letöltési azonosító: 25127/07. [سند]. گزارش مسافرت و بازدید از رومانی و مجارستان [سند]. شناسه ۲۵۱۲۷/۱/۷. مشخصات ظاهری: ۱۵۹ برگ. شناسه بازیابی: ۲۵۱۲۷/۱/۷. شناسه سند: ۲۵۱۲۷/۲۳۰. تاریخ /دوره ایجاد: ۱۳۴۷. مشخصات ظاهری: ۱۵۹ برگ. شناسه بازیابی: ۲۵۱۲۷/۱/۷.

MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A. A. Dara iráni nagykövet látogatásai. 22/sz/66.

MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A. Aram külügyminiszter meghívása Magyarországra. 6/szig.titk.66., 001322 KÜM, 004286/6/1965.-

MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A Magyar Forradalmi Munkás-Parasztkormány 3296/1966. sz. határozata. 00597/21. sz.

- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A magyar-iráni kapcsolatok alakulása. 1624/9, KÜM 004349, szig. titk.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. A nemzetközi helyzet főbb kérdéseivel kapcsolatos hivatalos iráni álláspont. 004286/2/1965., 135/szig.titk.65.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az Iráni Nemzeti Olajtársaság elnökének magyarországi látogatása. 004203 sz. 991/Sz.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az Irán és a Nemzetközi Olajkonzorcium közötti vita. 005298 szám.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az iráni sah jugoszláviai látogatása. 00597/11. sz., Belgrád 158/1. Sz.t., 1966.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az iráni sah magyarországi látogatása. KÜM 00597/36.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az iráni sah magyarországi látogatásának visszahangja. 00597/40.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Az iráni sah magyarországi látogatásának visszahangja. 00597/33/szig.titk.66.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Feljegyzés. Tárgy: Irán és a magyar-iráni kapcsolatok. 00597/34.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Hoveyda Miniszterelnökkel beszélgetés. 004683, I. szám. Külügyminisztérium Központi Titkos Ügykezelőség, Nyilvántartási szám: 003804.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Javaslat Abbas Aram iráni külügyminiszter meghívására. 1080/Dz 662/9, KÜM 004286/1. szám.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Javaslat az iráni külügyminiszter magyarországi meghívására. 586/9, KÜM 004286/1. szám.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Jelentés az MSZMP KB Politikai Bizottságának Mohammad Reza Iráni sahhal folytatott tárgyalásokról. 00597/35/1966.
- MNL OL XIX-J-1-j Irán 1966 60. Doboz. Tolmácsjelentések az iráni sah magyarországi utazásáról. 00597/37.

Sajtó:

- Az iráni sah szarvasvadászata. Magyar Vadász. 1966-11 / 11. szám.
- Az iráni sah Székesfehérváron és Dunaújvárosban. Kelet-Magyarország. Az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei bizottsága és a megyei tanács lapja. XXVII. évfolyam, 214. szám. 1966. szeptember 10., szombat.
- A magyar-iráni kapcsolatokról és Irán külpolitikájáról nyilatkozott a sah. Igazságügyminisztérium BV. Országos Parancsnokság kiadványa. Heti Híradó. X. Évfolyam, 38. szám. 1966. szeptember 23., 1. o.
- Kelet-Magyarország. Az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei bizottsága és a megyei tanács lapja. XXVII. évfolyam, 966-09-02 / 207. szám.
- Közlemény az iráni sah magyarországi látogatásáról. Igazságügyminisztérium BV. Országos Parancsnokság kiadványa. Heti Híradó. X. Évfolyam, 38. szám. 1966. szeptember 23., 1.o.

Könyvek:

Kinzer, S. (2003): All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror. John Wiley & Sons.

Linkek:

<https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-bDdtcDBrYIFx-aHg3WEcyYjg4dDdYdz09>

http://www.coldwar.hu/finding_aids/hungary/emb_hun.html

Németh Viktória

**Kis népcsoportok helyi értékeinek szerepe
a nemzetközi kapcsolatokban és a geopolitikában –
a sámik és a baszkok összehasonlítása**

**The role of values of local small ethnic groups
in international relations and geopolitics –
Sami–Basque comparison**

ABSTRACT

The Sami and Basques are considered to be the two oldest ethnic group in Europe. To understand better the phenomenon of culture and identity, it can worth to analyse these two culture, showing long continuity. Culture and tradition can became defining, besides state's level, in international relationships (IR) and geopolitics. This paper examines the role of culture in the relationship between nations. Samuel P. Huntington's theory is the most important concept in IR, which deals with the notion of culture. At the same time it ignores indigenous peoples as independent civilization. However, in recent decades, indigenous peoples have gain role in international organizations. Otherwise Huntington highlights the importance of relationship between majority and minority population as potential source of conflicts. (Indigenous peoples are mainly minority groups all over the world.) The two examined culture are in different situation. Samis are officially recognized indigenous people with long lasting non-western tradition. They play important role in international indigenous movements. Basques developed together with Western civilization, alongside they are officially unrecognised indigenous peoples. However their traditions shape their identity. They movement was more confronting with the state, and less active on international cooperation. Many factor can play role in the type of cohabitation between majority and minority population (confronting or cooperative). The identified elements are the followings: geographic, demographic, historical, political factors, and additionally geostrategic values of an area. Cultural attitudes can be important, but in cases of minorities there are a few data available. The determining attributes should be investigated in a further study.

Keynotes: indigenous, minority, culture, clash of civilization, Sami, Basque, geopolitics, international relations theory

ABSZTRAKT

Európa két legrégebbi népcsoportjaként tartják számon a számikat¹ és a baszkokat. A kultúra és az identitás kérdéseinek átfogóbb megértéséhez, érdemes lehet megvizsgálni ezt a két kultúrát, amelyek hosszas kontinuitással rendelkeznek. A kultúra és hagyomány meghatározhatja – az állami szint mellett – a nemzetközi kapcsolatokat és geopolitikát is. Jelen dolgozat a kultúra szerepét vizsgálja a nemzetek közötti kapcsolatokban. Samuel P. Huntington elmélete a legfontosabb a nemzetközi kapcsolatokban, amely a kultúra szerepével foglalkozik. Másrészt Huntington elmélete rávilágít a többségi és kisebbségi társadalmak közötti kapcsolatának jelentőségére is, mint potenciális konfliktusforrás. (Az őshonos népek a világ legtöbb táján kisebbségi státuszban vannak.) A két vizsgált kultúra eltérő helyzetben van. A számik hivatalosan elismert őslakos népcsoport, amit a hosszas nem nyugati civilizációhoz tartozó tradíciók támasztanak alá. Fontos szerepet játszanak a nemzetközi őslakos mozgalmakban. Eközben a baszkok együtt fejlődtek a nyugati civilizációval, és nem is kaptak hivatalosan elismert őslakos státuszt. Ugyanakkor történelmi hagyományaik fontos szerepet játszottak az identitásuk fejlődésében. A nemzeti mozgalmak sokszor kerültek összeütközésbe az állammal, és sokkal kevésbé játszottak aktív szerepet a nemzetközi szinten. Számos tényező közrejátszik a többségi nemzettel való együttélésben, illetve annak konfrontatív vagy együttműködő jellegében. A kutatás során azonosított elemek a következők: földrajzi, történelmi és politikai tényezők, valamint adott terület geopolitikai értékei (mint az értékes erőforrások és földterületek). A kulturális jellemzők is fontosak lehetnek, de a kisebbségi csoportokra vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésre. A meghatározó kulturális dimenziók azonosítása további kutatás tárgya lehet.

Kulcsszavak: őslakos, kisebbség, kultúra, civilizációk harca, számi, baszk, geopolitika, nemzetközi kapcsolatok elmélete

Bevezetés

A kutatás során arra kérdésre kerestem a választ, hogy Európa két legrégebbi kultúrája (baszk és számi), hogyan őrizte meg helyi értékeit? Milyen politikai jogaik vannak? Továbbá milyen konfliktusok alakultak ki az őket körülvevő többségi társadalommal?

A tanulmány Diana Stelowska (2015)² a hipotézisből indult ki, amely szerint a nemzetközi kapcsolatok elméletében a kultúra nem alkot központi fogalmat, annak ellenére, hogy számos folyamatban meghatározó tényező. Másrészt, ahogyan Jonathan Fox (2002)³ rámutat Samuel P. Huntington civilizációs elmélete a legátfogóbb a témakörben, de ez az elmélet is a nagycivilizációkkal, és azok konfrontatív jellegével számol^{4,5}. Az őslakos népcsoportok kihívás elé állítják az elméletet, mint bizonyos civilizációs jellemzőket mellőző, de politikaformáló erővel rendelkező csoport.

Az elemzés során tanulmányoztam a témakörhöz szorosan kapcsolódó fogalmakat, mint a kultúra, identitás és őslakos népcsoport. Áttekintettem ezeknek a fogalmaknak a helyzetét a nemzetközi kapcsolatok elméletében. Részletesebben foglalkoztam Samuel P. Huntington gondolataival, illetve az általa leírtak őslakos népekre vonatkozatható elemeivel. Ez az összehasonlítás alkalmas volt arra is, hogy bizonyos kritikai pontok megfogal-

mazására az elmélet kapcsán, valamint a nemzetközi rendszer egy sokszor elhanyagolt dimenziójának vizsgálatára. Röviden ismertetem a baszk és számi kultúra azon jellemzőit, amelyek jelen kutatás szempontjából relevánsak, (kultúra továbbélésének lehetőségei, politikai és jogi keretrendszer, valamint a többségi társadalommal való konfrontáció). Érdeemes lenne a kulturális dimenziókat is megvizsgálni az egyes kultúrák konfliktusossága szempontjából (például Hofstede értelmezése szerint), azonban az őslakos és kis népekre vonatkozóan nem állnak rendelkezésre adatbázisok.

Elméleti keretek

Alapfogalmak

Kultúra és identitás

A kultúra Diana Stelowska (2015) hipotézise szerint a nemzetközi kapcsolatok elméletének fontos eleme, mégis a diszciplína kevésbé fókuszál a kultúra szerepére⁶. A kultúra fogalmának számtalan meghatározása van, amelyek sok esetben tudományos viták tárgyát képezik. Másrészt maga a kifejezés többretegű jelentéstartalommal bír. A jelen esetben releváns értelmezés szerint anyagi és szellemi értékek összessége, amelyeket az emberiség hozott létre. Többes számú formája (kultúrák) már sokkal inkább egy-egy társadalmi csoporthoz kötődik, (nép, történelmi korszak vagy más szempont alapján összetartozó emberi közösség)⁷.

Barna Gábor (2011) a kultúra fogalma kapcsán annak folyamatszerűségét hangsúlyozza, ez alapján: a kultúra történelmi folyamat eredményeként alakul ki. (Ez az őshonos népcsoportoknál különösen hosszú folyamat). Barna Gábor (2011) és Békési László (2004) a kultúra és identitásértelmezése során kiemeli annak kizárólagosságát is. Ez azt jeleneti, hogy a valahova tartozás megkülönböztető erővel bír, és más csoportoktól elkülönít^{8,9}. (Létezik többes identitás, de általánosságban érvényesül, hogy ha egy csoporthoz való tartozásunk kihangsúlyozódik, az más csoportoktól elkülönít, vagy megkülönböztet.) Jelen kutatás szempontjából fontos, hogy az egyik vizsgált csoport milyen képet alakít ki a másokról (kisebbségi és többségi társadalom viszonylatában).

Az identitás és a kultúra szorosan összefügg. Az identitás ugyanakkor már sokkal inkább a jelenség pszichés oldalát világítja meg. Az egyén (alapvető szükséglet) és a társadalom (alapvető építőköve) szempontjából egyaránt fontos. Az identitás, mint alapvető szükséglet a bizonytalanság ellentéte. Az identitás része a nemzeti és nemzetközi politikának¹⁰. Ugyanakkor a fogalom jelentősen átalakult több tényező hatására, mint a globalizáció, határok jelentőségének mérséklődése, és további politikai folyamatok¹¹.

Óslakos népek fogalma

José Martínez Cobo (1986)¹² által vezetett munkacsoport az ENSZ számára alkotta meg az óslakos népek fogalmát, és gyűjtötte össze legfontosabb attribútumait. Definíciója azóta is a legszélesebb körben elfogadott meghatározás¹³.

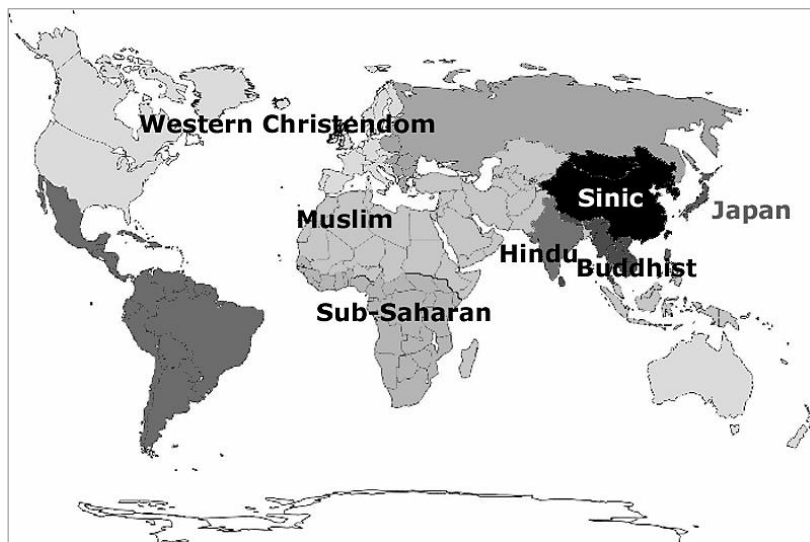
„A bennszülötnépeknek vagy nemzeteknek, történelmi folytonosságot mutatnak a területeiken a hódítás előtt kialakult társadalmakkal, megkülönböztetik magukat a területeiken élő jelenleg domináns társadalom többi szegmensétől. Napjainkban a társadalom nem domináns csoportjait alkotják, és határozott törekvésük, hogy ősi területeiket és etnikai identitásukat megvédjék, fejlesszék és átörökítsék az eljövendő generációknak, mert kulturális mintáikkal, társadalmi intézményeikkel és jogrendszerükkel összhangban ez képezi népként való folytonos létezésük alapját.”¹⁴

Huntington civilizációi és az óslakos kultúrák

Az óslakos kultúrák érdekes kihívást állítanak Huntington elmélete elé. A nemzetközi kapcsolatok elméletének meghatározó tudósa lényegében csak a civilizáció alkotó társadalmi berendezkedésekkel számolt.

A civilizáció: „A legtagabb azonosulási keret az ember számára.”¹⁵ A fogalma kettős jelentésű. Egyes számban (civilizáció, vagy civilizált kifejezés): „a barbárság ellentéte. A civilizált társadalom különbözött a primitív társadalomtól, mert megállapodott, urbánus és művelt volt.”¹⁶ A későbbiekben az egyetlen mérce szerint mérhető egy nép vagy társadalmi csoport milyensége. „Immár több civilizációról volt szó, melyek mindegyike a maga módján mondható civilizáltak. ... „civilizációk” akár ténylegesen vagy teljesen civilizálatlanok is lehettek egyes számú értelemben.”¹⁷ Huntington a német gondolkodásban megtapasztalható kultúra és civilizáció fogalom különbségére is felhívta a figyelmet: „a kultúrát a primitív, statikus, nem urbánus társadalmak jellemzőjének tartották, míg a komplexebb, urbánus és dinamikus társadalmakat tartották tulajdonképpeni civilizációnak.”¹⁸ Ugyanakkor ez utóbbi megfogalmazás mégsem érvényesül, pedig ez alapján kirajzolódhatna egy külön civilizációs (kulturális) kör, vagyis az óslakos kultúráké, illetve természeti népeké. (Számos hasonló vonásuk miatt – ahogy erre a fenti definíció is rámutatott – kezelhetjük őket egységként.) A többes számú értelemben vett civilizációt, az óslakos kultúrák által alkotott civilizációt térben rendkívül nehéz lenne lehatárolni. Általában kisebbségi társadalom részei, és nem államalkotó tényezők, azonos etnikumok több szomszédos ország területén is élhetnek.

1. térkép: Huntington civilizációi

Forrás: Political Songstress (2017), Samuel P. Huntington (2006)

Jonathan Fox (2002) Huntington elmélete kapcsán a következőket emeli ki. A hidegháború után konfliktusok főleg nyugati és nem-nyugati civilizációk között alakultak ki. Huntington elméletében a kisebbségek kockázatot jelentenek (legtöbb konfliktus civilizációkon belüli). Az őslakosokra vetítve ezeket az állításokat: Csoportjuk nem része a nyugati civilizációnak (gyökereik betelepülés és gyarmatosítás előtti). A modernizáció nem eltörölte, hanem megújulásra készíteti őket. Ráadásul a hidegháború vége óta nemzetközi tényezővé váltak¹⁹. A számik például ENSZ egyes fórumain illetve az Északi-sarkvidék legfontosabb regionális szervezetében, az Arktisz Tanácsban²⁰ is képviseltetik magukat. Politikaformáló szerepük azonban nem jelent meg például katonai konfliktusként.

Összességében megállapítható, hogy az őshonos népek kihívást jelentek Huntington elmélet számára. Ugyanakkor az őshonosok általában nem államalkotó népek, illetve nem tartoznak a többségi társadalomhoz. Részben asszimilálódtak az őket körülvevő kultúrához, de a beilleszkedésük sehol sem vált teljessé. Huntington azt is megállapítja, hogy a kisebbségek mindig kockázatot jelentenek. A két vizsgált csoportok és a többségi társadalom együttélését az alábbi szakasz elemzi.

Számi és baszk kultúra helyzetének főbb jellemzői

Számi

Európa legészakabbi és legrégebbi népcsoportja. A kis lélekszámú (70-100 ezer fő) népcsoport a földrajzi adottságok miatt (400 ezer km²-es, óriási, rossz eltartó képességű terület)²¹, rendkívül alacsony népsűrűséggel rendelkezik, és ennek következtében kulturálisan jelentősen tagolt népcsoport. A számik négy ország területén élnek²², 9-10 (különálló nyelvnek megfelelő) dialektust beszélnek. Hagyományos életmódjuk is nagy változatosságú volt, egy-egy tevékenység jellemezte az egyes kisebb közösségeket, mint: a halászat, a prémkereskedelem, a rénszarvastartás²³, vagy az erdei életmód.

Az életmód és a hozzá kapcsolódó természet közeli kultúra évezredekig szinte változatlan maradt. A nyugati civilizáció a 16-17. században elkezdődött betelepülésekkel jelent meg a régióban²⁴. Az őshonosok kultúrája ellen való fellépés a 19. századtól a 20. század közepéig volt a legintenzívebb, és nagyasszimilációs nyomással járt²⁵. A teljes beolvadás mégsem történt meg. Ehelyett a hagyományok megújulása, és modern életmóddal összeegyeztethető formája alakult ki²⁶.

Fontos azt is megjegyezni, hogy a terület lakosságának összetétele átrendeződött az elmúlt századok során. Ebben fontos szerepet játszottak a terület geostratégiai értékei. A korábbi századokban olyan erőforrások voltak fontosak, mint a só- és fémbányák, a rénszarvastenyésztés, vagy a halászati lehetőségek²⁷. Napjaink klímaváltozással további természeti kincsek válnak elérhetővé (tengeri kőolaj, földgáz lelőhelyek, illetve a kereskedelmi hajózás).

Mára a számik az egykori magterületeken csupán a népesség 10%-t alkotják²⁸. Az elvándorlás is jellemző folyamat a számik között, sokan a délebbi tartományokba költöznek²⁹. Hivatalos statisztika nem készül az északi országokban a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozóan, de becslések szerint akár minden második őslakos eredeti tartományaikon kívül él. Emellett az számikcsupán 25-33% beszéli ősei nyelvét³⁰. Ugyanakkor a kulturális autonómia lehetőséget nyújt a nyelv és hagyományok megújítására. A magterületeken kívül azonban sokkal korlátozottabbak a lehetőségeik erre.

Baszk

A baszkok a történelmi emlékek szerint Európa egyik legrégebbi népcsoportja. Ők azonban a nyugati civilizációval együtt fejlődtek. Földrajzi elszigeteltségük (hegyvidéki terület) segítette a kultúrájuk fennmaradását, életmódjuk azonban a többségi társadalomhoz hasonló. Ez alapján nem sorolják őket jogilag az őslakos kategóriába.

A földrajzi tényezők (a hegyekkel való körülzárttság) esetükben is segítette a sajátos nyelv és hagyományok kifejlődését és megőrzését. Továbbá rájuk is jellemző a tagoltság: a nyelv nyolc nagyobb és több kisebb dialektusra oszlik. Másrészt ők istöbb tartomány³¹ illetve ország (Spanyolország és Franciaország) területén élnek.

A baszkok régiója is kedvező adottságokkal rendelkezik geostratégiai szempontból (például az Atlanti-óceán felé való nyitottság, és természeti kincsekkel való ellátottság³²). A kedvező adottságok vonzóvá tették a szomszédos népek számára a baszkok által lakott térséget. Ennek eredményeként a baszk történelmet számos konfliktus jellemzi. Önállóságukat fokozatosan veszítették el. A Kasztíliai uralom 12. és 16. század között alakult ki. Baszkföld nagyfokú szabadsága az idegen uralom alatt is, 1833-ig megmaradt. A nemzeti ébredést a történelemtudomány a 19. századtól tartja számon. Ezután a spanyol elnyomás és az erre adott baszk válasz hullai jellemezték a 20. század történetét.

A baszkok esetében a demográfiai adatok jelentősen eltérnek a számiktól: a közösség jóval nagyobb lélekszámú (2-2,6 millió fő), és a területi koncentráció is meghatározóbb (becslések szerint háromnegyedük a régióban él, de kiemelkedik Baszkföld tartomány)³³. Ugyanakkor az anyanyelvet beszélők aránya a baszkoknál is csupán 25-30% körül alakul. A nyelv és kultúra gyakorlására a legkedvezőbb helyzet a spanyolországi Baszkföld tartományban van, de alapvetően tartományonként eltérnek a jogi keretek.

Kultúra megőrzésének módjai

A szakaszban az alábbi főbb csomópontok mentén csoportosítottam a kultúra és identitás megőrzésére vonatkozó kérdéseket:

- Érték mentés: Oktatás, hagyományörzés.
- Politikai eszközök:
 - Autonómia foka, és annak működése;
 - Nemzetközi politikai szerep.
- Konfliktusok: Passzív ellenállástól a függetlenségi harcig.

Számik

A nyelv és kultúra megőrzését az észak-európai országok támogatják a számi lakta magrégiókban. Ugyanakkor vegyes kép rajzolódik ki a különböző országok számi lakossága között. A magrégióon kívül nehézségekbe ütközik a hagyományörzésben és nyelvtanulásban. A kulturális autonómia az eredeti számi tartományokra vonatkozik³⁴. Másrészt a jogi keretek megléte nem bizonyul elégséges feltételnek. Tanja Joon (2018) arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvet beszélő tanárok hiánya korlátozza a nyelvtanítást³⁵. A számi nyelv hivatalos használatát és oktatását az 1990-es évek óta törvény biztosítja. Anyanyelvű folyóiratok, könyvek, illetve rádiós és televíziós műsorok is létrejöttek. Emellett a különböző országok számi lakossága közös zászlóval és himnusszal rendelkezik³⁶. A nyelvi és kulturális jogok Oroszországban jóval korlátozottabbak, és jelentős társadalmi problémákkal is párosulnak (Overland et al., 2012).

Politikai eszközök

A kulturális autonómia biztosítására az észak-európai országok³⁷ Számi Parlamenteket hoztak létre. Ezt a három ország alkotmányos formában ismerte el, a számik őslakos státuszával együtt (Norvégia 1990-ban, Svédország 1993-ban, majd Finnország 1995-ben)³⁸. A jogok Norvégiában a legkiterjedtebbek. Ennek oka, hogy az északi országok közül egyedül Norvégia adaptálta az ILO 169. számú konvencióját. A nemzetközi egyezmény biztosítja a legszélesebb körű jogokat az őslakos népeknek: a kulturális jogok mellett terület feletti ellenőrzés jogokat is biztosít. A számik jogai a másik két északi országban ennél kevésbé kiterjedtek, de elsősorban a kulturális jogok esetében több közös vonást mutatnak a norvég rendszerrel. A területi jogok kiterjesztése politikai viták tárgya Finnországban és Svédországban³⁹. Az oroszországi számik esetében a Számi Parlament alulról jövő kezdeményezés formájában jött létre. A fórum hivatalos elismerése még nem történt meg az orosz hatóságok részéről⁴⁰.

A számi parlamentek az őslakosok nyelvi és kulturális autonómiáját működtetik (kulturális intézmények, programok és támogatások). Emellett az állami illetve magán szervezetekkel konzultációs joguk van, a népcsoportot érintő ügyekben. A parlamentáris formának megfelelően a terület tagjait négy évente választják. Aszavazati joggal csak a számi közösség tagjai rendelkeznek⁴¹.

Az 1990-es évektől kialakult kulturális autonómia nagy előrelépést jelentett a korábbi évtizedekhez viszonyítva. A többségi társadalom sokkal elfogadóbbá vált a számikkal, ugyanakkor az őslakosok még napjainkban is érzékelik jogaik csorbulását (például: magterületeken kívüli kulturális jogok, vagy a terület feletti ellenőrzés jogának kiterjesztése is felmerült).

A hazai mellett a nemzetközi politika szintén fontos elemévé vált az identitás megőrzésének. A nemzetközi szervezetekben való megjelenés jelentősen hozzájárult hazai jogaik fejlődéséhez. A számik igen aktív szerepet játszanak a nemzetközi őslakos mozgalmakban. Részt vesznek az ENSZ szakosított szervezetének munkájában, mint a WGIP (Working Group on Indigenous Populations), UNPFII (United Nations For Indigenous Peoples). Másrészt a számik, (illetve az arktikus őslakos népek) a regionális szervezetekben is kiemelten jó helyzetben vannak. Állandó résztvevői státuszban vannak az Arktisz Tanácsban. Ez konzultációs jogot jelent a Tanács minden ügyében, de döntési joguk nincs⁴².

Konfliktusok

A déli népek 16-18. századtól zajló betelepülése, és a keresztény térítések⁴³ feszültségek forrásává váltak. Új gazdasági, politikai és társadalmi rendszer alakult ki, és a számikkal szembeni diszkrimináció is megjelent. Az őslakosok részéről ez a folyamat passzív ellenállást váltott ki⁴⁴. Sajátos nyelvezet alakult ki a gyarmatosítókkal szemben, amely alkalmat adott a kialakuló rendszer elleni kritikák megfogalmazására⁴⁵.

A 20. század második felében pedig a tüntetés vált a politikai érdekképviselet jellemző formájává. A fordulatot is ez a politikai eszköz hozta a kisebbségi jogok

kiterjesztésében. Az 1970-es évek elején egy norvégiai számi település került veszélybe az Alta-folyón tervezett vízerőmű építése miatt. Az eset kapcsán kibontakozó tüntetések ráirányították a figyelmet a számik helyzetére, és ettől kezdve politikai helyzetük javulása következett be⁴⁶.

A számik esetében népzenejük, a joik is fontos elem volt a politika formálásban. Az 1960-as évektől eza művészeti kifejezésforma mozgalommá vált, a nemzeti identitás kifejezőjévé^{47,48}. Másrészt több számi énekes, mint Mari Boine, vagy Nils Aslak Valkeapää nemzetközi népszerűsége is erősítette a folyamatokat.

A kiterjedté váló kisebbségi jogok paradox módon erősítették a politikai és társadalmi asszimilációt. Bizonyos párhuzam az elvándorlás növekvő arányával is megfigyelhető⁴⁹.

Baszkok

A két érintett ország és több tartomány között nagyobb eltérések figyelhetők meg. Az 1978-tól a spanyol alkotmány az autonóm területek hivatalos nyelvéné tette a baszkot. A fentebb említettek szerint a nyelvet a baszkok negyede-harmada beszéli anyanyelvként, az arány kedvezőbb a két nyelvűekkel együtt. A baszkul beszélők jelentős része (több mint 90%) Spanyolországban él, elsősorban Baszkföldön tartományban. Baszk Autonóm Köztársaságban a nyelvet beszélők aránya csökkenő tendenciát mutat, (90%-ról 83%-ra)⁵⁰. A navarrai baszkok helyzete a tartományban azóta erősödik, amióta az hivatalos státuszt kapott. Továbbá enyhe növekedés volt tapasztalható a kétnyelvűek arányában⁵¹.

A franciaországi baszkokkisebbségi jogai jóval korlátozottabbak a spanyolországitól. A francia állam központosító törekvése erős volt⁵². Orttay Katalin ismertetése alapján a nyelv az 1950-es évek óta tanulható. Két évtizeddel később előrelépést jelentett a franciaországi regionalizáció folyamata. Az elmúlt évek fejleményeként, 2017-ben megalakult egy külön baszk közigazgatási egység a három franciaországi baszk megyére kiterjedően (Communauté d'agglomération du Pays Basque). Ez a korábbinál szélesebb körű öngazgatási jogokat biztosít a baszkoknak. Jellemző, hogy a kisebbségi nyelveket, anyanyelvként a falusias területeken, és nagyrésztben az idősebb generációk beszélik⁵³.

Politikai eszközök

Az eltérő státus miatt eltérő politikai eszközökkel rendelkeznek az egyes közösségek. Az autonómia Baszkföldön a legkiterjedtebb. Esetükben a teljes függetlenség elnyerése vált politikai kérdéssé. A spanyolországi Baszkföld esetében a legerősebbek a függetlenségi törekvések, ahogy az identitás megőrzése is.

Ugyanakkor a függetlenség kérdése mentén politikai törésvonalis kialakult. Az elszakadás pártiak között szélsőséges mozgalom is megjelent (ETA). A széleskörű autonómia ugyanakkor képes volt gyengíteni a szeparatista elképzeléseket⁵⁴.

Megjegyzendő az is, hogy a baszk politikai jogok kivívásában, és az identitás megőrzésében csak hazai tényezők játszottak szerepet. A nemzetközi politikai kapcsolatok viszont nem váltak fontos tényezővé a kisebbségi jogaikért folyó küzdelemben.

Konfliktusok

A 20. század derekán a Franco-diktatúraasszimilációs törekvései érvényesültek. Ez az elnyomás vezetett az ETA megalakulásához, egyes csoportok radikalizálódásához⁵⁵. Ugyanakkor az 1980-as évektől kialakuló autonómia, és a szélsőséges szeparatisták terrorcselekmények az elszakadási törekvések ellenében hatottak. A tendenciával összhangban az ETA 2018-ban feloszlatta magát.

A Baszkföldnél szűkebb körű autonómiával és kisebb baszk közösséggel rendelkező Navarrában jobban érvényesültek az asszimiláció folyamatai⁵⁶. Hasonló a helyzet a franciaországi baszkok esetében is: a már említett asszimilációs nyomás miatt gyengült a nemzeti identitás és a nyelveket beszélők aránya⁵⁷.

A baszkok és számik között megmutatkozó különbségek a többségi társadalommal való konfrontáció és az önállósodási törekvésekben is megnyilvánulnak. Kérdéses, hogy ebben a demográfiai, történelmi és politikai eltérések, milyen szerepet játszanak. További kutatás tárgya lehetne a kulturális tényezők befolyásoló ereje.

Összegzés

A kutatás alapján a földrajzi tényezőknek fontos szerepe lehet egy kultúra fennmaradásában (az Északi-sarkvidék zord időjárás körülményei, illetve baszkok esetében a hegyvidék által biztosított elzártság). A számik és a baszkok esetében is fontos szerepet játszott identitásuk, illetve a hosszas történelmi kontinuitás tudata, amely politikaformáló erővé vált. Az identitás és kultúra a nemzeti politika mellett a nemzetközi térben is kifejezhető hatását.

Samuel P. Huntington elmélete alapján az őslakosok nem alkotnak különálló, nagy kulturális vagy civilizációs csoportot. A nemzeti és nemzetközi politikában mégis bírnak érdekérvényesítő képességgel. Huntington elmélete a kisebbségi és többségi társadalmak közötti feszültségre is kitér. A két vizsgált csoport politikai fellépésének jellegét (konfrontatív vagy együttműködő) több tényező befolyásolhatja, mint a demográfia, történelem és politikai helyzete. Másrészt a geopolitikai szempontból értékes területek is konfliktus forrásai lehetnek. A két társadalmi csoport közötti kapcsolatok vizsgálata során a kulturális tényezőket, és az attitűdöt is érdemes lenne elemezni. Erre egy későbbi kultúrák során kerülhet sor.

JEGYZETEK/NOTES

¹ A számi kifejezés Európa legészakibb népcsoportjára vonatkozik, hazánkban ismertebb nevükön lappokra. A tanulmány azért törekszik a számi kifejezés használatára, mivel a lapp szóhoz pejoratív jelentéstartalmak kapcsolódnak, és azokon a területeken, ahol ezek a népek élnek, már sokkal elterjedtebb a számi kifejezés. Az elmúlt időszakban a nemzetközi szakirodalom is átvette a számi kifejezés használatát.

² Stelowska, Diana (2015): Culture in International Relations. Polish Journal of Political Science. 2015/1. 5-72.o.

³ Vallás és politológia professzor, nemzetközi hírvető professzor, 13 könyv és több mint 100 tanulmány szerzője, az izraeli Bar-Ilan Egyetem oktatója.

⁴ Huntington, Samuel P. (2006): Civilizációk harca. Európa. Budapest.

⁵ Fox, Jonathan (2002): Ethnic Minorities and the Clash of Civilizations: A Quantitative Analysis of Huntington's Thesis. British Journal of Political Science 32. 415–434. o.

⁶ Stelowska (2015)

⁷ Bárczi Géza és Ország László et al., (szerk., 1972) Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest

⁸ Barna Gábor (2011): Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. in Jankovics József és Nyerges Judit (szerk., 2011): Kultúra és Identitás. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság. Budapest. 61-86. o.

⁹ Békési László (2004): A politika földrajza. Aula. Budapest.

¹⁰ Stelowska (2015)

¹¹ Chun, Allen (2009): Ont he Geopolitics of of Identity. Anthropological Theory. 2009/11.

¹² Jose Martínez Cobo által leírt megfogalmazás az őslakos népekre használt, legszélesebb körben elfogadott megfogalmazás, amelyet az ENSZ szakbizottsága részére készített (Joona (2012).

¹³ Joona, Tanja (2012): ILO Convention No. 169. Juridica Lapponica 37. University of Lapland. Rovaniemi.

¹⁴ Bencsik Erika (2008): A latin-amerikai nyelvi etnikai mozaik. Külügyi Szemle. 2008/3. 127.o.

¹⁵ Huntington (2006): 48.o.

¹⁶ Huntinton (2006): 49.o.

¹⁷ Huntinton (2006): 49.o.

¹⁸ Huntinton (2006): 50.o.

¹⁹ Fox (2002)

²⁰ Az Arktisz Tanács tagjai: az Egyesült Államok, Kanada, Dánia (Grönland), Izland, Norvégia, Svédország, Finnország és Oroszország. Az államok mellett a helyi őslakos népek szervezetei állandó résztvevői státuszt töltenek be a szervezetben.

²¹ Solbakk, John Trygve (2006): The Sami People – A Handbook. Davvi Girji OS. Tromso.

²² Norvégia, Svédország, Finnország, Oroszország

²³ A rénszarvastenyésztés csak a 16–17. században kezdődött, a hagyományos életmódot egészítette ki. Az adófizetési kötelezettségek miatt alakult ki.

²⁴ Solbakk (2006)

²⁵ Solbakk (2006)

²⁶ Jarno Valkonen és szerzőtársai (2018) könyvükben (Knowledge from the indigenous north) több példán keresztül mutatják be a számi kultúra jelenlegi formáit, illetve politikai

törésvonalakat: a hagyományokhoz való teljes visszatérés, illetve a modern vívmányok beépítését szorgalmazók között. (Eriksen, Thomas Hylland –Valkonen, Sanna –Valkonen, Jarno (szerk., 2018): Knowledge from the indigenous north. Routledge. New York.)

²⁷ Hacquebord, Louwrens (szerk., 2012): Large scale historical exploitation of polar areas.– Circumpolar Studies 8. University of Groningen, Arctic Centre. Groningen.

²⁸ Larsen, Joan Nyman – Fondahl, Gail (2014): Arctic Human Development Report. Nordic Council of Ministers, Kopenhagen.

²⁹ Kelman, Ilan – NÆSS, Marius Warg (2019): Climate Change and Migration for Scandinavian Saami: A Review of Possible Impacts. Climate. 2019/4. 1-14 o.

³⁰ Joona, Tanja (2018): Safeguarding Cultural Rights of Sámi Children and Youth in Finland, with Special Emphasis on the Linguistic part of Cultural Identity: Current Challenges. in The yearbook of polar law, 9., 109-129. o.

³¹ Spanyolország: Baszkföld és Navarra, és három franciaországi megye.

³² Baszkföld és Navarra is a spanyol átlaga feletti gazdasági mutatókkal rendelkezik.

³³ Hivatalos statisztika esetükben sem áll rendelkezésre.

³⁴ Allard, Christina (2018): The Rationale for the Duty to Consult Indigenous Peoples: Comparative Reflections from Nordic and Canadian Legal Contexts. in: Arctic Review on Law and Politics. (9). 25-43. o

³⁵ Joona (2018)

³⁶ Bereczki, András (2007): A lappok (számik) története. ELTE. Budapest.

³⁷ Norvégia, Svédország, Finnország

³⁸ Allard (2018)

³⁹ Joona (2012), Allard (2018)

⁴⁰ Berg-Nordlie, Mikkel (2015): Two Centuries of Russian Sámi Policy. Acta Borealia, (32) 1. 40–67. o.

⁴¹ Finnországban politikai viták alakultak ki annak kapcsán, hogy az állami hatóságok döntenek a névjegyzékbe kerülésről, aminek következtében egyes számi felmenőkkel rendelkező személyek nem kerültek regisztrációra, míg más, többségi társadalomhoz tartozó személyek szavazati jogokat kaptak. Az esetet az ENSZ helyi őslakosokról szóló jelentése is kifogásolta (Allard (2018).

⁴² Solbakk (2006)

Lindroth, Marjo (2015): Governing Indigeneity Globally: Indigenous Peoples in the United Nations. Acta Universitatis Lapponiensis 293 University of Lapland. Rovaniemi.

⁴³ Bereczki (2007)

⁴⁴ Ezt talán a hazai történelem Bach-korszakra jellemző politikai attitűddel vethetjük össze.

⁴⁵ Eriksen et al. (2018)

⁴⁶ Bremmer, Michael T. (2012): Assessing the Role of Shame and Honor During the Alta Conflict. Scholar Works at University of Montana. University of Montana. Missoula.

Samer (Samiskt informationscentrum) (2019): The Sami Parliaments in Finland and Norway.

⁴⁷ Ez esetben is megfigyelhető bizonyos párhuzam: a hazai szocialista rendszer alatt kialakuló táncház mozgalom, és annak nemzeti identitásra való visszahatása között.

⁴⁸ Hilder, Thomas (2014): Sami Musical Performance and the Politics of Indigeneity in Northern Europe. Rowman & Littlefield. Lanham, Maryland.

⁴⁹ Eriksen, et al. (2018)

Joona (2018)

- ⁵⁰ de Luna, Iñaki Martínez et al. (2016): Sociolinguistic Evolution of Basque Language(1981-2011)Transmission and knowledge, subjective motivations for linguistic behavior, and linguistic practice: evolution and future challenges. *Soziolinguistika Klusterra*. Andoain.
- ⁵¹ Győri Szabó, Róbert (2004): Katalónia, Baszkföld, Galícia autonómiája. *Műhely*. (23) 1-2., 497-528. o.
- ⁵² Ortutay, Katalin (2002): Nyelvtörvények, elnemzetlenítés. *História*. (24) 9-10. 36—39. o.
- ⁵³ Ortutay (2002)
- ⁵⁴ Győri Szabó (2004)
- ⁵⁵ Berkics Erika (2008): A latin-amerikai nyelvi etnikai mozaik. *Külügyi Szemle*. (7) 3. 127-147. o.
- ⁵⁶ Győri Szabó (2004)
- ⁵⁷ Mult-kor.hu (2004): Baszkföld történelme. *MŰLT-KOR* történelmi magazin. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Allard, Christina (2018): The Rationale for the Duty to Consult Indigenous Peoples: Comparative Reflections from Nordic and Canadian Legal Contexts. in: *Arctic Review on Law and Politics*. (9). 25-43. o
- Bárczi Géza és Országh László et al., (szerk., 1972) *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- Barna Gábor (2011): Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. in Jankovics József és Nyerges Judit (szerk., 2011): *Kultúra és Identitás*. Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság. Budapest. 61-86. o.
- Békési László (2004): *A politika földrajza*. Aula. Budapest.
- Bencsik Erika (2008): A latin-amerikai nyelvi etnikai mozaik. *Külügyi Szemle*. 2008/3. 127.o.
- Bereczki, András (2007): *A lappok (számik) története*. ELTE. Budapest.
- Berg-Nordlie, Mikkel (2015): Two Centuries of Russian Sámi Policy. *Acta Borealia*, (32) 1. 40–67. o.
- Bremmer, Michael T. (2012): *Assessing the Role of Shame and Honor During the Alta Conflict*. Scholar Works at University of Montana. University of Montana. Missoula.
- Chun, Allen (2009): *On the Geopolitics of Identity*. *Anthropological Theory*. 2009/11.
- Eriksen, Thomas Hylland –Valkonen, Sanna –Valkonen, Jarno (szerk., 2018): *Knowledge from the indigenous north*. Routledge. New York.
- Fox, Jonathan (2002): Ethnic Minorities and the Clash of Civilizations: A Quantitative Analysis of Huntington’s Thesis. *British Journal of Political Science* 32. 415–434. o.
- Győri Szabó, Róbert (2004): Katalónia, Baszkföld, Galícia autonómiája. *Műhely*. (23) 1-2., 497-528. o.
- Hacquebord, Louwrens (szerk., 2012): *Large scale historical exploitation of polar areas. – Circumpolar Studies* 8. University of Groningen, Arctic Centre. Groningen.
- Hilder, Thomas (2014): *Sami Musical Performance and the Politics of Indigeneity in Northern Europe*. Rowman & Littlefield. Lanham, Maryland.

- Huntington, Samuel P. (2006): *Civilizációk harca*. Európa. Budapest.
- Joona, Tanja (2012): ILO Convention No. 169. *Juridica Lapponica* 37. University of Lapland. Rovaniemi.
- Joona, Tanja (2018): Safeguarding Cultural Rights of Sámi Children and Youth in Finland, with Special Emphasis on the Linguistic part of Cultural Identity: Current Challenges. in *The yearbook of polar law*, 9., 109-129. o.
- Kelman, Ilan – NÆSS, Marius Warg (2019): Climate Change and Migration for Scandinavian Saami: A Review of Possible Impacts. *Climate*. 2019/4. 1-14 o.
- Larsen, Joan Nymand – Fondahl, Gail (2014): Arctic Human Development Report. Nordic Council of Ministers, Koppenhága.
- Lindroth, Marjo (2015): *Governing Indigeneity Globally: Indigenous Peoples in the United Nations*. Acta Universitatis Lapponiensis 293 University of Lapland. Rovaniemi.
- de Luna, Iñaki Martinez et al. (2016): Sociolinguistic Evolution of Basque Language (1981-2011) Transmission and knowledge, subjective motivations for linguistic behavior, and linguistic practice: evolution and future challenges. *Soziolinguistika Klusterra*. Andoain.
- Multi-kor.hu (2004): *Baszkföld történelme*. MÚLT-KOR történelmi magazin. Budapest.
- Ortutay, Katalin (2002): Nyelvtörvények, elnemzetlenítés. *História*. (24) 9-10. 36—39. o.
- Samer (Samiskt informationscentrum) (2019): *The Sami Parliaments in Finland and Norway*.
- Solbakk, John Trygve (2006): *The Sami People – A Handbook*. Davvi Girji OS. Tromsø.
- Stelowska, Diana (2015): Culture in International Relations. *Polish Journal of Political Science*. 2015/1. 5-72.o.

Mihályi Dorottya

**Hogyan válik a berber divattá?
How the Berbers become popular?**

ABSTRACT

The image of natives from an unknown country depends generally on the spirit of the age. The development of natural sciences and the discovery of the world make obvious the existence of populations who differ radically from the European. At the same time, they remain unknown for a long time. In the one hand, because the power concentrate not on their values but the possibility to conquer them. On the other hand, if the searchers are interested about their life, they do not have the necessary instruments to know them. Mainly the language proficiency is missing. In addition to that, the fear from the unknown can be considered as an obstacle of researches. The Other comes in the area of interest at the end of the 19th century and becomes, in some cases, subject of adoration. The colonisation of the same century, then the two world wars bring closer the Europeans and the natives to each other, even if the causes of this change are not positive. At the end of the 20th century, the Other, which was long time considered as primitive, becomes popular: their art will be considered as a value and their home and family turn into an appreciated tourist destination. In our paper, we tend to describe shortly this process, through the example of Algerian and Moroccan Berber tribes. *Keynotes:* travel, travelogue, stranger, visions

ABSZTRAKT

Egy idegen ország őslakóiról alkotott képet mindig az aktuális kor felfogása határozza meg. A természettudományok fejlődése és a világ megismerése ugyan egyértelművé teszi különböző, az európaiktól jelentősen eltérő népek létezését, sokáig azonban ismeretlenek maradnak. Egyrészt azért, mert a hatalom nem az értékeikre koncentrál, hanem arra, hogy milyen mértékben kényszeríthetők engedelmességre. Másrészt azért, mert a kutatók, hiába érdeklődnek, nem rendelkeznek a megfelelő eszközökkel (elsősorban nyelvtudással) ahhoz, hogy alaposabban megismerhessék őket. Harmadrészt, az ismeretlentől, az idegentől való általános félelem sokáig gátolja a kutatásokat. Az „Idegen” a 19. század végén kerül igazán az érdeklődés középpontjába, és válik gyakran az imádat tárgyává. A 19. századi gyarmatosítás, majd a világháborúk során közel kerül egymáshoz az európai és az idegen, még ha nem is pozitív okokból. A 20. század végére pedig, a történelem során leigázott, primitívnek tekintett idegen valósággal divatba jön: művészetük, szokásaik igazi értékévé, otthonuk pedig gyakran kedvelt turista úticéllá válik. Tanulmányunkban ezt a folyamatot mutatjuk be, az Algériában és Marokkóban élő berber törzsek példáján.

Kulcsszavak: utazás, útleírás, idegen, berber, látásmódok

A berber törzsek Észak-Afrika legősibb lakói¹; ennek ellenére az európaiak számára sokáig ismeretlennek számítottak. Jóllehet létezésük tudott, mivel rendkívül zárt, szétszórta élő csoportokat alkotnak, alapos megismerésükre sokáig nem nyílt lehetőség. Elkülönítésük az azonos területen élő arab és zsidó kultúráktól szintén nehéz feladatnak bizonyult. A berber kép alakulásához számos tényező járult hozzá: a világ megismerésének vágya, az európai civilizáció terjeszkedése, a gyarmatosítás és különösképp a függetlenséget követő társadalmi és gazdasági változások. A huszonegyedik századra a berber törzsek számos turista és utazó érdeklődését felkeltik, falvaikat egyre többen látogatják. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy az észak-afrikai gyarmatosítás időszakától kezdve a jelentősebb technikai és szemléleti változások tükrében megvizsgáljuk, hogyan alakul az Algériáról és Marokkóról készült útleírásokban kirajzolódó berber-kép Franciaországban. Mivel – jelenlegi tudásunk szerint – a berber csoportok világfelfogása, szokásai, hagyományai nem változtak jelentősen az elmúlt évszázadban, a róluk alkotott kép hosszú távú vizsgálata megmutatja, miként határozzák meg egy-egy korszak társadalmi elvárásai a képalkotás folyamatát. A kérdés bonyolultságát és a rendelkezésre álló források számát tekintve jelen tanulmányunk, mely alapvetően a témát érintő szakirodalmat veszi alapul, mindössze bevezetést nyújthat a kérdéskörbe.

A teljesség érdekében szükségesnek tartjuk a berberek rövid bemutatását. Ezt követi az utazók tipológiája, s ennek segítségével igyekszünk a továbbiakban a képalkotás folyamatát és eredményeit megragadni.

A berber törzsek már a görög és római hódítások idején jelen voltak az afrikai kontinens északi részén. Ma legnagyobb számban Marokkó területén élnek, az ország népessége alapvetően berber eredetű². Algéria szintén nagyszámú berbernek ad otthont, valamint Tunézia és Líbia is rendelkezik berber lakossággal. Hosszú történelmük során számos hatás befolyásolta kultúrájukat, melyek közül legerősebben az arab hódítás hatott. Az arab kultúra számos elemét átvették (így például az iszlámot), úgy, hogy közben saját szokásaikat is megőrizték.³ A szokásjog a berber társadalmi berendezkedés alapja; ez határozza meg az egyén helyét és feladatait a családban, valamint a társadalomban. Nyelvük nem egységes, de valamennyi nyelvjárás az arab egy változata.⁴ A berberek tradicionálisan zárt közösségeket alkotnak, melybe sokszor még a szomszédos berber csoport tagjait sem engedik be. Házaikba nem léphet be idegen a családfő hozzájárulása nélkül.⁵ A csoportok mindennapjait az évszakok ritmusa határozza meg. Életben maradásukat a földművelés és a háziállatok biztosítják,⁶ így mindent e kettőnek rendelnek alá. A vallás az élet minden területén megnyilvánul, legyen szó a mindennapok rutinjáról, a jelentősebb családi eseményekről (házasság, temetés), vagy a fontosabb döntésekről. A törzs tagjai rendkívül összetartó közösséget alkotnak: együtt élnek, együtt étkeznek és közösen végzik a munkát. Támogatják és segítik egymást, ahol csak lehet. A falu gyakorlatilag egy nagy család, ahol mindenki ismer mindenkit és mindent tud. Intimitásról, magánéletéről, magányról szó sem lehet.⁷ A nők gyakorlatilag egész életüket a faluban élik le, a férfiak kizárólagos joga a

mecsetbe járás és a bevásárlás, melyre a legközelebbi városban található *souk* (arab piac) termet lehetőséget. Alapvetően ellenzik az európai civilizáció vívmányait, azonban ezek – mint látni fogjuk – életükbe mégis egyre inkább beszivárognak.

A franciák először a gyarmatosítás idején találkoztak nagy számban berberekkel, akik a szabadságot rendkívül fontosnak tartó csoportként, jelentős ellenállást tanúsítottak, azonban szervezethez és megfelelő technikai felszereltség híján nem tudtak eredményesen fellépni. A gyarmatosítók nem vették figyelembe a vallási kötelezettségeket és a berber csoportok sokszínűségét, a hagyományos – ősi – módszerekkel megművelt, és ezért rosszul termő földek azonban problémát jelentettek. Jóllehet különböző módszerekkel igyekeztek ösztönözni hatékonyabb technikák bevezetését, próbálkozásaik hamar kudarcot vallottak.⁸ Mindez azonban azt mutatja, hogy a gyarmatosítók kénytelenek voltak a berberekkel foglalkozni; megfigyeléseik azonban nem a kultúrára, hanem az etnikum alávethetőségére, kihasználhatóságára irányultak.

Kik utaznak Észak-Afrikába a 19. század második felében? Véleményünk szerint három csoportot különböztethetünk meg, melyek határai rendkívül homályosak. Az első csoportba azok a tisztviselők, tudósok, kereskedők tartoznak, akiket maga a francia állam küld a további terjeszkedési irányok és a terület alapos feltérképezésére. A második csoportot a turisták alkotják, akik, noha sok esetben részletes útleírást készítenek, rövid ideig tartózkodnak a területen, és fő motivációjuk nem az alapos megismerés. Hiába írják le utazásukat, mindössze legerősebb benyomásaikat rögzítik, anélkül, hogy kapcsolatba lépnének a helyi lakossággal.⁹ A harmadik csoport tagjai azok az utazók, akik nem állami megbízatásból mennek Észak-Afrikába, hanem saját elhatározásukból. Ennek eredményeképpen alaposan felkészülnek az útra és gondosan összegyűjtött kérdések alapján vizsgálódnak. Érdeklődésük azonban a franciák elért eredményeire, a gyarmatokon élő francia társadalomra irányul, nem a bennszülöttekre.

A gyarmatosítás időszaka jelenti tehát az első olyan alkalmat, ahol a berberekről alkotott francia képet vizsgálni érdemes. Ahhoz, hogy ez a kép teljes legyen, először a körülményeket kell tisztáznunk. A 19. század nem csupán az európai civilizáció hódításairól szól, hanem a technika fejlődéséről is. A gőzhajó, majd a vasút jelentősen új lehetőségeket kínál, melyek bejárhatóvá teszik a világot. Új (alapvetően kereskedelmi) kapcsolatrendszerek épülnek ki, és új érdekek lépnek fel. A megismerés vágya átalakítja az utazási szokásokat¹⁰ és módszeres ismeretgyűjtéshez vezet.¹¹ Egy jelentős akadály azonban marad: a nyelvismeret hiánya. Mindaddig, amíg az utazó nem tud a megfigyelt néppel beszélgetni, a megismerés csupán felületes lehet: az öltözködési, táplálkozási szokások leírhatók, megfelelő idő után bizonyos szokások is. A cselekvések mögött rejlő tényezőkre azonban a külső megfigyelés nem világít rá. Így a kialakuló kép mindössze feltételezéseken és találgatásokon alapulhat. Ennek ellenére egyre többen tesznek kísérletet egyes országok és lakosaik bemutatására.

Kizárólag a berberekéről sokáig nem születnek alapos leírások. Ennek több oka is van. Az egyik, mint már említettük, az utazások motivációjában rejlik. Az érdeklődés középpontjában nem a szokások, hagyományok, értékrendek feltárása áll, hanem az a kérdés, hogy milyen módszerekkel kényszeríthetők az egyes csoportok engedelmességre, illetve, hogy az elfoglalásra szánt területeken mekkora ellenállásra kell számítani. Azzal, hogy mit gondolnak a berberek és milyen eszméket vallanak, ekkor még senki sem törődik. Másrészt, mivel a gyarmatosítást legalizáló „civilizációs küldetés” alapja éppen abban rejlik, hogy a vad törzseket be kell vezetni az európai kultúrába, a gyarmati propagandának ügyelni kell arra, hogy az őslakosokról valóban primitív, civilizálatlan kép alakuljon ki.¹² Erre pedig a legegyszerűbb megoldás az, hogy az alapos megfigyelést mellőzik. A francia utazó, noha kétségtelenül találkozik berberekkel, nem különbözteti meg őket az araboktól, hanem együttesen „bennszülötteknek” vagy „őslakosoknak” nevezi őket.¹³ Ehhez az is hozzájárul, hogy az utazók nem is tudják, mi alapján lehetne különbséget tenni; ugyanis az, amit a látszat mutat, nem segít, kizárólag külső jegyek alapján nem kaphat az utazó segítséget. Sokáig egyedül a megtelepedett csoportokat és a nomádokatkülönböztetik meg. A nomádokkal ugyanis sok utazó szimpatizál, elsősorban a vándorló életmód és az utazás között mutatkozó párhuzamok miatt. Ez azonban csupán a látszaton és a vélt hasonlóságokon alapul, valós ismeretekről ebben az esetben sem beszélhetünk.¹⁴ Ezen kívül a kor olvasói elvárásai is arra ösztönöznek, hogy a leíró valamelyest módosítsa a valóságot: a leírás ugyanis mindenekelőtt áru; ahhoz, hogy megvegyék, tetszenie kell.¹⁵ Ezen kívül, mindenkinek, aki utazásáról beszámolót készít, számolnia kell a gyarmatosító állam elvárásaival.¹⁶

Jóllehet kis számban, de vannak olyan utazók, akiket a turisták által negatívan megítélt egyszerűség, régimódiság, az európaiaktól teljesen eltérő életmód, a sivatag vagy a muszlim vallásvonz. Ezekben az esetekben azonban az útleírások a saját belső fejlődést célozzák, nem a külső körülmények bemutatását.

A francia turisták egészen az 1850-es évekig¹⁷ nem találkoznak bennszülöttekkel,¹⁸ de később is rendkívül egyszínű és zavaros képet festenek róluk. A megismerésnek ugyanis a fent említett nyelvkérdésen kívül több akadálya van,¹⁹ annak ellenére is, hogy a turista kifejezetten érdeklődik az idegen és az egzotikum iránt. Először is, a turista térben és időben is kötött: rövididőt tölt a kontinensen, s ez meggátolja, hogy a parttól távolabb eső településeket is útba ejtsen, így útvonala leginkább a nagyvárosokra korlátozódik, ahol nem élnek berber törzsek. Miután a turista rendszerint útikönyvekből informálódik, már az utazás megkezdésekor előítéletekkel rendelkezik. Az előre kialakított kép és a sztereotípiák nem teszik lehetővé, hogy a valóságot lássa, hiszen mindenütt az előfeltevéseinek igazolását keresi.²⁰

A turistának sokáig egyedül a piac nyújt megfelelő terepet a gyarmaton élő etnikumok tanulmányozására. A piac azonban az egész társadalomnak csak egy rendkívül vékony szeletét mutatja be. Elég csupán azt megjegyeznünk, hogy a nők és a

gyermekek teljes egészében hiányoznak, mivel a piacra járás a felnőtt férfiak kiváltsága. A piacon tett rövid látogatás után levont tanulság általában az, hogy a helyi lakosság rendkívüli nyomorban és pizsokban él. Az árukat a 19. századi turista primitívnek ítéli és elutasítja – a hagyományos kézműves tárgyak felértékelődése csak a 20. század második felében, a tömegturizmussal kezdődik, akkor, amikor a szuvenír-vásárlás is divatba jön. A turista számára a piac olyan, mint egy múzeum, ahol a helyi lakók a kiállítási tárgyak. A koszt, a tradicionális árukat és a kezdetleges használati eszközöket a turista az európai középkorhoz hasonlítja.²¹

Az arabokat és a berbereket mind az utazók, mind a turisták csak az 1900-as évektől kezdik megkülönböztetni egymástól, azonban még mindig csupán a megfigyelések és a külső tulajdonságok alapján.²² Lassan a berber a „jó arab” szinonimájává válik. A berbereket, mint dolgozó, bátor, józan, mértékletes és büszke embereket tartják számon, akik kiállnak szabadságukért, harcolnak az erőszakos asszimiláció ellen. Ezzel szemben az arabok semmittevő, nagyképű és kevésbé intelligens népként jelennek meg.²³ Azonban a turisták még 1930-ban sem tudják a két csoportot elkülönítő tulajdonságokat egyértelműen meghatározni, a lassan meginduló etnológiai kutatások ellenére sem.²⁴

A gyarmatosítás koráról tehát elmondhatjuk, hogy az utazó és a turista rendkívül felületes ismeretekkel rendelkezik a gyarmatok őslakos népeivel kapcsolatban. Jóllehet a bennszülöttek helyet kapnak a leírásokban, leginkább egyfajta tájlelmékként tűnnek fel. Az arabok és berberek elkülönítéséről ekkoriban még nincsen szó. Az utazót a nyelvismeret és az érdeklődés hiánya hátráltatja. A turisták esetében az országban eltöltött idő rövidege és a térbeli korlátoltság nem teszi lehetővé, az alapos ismeretszerzést. A felületesség pedig sok esetben félreértésekhez vezet, melyek hozzájárulnak egy negatív bennszülött-kép kialakulásához. Fontos azonban kiemelni, hogy különálló berber-képről ebben a korban még nem beszélhetünk, hiszen nem különülnek el egymástól a gyarmatok lakosai.

A két világháború és a függetlenségi háborúk hosszú ideiggátolják az utazásokat. Az eltelt idő pedig jelentősen átalakítja a berberekhez való hozzáállást. Ennek oka nem csupán az európaiak nézeteiben bekövetkezett változás. A berberek körében is lejátszódnak bizonyos folyamatok, melyek felhívják a figyelmet az Észak-Afrikában élő népcsoportokra. A francia utazók a háborúk után még sokáig, az 1980-as évekig, nem mennek vissza az egykori gyarmatok területére, de az utazások csak a 2000-es évekre válnak gyakorivá. Ennek leginkább pszichológiai természetű okai vannak. A „feketelábúak” nagyjából ekkorra dolgozzák fel a gyarmatok elvesztését és a hazatelepítés okozta traumákat. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az úticélok a függetlenségi háborúk után átalakulnak. Míg a gyarmatosítás ideje alatt Algéria számított elsődleges célnak, hiszen Franciaország integráns részét képezte, addig a 20. század végén Marokkó veszi át a kedvelt úti cél szerepet, hiszen az algériai belpolitikai helyzet sokáig nem teszi lehetővé a nyugodt utazást. Az 1990-es évek végére, a 2000-es évek elejére felnő az

első olyan generáció, amely már nem Algériában született, de szülei, nagyszülei életük nagyrészt ott éltek le. Kíváncsiságuk a múlt és családjuk egykori lakóhelye iránt jelentős utazási hullámot indít. Ők azonban semmiképpen sem tekinthetők objektív utazónak, leírásaik, jóllehet foglalkoznak a jelen problémáival, leginkább a közös múltra és az emlékek keresésére koncentrálnak. Azonban nem csak a „visszatérők”²⁵ utaznak, turisták és „független” utazók is járnak a berberok között.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan váltak a berber törzsek kedvelt úticéllá, az Észak-Afrikában bekövetkezett változásokkal kell tisztában lennünk. A háborúk nem csak Európában okoznak társadalmi és kulturális változásokat, hanem az észak-afrikai berber lakosság körében is. A korábbi francia elnyomást felváltotta egy – ha lehet, még erőszakosabb – folyamat, az arabizáció, melynek célja, hogy mindenféle etnikai, nyelvi és hagyományban gyökerező különbséget eltüntessen. Míg a francia hatalom többé-kevésbé érintetlenül hagyta a hegyekben és a sivatagban zárkózottan élő törzseket, az arab vezetés a 21. század elejéig teljes asszimilációra törekedett.²⁶ Jóllehet, a hétköznapi nyelvhasználatába nem tudtak változásokat elérni, az oktatás és az ügyintézés nyelve kizárólag az arabot lett, melyet a berber közösségek nem beszéltek, (és sokan ma sem beszélnek). Az egyenlőséget a vezető körök sajátosan értelmezték: egyik oldalról a kulturális különbségek teljes megszűnését várták el, míg másik oldalról olyan, az európai ember számára alapvető intézkedéseket, mint az orvosi ellátás vagy az oktatási rendszer fejlesztése, megtagadtak a berber lakosoktól.

A szabadságukhoz ragaszkodó berberok az erőszakos arabizációt természetesen nem hagyhatták szó nélkül. Az ellenreakció – a berber reneszánsz²⁷ – hasonló elvek alapján, azonban mégsem ugyanúgy zajlott–zajlik a különböző berber lakossággal rendelkező észak-afrikai országokban. A berberok, akik az arabok mellett harcoltak a gyarmatosítók ellen, az ország függetlenségéért, az elnyomó arab politikát igazságtalannak ítélték meg. Az egységesítő politikával szembeni első fellépésre azonban nem Észak-Afrikában került sor, hanem az egykori gyarmatosító Franciaországban. 1967-ben Párizsban létrehozták a Berber Akadémiaelődjét²⁸, mely végleges formáját 1969-ben nyerte el. Észak-Afrikában konkrét eseményekben a berber reneszánsz csak az 1980-as évektől mutatkozik meg.

Algériában a vezetők a függetlenség után a berber csoportokat az arab-muzulmán szemléletű nemzeti egységre veszélyesnek kiáltották ki. A berberok azonban sokáig vártak a központi hatalom elleni fellépéssel.²⁹ Az ellenállás első megnyilvánulása az 1980-ban induló Berber Tavasz (*Printemps berbère*) volt, amit az 1988-ban létrehozott Berber kulturális mozgalom (*Mouvement culturel berbère*) követett, amely kinyilatkoztatta a berber nyelv létjogosultságát, valamint azt, hogy a berber népek elismerésre és kultúrájuk figyelembevételére vágnak. Egyben jelezték azon igényüket, hogy iskoláikban berber nyelven oktathassanak és a mindennapokban is használhassák nyelvüket.³⁰ Erre válaszul 1989-ben alkotmányban rögzítették, hogy az ország vallása az iszlám, az állam hivatalos nyelve pedig az arab. A berber kultúrának helye nincs.³¹

1994 és 1995 között a kabíliai tanulók bojkottálták az iskolába járást, amivelsikerült kivívniuk, hogy a berber nyelv helyet kapjon az oktatásban. Ez rendkívül fontos pontja a berber kultúra fokozatos elismerésének, azonban nem elégséges. Így a mozgalmak tovább folytatódnak.³² 2002-ben a berbert nemzeti nyelvként ismerték el. Ezek azonban csupán látszatintézkedések, hiszen egyrészt az arab nyelv elsődleges maradt, másrészt csak az eredetileg is berber anyanyelvű gyermekek tanulhatnak saját nyelvükön, nincs szó arról, hogy az elszigetelt berber kultúra az arab lakosságot is érintené. A berber nyelv elfogadása valójában korlátozza a kultúra terjedését, mivel annak használatát csak egy jól behatárolt területen teszi lehetővé.³³

A függetlenség után a marokkói nemzeti mozgalmak is a berberek háttérbe szorítására törekedtek.³⁴ A helyzet javulásához azonban maga az uralkodó járult hozzá – a hatalmon lévő párttal ellenkezve.³⁵ Jóllehet 1991-ben a berberek jelentették ki, hogy a kultúrájuk elismerésére vágnak, első lépésnek mégis II. Hasszán király 1994-es beszéde tekinthető, amelyben hangsúlyozta a berber kultúra és oktatás szükségességét. Kijelentését valójában semmilyen konkrét tett nem követte, azonban biztosította a berbereket, hogy követeléseik nem találnak azonnali elutasításra. 1995-ben megalakult a nemzetközi Berber Kongresszus (*Congrès mondial Amazigh*), majd 2000-ben kiadták a Berber Kiáltványt (*Manifeste berbère*), melyben a berber identitás alapvető elemeinek elismeréséért szálltak harcba. 2001-ben királyi rendelet alapján megalapították a Marokkói berber kultúra Királyi Intézetét (*Institut Royal de la culture amazighe Marocain, IRCAM*), s ezzel a berber követelések állami és minden marokkóit érintő ügygé váltak. Ugyanebben az évben VI. Mohamed (II. Hasszán fia és utódja) elismerte, hogy a berber kultúra rendkívül fontos része a marokkói identitásnak. 2011-ben a berber nyelv második államnyelvvé vált, természetesen az arab után. Az elért eredmények azonban így is jelentősek. A berberek sikeres kulturális harcához hozzájárult a két király, II. Hasszán és VI. Mohamed pozitív hozzáállása, a békés eszközökkel vívott harc, valamint az, hogy a marokkói berberek hangsúlyozták, nem kiszakadni vágnak a marokkói államból, hanem annak szerves részeként szeretnék kultúrájukat megőrizni.³⁶ Ezen kívül – véleményünk szerint – a két király megengedő, sőt támogató magatartásában fontos szerepet játszhatott a berber kultúra „eladhatósága” is, vagyis az a tény, hogy a tradicionális elemeket megőrző és a mindennapokban felhasználó népcsoportok színesebbé, érdekesebbé teszik az országot, így egyfajta turista csalogató erőnek számítanak. A turizmus pedig jelentős részét képezi az ország jövedelmének. A zárkózottan, saját törvényeik szerint, az államtól gyakorlatilag függetlenül élő berberek nem befolyásolják jelentősen az állami kiadásokat, hiszen önfenntartók, azonban különlegességük miatt a turizmussal összekapcsolódva jelentős bevételt jelentenek az állam számára.

A berber reneszánsz hatására az európai turisták érdeklődni kezdtek a viszonylag ismeretlen kultúra iránt, és bizonyos berber közösségek hamar kedvelt célponttá vál-

tak. Ehhez azonban az állam támogatásán kívül szükség volt a berber kultúra modernizációjára is. A nyitás az európai kultúra felé egyfajta szükséghelyzetből ered, hiszen a földművelés, a tradicionális berber életforma fő eleme, nem minden esetben kiszámítható, a 21. századi turizmus azonban igen. Étteremben vagy ajándékboltban dolgozni³⁷ nem hagyományosan berber elfoglaltság, azonban biztos megélhetést biztosít. Egyes berber törzsek még messzebbre mentek: maguk közé engedik aturistákat, hogy azok megfelelő fizetségért kipróbálhassák a berber „mindennapokat”. Sokan szállást kínálnak a túrázóknak, idegenvezetőként kalauzolnak a hegyekben, télen síelni tanítanak, vendéglőt üzemeltetnek. Mások megpróbálják rászózni a gyanútlan turistákra azt, amilyük van³⁸. A turista számára a berber kultúra csupán egy árucikk, érdekes, színes, de a valódi mögöttes tartalmakat nem érti, nem is érdeklődik iránta.

Több útleírásban találkozhatunk azzal, hogyan jelennek meg modern elemek a hagyományokhoz ragaszkodó berber társadalomban, és hogyan alkalmazkodnak a berber a Nyugat és a turizmus által teremtett kihívásokhoz. Azok, akik a turizmus által kínált munkalehetőségekkel élnek, nap, mint nap kapcsolatba kerülnek a modern világgal. Látják, hogyan viselkedik és hogyan öltözködik a nyugati ember. A munkában látottakat magukkal viszik az otthonukba is. Természetesen az európaiak jelenlétének valójában inkább több negatívuma van a berber számára: élőhelyük egyszerű turistalátványossággá alakul, aminek eredménye a szemét és a rongálás. A modernizációval a hagyományos kézműves tevékenységek is átalakulnak: fonó- és cserepes műhelyek jönnek létre, egyfajta bemutatóteremként, hogy az így „kiállított” berber bemutatthassák, hogyan készül hagyományos eszközökkel a szőnyeg és az edény,³⁹ a turista pedig mindezt valóságnak véli.⁴⁰

A berber kultúra azonban nem csak a turisták körében népszerű, és nem minden berber csoport veszi ki részét a turizmusból. A 20. század végére kialakuló nyugati életmód, a stresszes mindennapok sokakat ösztönöznek arra, hogy hosszabb-rövidebb időre kiszakadjanak az otthoni környezetből. A, világtól elzártan élő berber ideális közeget biztosítanak a mindennapi gondok elfelejtésére. Míg a 19. században a berber törzsek ismeretlen idegennek számítottak, a 21. századra az érdeklődés középpontjába kerültek. A 19. században a berbereket egyszerűen araboknak tekintették, mivel utóbbiakkal kapcsolatban több ismerettel rendelkeztek. Mára a helyzetet gyakran látjuk megfordítva. Így például Marokkó a berber országává vált, hiszen a berber kultúra egzotikusabbnak tűnik, így jobban felkelti a figyelmet, mint az arab.

Azok, akik a valódi berber közösséget látják, teljesen más képet festenek, mint a turisták. Valamennyi leírás⁴¹ hasonló tulajdonságokat emel ki: dolgozó és vendégszerető emberekről van szó, akik – amennyire csak lehet – alkalmazkodnak a természet rendjéhez. Életüket az összetartó törzsben élik le, ahol mindenkinek megvan a maga feladata. A családban a férfi szava a döntő, azonban a nő végzi a feladatok nagyrésztét: dolgozik a földeken, elvégzi a háztartás körüli teendőket és felneveli a gyermekeket.⁴² Az útleírásokból kiderül, hogy a vallás és a hagyományok egyszerre nagyon

zárt és nyitott társadalmat hoznak létre. Hiszen az egyes törzsek, falvak között nehéz az átjárás, idegen csak ritkán léphet be a törzs területére. Azonban, ha egyszer bekerül, azonnal családtagnak számít.⁴³ A családtagok pedig mindent megtesznek egymásért. Azonban, abból kiindulva, hogy a közösség mindent megoszt egymással, az egyén sokszor kénytelen számos tettét titokban tartani. Különösen igaz ez a fiatalabb generációkra, akik a modernizációnak köszönhetően egyre gyakrabban találkoznak az európai szokásokkal és értékrenddel, melyek sokszor arra ösztönzik őket, hogy bizonyos tradícióktól eltávolodjanak, esetleg egészen szabadon értelmezzék az iszlám szigorú tanait. Mindez több területen megnyilvánul. Sok fiatal a család és saját megélhetésének biztosítása céljából a városban vállal munkát, és csak az ünnepek alkalmából tér haza. Ez pedig azzal jár, hogy akarva-akaratlanul kikerül a család ellenőrzése alól. A szabadabb város pedig nem kötelezi a berber hagyományok betartására. Így fordulhat elő, hogy egy berber férfi saját magát úgy írja le, mint egy szerény muzulmán (*un modeste musulman*), aki bort iszik, elfelejt imádkozni és soha egyetlen alkalmat sem szalaszt el, hogy nővel találkozzon.⁴⁴ A fent említettek kiegészülnek azzal, hogy a berberiek alapvetően megvetik az anyagi javakat. Az ember jól érezheti magát úgy is, ha zenét hallgat, vagy táncol. Az alkoholt a vallás tiltja, egyéb élvezeti szereket pedig a berber felfogás. Így például a dohányzó fiatalok kénytelenek elbújni, hiszen a család ezen szokásukat rendkívül rossz szemmel nézné. Ezt maguk a fiatalok is látják: „az élvezeteknek élni az apa, az anya, a nagybácsik és nagynénik előtt folyamatosan zavart, sőt szégyent keltett.”⁴⁵ Életük azonban a leírtak alapján nem könnyű: kezdetleges eszközeik nehezítik a munkavégzést, a nem megfelelő körülmények gyakranbetegségekhez vezetnek. A pozitív életfelfogás azonban sokszor megnyilvánul. Ez látszik Isabelle Demeyere megállapításából: „Itt jobban szeretnek nevetni a helyzeten, mint ítélni.”⁴⁶ Vagy: „Akkor, amikor nálunk feljelentést tesznek, a berberiek megisznak még egy csésze teát.”⁴⁷

Az oktatás helyzete fontos helyet foglal el az útleírásokban. Isabelle Demeyère sokat mondó történetet mesél el egy már iskoláskorú kisfiúról, aki egy Afrikát ábrázoló matricát ragaszt fel a falra – fejjel lefelé. Mindez senkinek sem tűnt fel, mert senki nem látta még a kontinens térképét.⁴⁸ Ezzel kapcsolatban Demeyère megjegyzi, hogy az iskolában a berberiek minden információt arabul vagy franciául kapnak, nem pedig az anyanyelvükön. Így nem is csoda, hogy semmit sem tudnak a világról.⁴⁹ A hegyekben lévő falusi iskolákkal sok egyéb probléma is van. A gyermekek számára nehezen megközelíthető, így közlekedési eszköz híján sokszor több mint egy órát kell gyalogolniuk, hogy odaérjenek, ezért nem is tudnak rendszeresen iskolába járni. A távolság ugyanúgy gondot okoz a tanároknak is, akik a pihenőnapokon sem tudnak hazamenni.⁵⁰ Az alapvető felszerelések hiányoznak.⁵¹ A hegyekben lévő, mindentől távol eső iskolákban nagyjából a 19. századi módszerekkel oktatnak. Ennek több oka is van: egyrészt az iskolába beíratott gyermekek száma annyira alacsony, hogy lehetetlen osztályokat kialakítani, így a tanítás vegyes osztályokban zajlik. Az oktatás nyelve nem egyezik

meg a gyermekek anyanyelvével, így olyan nyelven kell a tananyagot megtanítani, amit a tanulók nem értenek. Ezen kívül, az országok berber-ellenes politikájának köszönhetően fejlesztésre gyakorlatilag nem jut anyagi forrás, vagyis az iskolákból a legalapvetőbb tanításhoz szükséges eszközök is hiányoznak. A tanárok pedig leggyakrabban azok a kezdő pedagógusok, akik nem kaptak helyet a városi iskolákban. A próba-idő leteltével azonban ők is tovább állnak.⁵²

Az oktatás mellett az egészségügy is visszatérő téma. Mint már említettük, a berberök nem szívesen mennek kórházba, ez azonban a leírások alapján érthető is. Tömeg, fejetlenség, kosz és az alapvető eszközök hiánya várja valamennyi beteget. Ráadásul kórház csak a nagyobb városokban van, odáig elutazni pedig rengeteg időbe telik, és főleg pénzbe kerül.⁵³ Demeyère szavaival élve a kórház olyan, mint egy malom, amely betegeket őröl.⁵⁴ Azon túl, hogy a körülmények egyáltalán nem megfelelőek, a berberekkel egyébként sem szívesen foglalkoznak, főleg ingyen nem. Egyetlen kivételt az tesz, ha esetleg az orvos is berber.⁵⁵ Normális ellátásért az orvosok és ápolók pénzt követelnek⁵⁶, az pedig ritkán akad. Így „a hegyekben a berberök csak egy gyógyírt találhatnak: a vallást [...]”⁵⁷

Összességében megállapítható, hogy a 20. század végétől kezdve az utazók alaposabban megfigyelik a berber kultúrát, beszélgetnek a helyiekkel, kérdeznak. Erről a fajta érdeklődésről a gyarmatosítás ideje alatt nem beszélhetünk, hiszen a hangsúly nem a bennszülöttekre, hanem a franciák cselekedeteire helyeződött. Ezen kívül a nyelvismeret hiánya és a berber törzsek tradicionális zártsága sem könnyítette meg a megismerést. A 20. század végére azonban számos változás történt. Jelentősen megnőtt az érdeklődés az elzártan, „nyugalomban” élő csoportok iránt, illetve a berber társadalom a politikai és gazdasági változások hatására sokkal nyitottabbá vált. Jóllehet az utazók többsége továbbra sem beszél semmilyen berber nyelvjárást, a berber törzsek többségénél található olyan ember, aki többé-kevésbé beszél franciául. Míg a 20. század elejéig leginkább külső, ránézésre megállapítható tulajdonságok alapján próbáltak különbséget tenni – sikertelenül – az arabok és a berberök között, addig a 2000-es évekre maguk a berberök határozzák meg – nyilvánosan és hivatalosan – önmagukat, ezzel egyértelművé téve azokat a tényezőket, melyek a két csoportot elkülönítik. A második ezredforduló útleírásai alapvetően a legjellemzőbb berber értékekre és legégetőbb társadalmi és gazdasági problémákra fókuszálnak. Mindezt segítő és nem leigázó szándékkal teszik, mint 19. századi elődjük.

Jegyzetek/Notes

¹ Jean Servier: Les Berbères. Paris, Presses Universitaires de France / Humensis, 2017. 6. kiadás. (1. kiadás: 1990). 7-10.o.

² Servieri.m. 23.o.

³ Vö. Isabelle Demeyère: *Ahouach. Quatre saisons chez les Berbères*. La Tour-d'Aigues, Éditions de l'Aube, 2012. 69.o.: „Az arabok által a 7. század óta iszlamizált berberék megtartották rituális szokásaik nagy részét.”

⁴ Servier 32-40.o.

⁵ Idegent egyedül a törzs főneke szállásolhat el. A házban csak az apa és a hozzá tartozó szűk család (feleség, fiúgyermek és a még eladósorban lévő lányok) tartózkodhat. Még a nagybácsikra, nagynénikre és unokatestvérekre is szigorú szabályok vonatkoznak a belépést illetően. Servier *i.m.* 93.o.

⁶ Renaud de Sinety: *Voyage au pays des Chleuhs. (Maroc, début du XXIe siècle)*, Paris, Cartouche, 2007. 75.o. és 78.o.

⁷ Vö. Demeyère *i.m.* 65.o.: „A pihenés itt a gyengeség jele. És az intimitás jogát senki sem követeli. Az egyén élete mindenki ügye.”; Demeyère *i.m.* 67.o.: „Háttérbe húzódni itt nehéz. Egyedül maradni, hogy írjak, lehetetlen.”

⁸ Servieri.m. 66.o.

⁹ Valójában az utazó-turista elkülönülésnek a 20 század végére lesz jelentős hatása, amikor a turista már egyértelműen nem akar figyelni. Lásd például: Odile Gannier: *La littérature de voyage*. Paris, Ellipses, 2001. 118-119.o.

¹⁰ Már egy 1841-ben kiadott útikönyv is kiemeli az őslakosok megismerésének fontosságát, jóllehet a terjeszkedés megkönnyítése érdekében. Vö. Nicolas Bancel és Pascal Blanchard: „De l'indigène à l'immigré: Images, Messages, Réalités”, In: *Hommes & Migrations*, 1207. szám, május-június, 1997.

¹¹ Gyömrei Sándor: *Az utazási kedv története*, Budapest, Gergely Kiadó, 1934. 68-69.o.

¹² Lásd például: Michèle Salnis: *Voyages et voyageurs en Algérie 1830/1930*, Toulouse, Éditions Privat, 1989. 293.o.; Bancel és Blanchard *i.m.* 11-12.o.

¹³ Salnis *i.m.* 209.o.

¹⁴ Salnis *i.m.* 230-231.o.

¹⁵ Lásd például: Gannier *i.m.* 15-16.o. és 45-47.o.; Hassan Banhakeia: *La littérature de voyage en Afrique du Nord*. Paris, L'Harmattan, 2018. 19.o.

¹⁶ Ez természetesen nem csak az utazókra igaz, éppúgy korlátozza a turistát is.

¹⁷ Ennek oka leginkább az, hogy a turistaútvonalak alakulása a hódítás haladási irányát követi. Az utazások 1850-ig kizárólag a tengerpartra korlátozódtak, a berber lakta területek még nem voltak megközelíthetők az átlag francia számára. Lásd: Salnis *i.m.* 68-69.o.

¹⁸ Salnis, *i.m.* 209.o.

¹⁹ Salnis, *i.m.* 211.o.

²⁰ *uo.*

²¹ Salnis, *i.m.* 213.o.

²² Salnis *i.m.* 211.o.

²³ Salnis, *i.m.* 243-249.o.

²⁴ Salnis, *i.m.* 242.o.

²⁵ Geneviève Falgas: „Les retours des Français de Tunisie après l'indépendance : entre pèlerinage et tourisme”, In : Fabienne le Houerou (szerk.): *Périple au Maghreb. Voyage pluriels de l'Empire à la Postcolonie (XIXe-XXIe siècles)*. Paris, L'Harmattan, 2012. 107-124.o.

- ²⁶ Bernard Lugan: *Histoire de l'Afrique du Nord: Des origines à nos jours*. Monaco, Éditions du Rocher, 2016. 563-564.o.
- ²⁷ Lugan *i.m.* 561-573.o.
- ²⁸ *Académie Berbère d'Échanges et de Recherches*, 1969-től *Académie Berbère*.
- ²⁹ Lugan *i.m.* 563.o.
- ³⁰ Idézi: Lugan *i.m.* 565.o.; eredeti idézet: Salem Chaker: „La voie étroite: la revendication berbère entre culture et politique” in: *Annuaire de l'Afrique du Nord*, XXVIII, 1989, 281-196.o.
- ³¹ Lugan *i.m.* 565.o.
- ³² Bővebben lásd: Lugan *i.m.* 566.o.
- ³³ Lugan *i.m.* 567.o.
- ³⁴ *uo.*
- ³⁵ Lugan *i.m.* 570.o.
- ³⁶ Lugan *i.m.* 568-569.o.
- ³⁷ Vö. De Sinety *i.m.* 15.o.
- ³⁸ Vö. Xavier Kawa-Topor: *Algérie: quel passé pour un pays „neuf”?* *Réci de voyage (1988)*, Paris, L'Harmattan, 2003. 30, 33, 36, 42.o.; Éric Sarnier: *Un voyage en Algérie*, Paris, Plon, 2012. 164-167.o.
- ³⁹ Demeyère *i.m.* 23.o.
- ⁴⁰ De Sinety *i.m.* 17.o.
- ⁴¹ A felhasznált útleírások: Daniel Rondeau: *Tanger et autres Marocs*. Paris, Gallimard 2000. (első kiadás: Paris, Quai Voltaire, 1987); Isabelle Demeyère *i.m.* és De Sinety *i.m.*, Kawa-Topor *i.m.*, Sarnier *i.m.*
- ⁴² Demeyère *i.m.* 58.o.; De Sinety *i.m.* 58.o.
- ⁴³ Az útleírások alapján a legtöbb berber ezt valóban így gondolja, azonban mindig akadnak kivételek, akik érzékeltek az utazóval, hogy sohasem lehet olyan, mint ők. Erre Demeyère több példát is hoz. Lásd. Demeyère *i.m.* 118.o.: „Itt mindig idegen leszek, egy fehér.”; Demeyère *i.m.* 215.o.: „Sejtettem, hogy a jelenlétem zavar egyeseket, nyilvánvalóan a legidősebbek közül. Egy apróság is elegendő, hogy valakiről úgy gondolják, szerencsétlenséget hoz.”
- ⁴⁴ Rondeau *i.m.* 169-170.o.
- ⁴⁵ Demeyère *i.m.* 214-215.o.
- ⁴⁶ Demeyère *i.m.* 217.o.
- ⁴⁷ Demeyère *i.m.* 191.o.
- ⁴⁸ Demeyère *i.m.* 73.o.
- ⁴⁹ Demeyère *i.m.* 74.o.
- ⁵⁰ Vö. Demeyère *i.m.* 166.o.; De Sinety *i.m.* 38-39.o.
- ⁵¹ *uo.*
- ⁵² Demeyère *i.m.* 166.o.
- ⁵³ Demeyère *i.m.* 96.o.
- ⁵⁴ Demeyère *i.m.* 221.o.
- ⁵⁵ Demeyère *i.m.* 220.o.
- ⁵⁶ Demeyère *i.m.* 180. o.
- ⁵⁷ Demeyère *i.m.* 96.o.

Felhasznált irodalom/References

- Bernard Lugan: Histoire de l'Afrique du Nord: Des origines à nos jours. Monaco, Éditions du Rocher, 2016.
- Daniel Rondeau: Tanger et autres Marocs. Paris, Gallimard 2000. (első kiadás: Paris, Quai Voltaire, 1987)
- Eric Sarnier: Un voyage en Algéries. Paris, Plon, 2012.
- Geneviève Falgas: „Les retours des Français de Tunisie après l'indépendance : entre pèlerinage et tourisme”, In: Fabienne le Houerou (szerk.): Périples au Maghreb. Voyage pluriels de l'Empire à la Postcolonie (XIXe-XXIe siècles). Paris, L'Harmattan, 2012.
- Gyömrei Sándor: Az utazási kedv története, Budapest, Gergely Kiadó, 1934.
- Hassan Banhakeia: La littérature de voyage en Afrique du Nord. Paris, L'Harmattan, 2018. 19.o.
- Isabelle Demeyère: Ahouach. Quatre saisons chez les Berbères. La Tour-d'Aigues, Éditions de l'Aube, 2012.
- Jean Servier: Les Berbères. Paris, Presses Universitaires de France / Humensis, 2017. 6. kiadás. (1. kiadás: 1990). 7-10.o.
- Michèle Salmis: Voyages et voyageurs en Algérie 1830/1930, Toulouse, Éditions Privat, 1989.
- Nicolas Bancel és Pascal Blanchard: De l'indigène à l'immigré: Images, Messages, Réalités. In: Hommes & Migrations, 1207. szám, május-június, 1997.
- Odile Gannier: La littérature de voyage. Paris, Ellipses, 2001.
- Renaud de Sinety: Voyage au pays des Chleuhs. (Maroc, début du XXIe siècle), Paris, Cartouche, 2007.
- Salem Chaker: „La voie étroite: la revendication berbère entre culture et politique” in: Annuaire de l'Afrique du Nord, XXVIII, 1989, 281-196.o
- Xavier Kawa-Topor: Algérie: quel passé pour un pays „neuf”? Réci de voyage (1988), Paris, L'Harmattan, 2003.

Závoczki Adrienn – Sashalmi Ádám

A fasiszta Olaszország gyarmatosítási politikája

The colonization policy of the Fascist Italy

ABSTRACT

This article aims to give a comprehensive presentation and analysis about the scientific design of the colonization policy of Fascist Italy and its implementation. We would like to compare the theoretical background with the colonization policy in practice. The analysis of the theories and ideas was connected with the identification of pushing factors of the colonization policy. The venture of Fascist Italy was influenced by the political and prestige factors of the legalization of the Fascist regime, economic perspectives, geopolitical and geostrategic components, and the demographic pressure. Italian colonization already began in the 19th century, but it stuck during the First World War. Later after Benito Mussolini had come to power, the Italian colonial aspirations became revitalized again. In connection, new perspectives appeared about the design of colonization in the Italian scientific life. Nevertheless, with the creation of Colonial Geography a new discipline born to ground the background knowledge of the colonization policy in practice. Due to the war and the Italian capitulate we can solely speak about partial results of the Italian colonization. However, in sum, it can be stated that the Italian colonization policy had both partial success on one hand, and negative effects on the other hand.

Keynotes: Italy, Fascism, colonization, Africa, Geopolitics

ABSZTRAKT

A tanulmány célja átfogóan a fasiszta Olaszország gyarmatosítási politikájának tudományos megtervezésének és az elképzelések gyakorlatba ültetésének átfogó bemutatása és elemzése. Össze kívánjuk vetni az elméleti megalapozást a gyakorlati megvalósítással. Az elgondolások elemzését összekapcsoltuk a gyarmatosítási politikát szükségessé tevő faktorok azonosításával. A fasiszta Olaszország vállalkozását befolyásolták a fasiszta rendszert alátámasztó politikai és presztízs tényezők, gazdasági elképzelések, geopolitikai és geostratégiai megfontolások és a demográfiai nyomás. Az olasz gyarmatosítás már a 19. században megkezdődött, az első világháború azonban megakasztotta az új területek szerzését. Ezt követően Benito Mussolini hatalomra kerülése adott újabb lendületet az olasz gyarmati aspirációknak. Ezzel összefüggésben a kor olasz tudományos életében különböző elképzelések láttak napvilágot a gyarmatosítás megtervezéséről. Sőt a gyarmati földrajz létrehozásával egy önálló kutatási ág is létrejött a gyarmatosítás gyakorlati megvalósításának megalapozása céljából. A háború, majd Olaszország vereségének köszönhetően csak részben beszélhetünk eredményekről.

Összességében azonban elmondható, hogy az olaszok értek el sikereket, azonban a beavatkozásoknak negatív hatásai is keletkeztek.

Kulcsszavak: Olaszország, fasizmus, gyarmatosítás, Afrika, geopolitika

Bevezetés

Jelen tanulmány célja a fasiszta Olaszország gyarmatosítási politikájához kapcsolódó elképzelések, tervek, a gyarmatosításhoz vezető faktorok átfogó bemutatása, valamint az elképzelések gyakorlatba ültetésének vizsgálata. Az olasz gyarmatosítási politika már a 19. század végén, az olasz egyesítés után megkezdődött, azonban különböző tényezőknek és a nagyhatalmi rivalizálásnak köszönhetően az olasz gyarmatosítás a két világháború közötti és a II. világháború alatti évek során is napirenden volt. Ebben az időszakban olasz gondolkodók fejtették ki nézeteiket a kolonizáció megvalósításával kapcsolatban a „*Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale*” című folyóiratban, amely 1939 és 1942 között létezett. A folyóirat cikkei primer forrásként szolgáltak tanulmányunk megírásához. A szekunder források közül kiemelendő Giulio Sinbaldi „*La Geopolitica in Italia (1939–1942) [A Geopolitica Olaszországban (1939-1942)]*”¹ című műve, amely az említett Geopolitica folyóirat cikkeit dolgozta fel. Szintén megemlítendő Alberto Sbacchi: „*Ethiopia under Mussolini. Fascism and colonial experience. [Etiópia Mussolini alatt. Fasizmus és gyarmati tapasztalatok]*”² és Denis Mack Smith „*Mussolini's Roman Empire [Mussolini Római Birodalma]*”³ című könyve. Ezekon kívül még más magyar, angol és olasz nyelvű szakirodalom, valamint magyar levéltári források is felhasználásra kerültek.

Módszertan

A tanulmány alapvetően a bevezető részben említett primer és szekunder szakirodalom, valamint levéltári források feldolgozására épül. A törzsszöveget a szemléltetés céljából több helyen kiegészítettük térképekkel is. A források alapján végzett, saját számításaink eredményeit pedig diagrammon ábráztuk.

1. Az olasz gyarmatosítás befolyásoló tényezők

Az olasz gyarmatszerzési vállalkozást egyszerre több faktor is befolyásolta, kezdve a fasiszta rendszer működését is alátámasztó politikai és presztízs tényezőtől a gazdasági fellendülés reményén át, stratégiai és geopolitikai megfontolásokon keresztül az olyan kényszerítő hatásokig, mint például a demográfiai nyomás. Ebben a fejezetben ezeket a befolyásoló tényezőket fejtjük ki részletesen.

1.1. A gyarmatosítás politikai okai

Az I. világháborút követő olasz gyarmatosítás közvetlen politikai okai a „Nagy háborút” lezáró párizsi békekonferenciára vezethetők vissza. Olaszországot nem véletlenül szokták az „elégedetlen győztesként” vagy „megcsonkított győztesként” emlegetni, ugyanis azokat a területeket, amelyekkel kapcsolatban az 1915-ben aláírt Londoni egyezményben megállapodtak az Antanttal, a háború utáni osztozkodás során nem teljes egészében kapta meg. Így például az afrikai német gyarmatbirodalom és az Oszmán birodalom felosztásából Franciaország és Nagy-Britannia kizárta Olaszországot, amely nem tudta érvényre juttatni akaratát, sőt szövetségesei másodrendű hatalomként kezelték a béketárgyalások idején. Az olasz külpolitikai törekvések további célja volt még, hogy befolyást szerezzenek a Duna-medence térségében ezt viszont keresztülhúzta Franciaország és az új állam, Jugoszlávia megszületése. Annak ellenére, hogy Olaszország számára kedvező fordulat volt az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése és Magyarország elszigetelődése vagy még inkább ellenséges államokkal való körbevétele, amikor az olasz külpolitika próbált jó kapcsolatot kialakítani az újonnan alakult országokkal és javasolta a kisantant létrehozását, azt nem francia befolyással képzelte el. Tehát az olaszok úgy érezték, hogy presztízszerzés tekintetében csorbát szenvedtek. Amikor pedig Benito Mussolini hatalomra került úgy gondolta, hogy ezt a csorbát kiköszörültni az afrikai politika folytatásával lehet és egyúttal ez a módja a „nagyobb Itália” megteremtésének, amely a fasiszta politika prioritásai közé tartozott.⁴

Ezenkívül meg kell még említeni, hogy Olaszország a 19. század végén már elkezdett terjeszkedni Kelet-Afrika felé. Az európai imperializmus hatására először még csak tudományos jelleggel küldtek felfedezőket afrikai területekre, majd az 1880-as években már területfoglalások is történtek, amelyekről részletesebben az 5.1. fejezetben lesz szó.

1.2. Demográfiai tényezők

A politikai okokon túl a fasiszta államban az erőteljes népességnövekedés is szükségessé tette újabb területek szerzését. Az Olaszország által egyre nehezebben kezelhető népességfelesleget az afrikai gyarmatok voltak hivatottak felszívni.⁵ A gyarmatokon viszont a területek benépesítése szempontjából további gyarapodást vártak az oda kerülő olasz telepeseiktől.⁶

1.3. Gazdasági faktorok

A gazdaságon belül a fasiszta állam célja az autarkia megteremtése volt,⁷ azaz gazdasági függetlenségre törekedett. Ennek legfőbb akadálya az volt, hogy az iparilag fejlett Olaszország nyersanyagban szegény volt, tehát behozatalra szorult. Afrika viszont iparilag fejletlen, de nyersanyagokban gazdag volt. Az olasz elképzelés így afrikai területek szerzésében látta az olasz ipar számára szükséges alapanyagok biztosítását, s ez által az importfüggőség megszüntetését. Az elképzelés szorosan kapcsolódik az úgynevezett „Eurafrika koncepcióhoz”. A gondolat Richard Coudenhove-Kalerginél jelent meg először, majd Karl Haushofer átvette a pánrégiókról szóló elméletéhez. Ezt követően pedig az olasz geopolitikai gondolkodásnak is kulcselemévé vált. Lényege, hogy az iparilag fejlett Európa egyesülne a nyersanyagban gazdag, de iparilag fejletlen Afrikával.⁸⁹ Nem utolsó sorban pedig az olasz külkereskedelmi kapcsolatok erősítésének a vágya is indokolta a gyarmatosítást.¹⁰

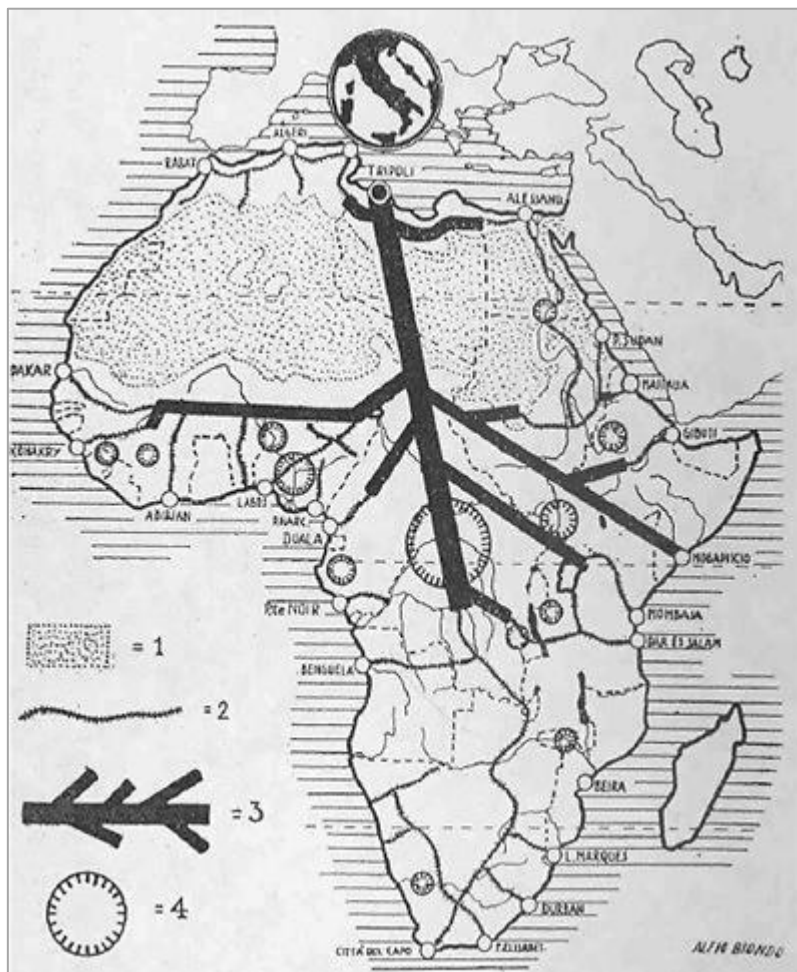
1.4. Geopolitikai és geostratégiai elgondolások

Az olasz területszerzések mögött geopolitikai és geostratégiai elképzelések is húzódtak. Olaszország dominanciára törekedett a Földközi-tenger térségében. Az olasz elképzelések szerint ezeket a törekvéseket erősíti az ország központi fekvése a medencében. Ez a központi pozíció pedig még jobban megszilárdult Líbia elfoglalásával.¹¹ Szintén stratégiai megfontolások húzódtak a kelet-afrikai területek meghódítása mögött. Olaszország célja volt a világóceánokra való kijutás biztosítása. Ezért törekedett a Földközi-tenger és az óceánok közötti útvonalak megszerzésére, köztük a Szezi-csatornán és a Vörös-tengeren keresztül az Indiai-óceánhoz.¹² Olasz Kelet-Afrika esetében az elképzeléshez kapcsolódóan, a vörös-tengeri partvidéknek volt jelentősége.

2. A tervezett olasz gyarmatbirodalom földrajzi kiterjedése

Giulio Sinbaldi szerint nem sok mű született azzal kapcsolatban, hogy miként képzeltek el az olasz gyarmatbirodalom végső kiterjedését. Példaként említhető viszont Luigi Filippo De Magistratis elgondolása, aki átfogó vízióját az 1942-ben megjelent „*Noi e l’Africa [Mi és Afrika]*” című művében fejtette ki. Az elképzelés szerint

1. térkép
Az olasz transzafrikai vasút terve

Forrás: Biondo (1941)

egybefüggő olasz terület terjedt volna ki az Indiai-óceántól az Atlanti-óceánig, magába foglalva Szudánt, Egyiptomot, Ugandát és Kenyát, Francia Nyugat-Afrikát, Francia Egyenlítői Afrikát és Nigériát.¹³ Szintén ide kapcsolódik Alfio Biondo Geopoliticában publikált cikke a transzafrikai olasz vasút tervéről¹⁴ De Magistratis elképzeléséhez hasonlóan az Atlanti- és az India-óceánokhoz való kijutást célozta (1. térkép). Látható tehát, hogy a gyarmatbirodalom földrajzi kiterjedésével kapcsolatos elképzelések szorosan kötődnek a világóceánokra való kijutást célzó geopolitikai és geostratégiai tervekhez. A földrajzi kiterjedéshez kapcsolódóan megemlíthető még

Sinibaldi megállapítása, mely szerint bár Olaszország magának követelt egybefüggő területeket Líbia és Olasz Kelet- között, pl. Csád vagy Szudán egyes részei, de a tengelyhatalmak győzelme esetén nem ragaszkodott volna a nyugati hatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország) által birtokolt afrikai területek újra osztásához.¹⁵

3. A gyarmatok benépesítésének megtervezése

Az afrikai területeken megvalósítandó népesedési politikával kapcsolatban Paolo D'Agostino Orsininek volt koncepciója. Az elképzelés szerint két fontos lépésben kell megvalósítani a népesedési politikát. Az első lépés az áttelepítés (transzplantáció), amely olasz emberek tömegeinek nemre, korra, végzettségre való tekintet nélküli afrikai területekre történő áthelyezését jelenti. Ennek a lépésnek a célja az olasz népesség elterjedése a gyarmati területeken. A második lépés pedig a társadalomformálás, vagyis válogatott emberek áttelepítése, akik képesek a helyi, bennszülött népesség kulturális formálására. A két lépés földrajzilag is eltérhet, az olasz tömegeket olyan helyekre telepítették volna, ahol mérsékelt az éghajlat, amelyen a fehér ember is meg tud élni. A második lépés pedig a fehér ember számára nehezebben viselhető, trópusi éghajlatú területekre vonatkozik.¹⁶ Utóbbi felosztáshoz kapcsolódóan a Geopolitica több cikkében is foglalkoztak azzal, hogy a fehér ember mennyire tudja elviselni az eltérő klimatikus afrikai környezetet. Más hatalmak által gyarmatosított területeket vettek alapul, amelyek nagy része benépesíthető fehérek által.¹⁷

4. A gyarmati földrajz diszciplína

A gyarmati politika tudományos támogatása céljából fontosnak tartották egy gyarmatosítással foglalkozó önálló kutatási ág megteremtését. A gyarmati földrajz fogalmát Bruno Francolini határozta meg és helyezte el a tudományok között.¹⁸ A Geopolitica folyóiratban Francolini foglalkozott legtöbbit a gyarmatokon kialakítandó társadalmakkal. Az általa elképzelt modellt részletezi a Geopoliticában megjelent publikációja. Az olasz szerző szerint a gyarmatosítás faji, társadalmi, morális és gazdasági következményeit vizsgálta több gyarmati terület és több nagyhatalom gyarmati politikájának jellemzőin keresztül. A gyarmatosítás olyan pozitív következményeiről írt, mint az emberkereskedelem eltörlése, a munkarendszer megszervezése, egészségügyi és higiéniai intézkedések, városok és fejlődést segítő központok létrehozása. Ugyanakkor megemlíti, hogy a gyarmatosítás nem mindenhol egyformán változtatta meg a helyi társadalmak életét, és volt, ahol negatív következményekkel járt. Azonban úgy érvel, hogy a fasiszta gyarmati politika a tapasztalatnak,

tudatosságnak és a tudománynak köszönhetően képes a legtökéletesebb rendszert alkalmazni. Ennek a rendszernek pedig négy fontos alapeleme van: faji politika, egészségügyi és higiéniai politika, valláspolitikai és gazdaságpolitika.¹⁹

4.1. A faji politika

A faji politika hivatott garantálni az olaszok és bennszülöttek szigorú és abszolút szétválasztását. A szegregáció ellenére azonban a két csoport közötti békés együttélés és a munkamegosztás terén az együttműködés és egymásra épülés kialakítása volt a cél. Francolini szociológusokra hivatkozva a fajkeveredés megoldatlan problémájáról írt, mely szerint a vegyes házasságból származó emberek nem képesek beilleszkedni sem a helyi, sem a gyarmatosító népcsoportba. Ezért elengedhetetlennek tartotta a szexuális kapcsolatok szigorú tiltását a fehérek és feketék között.²⁰ Giulio Sinbaldi az olasz fajpolitikát a dél-afrikai apartheid rendszerhez hasonlította, azonban hangsúlyozta a fasiszta gyarmatosítás emberibb arcát a nyugati államok gyarmatosítási politikájához képest.²¹

4.2. Az egészségügyi és higiéniai politika

Francolini szerint az egészségügyi és higiéniai politika célja a gyarmati őslakosok védelme, hogy biztos segítséget tudjanak nyújtani a fehéreknek a munkamegosztásban. Az elképzelés értelmében kórházak, betegházak szanatóriumok, laboratóriumok telepítését és egészségügyi ellátó személyzet biztosítását tervezték megvalósítani.

4.3. A valláspolitikai

A modell szerint a valláspolitikai biztosítja az őslakosoknak a különböző (keresztény, muszlim, törzsi) vallások gyakorlását. Szintén lehetővé teszi a sajátos hagyományok, népviselet követését, amennyiben azok nem veszélyeztetik a közrendet, és nem ellentétesek az úgynevezett római civilizáció (a fasiszta vezetés alatt álló területeket meghatározó civilizációs rend) általános elveivel.²²

4.4. A gazdaságpolitika

A gazdaságon belül az olasz tervek szerint az őslakos népesség végezte volna a fizikai munkát. Ezen kívül Olaszország elhívatott volt a helyi gazdaság fejlesztése

mellett is, ennek tükrében meg kívánták szüntetni a rabszolgaságot, a nomád pásztorkodás fel akarták számolni, tervezték a mezőgazdaság intenzív fejlesztését, a helyi lakosság integrálását a termelésbe, valamint a helyei kereskedelem fellendítését.²³

5. Az olasz gyarmati politika gyakorlati megvalósulása

Az elméleti alap leírását és ismertetését követően megvizsgáltuk, hogy a megalakított tervek miként valósították meg a gyakorlatban. A gyakorlati eredmények elemzése előtt azonban fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy Olaszország 1940-től részt vett a világháborúban, ami feltételezésünk szerint megnehezítette, a későbbi olasz vereséget követően pedig ellehetetlenítette a tervezett gyarmati politika megvalósítását. Mindezek ellenére azt gondoljuk, hogy a békeidők és a háború alatti olasz tevékenységnek voltak következményei a meghódított területeken.

5.1. Az olasz gyarmatosítás történelmi előzményei

Olaszország az egységesítést követően a 19. század végén elkezdett Európán kívül terjeszkedni. Ebben nagy segítségére volt a gőzhajózás elterjedése, valamint a Szezei-csatorna megnyitása. A gyarmatszerzés okai között szerepelt, hogy Nagy-Britannia és Franciaország terjeszkedései is felerősödtek, valamint az európai imperializmus gondolatának megjelenése. Az 1884-1885. között zajló Berliini konferenciára Nagy-Britannia támogatásának révén Olaszország is meghívást kapott. A tanácskozás lényege az volt, hogy megállapodjanak az afrikai kontinens gyarmatosításának, illetve felosztásának feltételeiben, annak érdekében, hogy a területszerzésekkel elkerüljék a határvitákat, egyéb összetűzéseket egymással a nagyhatalmak. Olaszország 1882-1914 között területeket szerzett az Asszáb-öbölben, Eritreában, Szomáliában és Líbiában. A gyarmatosítás az I. világháború kitörésével háttérbe szorult, amivel így az 1911-ben megkezdett sikertelen líbiai háborút is el lehetett engedni. A világháború végén ugyan megalakult az Istituto Coloniale Italiano (Olasz Gyarmati Intézet), amelynek feladata az újabb gyarmatosítási programok kidolgozása volt, de az akkori olasz kormányok ezt gazdasági és társadalmi okokra hivatkozva nem támogatták. Az olasz gyarmatosítás újabb lendületet Benito Mussolini kormányzása alatt kapott.²⁴

5.2. A gyarmatok közigazgatási megszervezése, az őslakosok bevonása a munkába

A fasiszta Olaszország katonai szektorokra, valamint hat kormányzóságra osztotta fel Olasz-Kelet-Afrika területét. Székhelyük Amhara, Harar, Oromo-Sidamo, AddisAbeba/Shaoa városaiban, valamint, Eritreában és Szomáliában voltak. A kiterjedt kormányzóság zökkenőmentes működéséhez nagy apparátusra volt szükség, ezért nem zárták ki soraik közül az őslakosokat sem. Azon őslakosok, akik beszéltek olaszul a felállított közhivatalokban vállalhattak munkát cserébe az etiópok megtanították a helyi nyelveket a velük együtt dolgozó olasz hivatalnokok számára, hogy megkönnyítsék az olasz nyelvet nem beszélőkkel a kommunikációt. Ez korántsem jelentett békés egymás mellett élést a hódítók és a meghódítottak között. Azokon a részeken, amelyeket nem tudott felügyelete alatt tartani a fasiszta hadsereg, – ezek a hegyvidéki területek voltak – ott partizánharcok folytak a helyiekkel. Ezek az angol előrenyomuláskor, 1941-ben értek véget, amikor az olaszok kiszorultak a térségből. A helyi bürokráciával való együttműködés is nehézkes volt, különösen kereskedelmi szempontból, ugyanis az áruk behozatali engedélyeit a Kormányzóság háromhónapos időkorláttal adta ki, ami gyakran rövid időnek bizonyult az üzletek megkötése és lebonyolítása tekintetében, vagyis, hogy az áruval megrakott hajó kifusson az afrikai kikötőből és megérkezzen európai rendeltetési helyére.²⁵

5.3. A gazdaság és kereskedelem változása a gyarmatokon

A gyarmatok gazdaságfejlesztését, az őslakosok bevonását a termelésbe kiemelt prioritásként kezelte Olaszország. Francolini cikkében arról ír, hogy az olaszok létrehozta mint a agrárközösségeket az alap gabonakultúrákkal és megpróbálták integrálni őket a termelésbe. Fejlesztették az állattenyésztést is, amelynek keretében kutatásokat ástak, állategészségügyi központokat hoztak létre, nyilvántartásba vették a gyapjú- és vágóállatok számát. A fejlesztési programokkal kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy Líbiában sikeresebbek voltak, mint Olasz Kelet-Afrikában.²⁶

Daniele Cametti Aspri a Geopoliticában 1940-ben megjelent „*Zone geoeconomiche nell’A. O. I. [Geoökonómiai zónák Olasz Kelet-Afrikában]*” című cikkében²⁷ az etiópai kereskedelem jelentős fejlődéséről írt. Ennek alapja, hogy az olaszok tudatosan fejlesztették a közlekedési infrastruktúrát, amelynek következtében gazdasági centrumok alakultak ki a gyarmaton. A szerző szerint Etiópia négy gazdasági zónára osztható, és mindegyikben található ilyen központ, például Addisz Abeba is, a gyarmat székhelye. Ezek a centrumok azért váltak fontossá, mert kapcsolatban álltak a szomáliai és eritreai központokkal is, és amíg nem működött ipar, a gazdasági

centrumokon keresztül jutottak el a feldolgozott termékek Etiópia többi részére, amelyek kizárólag Olaszországból vagy más külföldi országból származtak.

2. térkép

Az etiópai gazdasági centrumok és a fontos kereskedelmi útvonalak

Forrás: Cametti Aspri (1940)

Cametti Aspri szerint kereskedelmi szempontból kiemelten fontos volt Dzsibuti kikötő és az onnét induló vasút, valamint Asszab kikötő és a Danakil-medencén átmenő autót. Megemlíti, hogy az olasz koncepcióval szemben a britek is próbálták

kereskedelmileg magukhoz vonzani Etiópiát, az ő koncepciójuk a Szudán kikötő-Szennár-Kaszala vonal volt (2. térkép).

A szerző megvizsgálta a Dzsibutin keresztül vasúti forgalom kereskedelmi adatait is, amelyből látszik az import jelentős növekedése és az export csökkenése (1. ábra). Ebből arra a következtetésre jutott, hogy megnövekedett a belső szükséglet és létrejöttek a helyi nyersanyagot feldolgozó üzemek. A cikk szerint Etiópia fő exportcikkei a kávé, a szarvasmarha- és kecskebőr, illetve a gabona. Fő import termékei pedig az építőanyag, a só, a liszt, a benzin és üzemanyag, a cukor és a bor.

1. ábra

A Dzsibutin keresztül vasúti kereskedelmi forgalom alakulása (tonna)

Forrás: Cametti Aspri (1940) alapján saját szerkesztés

Sinibaldi viszont összességében úgy véli, hogy bár az olasz gyarmatosításnak voltak pozitív következményei, mint a például a már említett emberkereskedelem eltörlése, azonban a nomádizmus elleni harc és a gyarmat belső kereskedelmének egységes átszervezését célzó intézkedések végül alávetett helyzetbe sodorták a területeket.²⁸

5.4. Magyar kapcsolódás

Az olasz gyarmatok által kínált kereskedelmi lehetőségekből Magyarország sem akart kimaradni. 1937. április 1-jén hatályba lépett a magyar-olasz gyarmatügyi egyezmény.^{29; 30} Az olasz gyarmatokról származó árucikkek magyarországi behozatalával - az erre a célra 1936-ban létrehozott - Magyar- Etiópai Kereskedelmi Kft. foglalkozott.³¹ A társaság kitűzött céljai között szerepelt, hogy a magyar ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági termékeknek piacot hozzanak létre Etiópia területén, másrészt pedig, hogy biztosítsák és fejlesszék a kereskedelmet Etiópia, a többi gyarmat és az olasz anyaország között.³² A vállalat Magyarországról elsősorban ipari és feldolgozott élelmiszeripari termékeket exportált, az olasz gyarmatokról pedig feldolgozatlan és egzotikus árucikkeket importált. A Magyar-Etiópai Kereskedelmi Kft. csupán rövid ideig tudott üzleti tevékenységet kifejteni az afrikai térségben, mert az időközben kitörő II. világháború során az olaszokkal szemben álló britek 1941-ben kiverték Mussolini csapatait a térségből és 1944-ben visszaadták a hatalmat Hailé Szelasszié etióp uralkodónak. A magyar-etióp áruforgalom ez által megszakadt, és 1942-ben elkezdték a társaság felszámolását, amely egy évvel később be is fejeződött.³³

1. táblázat

Magyar–Etiópai Kereskedelmi Kft. által bonyolított áruforgalom

Export	Import
gépek és anyagok útépitéshez, mechanikus járművek áruszállításhoz, centrifugál szivattyú, gázmotor és generátor, száritott gyümölcs, liszt, zab, konzerv, tisztá és denaturált alkohol, pamutárúk.	nyersbőr, méhviasz, banán, kávész.

Forrás: MNL OL Z Gazdasági Levéltár 1277 Magyar-Etiópai Kereskedelmi Rt. iratai (=Z 1277) 2. tétel (1. doboz) alapján saját szerkesztés

Konklúzió

Az eredmények alapján elmondható, hogy a gyarmatosításnak jelentős elméleti alapja volt, ezen belül kiemelt szerep jutott a földrajztudományon belül a gyarmati földrajz aldiszciplínának, amely tudományterület meghatározásában fontos szerepet játszott Bruno Francolini. A gyarmatosítási politikán belül kiemelt figyelmet kapott

a gazdaságfejlesztés és a kereskedelem javítása. Ezeken a területeken az olaszok érték el sikereket, azonban a beavatkozásoknak negatív hatásai is keletkeztek. Egyet értünk Giulio Sinbaldi megállapításával, amely szerint az olaszok egy apartheid típusú társadalmat kívántak létrehozni gyarmati területeiken.

Jegyzetek/Notes

¹ Sinbaldi, Giulio (2010): *La Geopolitica in Italia (1939-1942)*. liberiauniversitaria.it Edizioni, Padova. p. 197.

² Sbacchi, Alberto (1985): *Ethiopia under Mussolini. Fascism and colonial experience*. Zed Books, New Jersey, p. 262.

³ Smith, Denis Mack (1976): *Mussolini's Roman Empire*. Viking Press, New York. p. 322.

⁴ L. Nagy Zsuzsa: *Itália és Magyarország a párizsi békekonferencia idején*. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1995. 83–90.; N. Labanca: *Az olasz „Tengerentúl” (Oltremare) (Kun Tibor)*. In. *Klio*,13. (2004) 2:55-63.

⁵ Sinbaldi (2010).

⁶ D'Agostino Orsini, Paolo (1940): *La colonizzazione di popolamento nelle terre d'oltremare italiane*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 2/4. pp. 173-175.

⁷ Sinbaldi (2010).

⁸ Antonsich, Marco (2009): *'Geopolitica: The 'Geographical and Imperial Consciousness' of Fascist Italy'*. In. *Geopolitics* 14/2. pp. 256-277.

⁹ Sinbaldi (2010).

¹⁰ Cametti Aspri, Daniele (1940): *Zone geoeconomiche nell'A. O. I.* In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 2/2. pp. 68-72.

¹¹ Sertoli Salis, Renzo (1939): *La guerra europea, il Mediterraneo orientale e l'Italia*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 1/10. pp. 522-526.

¹² Sinbaldi (2010).

¹³ Sinbaldi (2010).

¹⁴ Biondo, Alfio (1941): *La Transafricana Italiana*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 3/12. pp. 569-575.

¹⁵ Sinbaldi (2010).

¹⁶ D'Agostino Orsini, Paolo (1940): *La colonizzazione di popolamento nelle terre d'oltremare italiane*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 2/4. pp. 173-175.

¹⁷ Sinbaldi (2010).

¹⁸ Francolini, Bruno (1939): *Importanza pratica e scientifico-didattica della geografia coloniale*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 1/3. pp. 182-184.

¹⁹ Francolini, Bruno (1940): *L'evoluzione della vita indigena nella politica coloniale italiana*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 2/1. pp. 17-23.

- ²⁰ Francolini (1940).
- ²¹ Sinbaldi (2010).
- ²² Francolini (1940).
- ²³ Sinbaldi (2010).
- ²⁴ Sbacchi, Alberto: *Ethiopia under Mussolini. Fascism and colonial experience*. New Jersey, 1985. 3-6.; N. Labanca: *Az olasz „Tengerentúl” (Oltremare) (Kun Tibor)*. In. *Klio*, 13. (2004) 2:55-63.
- ²⁵ Z 1277 – 2. tétel (1. doboz.); SBACCHI, 86–90., 217-219.; SZÉLINGER, 140.
- ²⁶ Francolini (1940).
- ²⁷ Cametti Aspri, Daniele (1940): *Zone geoeconomiche nell’A. O. I.* In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 2/2. pp. 68-72.
- ²⁸ Sinbaldi (2010).
- ²⁹ Az egyezmény az Olaszország és Magyarország között 1928. július 4-én létrejött kereskedelmi megállapodás kiterjesztését jelentette az afrikai olasz gyarmatokra. A megállapodás 1938 őszéig biztosította a felek számára előnyös üzlet lehetőségét. Az első szállítmány 1937 októberében érkezett Magyarországra.
- ³⁰ MNL OL K Külügyminisztérium 69 Gazdaságpolitikai osztály (=K 69) 1934-1937-E dosszié – A magyar-olasz gyarmatügyi egyezmény.
- ³¹ Alapítói az Angol-Magyar Bank, a Magyar-Olasz Bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Magyar Élelmiszerszállító- és Árukereskedelmi Rt. voltak. A kolóniákkal folytatott kereskedelembe bekapcsolódott még a Magyar Árucseré-forgalmi Intézet, Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt., Magyar Bel- és Külforgalmi Rt., a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Magyar Nemzeti Bank is.
- ³² A társasági szerződés alapján a korlátolt felelősségű társaságnak joga volt üzletkötésre, áruszállításra szárazföldön és vízen egyaránt, elvállalhatta bel- és külföldi ipari és mezőgazdasági termelőknek a képviselőjét, továbbá folyósíthatott előleget kamat és jutalék felszámítása mellett, részt vehetett ipari és kereskedelmi vállalatok alakításában. Határozatlan időre alakult, törzstőkéje 120.000 pengő volt, amelyet egyenlő arányban, 40.000 pengő értékben adtak hozzá az alapítók. Az „Afrika szarvánál” folyó kereskedelemben a cég segítségére volt egy olasz vállalat, a Società Italiana per il Commercio Con l’Africa (S.I.C.A.), amellyel jó kapcsolatot alakítottak ki. A Società Italiana részvényesei közé tartoztak többek között a Riunione Adriatica di Sicurtà és a milánói Banca Commerciale Italiana, amely a Budapesten 1920-ban alakult Magyar-Olasz Bankban is tulajdoni hányaddal bírt.
- ³³ MNL OL Z Gazdasági Levéltár 1277 Magyar-Etiópiai Kereskedelmi Rt. iratai (=Z 1277) 2. tétel (1. doboz).

Felhasznált irodalom/References

- Ambrosini, Gaspare Renato (1941): *Le ragioni per cui aspetta all’Italia la funzione direttiva del Mediterraneo*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 3/3. pp. 170-172.
- Antonsich, Marco (2009): *‘Geopolitica: The ‘Geographical and Imperial Consciousness’ of Fascist Italy’*. In. *Geopolitics* 14/2. pp. 256-277.

- Biondo, Alfio (1941): *La Transafricana Italiana*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 3/12. pp. 569-575.
- Cametti Aspri, Daniele (1940): *Zone geoeconomiche nell'A. O. I.* In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 2/2. pp. 68-72.
- D'Agostino Orsini, Paolo (1940): *La colonizzazione di popolamento nelle terre d'oltremare italiane*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 2/4. pp. 173-175.
- Francolini, Bruno (1939): *Importanza pratica e scientifico-didattica della geografia coloniale*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 1/3. pp. 182-184.
- Francolini, Bruno (1940): *L'evoluzione della vita indigena nella politica coloniale italiana*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 2/1. pp. 17-23.
- Sbacchi, Alberto (1985): *Ethiopia under Mussolini. Fascism and colonial experience*. Zed Books, New Jersey, p. 262.
- Szélínger Balázs (2008): *Magyarország és Etiópia. Formális és informális kapcsolatok a 19. század második felétől a II. világháborúig*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. P. 189.
- Sertoli Salis, Renzo (1939): *La guerra europea, il Mediterraneo orientale e l'Italia*. In. *Geopolitica Rassegna mensile di geografia politica, economica, sociale, coloniale* 1/10. pp. 522-526.
- Sinibaldi, Giulio (2010): *La Geopolitica in Italia (1939-1942)*. liberiauniversitaria.it Edizioni, Padova. p. 197.
- Smith, Denis Mack (1976): *Mussolini's Roman Empire*. Viking Press, New York. P. 322.

Levéltári források:

- MNL OL K Külügyminisztérium 69 Gazdaságpolitikai osztály 216. tétel 1934-1937-E dosszié
- MNL OL Z Gazdasági Levéltár 1277 Magyar-Etiópai Kereskedelmi Rt. iratai 2. tétel (1. doboz)

Vigh Vivien

Az északi-sarki hajózási útvonalak megnyílása és hatása a Mediterráneum térségére

Opening of Arctic shipping lanes and its impact on the Mediterranean

ABSTRACT

One of the key points of the Earth's climate system is the North Pole. The loss of ice in the Arctic can cause serious problems not only in the region, but also throughout the world. This process can lead to a rise in sea level threatening a quarter of the Earth's population, while increasing the release of harmful gases from carbon sinks, which also contribute to extreme weather changes. Therefore, the melting of the Arctic ice will change the Mediterranean. It may open new shipping routes to the Arctic. As a result, the importance of the Mediterranean route will be reduced, as the new route's length and time will be reduced by almost half. The adverse effects of global climate change are already evident in the region. Huge infrastructure developments are taking place, roads, bridges and beaches are being built in the cities and countries of the region. Due to the large increase in population and the appearance of urbanization, deforestation causes severe damage in the southern countryside, the consequences of which are irreversible.

Keynotes: Mediterranean Sea, shipping routes, North Pole, global warming, environmental challenges

ABSZTRAKT

A Föld éghajlati rendszerének egyik kulcsfontosságú pontja az északi-pólus. Az Északi-sarki jégvesztése komoly problémát okozhat nemcsak a térségben, de az egész Földön is. Ez a folyamat vezethet el ahhoz, hogy a tengerszint emelkedés a Föld lakóinak egynegyedét veszélyeztetheti, miközben növekvő mennyiségben szabadulnak ki a szénelnyelő helyekről káros gázok, amelyek ugyancsak hozzájárulnak az időjárás extrém változásához. Ezért az Északi-sarki jégének olvadása meg fogja változtatni a Földközi-tenger térségét. Új hajózási útvonalakat nyílhat meg az északi-sarki térség felé. Ennek következtében a Mediterráneum hajózási útvonalának a jelentősége csökkenni fog, mivel szinte a felére csökken az új hajózási útvonal hossza és ideje. A globális klímaváltozás káros hatásai már mind megfigyelhetők a térségben. Hatalmas infrastrukturális fejlesztések zajlanak, utak, hidak, tengerpartok beépítése figyelhető meg a térség városaiban, országaiban. A népesség nagyarányú megnövekedése, az urbanizáció megjelenése miatt az erdőirtás súlyos károkat okoz a déli vidéken, amelyeknek a következményei már nem fordíthatók vissza.

Kulcsszavak: Földközi-tenger, hajózási útvonalak, Északi-sark, globális felmelegedés, környezetvédelmi kihívások

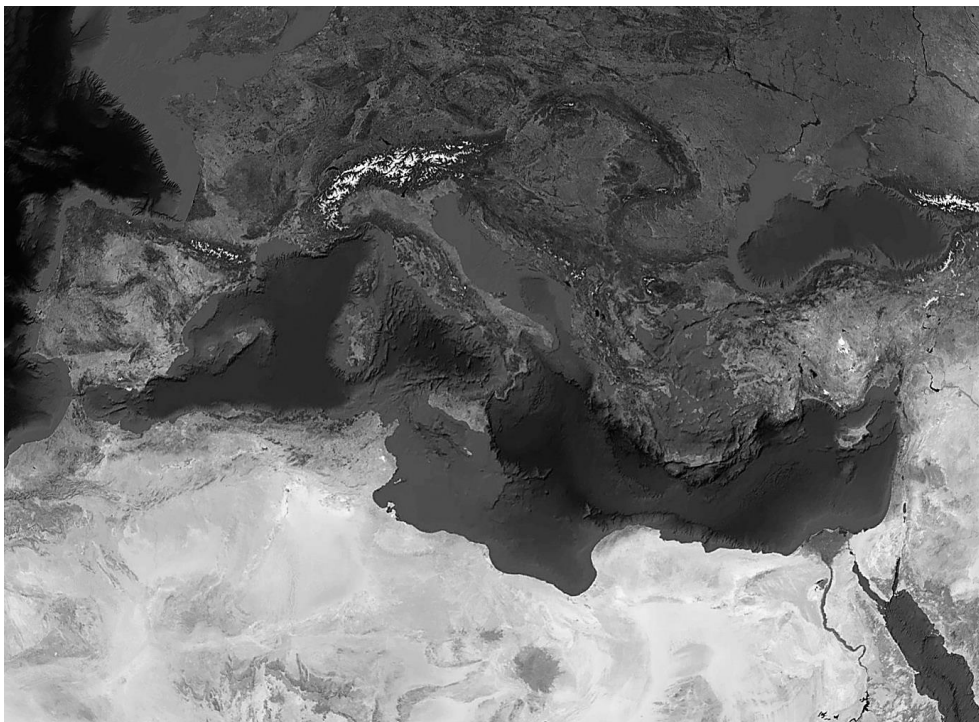
Tengeri szállítás

A 21. századi egyik legfontosabb közlekedési eszköze a hajó. A tengeri szállítványozást tömeges nagy távolságra történő továbbítására célszerű igénybe venni akkor, ha az áruk nem időérzékenyek és a szállítás tranzitideje hosszabb is lehet. A tengeri szállítás a többi szállítási megoldáshoz képest alacsony a fajlagos energiaigénye, ezért viszonylag olcsó. A tengeri szállítás rugalmas díjszabás mellett minden árufajta szállítására alkalmas módozat. A környezetkárosító hatások minimalizálásának felértékelődésével a tengeri szállítás környezetkímélő mivolta is egyre inkább előtérbe kerül. Hátrányaként említhető a viszonylag hosszú tranzitidő, a többszöri átrakodás szükségessége, a jelentős áru igénybevétel és az ennek következtében szükségessé váló tengerbiztos csomagolás. Két fontos ismérve a nagy fuvarkapacitás és a viszonylag hosszú tranzitidő. A légi szállítással 3-4 nap alatt oda-vissza bejárható útvonal tengeri szállítványozás esetén akár 60 nap is lehet, ugyanakkor a fuvarkapacitása az 50.000 tonnát is meghaladhatja konténer hajók esetén.¹Mivel a tengeri szállításban használt konténer hajók egyszerre nagy távolságra nagy mennyiségű árut fuvaroznak, így az egy egységre jutó költség sokkal kedvezőbb, mint a többi szállítási módozatnál. Összességében elmondható, hogy egy biztonságos áruszállítási mód, az egyéb közlekedési ágakkal összehasonlítva. Ugyanakkor, ha egy baleset bekövetkezik az áru és egyéb kár sokkal nagyobb mértékű.

Mare Mediterraneum általános jellemzői

A Földközi-tenger térsége vagy más néven a Mediterráneum a partvidéki területekkel és a szigetekkel a nyugati civilizáció bölcsője. Az ókorban fontos közlekedési térségnek számított, az egyiptomiak, görögök, rómaiak és a közel-keleti népek is sokat utaztak és kereskedtek a Földközi-tenger partjai mentén. A Földközi-tenger elnevezés a latin Mare Mediterraneum fordítása. A mediterrán szó jelentése „földközi”. Az ókori görögök a Földközi-tenger térségét tartották a Föld közepének.

A Földközi-tenger az Atlanti-óceánhoz a Gibraltári-szorossal kapcsolódó mellék-tenger, amelyet három kontinens vesz körbe: északról Európa, keletről Ázsia, délről pedig Afrika. Területe mintegy 2 520 000 km². Átlagos mélysége 1500 m, legmélyebb pontja 5267 m, amely a jón-tengeri Calypso-árokban található. A partvonalának hossza kb. 46 000 km.² Kelet-nyugati irányú kiterjedése az ázsiai partoktól Gibraltárig csaknem 4000 km.

1. ábra

A mediterrán térség határai³

A Földközi-tenger nyugaton a Gibraltári-szoroson keresztül kapcsolódik az Atlanti-óceánhoz. Északkeleten a Fekete-tengerhez csatlakozik, a Boszporusznál.⁴ Délkeleten, a Vörös-tenger felé a mesterséges Szezi-csatornán keresztül lehet eljutni 1869 óta.

Globális felmelegedés a Földközi-tenger térségében

Az utóbbi négy évtizedben a felére csökkent az északi sarki jégtakaró nyári kiterjedése, és az előrejelzések szerint az olvadás nem fog később sem megállni. Vannak olyan előrejelzések is, amelyek azt mutatják, hogy pár éven belül teljesen elolvad a jég a nyári időszakban. Az északi-sarkköri változások és az olvadó tengeri jég a világ más részeinek éghajlatára is hatással lesz az úgynevezett futóáramlások miatt, amelyek nagy sebességű, vízszintes légáramlási zónák és szerepük van a hőmérséklet szabályozásában.⁵ Nemcsak a globális hőmérsékleti csúcs, hanem a rendkívül kis

mennyiségű tengeri jég és a tengerszint szakadatlan emelkedése is egyedülálló jelenség a 21. században. A mediterrán térséget érinti leginkább a klímaváltozás, a globális felmelegedés, amely tengerszint emelkedéssel jár.

A Földközi-tenger térségére enyhe, esős telek és forró, száraz nyarak jellemzők. Az iparosodás előtti korszakhoz képest mostanra 1,5 Celsius-fokkal emelkedett az átlaghőmérséklet a térségben, ami meghaladja az 1,1 Celsius-fokos globális átlagot. Az előrejelzések szerint 2040-re 2,2 Celsius-fok lesz az átlaghőmérséklet emelkedése a térségben, és a század közepére a régió bizonyos részein akár a 3,8 Celsius-fokot is elérheti. Emellett rendszeresebbé és intenzívebbé fognak válni az aszályok.⁶A hőmérséklet-növekedéssel párhuzamosan a csapadékmennyiség csökkenni fog a következő évtizedekben. Egyes területeken, például a Balkánon és Törökországban akár 30 százalékkal is csökkenhet a csapadék mennyisége, miközben a heves esőzések gyakoribbá válhatnak. Az emelkedő hőmérséklet és a csapadék hiánya hozzájárul a kiszáradáshoz, ami fenyegetést jelent a térség élelmiszer- és vízkészleteire nézve. A térségben élő „vízszegény” emberek száma a 2013-ban becsült 180 millióról várhatóan eléri és akár meg is haladja a 250 milliót a következő két évtizedben.⁷ A terményekre a gyengülő talajminőség, az aszályok és hőhullámok, míg a tengeri élővilágra a túlhalászat és az egyes fajok eltűnéséhez vezető melegedő tengervíz jelent fenyegetést.

Az ENSZ tudományos testülete (IPCC) 2019. szeptemberi jelentésében olvasható, hogy a klímaváltozásnak hatása van a tengerekre, és a jéggel borított területekre.⁸ Ezeknek a területeknek az olvadás miatt bekövetkezett helyzet még sosem volt ilyen aggasztó, mint most. Az IPCC 2050-ig terjedő előrejelzése szerint 0.1-0.3 m-rel emelkedik a tengerszint, amely komoly hatással elsősorban a Dél-Mediterráneum tengerparti területeire lesz. A tengerszint jelenleg évi 3,6 milliméterrel emelkedik, ami több, mint kétszerese az 1900 és 1990 közötti emelkedésnek.⁹ Épp ezért nem csoda, hogy az állatvilág is veszélyben van, hiszen egyre nehezebben tudnak alkalmazkodni ezekhez a változásokhoz. Ezzel párhuzamosan a tengerszint emelkedése az emberek életére is hatással van, hiszen komoly problémát jelenthet a szigeteken, a partvonalhoz közeli településeken. A Földközi-tenger térségében a globális átlagnál jóval gyorsabban emelkedik a hőmérséklet, ami a régió élelmiszer- és vízkészleteire is veszélyt jelent. Ez a terület három kontinenst is magában foglal, ennek következtében az itt élő „vízszegény” emberek száma akár a 250 milliót is meghaladhatja a következő két évtizedben.¹⁰ Fontos megjegyezni azt a tényt is, hogy akár sivatagokat is létrehozhat a 21. század végére a Földközi-tenger térségében a globális felmelegedés, ha az eddigi ütemben folytatódik továbbra is felmelegedés. Ha a felmelegedés nem áll meg, elsivatagosodnak Spanyolország és Portugália déli területei, Marokkó, Algéria és Tunézia északi vidékei, Szicília, Észak-Törökország és Szíria egyes tájai is.¹¹A jövőben a növénytakaró drámaian meg fog változni, eltűnnek a vidékre jellemző olajfa-, magyaltölgy- és pínéaligetek az érintett területeken.

A Mediterráneum környezetvédelmi kihívásai

A Szezi-csatorna köti össze a Földközi-tengert az Indiai-óceánnal, ezáltal a vízi kereskedelem legfontosabb központjának számít a Közel-Kelet számára. A csatorna rendkívül lerövidíti a szállítási időt, amelynek köszönhetően hosszú utat és hatalmas pénzüsségeket spórol meg a csatornát használó országoknak. A Szezi-csatorna jelentősége többek közt abban rejlik, hogy a világ vízi kereskedelmének 8%-a itt zajlik, az ebből származó adók pedig nagy bevételt jelentenek Egyiptom számára. Nemcsak az arab országok részesülnek a gazdasági lehetőségekből, hanem például India és az USA is.¹² A Szezi-csatorna gazdasági szerepe mellett, földrajzi elhelyezkedése miatt, olyan stratégiai eszközt is jelent Egyiptomnak, amellyel befolyásolhatja a környező országok politikai lehetőségeit és döntéseit, mivel a csatornán naponta megközelítőleg 4,7 millió hordónyi olaj halad át.¹³ Ezáltal a Földközi-tenger a tengeri olajszállítási útvonalak fő helyszíne. Fontos megemlíteni, hogy az olajszállítás során új tengeri katasztrófákkal járhat az élővilágra nézve egy esetleges tanker hajó süllyedésekor. Az olajszállító hajókat ért balesetek során több 100 ezer tonnányi nyers kőolaj került a Földközi-tengerbe. A legnagyobb katasztrófák az Independenta (1979), Irenes Serenades (1980), Haven (1991)-es balesetek voltak, amelyek során összességében több mint 350 ezer tonna kőolaj ömlött a Földközi-tengerbe.¹⁴ Ezáltal az élővilágban hatalmas károk keletkeztek.

A megnövekedett turizmus nemcsak hasznot hoz, de egyre nagyobb környezet-szennyezést is a térségre. A turizmus környezetre gyakorolt káros hatásai közül ki lehet emelni a turisztikai célú területet, a táj használatát, ennek kedvezőtlen hatásait (pl. építészeti tájrombolás, erdők kipusztulása, talaj- és parterózió), a természet háztartásának megzavarását (levegő- és vízszennyezés, a vegetáció és az állatvilág károsítása), a zajterhelést, és nem utolsósorban a globális környezeti problémákhoz (üvegházhatás, az ózonréteg elvékonyodása, a tengerszint emelkedése) való hozzájárulást.¹⁵ A népesség nagyarányú növekedése, az urbanizáció, a tömegturizmus megjelenése mind-mind hatással vannak a térség környezetvédelmi kihívásaira. A hagyományos mediterrán tájkép az urbanizáció és az emberi beavatkozás következményeként kaotikus lett.

Mediterrán hajózási útvonalak

Új hajózási útvonalak alakulhatnak ki az északi-sarki jég olvadása miatt. Ennek következtében a szállítási útvonal lerövidül, ideje lecsökken. 2018 szeptemberében több 100 hajó szelte át a Jeges-tengert, amikor a sarki jég éves minimumszintjére zsugorodott. Jelenleg a Malakka-szoroson és a Szezi-csatornán keresztül átlagosan 35 napot vesz igénybe az út Ázsiából Európába, az északi-sarki útvonalon viszont átlagosan 22 napig tartana.¹⁶ A célponttól függően az északi útvonallal 1-2 hetet nyerhetne az Ázsiából Európába irányuló tengeri kereskedelem, jelenleg azonban

így is költségesebb a jeges út, nemcsak a jégtörők miatt, hanem mert a Jeges-tenger csak kisebb hajók számára járható, mint amekkorák a Szuezi-csatornán átférnek.

2. ábra

Hajózási útvonalak rövidülése: Északi – 13 500 km, Ázsiai – 21 000 km¹⁷

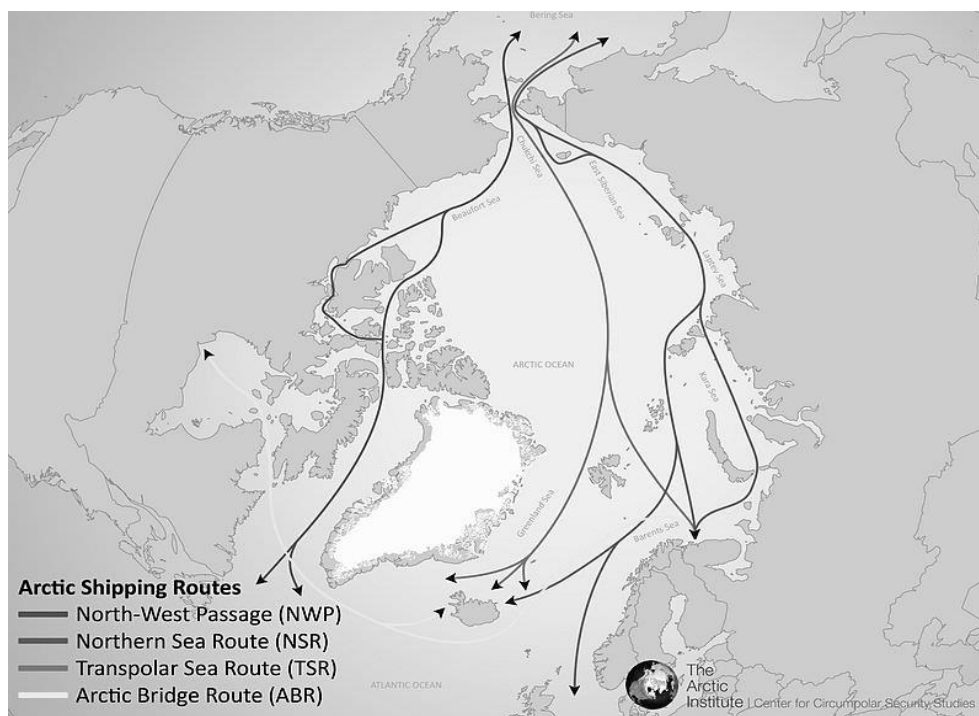
Az Északi-sarkvidék

Az Északi-sarkvidék nem csupán egy földrajzi értelemben körülhatárolható területet jelent. Ez a régió egy összetett, szorosan összefüggő és kölcsönösen egymásra épülő ökoszisztémát, egy sajátos éghajlati öveget, valamint az utolsó jégkorszakig visszanyúló, a helyi őshonos kultúrák, hagyományok és bennszülött népcsoportok életvitelének sokféleségét is magába foglalja. Az Arktisz – az Északi-sarkvidék – a befagyott Jeges-tenger és az azzal határos szárazföldi területekből áll. Az Északi-sarkvidék hatalmas kiterjedésű és meglepően változatos terület, amely szárazföldeket és jégmezőket foglal magába. Az Északi-sarkkör az északi féltekén, az északi szélesség 66,5°-án húzódó, képzeletbeli körvonal. Az Északi-sarkkörön túlra az alábbi országok területe nyúlik át: Egyesült Államok (Alaska), Oroszország, Kanada, Norvégia, Svédország,

Finnország, Izland és a Dánia fennhatósága alatt álló Grönland.¹⁸ Az Északi-sarkkörön belül mindenhol előfordul a nyári napforduló idején (június 22-én) egy 24 órás nappal, a téli napforduló idején (december 22-én) egy 24 órás éjszaka. Az Északi-sarkvidéknek nincs pontos határa, de általában azt a területet nevezik így, ahol az év legmelegebb hónapjában, júliusban a havi középhőmérséklet a 10°C alatt marad.¹⁹

Északi-sarki hajózási útvonalak

A klímaváltozás következtében egyre többen igyekeznek meghódítani az északi vizeket. A kereskedelmi hajók szállítási útvonala is lerövidül, ha az Északnyugati- vagy az Északkeleti-átjárót használják szállításuk lebonyolítása érdekében. Azonban ezek a tengeri útvonalak még ma is rengeteg kockázatot rejtnek.

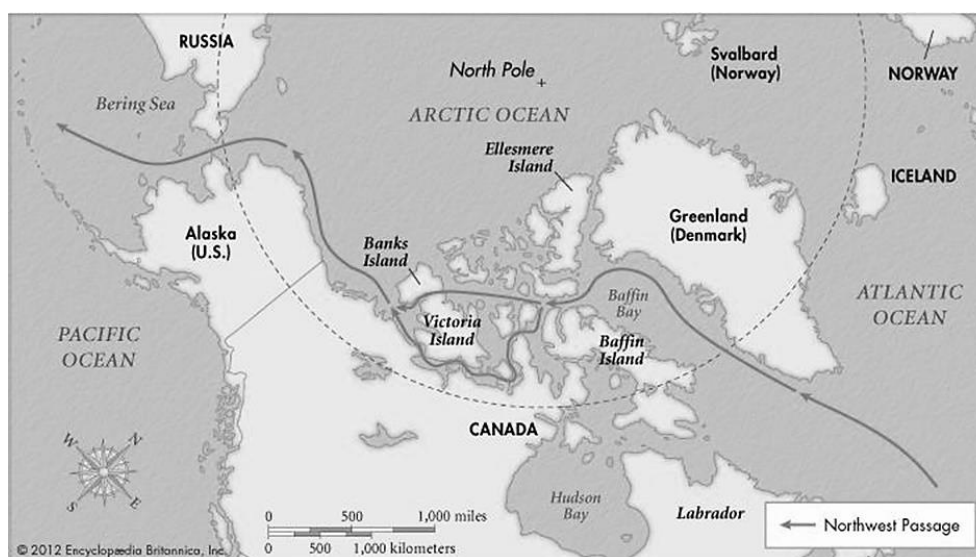
3. ábra
Arktiszi hajózási útvonalak²⁰

Az északi jeges térségben a hajózás csak a parthoz viszonylag közeli területeken volt lehetséges, ott is csak jelentős nehézségek árán, ezért a kialakult útvonalak, az Északkeleti-, Északnyugati-átjáró a tengersizorosok láncolatát jelenti.²¹ A jelenleg

hatályos szabályok szerint a nemzetközi hajózásra használt tengersizorokon való áthaladás a tengersizorokat alkotó vizek jogállását, valamint a tengersizorokkal határos államoknak az említett vizek és a felette lévő légtér, a tengerfenék és altalaj feletti szuverenitás gyakorlását semmilyen egyéb szempontból nem érinti.²² A technika fejlődésével és a jégtakaró szezonális visszahúzódásával az északi jeges térségben történő közlekedés egyre jobban meg fog élni.

Északnyugati-átjáró

Az Északnyugati-átjáró 5780 kilométer hosszúságú tengeri útvonal Kanada északi partjai mentén a Jeges-tengeren, amely összeköti az Atlanti-óceánt és a Csendes-óceánt. Nyugatról Kelet felé indulva az átjáró áthalad a Bering-szoroson, a Csukcs-tengeren, a Beaufort-tengeren és az Arktisz-szigetcsoport közötti vizeken. Több különböző útvonalat használnak, köztük a McClure-szorost, a Dease-szorost és a Prince of Wales-szorost, de nagyobb hajók számára nem mind hajózható.²³ A szigetcsoportot elhagyva az átjáró, a Baffin-öblön és a Davis-szoroson keresztül éri el az Atlanti-óceánt.²⁴

4. ábra
Északnyugati-átjáró²⁵

Az Északnyugati-átjáró jogi értelemben egy nagy szoros, amely két nyílt tengeri területet köt össze: az Atlanti- és a Csendes-óceánt. Az Északnyugati átjáró az elmúlt években gyakrabban vált jégmentessé és nyitott utat a hajók számára, mint az egész 20. században

összesen. Ennek oka a sarkvidék felmelegedése, melynek következtében a jégpáncél nyáron gyakran visszahúzódik. Az átjáró használatát az év nagy részében akadályozó tengeri jég nagyrészt 2016 nyarán is elolvadt, és így felszabadult az útvonal a hajók számára.²⁶

Északkeleti-átjáró

Az Északkeleti-átjáró az Atlanti-óceánt és a Csendes-óceánt köti össze Oroszország szibériai partjai mentén. Az északi tengeri útvonal után sok évszázadon keresztül kutattak, főleg gazdasági okokból. Az útvonal jó része sarkvidéki vizeken vezet és bizonyos részei évente csak két hónapig mentesek a jégpáncéltól. 1525-ben az Orosz Birodalom kezdett el az Északkeleti-átjáró után kutatni, majd számos nemzet hajósai követték, végül 1648-ban sikerült bizonyítani a létezését. Az átjárót más észak- és nyugat-európai országok – Anglia, Hollandia, Dánia, Norvégia – hajósai is kutatták, akik Kína és India felé kerestek új, reményeik szerint a délinél rövidebb tengeri utat. Bár ezek a korai expedíciók nem találták meg az átjárót, számos felfedezéshez vezettek. A dán születésű Vitus Jonassen Bering a Kamcsatka-félszigetről indult észak felé Szent Gábor nevű hajóján és felfedezte a ma a nevét viselő tengerszorost, a Bering-szorost. Ezeken az expedíciókon elkészítették az útvonal részletes térképét. Az útvonal első teljes megtétele pedig a svéd Adolf Erik Nordenskiöld²⁷ nevéhez fűződik, aki 1878 és 1879 között járt a térségben.

Az útvonal Murmanszknál kezdődik, a Bering-tengeren fut keresztül, északon megkerüli az Új-földet, majd a Kara-tengeren folytatja az útját az Északi-föld után. A Vilkickij-szoroson át kijut a Laptev-tengerre, ahol két ágra szakad. A déli ág a Dimitri Laptev-szoroson, az északi ág pedig a Sannikov-szoroson keresztül halad tovább és éri el a Kelet-szibériai-tengert, ahol ismét kettéválk az út, és a parthoz legközelebbi ága a Wrangel-sziget déli részénél halad tovább, és a Bering-szoroson keresztül éri el a Csukcs-tengert.

5. ábra
Északkeleti-átjáró²⁸

Az öt tenger közül négyhez jelentős kontinentális talapzat tartozik, elméletileg mindegyik alkalmas a vízfelszíni hajózásra, de a jégtakaró vastagsága eltérő. A jéges-tengeri útvonal jelenleg évente már mintegy négy hónapig vehető igénybe a globális felmelegedés hatására elolvadt jégpáncélnak köszönhetően. Az útvonalon azonban egyelőre hiányos a hajózási infrastruktúra, nincsenek kikötési lehetőségek, így szükséghelyzetben a reakcióidő hosszú.²⁹

Oroszország jelentősége a térségben

Oroszország nyerhet a legtöbbit az Északi-sarkvidékhez való könnyebb hozzáféréssel, de ezzel szemben célpontja is lehet a többi négy NATO-tag északi-sarki államnak. Az Északi-sarkvidéken Oroszország hatalmas földterülettel és erőforrás-potenciállal rendelkezik. Az orosz földrész Északi-sarkkörön belüli része nagyjából India méretével egyezik meg, 3,1 millió négyzetkilométer. Oroszország az Északi-sarkvidéket északi határainak valódi kiterjesztéseként kezeli, és egy 2008-ban keletkezett stratégiai dokumentumban Medvegyev az Oroszországi Föderáció akkori elnöke leszögezte: az Északi-sarkvidék Oroszország „első számú stratégiai erőforrás-bázisa” lesz 2020-ra.³⁰ Az északi sarkvidék fejlesztési programját 2014-ben hagyta jóvá a kormány. Fontos megemlíteni, hogy a „kincsek” közé tartozik az északi hajózási útvonal is, amely a legrövidebb utat jelenti Ázsia és Európa között. Ennek kö-

szönhetően a kamcsatkai félsziget, amely a kapu a sarkvidékre, a hajók ellátó és javító bázisává válik. Moszkva 2030-ig közel 30 milliárd dollárt tervez költeni az északi útvonalon található kikötők és városok modernizálására, illetve jégtörő hajóállományának bővítésére.³¹ 2019. május 25-én bocsátották ünnepélyesen vízre az oroszok a legújabb és legmodernebb jégtörőjüket az atommeghajtású, 33 ezer tonnás, 173 méter hosszú Uralt, mely 3 méter vastagságú jégmezőn is képes utat törni.³²

Klímaváltozás az északi térségben

Az utóbbi négy évtizedben a felére csökkent az északi sarki jégtakaró nyári kiterjedése, és az előrejelzések szerint az olvadás nem fog később sem megállni. Vannak olyan előrejelzések is, amelyek azt mutatják, hogy pár éven belül teljesen elolvad a jég a nyári időszakban.³³ A felmelegedésnek köszönhetően a térség komoly gazdasági hasznot jelent, hiszen a jég alatt hatalmas nyersanyagkincs rejtőzik. 2016 nyarán a Crystal Serenity nevű cirkáló „turistahajó” átkelt a jégmentes Északnyugati-átjárón. Megállapítható, hogy a Jeges-tenger jelentősen felmelegedett, jégtakarója elvékonyodott, kiterjedése csökkent. A tengerszint 1900 óta átlagosan 20-23 centimétert emelkedett, ami nagyban hozzájárul a partvidéki áradásokhoz. Leginkább a grönlandi és az antarktisi jég olvadása veszélyes. Ha mind elolvad, a tengerszint akár 70 méterrel is emelkedhet. 125 ezer éve a Föld a mostaninál nem sokkal volt melegebb, akkor a tengerszint 6-9 méterrel volt magasabb.³⁴

Egy ekkora emelkedés elárasztaná a tengerparti városokat. A Jeges-tenger minden télen befagy, de nyáron egyes területei felolvadnak. A jég olvadásával és a hőmérséklet növekedésével egyenesen arányosan növekszik az Arktisz természeti, politikai és gazdasági szerepe is. Az olvadásban lévő jégtakaró a világ feltáratlan szénhidrogén-készleteinek negyedét rejt és ez komoly biztonságpolitikai kihívást jelent a térségre nézve. Az olvadás hajózási és stratégiai szempontból is változásokat hoz majd, hiszen egy egészen új óceánt nyit meg, ami sokkal rövidebbé teszi az utat Ázsia és Európa között. Fontos problémaforrás az is, hogy a Jeges-tengerbe áramló növekvő mennyiségű édesvíz. A tengeri jégtömbök olvadása során édesvíz kerül a sós tengervízbe, amely szintemelkedéssel jár.³⁵ Ahogy a sarkvidék tovább olvad, ezek az édesvíz áramlatok növekedni fognak.

Konklúzió

A globális felmelegedés hatására az Északi-sark ásványkincsei és hajózási útvonalai elérhetővé válnak, a Föld legértékesebb területévé emelve az Arktiszt. Számátalan konfliktusforrás rejlik ebben a térségben, mind politikai, gazdasági és etikai téren is. Az Arktisz kapcsán feltételezhetünk egy új biztonságpolitikai kihívást. A térség felértékelődni

látszik, geopolitika játszma színterévé válik. Meghatározó fontosságú térség politikai, gazdasági, katonai és környezetvédelmi szempontból. A globális klímaváltozás jelentősen felértékeli a térség jelentőségét és megváltoztatja a geopolitikai erőviszonyokat.

A jövőt formáló stratégiai trendek közül a klímaváltozás és a globális felmelegedés az Északi-sarkra jelentős hatást gyakorol, de érinti a Mediterráneum térségét is. Ez együtt jár a tengerszint emelkedésével, a csapadék mennyiség csökkenésével, a megművelhető földterület, erdőterület csökkenésével, az antropogén tevékenység (legeltetés, égetés, irtás, urbanizáció) növekedésével. Az Északnyugati- és Északkeleti-átjárók megnyílása és perspektivikusan a hajózási útvonal északra áttolódása jelentős hatással lesz a Mediterráneum térségére, a közösségek életére, értékeire és érdekeire.

Jegyzetek/Notes

¹ PAGEO, Geo Debates vitaindító: Szárazföldi vs. tengeri kereskedelem.

Forrás: <http://www.geopolitika.hu/hu/2018/10/02/geodebates-vitaindito-szarazfoldi-vs-tengeri-kereskedelem/> Letöltés:2020. január 8.

² Marc Arenas CAMPS, Cuántas especiesviven en el Mar Mediterráneo y otra scuriosida desde te sorprenderán. Forrás: <https://allyouneedisbiology.wordpress.com/2015/11/05/especies-mar-mediterraneo/> Letöltés:2020. január 8.

³ Kép forrása: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1c/Mediterranean_Sea_16.61811E_38.99124N.jpg Letöltés:2020. január 8.

⁴ SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY, Klára: The Mediterranean, Science&Military, 2012, Volume 7, No. 2. pp. 60-68.

http://sm.aos.sk/images/dokumenty/archiv_cisel/2_2012/9.pdf Letöltés: 2020. január 14.

⁵ MTI, WMO, Idén is folytatódnak a szélsőséges időjárási jelenségek. Forrás: <http://www.erdekesvilag.hu/iden-is-folytatodnak-a-szelsoseges-idojarasi-jelensegek/> Letöltés:2020. január 8.

⁶ MedECC, Risks Associatedto Climate and Environmental Changesinthe Mediterranean region. Forrás: https://www.medecc.org/wp-content/uploads/2018/12/MedECC-Booklet_EN_WEB.pdf Letöltés: 2020. január 8.

⁷ INDEX.HU, A klímaváltozás különösen durván érinti a Földközi-tenger térségét. Forrás: https://index.hu/techtud/2019/10/11/foldkozi-tenger_tersege_globalis_felmelegedes_atlag_feletti_klimavaltozas/ Letöltés:2020. január 8.

⁸ IPCC, The Ocean and Cryospherein a Changing Climate.

Forrás: https://report.ipcc.ch/srocc/pdf/SROCC_SPM_Approved.pdf Letöltés:2020. január 8.

⁹ SZOPKÓ Zita, Mi lesz veled, óceán? – a klímaváltozás veszélyei Forrás: https://europa.eu/youth/node/69771_sl Letöltés:2020. január 8.

¹⁰ SZOPKÓ Zita, Mi lesz veled, óceán? – a klímaváltozás veszélyei Forrás: https://europa.eu/youth/node/69771_sl Letöltés:2020. január 8.

¹¹ MTI, Science, Sivatagokat hozhat létre a Földközi-tenger térségében a globális felmelegedés. Forrás: <http://www.erdekesvilag.hu/sivatagokat-hozhat-letre-a-foldkozi-tenger-tersegeben-a-globalis-felmelegedes/> Letöltés: 2020. január 8.

¹² USTEA Dóra, A Szezei-csatorna és a Bab el-Mandeb-szoros gazdasági és katonai jelentősége. Forrás: <https://biztonsagpolitika.hu/egyeb/a-szezei-csatorna-es-a-bab-el-mandeb-szoros-gazdasagi-es-katonai-jelentosege> Letöltés: 2020. január 14.

¹³ UN-Grid, Maritime transport ationroutes in the Mediterranean.

Forrás: <http://www.grida.no/resources/5920> Letöltés: 2020. január 14.

¹⁴ CAPP, Oil extraction. Forrás: <https://www.capp.ca/oil/extraction/> Letöltés: 2020. január 14.

¹⁵ Dr. MUHI B. Béla, A turizmus és a környezet kölcsönhatásai.

Forrás: http://www.vmtt.org.rs/mtn2011/519_529_Muhi_A.pdf Letöltés: 2020. január 14.

¹⁶ Christopher MUSCATO, Mediterranean Sea Trade: Origins&Routes.

Forrás: <https://study.com/academy/lesson/mediterranean-sea-trade-origins-routes.html> Letöltés: 2020. január 14.

¹⁷ Kép forrása: https://www.economist.com/sites/default/files/images/2018/09/blogs/economist-explains/20180929_wom941.png Letöltés: 2020. január 14.

¹⁸ VIGH Vivien: Az Arktisz geopolitikai jelentősége a 21. században, diplomamunka, 2017. Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest, 59 oldal

¹⁹ LATTMAN Tamás, Olvadó jég, fagyossá váló viszonyok (Viták az Északi-sarkvidék körül), Nemzet és Biztonság, 2008. november, 50-58. oldal

http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/lattmann_tamas-olvado_jeg_fagyossa_valo_viszonyok_vitak_az_szaki_sark_korul_pdf Letöltés: 2020. január 14.

²⁰ Kép forrása: <http://www.thearcticinstitute.org/the-future-of-arctic-shipping/> Letöltés: 2020. január 14.

²¹ Malte HUMPERT - Andreas RASPOTNIK (é.n.): The Future of Arctic Shipping. Forrás: www.thearcticinstitute.org Letöltés: 2020. január 14.

²² CSATLÓS Erzsébet (2013): Az Arktisz nemzetközi jogi helyzete. Budapest, Akadémia Kiadó (67. oldal)

²³ Donat PHARAND (2016): The Northwest Passage in International Law. Egyesült Királyság, Cambridge University

²⁴ GREENFO.HU (é.n.): Hajózható az Északnyugati-átjáró. Forrás: www.greenfo.hu Letöltés: 2020. január 14.

²⁵ Kép forrása: <https://media1.britannica.com/eb-media/80/89980-004-D5EFD003.jpg> Letöltés: 2020. január 14.

²⁶ GREENFO.HU (é.n.): Hajózható az Északnyugati-átjáró. Forrás: www.greenfo.hu Letöltés: 2020. január 14.

²⁷ Több kutatóutat vezetett a Spitzbergákra, és 1878–1880-as expedíciója során ő hajózta végig elsőként az északkeleti átjárót, északról megkerülve az eurázsiai kontinenst. (1832. november 18. – 1901. augusztus 12.)

²⁸ Kép forrása: http://arcticportal.org/images/stories/Arctic_Shipping_Portlet/nep.jpg Letöltés: 2020. január 14.

²⁹ GREENFO.HU (é. n.): Kiolvadt az északkeleti-átjáró. Forrás: www.greenfo.hu Letöltés: 2020. január 14.

³⁰ Zbigniew BRZEZINSKI, Stratégiai vízió, 168. old., Antall József Tudásközpont, Bp. 2013.

- ³¹ MÁRTON Andrea, Katonai együttműködés és terjeszkedés az Északi-sarkon, Repüléstudományi Közlemény XXVIII. évfolyam, http://www.repulestudomany.hu/folyoirat/2016_2/2016-2-07-0336_Marton_Andrea.pdf Letöltés: 2020. január 14.
- ³² VILÁGGAZDASÁG, Vízre bocsátották az Urál univerzális atomjégtörőt. Forrás: <https://www.vg.hu/vallalatok/kozlekedes/vizre-bocsatottak-az-ural-univerzalis-atomjegtorot-1532327/> Letöltés: 2020. január 14.
- ³³ POLAR Discovery, Arctic: Location and Geography, <http://polardiscovery.who.edu/arctic/geography.html> Letöltés: 2020. január 14.
- ³⁴ National GEOGRAPHIC, Gyorsan zsugorodik a jégtakaró, NG magazin 124. oldal, 15. évf. 4. szám, 2017. április
- ³⁵ Fred PEARCE, Arctic meltdown is a threat to humanity, <https://www.newscientist.com/article/mg20127011.500-arctic-meltdown-is-a-threat-to-humanity/> Letöltés: 2020. január 14.

Felhasznált irodalom/References

- Zbigniew BRZEZINSKI, Stratégiai vízió, 168. old., Antall József Tudásközpont, Bp. 2013.
- CAPP, Oil extraction. Forrás: <https://www.capp.ca/oil/extraction/> Letöltés: 2020. január 14.
- Marc Arenas CAMPS, Cuántas especies viven en el Mar Mediterráneo y otra curiosidad des que te sorprenderán. Forrás: <https://allyouneedisbiology.wordpress.com/2015/11/05/especies-mar-mediterraneo/> Letöltés: 2020. január 8.
- CSATLÓS Erzsébet (2013): Az Arktisz nemzetközi jogi helyzete. Budapest, Akadémia Kiadó (67. oldal)
- GREENFO.HU (é.n.): *Hajózható az Északnyugati-átjáró*. Forrás: www.greenfo.hu Letöltés: 2020. január 14.
- GREENFO.HU (é.n.): *Kiolvadt az északkeleti-átjáró*. Forrás: www.greenfo.hu Letöltés: 2020. január 14.
- Malte HUMPERT – Andreas RASPOTNIK (é.n.): *The Future of Arctic Shipping*. Forrás: www.thearcticinstitute.org Letöltés: 2020. január 14.
- INDEX.HU, A klímaváltozás különösen durván érinti a Földközi-tenger térségét. Forrás: https://index.hu/techtud/2019/10/11/foldkozi-tenger_tersege_globalis_felmelegedes_atlag_feletti_klimavaltozas/ Letöltés: 2020. január 8.
- IPCC, The Ocean and Cryosphere in a Changing Climate. Forrás: https://report.ipcc.ch/srocc/pdf/SROCC_SPM_Approved.pdf Letöltés: 2020. január 8.
- LATTMAN Tamás, Olvadó jég, fagyossá váló viszonyok (Viták az Északi-sarkvidék körül), Nemzet és Biztonság, 2008. november, 50-58. oldal http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/lattmann_tamas-olvado_jeg_fagyossa_valo_viszonyok_vitak_az_északi_sark_korul_.pdf Letöltés: 2020. január 14.
- MÁRTON Andrea, Katonai együttműködés és terjeszkedés az Északi-sarkon, Repüléstudományi Közlemény XXVIII. évfolyam, http://www.repulestudomany.hu/folyoirat/2016_2/2016-2-07-0336_Marton_Andrea.pdf Letöltés: 2020. január 14.

- MedECC, Risks Associated to Climate and Environmental Changes in the Mediterranean region. Forrás: https://www.medecc.org/wp-content/uploads/2018/12/MedECC-Booklet_EN_WEB.pdf Letöltés: 2020. január 8.
- MTI, Science, Sivatagokat hozhat létre a Földközi-tenger térségében a globális felmelegedés. Forrás: <http://www.erdekesvilag.hu/sivatagokat-hozhat-letre-a-foldkozi-tenger-tersegeben-a-globalis-felmelegedes/> Letöltés: 2020. január 8.
- MTI, WMO, Idén is folytatódnak a szélsőséges időjárási jelenségek. Forrás: <http://www.erdekesvilag.hu/iden-is-folytatodnak-a-szelsoseges-idojarasi-jelensegek/> Letöltés: 2020. január 8.
- MUHI B. Béla, A turizmus és a környezet kölcsönhatásai. Forrás: http://www.vmtt.org.rs/mtn2011/519_529_Muhi_A.pdf Letöltés: 2020. január 14.
- Christopher MUSCATO, Mediterranean Sea Trade: Origins & Routes. Forrás: <https://study.com/academy/lesson/mediterranean-sea-trade-origins-routes.html> Letöltés: 2020. január 14.
- National GEOGRAPHIC, Gyorsan zsugorodik a jégtakaró, NG magazin 124. oldal, 15. évf. 4. szám, 2017. április
- PAGEO, Geo Debates vitaindító: Szárazföldi vs. tengeri kereskedelem. Forrás: <http://www.geopolitika.hu/hu/2018/10/02/geodebates-vitaindito-szarazfoldi-vs-tengeri-kereskedelem/> Letöltés: 2020. január 8.
- Fred PEARCE, Arctic melt down is a threat to humanity, <https://www.newscientist.com/article/mg20127011.500-arctic-meltdown-is-a-threat-to-humanity/> Letöltés: 2020. január 14.
- Donat PHARAND (2016): *The North west Passage in International Law*. Egyesült Királyság, Cambridge University
- Polar Discovery, Arctic: Location and Geography, <http://polardiscovery.whoi.edu/arctic/geography.html> (Letöltve: 2017. március 29.)
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY, Klára: The Mediterranean, Science & Military, 2012, Volume 7, No. 2. pp. 60-68. http://sm.aos.sk/images/dokumenty/archiv_cisel/2_2012/9.pdf Letöltés: 2020. január 14.
- SZOPKÓ Zita, Mi lesz veled, óceán? – a klímaváltozás veszélyei Forrás: https://europa.eu/youth/node/69771_sl Letöltés: 2020. január 8.
- UN-Grid, Maritime transportation routes in the Mediterranean. Forrás: <http://www.grida.no/resources/5920> Letöltés: 2020. január 14.
- USTEA Dóra, A Szezi-csatorna és a Bab el-Mandeb-szoros gazdasági és katonai jelentősége. Forrás: <https://biztonsagpolitika.hu/egyeb/a-szezi-csatorna-es-a-bab-el-mandeb-szoros-gazdasagi-es-katonai-jelentosege> Letöltés: 2020. január 14.
- Világ gazdaság, Vízre bocsátották az Urál univerzális atomjégtörőt. Forrás: <https://www.vg.hu/vallalatok/kozlekedes/vizre-bocsatottak-az-ural-univerzalis-atomjegtort-1532327/> Letöltés: 2020. január 14.
- VIGH Vivien: Az Arktisz geopolitikai jelentősége a 21. században, diplomamunka, 2017. Nemzeti Közszerzői Egyetem, Budapest, 59 oldal